

საქართველოს ეთნოლოგია

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ბელათის მეცნიერებათა აკადემია

როლანდ თოფჩიშვილი

საქართველოს ეთნოლოგია

სახელმძღვანელო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარული
სპეციალობის სტუდენტებისათვის

თბილისის
უნივერსიტეტის
გამომცემლობა

**სახელმძღვანელო „საქართველოს ეთნოლოგია“
ედღენება საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის,
უნშიდესისა და უნეტარესის, ილია მეორის აღსაყდ-
რების ოცდაათ წლისთავს, რომელმაც დიდი და განუ-
საზღვრელი წვლილი შეიტანა სულიერების აღდგენა-
ში, ტრადიციული ფასეულობებისა და ქართული მენ-
ტალობის განმტკიცებაში.**

სახელმძღვანელო ეხება საქართველოს ეთნოლოგიის თითქმის ყველა კარდინალურ პრობლემას. მასში გადმოცემულია ქართული ეთნოლოგიის მიღწევები ეთნიკური ისტორიისა და ეთნიკური კულტურის სფეროებში. საუბარია ქართველი ხალხის მიღწევებზე სამეურნეო, მატერიალური, სულიერი კულტურის სფეროებში, სოციალურ ურთიერთობებში. ყურადღება მიქცეულია ისეთ საკითხებზე, როგორებიცაა ქართველთა დემოგრაფიული ვითარება, ქართველთა აღმნიშვნელი ეთნონიმები და ეთნოგრაფიულ ჯგუფთა სახელწოდებანი, ქართული ხასიათი, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები, ქართული ანთროპონიმიული მოდელი. ვრცლადაა მიმოხილული საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები. სახელმძღვანელო დააინტერესებს ყველას და ხელს შეუწყობს ქართველთა ეთნიკური ცნობიერების ამაღლებას.

Topchishvili Roland A. Ethnology of Georgia, Tbilisi, 2008

სამეცნიერო რედაქტორი: ქეთევან ხუციშვილი

რეცენზენტები: ნინო მინდაძე

როზეტა გუჯეჯიანი

ლავრენტი ჯანიაშვილი

გარეკანზე გამოყენებულია ლაშარის ჯვრის ქანდაკება დაცული თიანეთის რაიონის სოფელ ტუშურების ლაშარის ჯვრის სალოცავში.

დაიბეჭდა ავტორის ხარჯით

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2008

© როლანდ თოფჩიშვილი, 2008

ISBN 978-9941-13-041-0

შესავალი

ქართულ ეთნოლოგიურ მეცნიერებას, რომელსაც მეცნიერული საფუძვლები აკადემიკოსმა გიორგი ჩიტაიამ ჩაუყარა, მნიშვნელოვანი წარმატებები აქვს მოპოვებული. XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან დღემდე არაერთი საყურადღებო ნაშრომი გამოქვეყნდა, რომლებიც საქართველოსა და კავკასიის ეთნიკური კულტურის ყველა სფეროს – მატერიალურ და სულიერ კულტურას, სამეურნეო ყოფასა და სოციალურ ურთიერთობებს – ეხება. სამწუხაროდ, ქართულ ეთნოლოგიაში შემაჯამებელი, განმაზოგადებელი ნაშრომები არ იქმნებოდა, არადა შესანიშნავ მეცნიერთა მთელ ჯგუფს ეს ხელენიფებოდა. ამასაც თავისი ობიექტური მიზეზები ჰქონდა. ერთ-ერთი ის იყო, რომ ეთნიკურ ტრადიციებს ახალ დროში სასწრაფოდ ნოვაციები ცვლიდა. მოსასწრები იყო ქართველი ხალხის მიერ საუკუნეების განმავლობაში შექმნილი და თაობიდან თაობაზე გადმოცემული კულტურის ყველა ელემენტის ფიქსაცია და მათი მეცნიერული ანალიზი, განზოგადება. როგორც აღინიშნა, რამდენიმე თაობამ ეს ტვირთი სათანადოდ ასწია. სხვათა შორის, ქართველი ხალხის ეთნიკური კულტურის შესწავლაში მნიშვნელოვანი წვლილი დიდ ივანე ჯავახიშვილსაც აქვს შეტანილი, რომ არაფერი ვთქვათ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ ორტომეულზე. ივანე ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობითა და მისივე შედგენილი კითხვარებით, საქართველოს ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში, ახალგაზრდა მეცნიერთა მიერ ბრწყინვალე ეთნოგრაფიული მასალები შეიკრიბა.

ეთნოლოგიას, გარდა თეორიულ-შემეცნებითი მნიშვნელობისა, ცნობილია, პრაქტიკულ-გამოყენებითი, აღმზრდელობითი და პროგნოსტიკული ფუნქციებიც აქვს. ქართული ეთნოლოგია თავიდანვე ისტორიული მიმართულების მეცნიერებად ჩამოყალიბდა, მაგრამ

უნდა ითქვას, რომ მას თანამედროვეობასთანაც ბევრი საერთო აქვს – ის ხომ ეთნოსთა შორის ურთიერთობებსაც იკვლევს. დღევანდელ დღეს ეთნოლოგიური მეცნიერების მნიშვნელობა იმიტომაც იზრდება, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობა გლობალიზაციის გარდაუვალობას დაემთხვა. დასავლეთის მიერ შემოთავაზებული ტრადიციული საზოგადოებების მოდერნიზაცია ჩვენს ქვეყანასაც ეხება. თუმცა არ შეიძლება არ ითქვას, რომ ქართული საზოგადოებისათვის მოდერნიზება არასდროს უცხო არ ყოფილა – ჩვენში დასავლური კულტურის ელემენტები ყოველთვის ინერგებოდა. გარკვეულად ხელის შემშლელი ძირითადად ის იმპერია იყო, რომლის შემადგენლობაშიც ვცხოვრობდით. რამდენადაც ეთნიკური კულტურის ცოდნა ქართული ეთნიკური ცნობიერებისა და მენტალობის შენარჩუნების უცილობელი რამაა, ამდენად ტრადიციების, წეს-ჩვეულებების ცოდნა ყველა ჩვენთაგანის მოვალეობაა. ამის გამო საქართველოს ეთნოლოგია არა მარტო უმაღლეს სასწავლებლებში, არამედ საჯარო სკოლებშიც კი უნდა ისწავლებოდეს. ამით მხოლოდ ქართველთა წინა თაობების მიერ შექმნილ ეთნიკურ კულტურას კი არ მივავებთ პატივს და თეორიულ ცოდნას ავიმაღლებთ, არამედ ქართული ეროვნული ცნობიერების სიმტკიცესაც სათანადო ბალავარი ჩაეყრება.

2006 წელს ამ წიგნის ავტორმა „საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია: მოკლე სალექციო კურსი“ დაბეჭდა, რომელიც კონსპექტურ კურსს წარმოადგეს. საჭირო გახდა მისი გაფართოვება. წინამდებარე სახელმძღვანელოში ვრცლადაა დახასიათებული საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, გაფართოვდა რამდენიმე თავიც. ავტორს იმედი აქვს, საქართველოს ეთნოლოგიის წინამდებარე სახელმძღვანელო ბოლო არ იქნება, მითუმეტეს, როდესაც (ათაკციანი) ავტორთა კოლექტივი საქართველოს ეთნოლოგიის ვრცელ წიგნს ამზადებს, რომელიც დღის სინათლეს 2009 წლის ბოლოს იხილავს. ეს სახელმძღვანელო სხვა ავტორთა ერთგვარი გამოწვევაც არის, რათა საქართველოს ეთნოლოგიის განმაზოგადებელ პრობლემებზე სხვა წიგნებიც დაინეროს, რომლებიც ქართველი ხალხის სიყვარულით იქნება დაწერილი.

ქართველთა განსახლების არეალი

ქართველები მსოფლიოს ერთ-ერთ უძველეს ეთნოსთა რიცხვს მიეკუთვნებიან. კავკასიის მკვიდრ მრავალრიცხოვან ეთნოსთაგან მხოლოდ ცოტამ შექმნა თავისი სახელმწიფოებრიობა, მათ შორის ქართველებიც არიან. ამასთანავე, ქართველი ხალხი შეიძლება დახასიათდეს როგორც დიდი მატერიალური და სულიერი კულტურის შემქმნელი ხალხი. ევროპისა და აზიის მიჯნაზე მდებარე საქართველო არაერთი დამპყრობლის აგრესიის მსხვერპლი ხდებოდა. მიუხედავად ამისა, ამ ტერიტორიის ბინადრებმა თავი გადაირჩინეს და დღემდე მოაღწიეს.

ქართულ კულტურასთან ერთად ქართველმა ხალხმა ქართული ცივილიზაციაც შექმნა. ქართული კულტურა და ცივილიზაცია არასოდეს არ ყოფილა საკუთარ თავში ჩაკეტილი. ის ყოველთვის იზიარებდა მსოფლიოს ხალხთა მიღწევებს და თავისებურად ამუშავებდა მათ.

ქართული ტომების თავდაპირველი განსახლების არეალი სამი მდინარის – მტკვრის, რიონის და ჭოროხის – აუზი იყო. აქვე მოხდა ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბება, ერთიანი ქართული მონარქიის შექმნა. ეს სახელმწიფო მის მიმდებარე ტერიტორიებსაც მოიცავდა. გვიან შუა საუკუნეებში საქართველომ მისი ტერიტორიის დიდი ნაწილი – ჭოროხის აუზი და მტკვრის ზემო ნეღის მიმდებარე ტერიტორიები (სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო) დაკარგა. პოლიტიკურად ჩამოსცილდა ქვეყანას უკიდურესი აღმოსავლეთი ნაწილი – აღმოსავლეთი კახეთი, რომელიც დღეს საინგილოს სახელითაა ცნობილი. როგორც ერთგან, ისე მეორეთაგან, მაშმადიანური გარემოცვის გამო, საქართველოს ამ ძირძველმა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა მხარეებმა დეეთნიზაცია განიცადეს. დღეისათვის აქ ქართული ეთნოსი ზოგიერთ ადგილას არის შენარჩუნებული.

ქართველები დღეს ძირითადად საქართველოს სახელმწიფოში ცხოვრობენ, რომლის ფართობი 69.300 კვ. კმ-ია. *ისტორიულად კი საქართველოს ტერიტორია და ქართველთა განსახლების არეალი თითქმის ორჯერ მეტი იყო. I-IV საუკუნეებში ის 134,2 ათას კვ. კმ.-ს შეადგენდა, IX-X საუკუნეებში – 131,0 ათას კვ. კმ.-ს, XIII სა-*

უკუნის დასაწყისში – 205,3 ათას კვ. კმ.-ს, XVII საუკუნის მეორე ნახევარში – 133,1 ათას კვ. კმ.-ს, XIX საუკუნის ბოლოსათვის (1886 წლის მიხედვით) – 102,0 ათას კვ. კმ.-ს. გეოგრაფიული თვალსაზრისით, საქართველო ორ ნაწილად იყოფა: აღმოსავლეთი საქართველო და დასავლეთი საქართველო, რომელთა გამყოფი დიდი კავკასიონის და მცირე კავკასიონის შემაერთებელი სურამის ქედია. როგორც აღინიშნა, ისტორიულად საქართველოს მესამე გეოგრაფიული ერთეული სამხრეთ საქართველო (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო) იყო, რომლის მხოლოდ მცირე ნაწილი (სამცხე და ჯავახეთი) შედის საქართველოს სახელმწიფოში.

საქართველოს სახელმწიფოს კავკასიის დასავლეთი და ცენტრალური ნაწილები უკავია. მოსახლეობა არათანაბრადაა განაწილებული. მჭიდროდ მხოლოდ ინტენსიური მიწათმოქმედების რაიონებია დასახლებული. მთებს მთელი ქვეყნის 53,6% უკავია, მთისწინეთს – 33,4%, დაბლობს – 13%. ქვეყნის ჩრდილოეთი საზღვარი კავკასიონის მთავარ ქედს გასდევს, თუმცა ზოგიერთი მისი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე მთავარი ქედის ჩრდილოეთითაა (ხევსურეთის პირიქითა ნაწილი, თუშეთი, ხევი. მთავარ ქედსა და პირიქითელ ქედებს შორის იყო დვალეთი, რომელიც 1858 წლიდან საქართველოს ჩამოაჭრეს). საქართველოს აღმოსავლეთი საზღვარი აზერბაიჯანთან აქვს, სამხრეთით მას სომხეთი და თურქეთი ესაზღვრება, დასავლეთიდან შავი ზღვა აკრავს.

რელიეფით საქართველოს მთიან, მთისწინა და ბარის რეგიონებად ყოფენ. ცალკე გამოყოფენ სამხრეთ მთიანეთს. მთავარი კავკასიონის ქედის მთიან მხარეებს გვერდითი განშტოებები აქვს. ესენია: გაგრის, კოდორის, სვანეთის, სურამის, ქართლის, ცივ-გომბორის ქედები და სხვ. საქართველოს ფარგლებში მთავარი კავკასიონის ქედი მარადთოვლიანია. აქაა ისეთი მწერვალები, როგორებიცაა: უშბა (4 710 მ.), თეთნულდი (4 852 მ.), შხარა (5 201 მ.) მყინვარწვერი (5 043 მ.), ბრუტსაბძელი, ბორბალო, თებულის მთა. საქართველოს ბარს უჭირავს ვრცელი სივრცე დიდ კავკასიონსა და სამხრეთ მთიანეთს შორის, რომელთაგანაც აღსანიშნავია კოლხეთის დაბლობი (ზღვის დონიდან 0-360 მ-მდე), ქართლის დაბლობი, მტკვრის შუა დინებაზე (ზღვის დონიდან 500-700 მეტრზე) და კახეთის ველი, რომელიც მდ.

ალაზანსა და მდ. იორს შორისაა მოქცეული ზღვის დონიდან 200–400 მეტრზე.

სამხრეთ მთიანეთის მხარე აღნიშნული დაბლობების სამხრეთით მდებარეობს. მესხეთის ქედსა და შავ ზღვას შორის აჭარის მაღლობია, რომელიც ზღვასთან კახაბერისა და ქობულეთის დაბლობით მთავრდება. აღმოსავლეთით ახალციხის ქვაბულია. ის ზღვის დონიდან 1000 მეტრს ზემოთ მდებარეობს. უფრო აღმოსავლეთით ახალქალაქის და თრიალეთის უტყეო ველებია (ზღვის დონიდან 1200-1600 მ).

თავისებური, განსხვავებული მათაა სისტემაა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. აქ ჭოროხისა და მტკვრის აუზებს არსიანის ქედი ყოფს. ამ წყალგამყოფი ქედის სიგრძე 150 კილომეტრია და მისი სამხრეთი და შუა ნაწილები თურქეთშია. მხოლოდ ჩრდილო ნაწილია საქართველოში. არსიანის ქედის საშუალო სიმაღლე 2000-დან და 2500 მეტრამდე მერყეობს (უმაღლესი წერტილია მწვერვალი არსიანი – 3165 მ). ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მინათმოქმედების ინტენსიური წარმოებისათვის დაბლობები ფაქტობრივად არაა. მიუხედავად ამისა, აქ ქართველ გლეხს მინის ყოველი მტკაველი გამოყენებული ჰქონდა. ამის დასტურია საუკუნეების მიღმა აშენებული ურიცხვი ტერასები და სარწყავი სისტემები.

მტკვარს სათავე დღევანდელ თურქეთში, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში – კოლაში აქვს. საქართველოს ტერიტორიაზე ის იერთებს ლიახვს, ფრონეს, ქსანს, ალაზანს, იორს, ალგეთს, ხრამს (ქციას). რიონი კავკასიონის ქედიდან ფასის მთიდან გამოედინება. მისი შენაკადებია: ყვირილა, ცხენისწყალი, ენგური, ხობი, კოდორი, ბზიფი პირდაპირ შავ ზღვაში ჩაედინებიან, რომლებსაც სათავე ასევე მთავარი კავკასიონის ქედიდან აქვთ. პირდაპირ შავ ზღვას ერთიან აგრეთვე სუფსა, ნატანები და ჩოლოქი. მათსათავე აჭარა-ახალციხის ქედზე აქვთ. ძველი წყაროებით რიონი და ჭოროხი სანაოსნო მდინარეები იყო. ტბებით საქართველო მდიდარი არაა. შეიძლება დავასახელოთ: თავფარავანი, ტაბანყური, სალამოს ტბა, ბაზალეთი, პალიასტომი....

კლიმატური პირობებით თანამედროვე საქართველოს ტერიტორია ფრიად მრავალფეროვანია. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვნად

განსხვავდება ერთმანეთისაგან დასავლეთ საქართველო და აღმოსავლეთ საქართველო. პირველ მათგანში ზღვის სანაპირო ზოლში თუ სუბტროპიკული ჰავაა, მეორე მათგანში უდაბნოც გვხვდება. საქართველოში მცენარეულობა ძირითადად ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით იცვლება. მთისა და ბარის გამყოფად ვახუშტი ბაგრატიონი (XVIII ს. I ნახევარი) მცენარეულ საფარს მიიჩნევდა. მისი აზრით, სადაც ვაზის კულტურა აღარ ხარობდა, იქ უკვე მთა იყო.

თანამედროვე საქართველოს ჩრდილოეთით რუსეთის ფედერაცია ესაზღვრება, აღმოსავლეთით – აზერბაიჯანი, სამხრეთით – სომხეთი და თურქეთი. დასავლეთით საქართველოს შავი ზღვა აკრავს. შავ ზღვაზე გასასვლელი სანაპირო ხაზის სიგრძე 316 კილომეტრია (აქედან აფხაზეთზე 202,5 კილომეტრი ანუ 64 % მოდის). თურქეთთან სახმელეთო საზღვრის მთელი მონაკვეთი 240,8 კილომეტრია, სომხეთთან სასაზღვრო ხაზის სიგრძე 206,8 კილომეტრია, აზერბაიჯანთან – 402,2 კილომეტრი, რუსეთის ფედერაციასთან – 741,4 კილომეტრი (კრასნოდარის მხარესთან საზღვარი 73,3 კილომეტრს შეადგენს, ყარაჩაი-ჩერქეზეთთან – 173,5 კილომეტრს, ყაბარდო-ბაყარეთთან – 120 კილომეტრს, ოსეთთან – 170 კილომეტრს, ინგუშეთთან – 36,5 კილომეტრს, ჩაჩნეთთან – 98,4 კილომეტრს, დაღესტანთან – 143 კილომეტრს). რუსეთის სახელმწიფოსთან საქართველოს საზღვარი კავკასიონის ბუნებრივ ზღუდეებზე გადის. მიუხედავად ამისა, გეოგრაფები საზღვრის ამ მონაკვეთზე 43 გადასასვლელს ითვლიან, რომელთა ფუნქციონირება მხოლოდ ზაფხულში ძირითადად სამი თვის განმავლობაში არის შესაძლებელი.

ქართველთა დემოგრაფიული მდგომარეობა

როგორც აღინიშნა, შუა საუკუნეებში საქართველოს ცენტრალიზებული ერთიანი მონარქია უფრო დიდ ფართობს მოიცავდა. ამავე დროს, ჯერ კიდევ მაშინ, საქართველო პოლიეთნიკური ქვეყანა იყო. ასევეა დღესაც. მაგრამ ისტორიულად საქართველოში ქართველების რაოდენობა ბევრად ჭარბობდა არაქართულ ეთნიკურ ერთეულებს. საქართველო ეთნიკურად მოზაიკური ქვეყანა მას შემ-

დეგ გახდა, რაც აქ რუსეთის იმპერიამ სხვადასხვა ეთნოსებს მიუჩინა ბინა (სომხები, ბერძნები, რუსები...). ქართველთა დემოგრაფიული მდებარეობაც მათი ისტორიის სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვა იყო. საგარეო ფაქტორთა ზემოქმედების გამო ქართველებმა თავიანთი განსახლების არეალის ერთ მესამედზე მეტი დაკარგეს. ამ ტერიტორიებზე ფაქტობრივად ქართველთა დეეთნიზაცია მოხდა. დეეთნიზაციის საშიშროების წინაშე ქვეყნის ცენტრალური მხარეებიც იდგა, მაგრამ ხანგრძლივ ჭიდილში ქართველობა მაინც გადარჩა. საგარეო ფაქტორთა ზემოქმედების გამო, ძალიან ხშირად ქართველი ხალხის რაოდენობა მინიმუმამდე მცირდებოდა და დემოგრაფიული მრუდის უკიდურესად დაბლა დაშვების შემდეგ რალაცნაირად ხდებოდა ეთნოსის გარკვეული რაოდენობის შენარჩუნება, რომელიც მას საბოლოოდ გაქრობის საშუალებას არ აძლევდა. ხშირად ისმის კითხვა: რამ გადაარჩინა ქართველი ხალხი? რთული საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობის გამო, როგორ მოხდა მისი ფიზიკური გადარჩენა? რამ გადაარჩინა ქართული ეთნიკური კულტურა? პასუხი ცალმხრივია – საქართველოს ფიზიკურ-გეოგრაფიულმა გარემომ, ხეობებად ცხოვრებამ, ბარის, მთისწინეთისა და მთის ერთეულების არსებობამ. მოსახლეობის შიდა მიგრაციული პროცესების შედეგად მოხდა მტრისაგან გავერანებულ, მოსახლეობისაგან ამოვარდნილ ქართულ პროვინციებში ქართველი ხალხის აღწარმოება. ასეთი მიგრაციები დარღვეულ დემოგრაფიულ სიტუაციას მაღლევე ალადგენდნენ. ამ თვალსაზრისით გადამწყვეტი და მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს საქართველოს მთიანეთის პროვინციებმა, რადგან მათში მოსახლეობის რაოდენობა ლიმიტირებული იყო და ნამატი ყოველთვის ბარში გადადიოდა საცხოვრებლად. მთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს მტერი ფაქტობრივად ვერ ეხებოდა. აქ მოსახლეობა ჩვეულებრივ მრავლდებოდა. ბარში ნასახლარებს ძირითადად მთისწინეთის (ზეგანის) მოსახლეობა აღორძინებდა, მთისწინეთში კი მთის ნამატი მოსახლეობა ეფუძნებოდა. კახეთის ამღორძინებლები ძირითადად თუშ-ფშავ-ხევსურები იყვნენ, შიდა ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილისა კი – მთიულ-გუდამაყრელები და ქსნის ხეობის მთიელები, შიდა ქართლის დასავლეთ ნაწილს მოსახლეობით ზემო იმერეთი და რაჭა ამარაგებდა.

ქართველ ხალხს დემოგრაფიული განვითარების საშუალება მეტ-ნაკლებად XIX-XX სს-ში მიეცა. რუსეთის მიერ საქართველოს სამეფო-სამთავროების დაპყრობისა და ანექსიის ერთი დადებითი შედეგი მოსახლეობის რაოდენობის მატება იყო, რადგან მუდმივი საგარეო საფრთხე, თავდაცვითი ომები, ჩრდილოეთ კავკასიელ მთიელთა თარეში („ლეკიანობა“) და ტყვეთა სყიდვა ისტორიას ჩაბარდა. თუმცა, XIX-XX საუკუნეებში ქართველთა მნიშვნელოვანი მატების მიუხედავად, ქვეყნის საერთო მოსახლეობაში მათმა პროცენტულმა რაოდენობამ მნიშვნელოვნად იკლო და 1939 წლისათვის ქართველების პროცენტულმა რაოდენობამ საქართველოში კატასტროფულ ზღვარს – 61,4% მიაღწია. ერთი შეხედვით დღეს თითქოსდა უკეთესი ეთნოდემოგრაფიული ვითარებაა, რადგან 2002 წლის აღწერის მონაცემებით, ტიტულოვანმა ქართულმა ეთნოსმა მთელი ქვეყნის მოსახლეობის 83, 8% შეადგინა, მაგრამ მოსახლეობის როგორც საერთო რაოდენობის, ისე ქართველთა კლება აშკარაა. თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ, საშინაო და საგარეო ფაქტორთა ერთობლიობით, ქვეყანაში ქართველთა რაოდენობაც მნიშვნელოვნად კლებულობს. სახეზეა აშკარა დეპოპულაციის ნიშნები. საქართველოდან უცხოეთში სამუშაოდ, სასწავლებლად და ლუკმა-პურის საშოვნელად ძალიან ბევრი ქართველი, თანაც ფერტილური ასაკისა, გადის, რომლებსაც შთამომავლობა უნდა მიეცათ ქვეყნისათვის. ამასთანავე, დემოგრაფების აღნიშვნით, უკანასკნელი ათი წლის განმავლობაში შობადობას სიკვდილიანობა ჭარბობს.

ქართველთა რაოდენობამ, როგორც ჩანს, მაქსიმუმს XII ს-ში მიაღწია. ამ დროისათვის საქართველოს მთელი ტერიტორია (მისი ისტორიული მიწა-წყლის ჩათვლით) მაქსიმალურად იყო ათვისებული. ეს ეხება როგორც ბარს, ისე მთისწინეთსა და მთას. XII ს-ში საქართველოს სამეფოს ქართული მოსახლეობა დაახლოებით 5 მილიონი იყო.

ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე ქვეყნის ხან ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე დგებოდა დემოგრაფიული კატასტროფის წინაშე და ხან – მეორე. არნახულად გამანადგურებელი იყო თემურ-ლენგის (1386-1402 წწ.) რვაგზისი შემოსევა, რომელმაც მიწას-

თან გაასწორა ათასობით დასახლებული პუნქტი, დაანგრია სარწყავი არხები, რომელთაგანაც ბევრის აღდგენა ველარ მოხერხდა. თემურ-ლენგი ერთადერთი დამპყრობელი იყო, რომელმაც საქართველოს მთიანეთშიც კი შეაღწია. ამ დროს მრავალი სოფელი სამუდამოდ გაუკაცრიელდა. აუნაზღაურებელი იყო დანაკლისი, რომელიც საქართველოს მოსახლეობამ შაჰ-აბასის შემოსევის დროს განიცადა. XVII-XVIII სს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობას დიდი ზიანი მიაყენა ლეკიანობამ, დასავლეთ საქართველოს კი – ტყვეთა სყიდვამ. ტყვეებით ვაჭრობის გამო, ყოველწლიურად ათასობით ჯანმრთელი და ლამაზი ახალგაზრდა თურქეთის ბაზრებზე გაჰყავდათ გასაყიდად. ქართული მოსახლეობა თითქმის მთლიანად ამოვარდა აღმოსავლეთ კახეთში, თორში, შიდა ქართლის მთიანეთში, დვალეთში. სავალალო მდგომარეობა იყო XVI ს-ის ბოლოს თურქეთის მიერ დაპყრობილ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში და აგრეთვე ქვემო ქართლში, თრიალეთში. 1595 წლის გურჯისტანის ანუ ჩილდირის ვილაიეთის დავთრის მიხედვით ყოფილ სამცხე-საათაბაგოში (მასში შეტანილი არაა შავშეთის, კლარჯეთის და ტაოს დიდი ნაწილის მოსახლეობა) აღრიცხული 1160 სოფლიდან 364 სოფელი მოსახლეობისაგან დაცარიელებული იყო და ბევრ სოფელშიც მხოლოდ რამდენიმე ოჯახი ცხოვრობდა. XVIII ს-ის ბოლოს თრიალეთში 68 სოფელი იყო დაცარიელებული (აქ XIX ს-ის 20-იანი წლების ბოლოს თურქეთიდან რუსეთის იმპერიამ ბერძნები ანუ თურქულენოვანი ქრისტიანები, ე.წ. ურუმები დაასახლა).

XVIII ს-ის მეორე ნახევრის შუა წლებში საქართველოს მოსახლეობის რაოდენობას 761 ათასს ანგარიშობენ. აქედან ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობა მხოლოდ 5%-ს შეადგენდა. 1800 წლისათვის საქართველოს დღევანდელ ფარგლებში მოსახლეობის რაოდენობა 675 ათასზე მეტი იყო. აღმოსავლეთ საქართველოში მთელი მოსახლეობის 45,6% ცხოვრობდა, დასავლეთ საქართველოში – 54,4%. 1832 წლისათვის საქართველოს მოსახლეობის რაოდენობა 840 ათასამდე გაიზარდა, ხოლო 1865 წელს მან 1 მილიონ 289 ათასს გადააჭარბა, ე.ი. 1800 წლიდან 1865 წლამდე მოსახლეობა 504500-ით გაიზარდა. 1800-1832 წლებში მოსახლეობის აბსოლიტური ნამატი 107 ათასს უდრიდა, რომლის 25% მექანიკურ შევსებაზე მოდიოდა. ხო-

ლო 1832-1865 წლებში საქართველოს მოსახლეობის ნამატი 397000 კაცი იყო, ანუ ის გაიზარდა 44,5%-ით. საშუალო წლიური მატება ამ პერიოდში 1,12%-ს შეადგენდა. მოსახლეობის ასეთი მატება განპირობებული იყო არა ბუნებრივი მოძრაობით, არამედ ქვეყნის გარედან შემოსახლებით. კვლავ იმატებდა საქართველოს მოსახლეობა XIX ს-ის მეორე ნახევარსა და XX ს-ის დასაწყისში. 1865 წელს მისი მოსახლეობა იყო 1 მილიონ 289 ათასზე მეტი, 1897 წელს მან 1 მილიონ 919 ათასზე მეტი შეადგინა, 1919 წელს კი 2 მილიონ 600 ათასი. ერთი საუკუნის განმავლობაში საქართველოს მოსახლეობა 3,4-ჯერ გაიზარდა.

პირველი მსოფლიო ომის დროს და 1918-1921 წლებში საქართველოს მოსახლეობის რაოდენობა კვლავ შემცირდა. 1914 წელს ის თუ 2 მილიონ 600 ათასს ითვლიდა, 1921 წლისათვის ეს მაჩვენებელი 2 მილიონ 410 ათასამდე დავიდა. მოსახლეობის კლება (თითქმის 200 ათასით) გამოწვეული იყო როგორც პირველ მსოფლიო ომში დაღუპულთა დიდი რაოდენობით, ისე მოსახლეობის ქვეყნიდან გადასახლებით. 1926 წელს საქართველოში ცხოვრობდა 2 მილ 677 ათასი კაცი; 1939 წელს 3 მილიონ 540 ათასი; 1959 წელს – 4 მილიონ 44 ათასი; 1970 წელს 4 მილ. 686 ათასი; 1979 წელს – 5 მილ. 14 ათასი; 1989 წელს 5 მილ. 400 ათასი. 2002 წლის აღწერაში 4 მილ. 371 ათასი დაფიქსირდა. უკანასკნელი ათეული წლის განმავლობაში კლება აშკარად საგრძნობია. მართალია, XIX და XX სს-ში ქართველთა საერთო რაოდენობა იზრდებოდა, მაგრამ საქართველოში ქართველთა ხვედრითი წილი, პროცენტული რაოდენობა მუდმივად კლებას განიცდიდა. XVIII ს-ის 70 წლებში დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე ქართველები მოსახლეობის 90%-ს შეადგენდნენ. პ. გუგუშვილის გამოთვლით, 1800 წელს ქართველების რაოდენობა 89% იყო, შესაბამისად – არაქართველები 11%. საქართველოში ქართველების პროცენტული რაოდენობა მინიმუმამდე 1939 წელს დავიდა. ამ დროს ქართველები ქვეყნის მოსახლეობის 61,4% შეადგენდნენ. 1800 წელს ქართველები საქართველოს დღევანდელ ტერიტორიაზე 610 ათასის ფარგლებში იყვნენ (89%), 1832 წელს – 630 ათასი (75%), 1865 წელს 953 ათასი (72%), 1886 წელს – 1 178 870 (71%), 1897 წელს – 1 331 300 (69, 4%), 1926 წელს – 2 677 200 (67%), 1939 წელს – 2 მილ. 173

600 (61,4%), 1959 წელს – 2 მილ. 600 ათასი (64, 3%), 1970 წელს – 3 130 800 (66,8%), 1979 წელს – 3 მილ. 433 ათასი (68,8%), 1989 წელს – 3 მილ. 787 ათასი (70,1%), 2002 წელს – 3 მილ. 661 ათასი (83, 8%).

ამრიგად, XIX ს-ის დასაწყისიდან 1940 წლამდე ქართველების აბსოლიტური რაოდენობის ზრდასთან ერთად ხდებოდა მთელ მოსახლეობაში მათი ხვედრითი წონის თანდათანობით შემცირება, რადგან სისტემატიურად იზრდებოდა გარედან მოსული მოსახლეობის როგორც აბსოლიტური, ისე ფარდობითი რაოდენობა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩეოდა 1921-1940 წლები. აღნიშნულ წლებში ქართველების ბუნებრივმა მატებამ მაქსიმალურ დონეს მიაღწია. მაგრამ ასევე გახშირდა არაქართველების მიგრაცია საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა რესპუბლიკებიდან, რის შედეგადაც ქართველების ხვედრითი წონა მთელ მოსახლეობაში მინიმალური იყო 1939 წელს (61,4%). არც მანამდე და არც ამის შემდეგ მოსახლეობის საყოველთაო აღწერებს არ დაუდგენიათ ქართველების ასე მცირე ფარდობითი რაოდენობა საქართველოს მთელ მოსახლეობასთან მიმართებით.

ქართველების საშუალო წლიური მატების ყველაზე დაბალი მაჩვენებელი (0,90%) 1959 წლის აღწერამ დააფიქსირა, რაც ძირითადად გამოწვეული იყო იმ დიდი მსხვერპლით, რომელიც მათ მეორე მსოფლიო ომში გაიღეს. ამ ომმა საქართველოდან განეული (უმეტესად ახალგაზრდა მამაკაცები) 300 ათასი ადამიანი შეიწირა. ამასთანავე, ომის შემდგომ დემოგრაფიულ პროცესებზე მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა 1944 წელს თურქეთის სასაზღვრო ზოლიდან – ისტორიული სამცხიდან და ჯავახეთიდან მაჰმადიანი ქართველების, რომლებიც თავიანთ თავს „იერლის“ ანუ ადგილობრივს უწოდებდნენ და რომლებიც საბჭოთა ხელისუფლებამ თურქებად ჩაწერა, დეპორტაციამ. დეპორტირებული იყო 69.869 კაცი, რომელთა შორის 90%-ზე მეტს წარმოშობით ქართველები წარმოადგენდნენ. ოც სოფელში გამუსლიმებულ (გათურქებულ) ქართველებს შენარჩუნებული ჰქონდათ ქართული ენა, 45 სოფელში 235 ოჯახი ქართულ გვარებს ატარებდა. გამუსლიმებულ (გათურქებულ) ქართველთაგან ბევრმა იცოდა თავისი ქართული წარმომავლობის შესა-

ხებ და წინაპართა ქართული გვარი. დეპორტაცია აჭარიდანაც მოხდა (ქ. ბათუმიდან, ბათუმის, ქობულეთის, ქედის და ხულოს რაიონებიდან). აქედან გასახლებულ თურქთა რაოდენობა 668 ოჯახი იყო, ქურთებისა – 722, ჰემშინებისა – 304. აჭარიდან გასახლებული მოსახლეობის ეს რაოდენობა საერთო გასახლებულთა მთელ რაოდენობაში (69.868 კაცი) შედის. ომის დროს ასევე გაასახლეს საქართველოში მცხოვრები გერმანელები.

მოსახლეობის გარედან შემოსახლების პროცესის პარალელურად, XIX ს-ში მოსახლეობის მიგრაცია საქართველოდან საზღვარგარეთაც ხდებოდა. აქ შეიძლება 30 ათასი აფხაზის თურქეთში გადასახლება გავიხსენოთ. ამავე პერიოდში 6-დან 8 ათასამდე ქართველი გადასახლდა თურქეთში აჭარის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარიდან. ასევე ინტენსიური იყო XIX ს-ში ქართველი მაჰმადიანების თურქეთში გადასახლება სამცხიდან და ჯავახეთიდან. XIX ს-ის მეორე ნახევრის აღწერის დავთრებში ძალიან ბევრ მაჰმადიან ქართველს აქვს მინერილი, რომ წავიდა თურქეთში და უკან აღარ დაბრუნებულა.

ქართველები საქართველოს გარდა ცხოვრობენ თურქეთში, აზერბაიჯანში (ორივე ამ ქვეყანაში თავიანთი წინაპრების ისტორიულ მიწა-წყალზე), ირანში, რუსეთში და სხვაგან. ამ ქვეყნებში ქართველთა რაოდენობის შესახებ ოფიციალური სტატისტიკური მონაცემები არ გაგვაჩნია. ყველაზე დიდი რაოდენობით ისინი თურქეთში ცხოვრობენ, სადაც ქართული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები (ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი, ერუშეთი, კოლა, არატაანი) მდებარეობდა. აქედან ქართველების ძირითადი ნაწილი ემიგრირებულია და ახლა ძირითადად თურქეთის დიდ ქალაქებში ცხოვრობენ. ბევრი მათგანი დეეთნიზებულია. სხვადასხვა მონაცემებით ქართველების რაოდენობა (ლაზების გამოკლებით) ერთიდან სამ მილიონამდე მერყეობს. ხოლო რამდენმა იცის ქართული ენა ცნობილი არაა. აზერბაიჯანში ქართველები ისტორიული საქართველოს აღმოსავლეთ კახეთის ტერიტორიაზე (კახის, ზაქათალის და ბელაქნის რაიონები) ცხოვრობენ. საინგილოში მკვიდრობენ, როგორც მაჰმადიანი, ისე ქრისტიანი ქართველები. მხოლოდ ეს უკანასკნელნი მიიჩნევიან ქართველებად. ოფიციალური ხელისუფლება მაჰმადიან ქართვე-

ლებს მხოლოდ აზერბაიჯანელებად თვლის მიუხედავად იმისა, რომ მათ დედაენა კარგად აქვთ შემონახული. რაც შეეხება ირანში მცხოვრებ ქართველებს, კომპაქტურად ისინი ფერეიდნის პროვინციის სოფლებში მკვიდრობენ და კახეთიდან შაჰ-აბასის მიერ იძულებით აყრილი და გადასახლებული ქართველების შთამომავლები არიან. 1966 წლის აღწერით ფერეიდანის ქართულ სოფლებში 18043 სული იყო აღრიცხული. თურქეთში მცხოვრები ქართველები სარწმუნოებით სუნიტები არიან, ფერეიდნელი და აზერბაიჯანში მცხოვრები მაჰმადიანი ქართველები – შიიტები. თურქეთში მცხოვრები ქართველები კი, როგორც აღვნიშნეთ, თავიანთი წინაპრების მიწა-წყალზე ცხოვრობენ. ეს მიწა-წყალი და ტერიტორია რომ ქართველი ხალხის განსახლების არეალი იყო ტოპონიმებითა და ძველი მინისზედა და მინისქვეშა ძეგლებითაც დასტურდება, რომელთაგანაც განსაკუთრებით ქრისტიანული არქიტექტურის დღემდე შემორჩენილი ძეგლები, ციხე-სასახლეები, ციხეები, ხიდები, სარწყავი არხები და რუები, ტერასები შეიძლება დავასახელოთ, რომელთა მშენებლობასაც ადგილობრივი მოსახლეობა, ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, თამარ მეფეს მიაწერს.

რაც შეეხება ყოფილ საბჭოთა კავშირს, აქ მცხოვრებ ქართველთა რაოდენობის შესახებ სტატისტიკური მონაცემები ხელთა გვაქვს: 1926 წელს საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა რესპუბლიკებში 33 ათასი ქართველი მკვიდრობდა, 1939 წელს – 65 ათასი, 1959 წელს – 91 ათასი, 1970 წელს – 115 ათასი, 1979 წელს – 138 ათასი, 1989 წელს – 194 ათასი (ამ წელს რუსეთის ფედერაციაში 130,7 ათასი ქართველი იყო აღრიცხული).

საქართველოში ქართველები ყველგან ცხოვრობენ, როგორც დაბლობში ისე მთისწინეთსა და მთაში. ყველაზე მაღალი დასახლება ზღვის დონიდან სვანეთში ენგურის ხეობის სათავეშია. ესაა სოფელი უშგული (2250 მ). საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლეობა უკიდურესად არათანაბრადაა განაწილებული, რაც განპირობებულია მთაგორიანობით, რომელსაც ქვეყნის ფართობის თითქმის 60% უკავია. 1984 წლის მონაცემებით 1 კვ. კმ-ზე 74,1 ადამიანი მოდიოდა. ყველაზე სუსტად მთიანეთია დასახლებული. ზღვის დონიდან 800 მეტრამდე მოსახლეობის 85,1% ცხოვრობს, 800 მეტრიდან 1600

მეტრამდე – 11,8%, 1600 მეტრიდან 2400 მეტრამდე – 3,1%. უკანასკნელი რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში მთიანეთის ზონამ თავისი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი დაკარგა. აქ მთის ბევრმა სოფელმა არსებობა შეწყვიტა, რაშიც დიდი წვლილი საბჭოთა ხელისუფლების პოლიტიკამ შეიტანა. იყო არაერთი შემთხვევა მთის მოსახლეობის იძულებით აყრის და ბარში გადასახლებისა, რაც დიდად განაპირობა კომუნიკაციების არარსებობამ და ეკოლოგიურმა კატასტროფებმა. ამ მიზეზით დაიცალა სვანეთის რამდენიმე სოფელი. იგივე განაპირობებს აჭარის მაღალმთიანეთიდან მოსახლეობის აყრა-გადასახლებას.

საქართველო არ არის მონოეთნიკური ქვეყანა. აქ 100-მდე სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენელია აღრიცხული. ბოლო ათწლეულში, წინა აღწერებთან შედარებით, ქვეყნის მოსახლეობის ეთნიკურ სტრუქტურაში არსებითი ცვლილებები მოხდა. 2002 წელს, 1989 წელთან შედარებით, საქართველოს მუდმივი მოსახლეობის საერთო რიცხოვნობის 19,1%-ით კლების პირობებში ქართველთა რაოდენობა მხოლოდ 126,2 ათასი კაცით (3,3%-ით) შემცირდა. ამის გამო, ხვედრითი წილი მოსახლეობის საერთო რაოდენობაში 13,7 პროცენტული პუნქტით, ანუ 70,1%-დან 83,8%-მდე გაიზარდა. საქართველოს მოსახლეობის ეროვნულ შემადგენლობაზე მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა აგრეთვე საქართველოდან ყოფილი საბჭოთა კავშირის შეიარაღებული ძალების სამხედრო მოსამსახურეებისა და მათი ოჯახის წევრების წასვლამ, რის გამოც, ეთნიკურ მიგრაციასთან ერთად, ქვეყანაში რუსების რიცხვი 1989 წელს 341172 კაციდან 67671 კაცამდე, ანუ 6,3%-დან – 1,5%-მდე შემცირდა. ექსპერტული შეფასებით მნიშვნელოვნად იკლო რუსების რაოდენობამ აფხაზეთის ტერიტორიაზეც. ამჟამად აფხაზეთში თუ 31,6 ათასი რუსი ცხოვრობს, კონფლიქტამდე მათი რაოდენობა 75 ათასი იყო. 1989 წელს აფხაზეთის რაოდენობა 95 ათასი იყო, რაც საქართველოს მთელი მოსახლეობის 1,8%-ს შეადგენდა. ოსების რაოდენობა 164 ათასით განისაზღვრებოდა (3%). დასახელებულ წელს სომხების რაოდენობა 437 ათასს აჭარბებდა (8,1%). 2002 წლის აღწერით მათმა რაოდენობამ 248929 შეადგინა (5,7%). სომხების კლება ძირითადად მათი რუსეთში, ამერიკაში და ევროპაში მიგრაციით არის გამოწვეუ-

ლი. სხვადასხვა ეთნოსთაგან მხოლოდ აზერბაიჯანელების რაოდენობამ მოიმატა პროცენტული თვალსაზრისით (1989 წელს – 5,7%, 2002 წელს 6,5%), თუმცა საერთო რიცხოვნობით მათაც დაიკლეს (1989 წ. – 307,5 ათასი, 2002 წ. – 284,7 ათასი), რაც თურქეთში, აზერბაიჯანსა და რუსეთში მიგრაციით არის განპირობებული. ასი ათასზე მეტი ბერძენიდან 2002 წლისათვის საქართველოში 15 ათასზე მეტი დარჩა (1,9%-დან 0,3%-მდე). ეს კი მათ ისტორიულ სამშობლოში – საბერძნეთში მიგრაციითაა გამოწვეული.

ქართველთა ანთროპოლოგიური დახასიათება

ქართველები ანთროპოლოგიურად ტიპური ევროპეიდები არიან. ქართველების შესანიშნავი ანთროპოლოგიური დახასიათება მოცემული აქვს ვახუშტი ბაგრატიონს: „ხოლო ანაგებით არიან კაცნი და ქალნი შუენიერნი, ჰაეროვანნი, შავ თუალ-წარბ-თმოსანნი, თეთრყირმიზნი, იშუთ შავგვრემან და მოყვითან, იშუთ თუალჭრელ და გრემანი, და მნითურ ანუ თეთრ. ქალთა თმა გარდაშუებულნი და დანწული. ხოლო კაცთა ყურთზედა მოკუეცილნი; წერწეტი, უმეტეს ქალნი, იშუთ სქელნი“... თანამედროვე მეცნიერთა თვალსაზრისით კი ქართველები ანთროპოლოგიურად თითქმის ერთგვაროვანნი არიან. მათი ანთროპოლოგიური ტიპი კი სრულებით არ იმეორებს ეთნოგრაფიული და დაილექტური ნაირგვარობის სურათს. საგულისხმოა, რომ არც კავკასიის მოსახლეობაა რთული ანთროპოლოგიური შემადგენლობის; აქაც ძირითადად ერთ დიდ ევროპეიდულ რასასთან, ან, უფრო ზუსტად, ევრაზიული რასის სამხრეთ-ევროპეოიდულ განშტოებასთან გვაქვს საქმე.

XVII ს-ის ფრანგი მოგზაური ჟან შარდენი წერდა: „ქართველები მთელს აღმოსავლეთში და, შეიძლება ითქვას მთელ მსოფლიოში, საუკეთესო ჯიშის ხალხია. ამ ქვეყანაში მე არ შემხვედრია არც ერთი უშნო ადამიანი, კაცი იქნება ეს თუ ქალი, ვხვდებოდი მხოლოდ და მხოლოდ ანგელოზისებრ სახეებს. ქალების უმეტესობა ბუნებას ისეთი სინატიფით დაუჯილდოვებია, როგორსაც ვერსად შეხვდებით. ვფიქრობ, შეუძლებელია მათ თვალი მოკრათ და არ შეგიყვარდეთ. ქართველ ქალზე უფრო მშვენიერი სახისა და ტანის დახატვაც

კი შეუძლებელია; არიან მაღალნი, კოხტა და მოქნილი ტანისა და საოცრად ნელწერილნი".

საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობაში მეცნიერები ძირითადად სამ ლოკალურ ანთროპოლოგიურ ტიპს გამოყოფენ: კოლხური, იბერიული და კავკასიონური. კოლხური ანუ დასავლურქართული ანთროპოლოგიური ტიპისათვის დამახასიათებელი ნიშნებია: თავის საშუალო განივი დიამეტრი, ვიწრო სახე, თვალებისა და თმის ღია ფერი, ცხვირის ფუძისა და წვეტის ჰორიზონტალური ან ოდნავ ზეანეული მდებარეობა, ცხვირის მაღალი უნაგირი და ცხვირის ზურგის განივი პროფილი, დაბალი სახე, ზომიერად სქელი ტუჩები და თმოვანი საფარველის საშუალოზე მეტი განვითარება. ამ ლოკალურ ანთროპოლოგიურ კოლხურ ტიპში თავსდება აგრეთვე ლაზები და ჭოროხის აუზში მცხოვრები ქართველები, რომლებიც დღეს იმერხეველების სახელით არიან ცნობილი, ისტორიული შავშეთის, კლარჯეთის და ტაოს ქართველობა. იბერიული ლოკალური ანთროპოლოგიური ტიპი, რომელიც, თავის მხრივ, ორ ქველოკალურ აღმოსავლურ-ქართულ და სამხრეთ-ქართულ ვარიანტებს აერთიანებს, ხასიათდება საშუალო ტანით, საშუალო სიგანის თავით, საშუალოზე ოდნავ დაბალი სახით, შედარებით მუქი თმებით, ცხვირის დაშვებული წვეტით, ცხვირის მაღალი განივი პროფილით და უნაგირით, დაბალი და გამოდრეკილი ცხვირით, შედარებით თხელი ტუჩებით და თმოვანი საფარველის ძლიერი განვითარებით. ამ ლოკალურ ვარიანტში ერთიანდება თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მცხოვრები ქართული მოსახლეობა (ე.წ. ინგილოები) და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ ქართულ ტერიტორიებზე განსახლებული ქართველობა (მტკვრის ხეობის ზემო წელი: კოლა, არტაანი, ერუშეთი), რომლებიც დღეს დეეთნიზებულნი არიან.

საქართველოს მაღალმთიანეთში მცხოვრები მოსახლეობა ხასიათდება ზემოაღნიშნული ტიპებისაგან მეტ-ნაკლებად განსხვავებული ნიშნებით. ამ კავკასიონის ტიპისათვის დამახასიათებელი ნიშნებია: ფართო სახე, განიერი ქვედა ყბა, მაღალი სახე, ფართო თავი, ფართო შუბლი, ოდნავ დაშვებული ცხვირის წვეტი, ღია ფერის თვალების საშუალო პროცენტი, მაღალი ტანი, მაღალი ცხვირი, მედია-

ლურ სიბრტყეში ოდნავ დაქანებული თვალების ჭრილი და საშუალო ან მაღალი ცხვირის უნაგირი. როგორც ანთროპოლოგებმა გაარკვე-ეს კავკასიის ჩრდილოეთ კალთებზეც ბალყარეთიდან დადესტნამდე მცხოვრები სხვადასხვა ეთნოსებიც ასეთი ტიპით ხასიათდებიან.

ქართველთა აღმნიშვნელი სახელწოდებები

ქართველთა აღმნიშვნელი თვითსახელწოდებაა ქართველი (მხ. რ.) და ქართველები (მრ. რ.). ამ ეთნონიმით ქართველ ხალხს, აფხაზების გარდა, სხვა არავინ არ იცნობს. აფხაზები ქართველებს აქართუას უწოდებენ. ქართველთა აღმნიშვნელი ენდოეთნონიმი საქართველოს ერთ-ერთ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარესთან – ქართლთანაა დაკავშირებული, მისგან მომდინარეობს. ქართული საისტორიო ტრადიციით ქართლის სახელწოდება კი ქართველთა ლეგენდარული მამამთავრის – ქართლოსის სახელიდან წარმოსდგება. „ქართლი“ ჯერ ეწოდებოდა მთას, რომელზედაც სახლობდა ქართველთა ეთნარქ-ეპონიმი. ლეონტი მროველის მიხედვით, „და ესე ქართლოს მოვიდა პირველად ადგილსა მას, სადა შერეთვის არაგვ მტკუარსა, და განვიდა მთასა მას ზედა, რომელსა ეწოდების არმაზი. და პირველად შექმნა სიმაგრენი მას ზედა, და იშენა მუნ ზედა სახლი, და უწოდა მთასა მას სახელი თავისა თუხისა ქართლი. და ვიდრე აღმართებამდე მუნ-ზედა კერპი არმაზისი ერქუა მთასა მას ქართლი, და მის გამო ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი, ხუნანითგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა“ (ქც, 1955, გვ. 8). ქართულ ისტორიოგრაფიაში (გ. მელიქიშვილი) ამ პუნქტის სახელწოდება დაკავშირებულია დასავლურ-ქართულ ტერმინთან „ქართა“ (მოღობილი ადგილი). ქართას კი ეთნონიმ „ქართს“ უკავშირებენ. ბუნებრივია, ქართველი თავდაპირველად, მართლაც, ქართლის მკვიდრ მოსახლეობას აღნიშნავდა, რომელიც შემდეგ თანდათან გაერთიანებული საქართველოს მთელ მოსახლეობაზე გავრცელდა. სხვა შეხედულებით, იმის გამო, რომ ეთნონიმი „ქართი“ არც ერთ წყაროში დადასტურებული არ არის, „სინამდვილეში უნდა არსებულიყო ეთნონიმი „ქართუ“ (უმარცვლო უ-ნით), რასაც ამოწმებს მეგრელთა მიერ აღმოსავლელ ქართველთა სახელწოდება – „ქორთუ“ (დ. მუსხელიშვილი). ამდენად, ქართველ-

თა თავდაპირველი თვითსახელწოდება „ქართული“ იყო. დასახლებული პუნქტის სახელწოდების (ტოპონიმის) ქვეყნის სახელწოდებაზე გავრცელება გასაზიარებელია, რადგან ანალოგიური შემთხვევები მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხის ეთნიკური ისტორიიდან საყოველთაოდ ცნობილია. რაც შეეხება ტოპონიმის – „ქართა“ თუ „ქართუ“ საერთოქართველური სიტყვით ეტიმოლოგიზირებას, იგი დამაჯერებულობას მოკლებული არაა. ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით ქართლი კარდუდან (ქალდიდან, ხალდიდან) მომდინარეობს, რაც მხოლოდ ფონეტიკურ მსგავსებას ემყარება. ამ შეხედულებას მეცნიერთა გარკვეული რაოდენობა დღესაც იზიარებს. უფრო მეტიც – მიაჩნიათ, რომ „ქართლი“ და „ქართული“ ურარტულ-კავკასიური ღვთაების ქალდის (ხალდის, ქართუს, კარდუს) სახელიდან არის მიღებული (ტ. ფუტკარაძე). მაგრამ, უნდა აღინიშნოს, რომ ეთნონიმის და ქვეყნის სახელწოდების ღვთაების სახელიდან წარმოება-მიღების ანალოგიური შემთხვევა სხვაგან დადასტურებული არ არის.

გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ქართლელთა თავდაპირველი განსახლების არეალი დღევანდელი ქვემო ქართლის ტერიტორია იყო, რომ რეალურ-ისტორიულად ქართლი საქართველოს ისტორიული მხარე იყო, ხოლო „სხვა დანარჩენი ქართლი ეს იყო პოლიტიკური ქართლი, საკუთრივ ქართლის ტომის ინიციატივით კლარჯეთ-სამცხე-ჯავახეთის და კახეთ-კუხეთის ტომთა ქართიზაცია-ასიმილაციის შედეგი“ (ნ. ბერძენიშვილი). ბუნებრივია, ტერმინი – ქართლის განვრცობა პოლიტიკურ მომენტებთან იყო დაკავშირებული, სხვადასხვა ქართული (ქართველური) მოდგმის მოსახლეობის ერთ სახელმწიფოში გაერთიანება-თავმოყრასთან (სხვაგანაც ერთი მოდგმის, ეთნოსის წარმომადგენლები ტომობრივ სახელწოდებებს ატარებდნენ). მაგრამ არავითარი საფუძველი არა გვაქვს კლარჯელების, სამცხელების, ჯავახების, კახების და კუხების არაქართული წარმომავლობა ვამტკიცოთ. იგივე შეიძლება ითქვას დასავლეთ საქართველოში მცხოვრები სხვადასხვა ქართული და ქართველური წარმომავლობის ხალხსა და ტერიტორიული ერთეულის შესახებ. საისტორიო ლიტერატურაში ხშირადაა საუბარი ქართვების (ქართველების) მიერ ზანების (მეგრელ-ჭანების) და სვანების ქართიზაციის შესახებ. მეცნიერის მიერ მოხმობილი სიტყვები „ქართიზაცია-ასი-

მილაცია“ კი სწორედ ამას გულისხმობს. საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე ყველა ქართული ტომი, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული, ტერიტორიული დანაყოფი არა მარტო ენობრივი, კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით, არამედ წარმომავლობითაც ერთიანი ქართული ეთნოსის შემადგენელი ნაწილი იყო (1815 წელს შავი ზღვის გარშემო – ტრაპიზონიდან ანაპამდე სომეხმა მინა მედიჩმა იმოგზაურა. ის კოლხეთის მკვიდრებს ივერებს და მეგრელებს ერთ, მთლიან ხალხად თვლის, რომლებსაც ერთიანი ენა, ერთიანი ყოფა და ერთიანი რელიგია აქვთ). საუკუნეების განმავლობაში მთელ ქვეყანას „ქართლი“ ეწოდებოდა, მის მკვიდრ ყველა ეთნიკურ ქართველს – ქართველი. თუმცა ერთგვარ უხერხულობას ის ჰქმნიდა, რომ ქართლის სახელწოდების პარალელურად ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეც ატარებდა. ამ უხერხულობის მოხსნის შედეგი ის იყო, რომ ერთიან ქვეყანას (X საუკუნის დასაწყისიდან ან, შესაძლოა, უფრო ადრეც) მისმა მკვიდრებმა სრულიად ბუნებრივად საქართველო უწოდეს. ქვეყნის ახალი სახელწოდება კი ეთნონიმიდან – ქართველი – წარმოიქმნა. „ქართველი“ ხომ ყველას – საქართველოს ნებისმიერ მხარეში მკვიდრის აღმნიშვნელი იყო. ხოლო ვინც თავდაპირველად ქართლის მკვიდრი ანუ „ქართველი“ იყო, მას ყველა ქართველისაგან, საქართველოს სხვადასხვა ეთნოგრაფიულ და გეოგრაფიულ ერთეულებში მკვიდრი ქართველების გასამიჯნავად ქართლელი ეწოდა. სამართლიანადაა შენიშნული მეცნიერთა მიერ, რომ ეს ტერმინი შედარებით გვიანდელი წარმონაქმნია. თუმცა, აღნიშნული ორი სახელწოდების – „ქართველი“ და „ქართლელი“ – არც ერთმანეთისაგან სინონიმურ გამოყენებას გამოირიცხავენ (დ. მუსხელიშვილი). ბუნებრივია, საქართველოს ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის წარმომადგენელს კვლავ შენარჩუნებული ჰქონდა ადრინდელი სახელწოდება (ეთნონიმი). ეს ბუნებრივია, რადგან შუასაუკუნეების ტრადიციული ყოფა ისტორიულად ჩამოყალიბებული ეთნოგრაფიული თავისებურებების ნიველირებას არ იწვევდა. ეთნოგრაფიულ და დიალექტურ სხვაობას, თავისებურებებს, უპირველეს ყოვლისა, ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო განაპრობებდა.

ქართულ საისტორიო წყაროებში სახელწოდება „ქართლის“ შესახებ ზემოთ აღნიშნულისაგან განსხვავებული ცნობაცა გვაქვს დაცული. ესაა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორის შემდეგი სიტყვები: ალექსანდრე მაკედონელს ქართლში ლაშქრობისას თან ჰყოლია არიან-ქართლის მეფის ძე აზო, რომელსაც იმპერატორმა საჯდომად მცხეთა უბოძა. წყაროს ამ ცნობის შესახებ მეცნიერებაში სხვადასხვა შეხედულებებია გამოთქმული. ამის თანახმად, ქართველები სხვა მხრიდან არიან მოსულნი. ეს ცნობა ქართველთა მიგრირებულობის შესახებ სხვა არც ერთი წყაროთი არ დასტურდება. ქართველები, როგორც ეთნოსი, თავიანთ ისტორიულ ტერიტორიაზე ჩამოყალიბნენ და არ არიან სხვა ქვეყნიდან მოსულნი. თუმცა, აღნიშნულ ცნობაში შეიძლება რაღაც სიმართლის მარცვალაც იყოს იმ თვალსაზრისით, რომ მმართველი ზედაფენა მართლაც სხვა მხრიდან მოსულიყო. ეს მხარე კი ქართველი ტომების სამხრეთ-დასავლეთი განსახლების არეალი უნდა ყოფილიყო. გ. მელიქიშვილის დასკვნით, არიან-ქართლი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ნაწილია, რომელიც ირანის სამფლობელოში შედიოდა და რომელსაც უფრო ჩრდილოეთით მცხოვრები ქართველები არიან-ქართლს ანუ ირანის ქართლს უწოდებდნენ.

ჩვეულებრივ, ქვეყანას გამაერთიანებელ სახელწოდებას ის მხარე აძლევს ხოლმე, რომელიც გამაერთიანებლის როლში გამოდის. მაგრამ, ჩვენს შემთხვევაში, X საუკუნის ბოლოს, გამაერთიანებელი ქართლი არ ყოფილა. ინიციატივა გაერთიანების შესახებ აფხაზთა სამეფოსაგან (დასავლეთი საქართველო) და ტაო-კლარჯეთის სამეფოსაგან (სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო) მოდიოდა. ისინი „ქართლსა ზედა“ დასაუფლებლად იბრძოდნენ. გაერთიანებული ქვეყნის სახელად ქართლის გამოყენება კი იმას უნდა განეპირობებინა, რომ, ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, ქართლში საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები ჯერ კიდევ მეფე ფარნავაზის დროს (და შემდგომ პერიოდებშიც, მაგალითად, ვახტანგ გორგასლის ეპოქაში) შედიოდნენ და იმ პოლიტიკური ერთეულის მკვიდრნიც „ქართველებად“ იწოდებოდნენ. აქ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ დავით მუსხელიშვილის მიერ შემჩნეული სტრაბონის ერთი სტრიქონი, „ზოგიერთნი მათ (სვანებს – რ. თ.)

იბერებს უწოდებენ". თუმცა X საუკუნეში გამაერთიანებელი აფხაზების (დასვლეთ ქართველების) სახელი ეგზოთენონიში (გარესახელწოდებაში) მაინც აისახა. ეთნონიმის – ქართველის შესახებ აუცილებლად უნდა აღინიშნოს შემდეგი: თავდაპირველად ის საქართველოს ყველა იმ მკვიდრს აღნიშნავდა, რომელიც წარმოშობით, სისხლით ანუ „ნათესავით" ქართველი იყო. შემდეგ ქართველად ჩაითვალა ყველა ვინც ქრისტიანი იყო. წარმოშობით ეთნიკური არაქართველი ქართველად ითვლებოდა, თუ ის ქრისტიანობას აღიარებდა. ამ თვალსაზრისით ტიპური ქართველი იყო ეთნიკური არაბი აბო. მაგრამ უკვე მალევე, XII საუკუნიდან ეთნონიმი „ქართველი" საქართველოს სახელმწიფოს ყველა მკვიდრს ეწოდებოდა.

დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა კი თავდაპირველად ეგრისელებად იწოდებოდა, რომელსაც ძველი ბერძნული კოლხიდელები შეესატყვისებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოს (აგრეთვე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს) კი იგივე ძველი ბერძნები იბერიას და მის მკვიდრებს იბერებს (იბერიელებს) უწოდებდნენ, რომელიც გვიან XVIII საუკუნეში ქართველებმა ივერიის სახით გააცოცხლეს. 1790 წლის ხელშეკრულებაში, რომელიც საქართველოს სამეფო-სამთავროების მესვეურებმა დადეს, ეწოდება „ტრაქტატი ივერიელთა მეფეთა და მთავართაგან დამტკიცებული...." საბუთში ხაზი ესმის ქვემო ივერიელთა (დასვლეთ ქართველების) და ზემო ივერიელთა (აღმოსავლეთ ქართველების) ერთმორწმუნეობას, სისხლით ნათესაობას, საერთო ენისა და ისტორიის მქონელობას (ისტორიის მახსოვრობას). ტერმინები – იბერია და იბერები, კოლხიდა და კოლხები ადრებიზანტიური ხანის საისტორიო ლიტერატურაშიც იხმარება. თავდაპირველად „კულხა" („კოლხა"), ურარტული წყაროების მიხედვით, ჭოროხის აუზსა და კოლა-არტაანის მხარეში ჩამოყალიბებულ პოლიტიკურ გაერთიანებას ეწოდებოდა. ძვ. წ. VIII საუკუნისათვის „კულხას" გაერთიანება შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის გარდა, მის აღმოსავლეთ სანაპიროსაც მოიცავდა (მ. ინაძე). ბერძნულ წყაროებში კოლხეთის ქვეყანა პირველად ძვ. წ. VIII საუკუნეში მოიხსენიება. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ კოლხეთი შემკრებლობითი ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნება იყო. კოლხების ქვეშ ანტიკური ავტორები არა მხოლოდ დიოსკურია-ცხუმსა და აფ-

საროს-ჭოროხს შორის მკვიდრ მოსახლეობას გულისხმობდნენ, არამედ მათ ჩრდილოეთითა და სამხრეთით განსახლებულ მრავალ ტომს: პენიოხებს, კოლებს, სანიგებს, სანებს//ჭანებს, კორაქსებს, ბექირებს, ბიძერებს, მარებს და სხვა. სხვადასხვა ავტორთა ცნობით, კოლები აფსაროს-ჭოროხის სამხრეთ-დასავლეთით ვრცელ ტერიტორიაზე – ტრაპეზუნტის იქითაც მკვიდრობდნენ. შემდეგდროინდელ – გვიანანტიკურ და ბიზანტიურ ლიტერატურაში დასავლეთ საქართველოს ლაზიკის სახელით იცნობენ, ხოლო მის მცხოვრებთ ლაზებს უწოდებენ. IV-V საუკუნეების ავტორებთან ლაზები, ზოგადად, დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობაა. ფლავიუს არიანეს სიტყვებით, „ლაზები“ „კოლხთა“ მერმინდელი სახელწოდებაა. დღეს ლაზების პარალელურ ტერმინად ჭანებიც გამოიყენება, მაგრამ, როგორც ირკვევა, თავდაპირველად ჭანები სხვანი იყვნენ და ისინი ლაზების სამხრეთით მკვიდრობდნენ. ლაზებთან ერთად ბიზანტიურ წყაროებში დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე იხსენიებიან: აფსილები (ქართული წყაროების – აფშილები), აბაზგები (ქართული წყაროების – აფხაზები). ესენი თუ ზღვის სანაპიროს მკვიდრნი იყვნენ და კოდორის ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ, ზღვიდან მოშორებით მისიმიანები, სვანები და სკვიმნიელები არიან მოხსენიებულნი. მეცნიერებს დადგენილი აქვთ, რომ მისიმიანელები იგივე სვანები ანუ კოდორის ხეობაში მცხოვრები სვანები არიან („მისი-მიანი“ სვანთა თვითსახელწოდების „მუშვანის“ ბერძნული ფორმაა). რაც შეეხება „სკვიმნიას“, ის დღევანდელი ლეჩხუმის ბერძნული სახელწოდება იყო.

IX საუკუნიდან კი დასავლეთ საქართველოს ბიზანტიური წყაროები აბასგიას და მის მკვიდრთ აბასგებს უწოდებენ. დასვლეთ საქართველოს აფხაზეთად სახელდება იმან განაპირობა, რომ მის გამაერთიანებლად აფხაზთა სამეფო გამოვიდა. „IX-X სს-ის ბიზანტიურ წყაროებში დასვლეთ საქართველო ფიგურირებს აბაზგიის სახელწოდებით და როდესაც ამ წყაროებში გვხვდება ტერმინი აბაზგია და ეთნონიმი აბაზგი, უნდა გვახსოვდეს, რომ აქ საკუთრივ აფხაზეთი, ე. ი. კოდორის ჩრდილოეთით მდებარე ოლქი კი არ იგულისხმება, არამედ აფხაზთა ქართული სახელმწიფო“ (ნ. ლომოური). ხოლო XI საუკუნიდან ბიზანტიური წყაროები ტერმინ აბაზგიას

მთელ საქართველოს და ეთნონიმ აბაზგს ამ გაერთიანებული ქართული სამეფოს ყველა მცხოვრებს უწოდებდნენ. ამ ეთნონიმით ქართველები ბიზანტიურ წყაროებში იმპერიის დაცემის ბოლომდე – XV საუკუნემდე მოიხსენიებოდნენ. მხოლოდ VIII საუკუნის წინადროინდელი ამბების თხრობისას, ეთნონიმ აბაზგში ეთნიკური აფხაზი იგულისხმება, რომელიც დღევანდელი აფხაზეთის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთში მკვიდრობს. შემდეგ კი მხოლოდ და მხოლოდ ქართველების აღმნიშვნელი იყო. აშკარაა, რომ ეთნონიმი აბაზგი (აფხაზი) დროის სხვადასხვა მონაკვეთში შინაარსს იცვლიდა – ჯერ გაფართოვდა მისი მნიშვნელობა, შემდეგ კი გვიან შუა საუკუნეებში კვლავ დავიწროვდა. იგივე მდგომარეობა გვაქვს სპარსული წყაროების მიხედვითაც. „ერთხანს მთელი საქართველოს მომცველმა ტერმინმა „აფხაზეთმა“, ჯერ ლიხის მთის გადაღმა, ხოლო შემდეგ იქიდან კიდევ უფრო შორს, ერთიანი საქართველოს უკიდურეს დასავლეთისაკენ გადაინაცვლა“ (კ. ტაბატაძე). სხვათაშორის, XVI საუკუნის ოსმალური წყაროებითაც „აფხაზეთის ქვეყანად“ სოხუმს იქით ტერიტორია იწოდებოდა. აღნიშნული დროიდან კი აფხაზთა სახელს თურქულ დოკუმენტებში ეთნონიმი „აბაზა“ ცვლის. XIX საუკუნის დასაწყისის ავტორი მინა მედიჩი დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე აფხაზებს საერთოდ არ ასახელებს. ის მათ აბაზებს უწოდებს და ქართველებსა და აბაზებს შორის საზღვრად მდინარე კოდორს ასახელებს.

XIII-XV საუკუნეებში ბიზანტიურ ლიტერატურაში საქართველოს მკვიდრნი კვლავ იბერებადაც იწოდებიან. ქვეყნის სახელწოდება „იბერია“ ძველ ბერძნულ წყაროებში აღმოსავლეთ საქართველოს ანუ ქართული წყაროების ქართლს მიესადაგებოდა. შესაბამისად იგივე ითქმის იბერიელისა და ქართლელის ურთიერთმიმართებაზე. „კავკასიელი იბერების პირველი ხსენება ძვ. წ. IV-III საუკუნეების ავტორის მეგასტენეს „ინდიკაში“ გვხვდება“ (ვ. ვაშაკიძე). მართალია, იბერია და იბერიელები, ისევე როგორც კოლხიდა და კოლხები ქართველთა ძველი ეგზოეთნონიმები ანუ გარე სახელწოდებები იყო, მაგრამ ქართულ მეცნიერებაში სხვა შეხედულებაც არსებობს, რომლის მიხედვითაც ის შეიძლება მდ. იორს (ივრის ხეობას) უკავშირდებოდეს (დ. მუსხელიშვილი). ჩვენ უფრო გასაზიარებლად მიგ-

ვაჩნია ის მოსაზრება, რომ ქართველთა ეს ოდინდელი აღმნიშვნელი ეგზოეთნონიმი, რომელიც ჩვენთვის ბერძნული და რომაული წყაროებით არის ცნობილი, თავდაპირველად ძველ სემიტურ ენებში, უფრო კონკრეტულად, ფინიკიელებში უნდა გაჩენილიყო, რაც მდინარის, ზღვის გადაღმა ქვეყანას, ადგილს ნიშნავდა (ალ. სარჯველაძე). ბიზანტიურ წყაროებში ზოგჯერ იბერია მხოლოდ ტაო-კლარჯეთს აღნიშნავდა. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი მონაკვეთი ხომ ქართველთა სახელმწიფოებრიობის, კულტურისა და ცივილიზაციის ერთ-ერთი უმთავრესი კერა იყო. შემდეგ კი იბერია და იბერიელები ერთიან საქართველოს და მის მკვიდრ ეთნოსს აღნიშნავდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ „ძველი ბერძნები და რომაელები კავკასიის იბერებს აღიქვამდნენ არა მხოლოდ ეთნიკურ-ტომობრივ, არამედ ეთნოკულტურულ და პოლიტიკურ ერთობადაც; ხანდახან ამ ტერმინით იბერიის სამეფოს სახლის წარმომადგენელს, ან კიდევ უმაღლეს სასულიერო პირებსაც მოიხსენიებდნენ“ (გ. ჭეიშვილი). სრულიად სამართლიანად ბიზანტიურ წყაროებში საქართველოს სხვადასხვა სახელწოდებებით მოხსენიება იმ პოლიტიკური ცვლილებებითაა ახსნილი, რომლებიც დროთა განმავლობაში საქართველოს ტერიტორიაზე ხდებოდა.

არაბებისათვის ქართველები ჯურჯანის ეთნონიმით არიან სახელდებულნი, რაც, თავის მხრივ, სირიული ჯურჯანიდან მომდინარეობს. სპარსულად საქართველოს აღმნიშვნელი სახელწოდებები – ვრკან და გურგან „მგლის ქვეყანას“ ნიშნავდა, რაც გმირობისა და სიძლიერის სიმბოლო იყო. შუა საუკუნეების არაბულ ნარატიულ წყაროებში ქართველები აბხაზის სახელწოდებითაც არიან სახელდებული. იგივე შეიძლება ითქვას იმავე პერიოდის სპარსულ ლიტერატურაზეც, რაც, თავის მხრივ, განპირობებული იყო იმით, რომ ქართველ მეფეთა ტიტულატურა იწყებოდა ასე: „მეფე აფხაზთა (ე.ი. დასავლეთ ქართველთა), ქართველთა“.... ჯურჯანიდან გაჩნდა ქურჯი, ქურჯიდან – გურჯი, რითაც დღეს ქართველები მახლობელი აღმოსავლეთის მუსლიმურ ქვეყნებში არიან ცნობილნი, მაგალითად, თურქეთში (გ. ჯაფარიძე). საინტერესოა, რომ ქართველთა აღმნიშვნელი ეთნონიმიდან – ქურჯი არის მიღებული მამაკაცისა და

ქალის საკუთარი სახელები ქურჯი და ქურჯია, რაც ლამაზის სინონიმით იყო. მეცნიერებს ისიც შენიშნული აქვთ, რომ საქართველოს თანამედროვე სახელწოდება „ჯურჯია“ გეორგიას არაბულ ფორმას წარმოადგენს (გ. ჯაფარიძე).

ძველი სომხებისათვის ქართველები ვირკები იყვნენ, ხოლო თანამედროვე სომხები ვრაცს უწოდებენ.

X-XV საუკუნეების სპარსული საისტორიო წყაროები საქართველოს გორჯესთანს უწოდებენ, ხოლო ქართველებს – გორჯიანს. თურქებისთვის საქართველო გურჯისტანი, ხოლო ქართველები გურჯები არიან. ამასთანავე, თურქული წყაროებისათვის არც საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახელწოდებებია უცხო. მაგალითად, ქართლს ისინი „ქაირთილს“ უწოდებდნენ, კახეთს – „ქიახეთს“, „ქახითს“, იმერეთს – „აჩიკბაშს“ ან „ბაშიაჩუკს“, სამეგრელოს – „მეგრილს“, „ოდიშს“. გურჯიდან არის მიღებული რუსული გრუზინ, რომელიც თავდაპირველად გამოითქმოდა როგორც გურზი. ეს ტერმინი რუსულ მატრიანეებში XVI საუკუნიდან ჩნდება, უფრო ადრე კი ისინი ქართველთა აღსანიშნავად „ობეზს“ ხმარობდნენ. სრულიად სამართლიანად შენიშნულია, რომ „რუსული ტერმინი „ობეზ“ ეტიმოლოგიურად უკავშირდება „აბაზგ“, „აფხაზ“ სახელწოდებას. საცებით შესაძლებელია, რომ იგი „აბაზა“-საგან ან „აბაზინი“-საგან წარმოიშვა, მაგრამ შინაარსობრივად საქართველოსა და ქართველებს აღნიშნავდა“ (გ. პაიჭაძე). თუმცა, XV-XVI საუკუნეების რამდენიმე ნუსხაში „ივერ“, „ივერსკაია ზემლია“ და „ივერსკიც“ გვხვდება. „1406 წლის ხელნაწერში კი ტერმინი „ავერ“ განმარტებულია როგორც „ობეზ“-ის იდენტური ტერმინი“ (გ. პაიჭაძე). ეთნონიმი „გრუზია“, „გრუზინი“ სხვადასხვა ხალხებში, განსაკუთრებით სლავურ ენებში, რუსული ენიდან გავრცელდა.

გერმანულ წყაროებში საქართველოს „გეორგიენ“-ს უწოდებენ, ინგლისურენოვანში – ჯორჯიან, ფრანგულენოვანში – ჟეორჟი, იტალიურში – ჯორჯა, ხოლო ესპანურში – ხეორხეია. ამის შესაბამისად, ქართველებს გერმანულად ეწოდებოდათ გეორგიერ, ინგლისურად – ჯორჯიანზ, ფრანგულად – ჟეორჟიენ, იტალიურად – ჯორჯანი და ესპანურად – ხეორხიანოს. ქართველების და საქართველოს აღმნიშვნელი ახალი ევროპული ტერმინები გეორგიან და

გეორგია-ს წარმოშობა სპარსულ-ირანულ გურჯი და ჯურჯისაგან დღეს საყოველთაოდ აღიარებულია. ისინი ევროპის ქვეყნებში XIII საუკუნიდან უკვე მყარად იყო ფეხმოკიდებული (გ. გელაშვილი, მ. მგალობლიშვილი, გ. პაიჭაძე).

უნდა აღინიშნოს, რომ მეცნიერები ქართველთა აღმნიშვნელ ევროპულ ეთნონიმებს ბერძნულ სიტყვას „გეორგიოს“ უკავშირებენ, რაც მინის მუშაკს, მინათმოქმედს აღნიშნავს. ამტკიცებენ, რომ ეს გამოიხატება იმაშიც, რომ საქართველო წმინდა გიორგის ქვეყანაა, სადაც ეს წმინდანი ყველაზე პოპულარულია და რომ წმინდა გიორგი საქართველოს მცველია. ასეთი ეტიმოლოგია პირველად დე ვიტროს აქვს მოცემული: „ამ ხალხს ქართველები (გეორგიანი) ჰქვია, ვინაიდან, სხვა წმინდანებზე მეტად, უდიდესი მონინებით ეთაყვანებიან, აღმერთებენ და ღირს ყოფენ წმინდა გიორგის, რომელსაც მიიჩნევენ მცველად და მფარველად თავიანთ ბრძოლაში ურწმუნოთა წინააღმდეგ, მსგავსად ბაირალისა“. ეს მოსაზრება XVIII საუკუნის დასაწყისში დააყენეს ეჭვსქვეშ. ფერდინანდ დე ტროლოს მოსაზრებით, ქართველებს ეს სახელწოდება უფრო ადრე ჰქონდათ. მან, თავის მხრივ, ეთნონიმი ბერძნულ სამყაროს დაუკავშირა – ცნობილია, რომ „გეორგიოს“ მინათმომოქმედს აღნიშნავს (გ. გელაშვილი, მ. მგალობლიშვილი, გ. პაიჭაძე). მართალია, წმინდა გიორგის კულტი საქართველოში მართლაც ყველაზე პოპულარულია, საქართველო უძველესი და განვითარებული მინათმოქმედების ქვეყანაა, მაგრამ მეცნიერები ამ შეხედულებას დღეს ფაქტობრივად არ იზიარებენ. ქართველებისა და საქართველოს აღმნიშვნელი ახალი ევროპული ტერმინების გეორგიან და გეორგია-ს წარმოშობა სპარსულ-არაბულ „გურჯი“ და „ჯურჯი“-საგან დღეს საყოველთაოდ აღიარებულია.

მეზობელი ჩრდილოეთ კავკასიელი ხალხები ქართველებს უპირატესად „გურჯიდან“ მიღებული ეთნონიმებით მოიხსენიებენ. მაგრამ, როგორც ირკვევა, ხუნძები თავდაპირველად ქართველ მთიელებს „მოსოქს“, „მოსოხს“ უწოდებდნენ. ეს საყურადღებო მონაცემია, რაც მეცნიერებს შორს მიმავალი და საყურადღებო დასკვნის გამოტანის საშუალებას აძლევს. „მოსოხ“ ხომ ერთ-ერთი სამხრეთ-დასავლური დიდი ქართული ტომის „მესხების“ სახელი იყო. ჩაჩნე-

ბისათვის ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფები ფშავლები და ხევსურები „შუო“-დ და „ფხიე“-დ არიან სახელდებულნი, ხოლო იგივე ჩაჩნები მოხევეებს „ბენოი“-ს სახელით მოიხსენიებენ. ყარაჩაელე-ბისათვის სვანების აღმნიშვნელი ტერმინი „ეზზელი“ იყო, ბალყარელებისათვისა – „ტაუეზე“. საერთოდ ბალყარელები ქართველებს „ეზზეს“ უწოდებდნენ, ყაბარდოელები კი – ეთნონიმს „სონას“. „სონა“ „სვანი“-დან არის მიღებული.

თანამედროვე ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფების სახელწოდებებს სანამ შევეხებით მოკლედ შეიძლება იმ ტომობრივი ერთეულების შესახებ ვისაუბროთ, რომლებიც ძველ საისტორიო წყაროებში არიან დასახელებულნი. ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ. წ. XII საუკუნის ასურულ და VIII საუკუნის ურარტულ ლურსმნულ წყაროებში მოხსენიებული არის დაიანის და დიაოხის ქვეყნები. მეცნიერთა სამართლიანი დასკვნით, დაიანელები და დიაოხები იგივე ძველბერძნულ წყაროებში მოხსენიებული ტაოხები არიან. ტაოხები კი სხვა არაფერია თუ არა შუა-საუკუნეების სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტაოს მკვიდრნი – ტაოელები. ასურულ და ურარტულ ლურსმნულ წარწერებში არის დასახელებული „კილხის“ – „კულხას“ („კოლხას“) ქვეყანა. ამ სახელწოდებებსაც ბერძნულ-რომაულ წყაროებში მოხსენიებულ კოლხებისა და კოლხეთის სახელწოდებებთან აიგივებენ (კულხა--კოლხა დაიანე-დიაოხის ჩრდილოეთით, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეში მდებარეობდა).

ურარტულ წყაროებში დასახელებულ „ზაბახას“ შუა საუკუნეების ქართული ეთნოგრაფიული მხარის ჯავახეთის სახელთან აიგივებენ, რომელიც საქართველოს ამ პროვინციის სამხრეთით მდებარეობდა. ძველ ბერძნულ წყაროებში არაერთგზის დასახელებული მოსხების სახელწოდებას უშუალო კავშირი აქვს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე განსახლებულ მესხებთან (ნ. ხაზარაძე). საყურადღებოა, რომ ანტიკურ ავტორთა მონაცემებით მოსხები არა ცალკე ეთნოსი, არამედ იგივე იბერები, მათი განუყოფელი ნაწილია: „მოსხები არა მხოლოდ პოლიტიკურად, არამედ კულტურულადაც იბერები არიან, იბერთა ეთნოკულტურულ არეალში შემოდიან“ (გ. ჭეიშვილი).

ზემოთ არაერთგზის მოხსენიებული კოლხეთისა და კოლხელების ქართული სახელწოდება ეგრისი და ეგრისელები იყო, რომლისაგანაც მიღებულია ტერმინები სამეგრელო და მეგრელები. უფრო ადრე კი წერილობით ძეგლებში სა-ეგრ-ო და მ-ეგრ-ი გვხვდება. ეგრისი(ეგრი) ანტიკურ წყაროებში ლაზიკად იწოდებოდა. ისევე როგორც სხვა არაერთ გეოგრაფიულ სახელწოდებას, ეგრისსაც ვინრო და ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა. ვინრო მნიშვნელობით ის მდინარეების რიონსა და ეგრისწყალს შორის მოქცეულ ტერიტორიას ეწოდებოდა, ხოლო ფართო მნიშვნელობით მთლიანად დასავლეთ საქართველოს მიესადაგებოდა. VIII საუკუნიდან ფართოდ გაგებულ ეგრისს აფხაზეთი ჩაენაცვლა, რაც, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, პოლიტიკური ფაქტორით იყო გამოწვეული. უფრო მოგვიანებით აფხაზეთს დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელობით იმერეთი ჩაენაცვლა, რომელსაც ასევე ორგვარი – ვინრო და ფართო გაგება ჰქონდა. ვახუშტი ბაგრატიონი ამის შესახებ წერდა: „ქვეყნისა ამის სახელნი არიან საერთოდ სამი: პირველად ეგრისი, მეორედ აფხაზეთი, მესამედ იმერეთი“ (XX საუკუნის ეთნოგრაფიული მონაცემებით, მთლიანად დასავლეთი საქართველო აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრთათვის იმერეთი იყო, ხოლო იქ მცხოვრები ქართველები იმერლებს წარმოადგენდნენ. XIX საუკუნის დასაწყისის ავტორი მინა მედიჩი აღნიშნავდა, რომ მეგრელების ქვეყანა იმერეთია, რომელიც გადაჭიმულია ფაზისიდან დიდ კავკასიონამდე. საერთოდ, თავდაპირველად საქართველო იმიერ და ამიერ მხარეებად იყოფოდა. იმერნი თუ დასავლეთ საქართველოდ ყველა მკვიდრს ეწოდებოდა, ამერნი აღმოსავლეთ საქართველოს ყველა ეთნოგრაფიული ჯგუფის აღმნიშვნელი იყო). შუა საუკუნეების ქართულ წერილობით ძეგლებში სამეგრელოს ნაცვლად ძირითადად ტერმინი ოდიში გამოიყენებოდა. ოდიშის მკვიდრნი კი ოდიშართა სახელით მოიხსენიებოდნენ. ვახუშტი ბატონიშვილი ერთ ადგილას ქართველთა ამ ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენლებს ორმაგი სახელწოდებით – „ოდიშარნი მეგრელები“ მოიხსენიებს. გვიან შუა საუკუნეებში ოდიშის (სამეგრელოს) საზღვრები თანდათანობით შეიკვეცა. ჩრდილოდასავლეთის მხრიდან საზღვარმა ჯერ კოდორიდან კელასურზე გადმოინაცვლა, შემდეგ – ლალიძგაზე და ბოლოს – ენგურზე. ენ-

გურსა და ლალიძგას შორის ტერიტორიას სამურზაყანოს სახელი საკმაოდ გვიან – XVIII საუკუნის დასაწყისიდან ეწოდა. თუმცა, გვიან შუა საუკუნეებში, აფხაზთა და ჩრდილოეთ კავკასიელთა თარეშის მიუხედავად, სამურზაყანოს ტერიტორიაზე ქართული მოსახლეობა არასოდეს არ შეცვლილა. საყურადღებოა, რომ მეგრელთა სვანური სახელწოდება არის ზანარ. ხოლო მეგრულ-ჭანებს ბერძნული წყაროები სანებსაც უწოდებენ. სანი სწორედ ზანარის შესატყვისი სახელწოდებაა. სანები ხშირად გაიგივებულნი არიან, როგორც მაკრონებთან, ასევე ჭანებთან. არნოლდ ჩიქობავას სამართლიანი შენიშვნით, „ზანი“ მეგრელსაც მიესადაგებოდა და ჭანსაც. მეცნიერებაში გამოთქმულია საყურადღებო მოსაზრება, რომ „ჰენიოხი არის იგივე ჭანი (ტომობრივადაც და ენობრივადაც). ჰენიოხთა ტომის მეგრულ-ჭანურ სახელწოდებას „ჭანი“ ენობრივი კანონზომიერებით შეესაბამებოდა სვანური „ჰენი“ და ქართული „ნენი“ (ბ. გიგინეიშვილი). ტრაპიზონის იმპერიის მოსახლეობის დიდ ნაწილს ჭანები შეადგენდნენ. გვიან ტერმინ „ჭანს“ „ლაზი“ ჩაენაცვლა. საყურადღებოა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ჩანართში, რომელიც ანდრია მოციქულის ქადაგებას ეხება, ტრაპიზონი მეგრელთა სოფლადაა მოხსენიებული: „მოვიდა – ანდრია ქალაქად ტრაპიზონად, რომელ არს სოფელი მეგრელთა“, ე. ი. ქართული წყაროები ფაქტობრივად ლაზჭანებსა და მეგრელებს ერთმანეთისაგან არ ანსხვავებდნენ.

ერთ-ერთი უძველესი ქართველური ტომი იყო სასპერების ტომი. სასპერები, გარდა ჭოროხის ხეობისა, მდ. ეფფრატის სათავეებშიც ცხოვრობდნენ. ზოგიერთი მეცნიერი სასპერებს ტაოხებთან აიგივებს. სხვა შეხედულებით სასპერები მეგრულ-ჭანურ ერთობასთან იყვნენ დაკავშირებულნი. ტ. ფუტყარაძის შეხედულებით, რაც ჩვენ უფრო გასაზიარებლად მიგვაჩნია, სასპერები კოლხებისაგან განსხვავდებოდნენ და ისინი უფრო იბერებთან იყვნენ დაკავშირებულნი. II საუკუნის ავტორი კლავდიოს პტოლემეაიოსი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე „სუანოკოლხებს“ ასახელებს. მათი განსახლების არეალი დღევანდელი აფხაზეთის ტერტორიის ჩრდილო-დასვლეთი მონაკვეთი იყო. ივანე ჯავახიშვილის მოსაზრებით,

სუანო-კოლხები სვანებისა და მეგრელების შერევის შედეგად წარმოქმნილი ქართველური ტომი იყო.

საქართველოს ან გამქრალ ეთნოგრაფიულ ერთეულებს შორის შეიძლება დავასახელოთ:

I. ჰერები საქართველოს უკიდურეს აღმოსავლეთ პროვინციაში – ჰერეთში იყვნენ განსახლებულნი. დღეს ჰერეთი ძირითადად საინგილოსთან ასოცირდება, მაგრამ X-XV საუკუნეებში ჰერეთი თანამედროვე შიდაკახეთსა და გაღმა მხარის ტერიტორიებსაც მოიცავდა. XV საუკუნემდე კახელები და ჰერები ერთი სახელწოდებით – ჰერკახნი – მოიხსენიებიან. XV საუკუნიდან ჰერეთი და ჰერები საერთოდ აღარ იხსენიებიან. ორივე ტერმინი კახეთმა და კახელებმა გადაფარეს.

II. წანარები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თერგის ხეობაში, თანამედროვე ხევის ტერიტორიაზე მკვიდრობდნენ. მათი უშუალო მემკვიდრეები ქართველთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფი მოხევეები არიან. წანარებმა დიდი როლი ითამაშეს VIII-IX საუკუნეებში კახეთის სამთავროს წარმოქმნაში, რის შემდეგაც წანარები ისტორიის სარბიელიდან ქრებიან. ისინი კახეთის მთისწინეთსა და ბარში ესახლებიან. წანართა ჯგუფური გადმოსახლება რომ მოხდა კახეთის მთისწინეთსა და ბარში ამის მაჩვენებელია ისიც, რომ, როგორც ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფი, ქრებიან ისტორიის სარბიელიდან. დღევანდელი თერგის ხეობა რომ ისტორიული წანარეთია ჩანს იქიდანაც, რომ ოსები მოხევეებს „შანას“ უწოდებენ. ჯ. გვასალიას სამართლიანი შენიშვნით „შანა“ გამოძახილია სწორედ „წანა-სანასი“. „მოქცევაჲ ქართლი-საჲში“ ნახმარია ტერმინი „წანარეთისა ჴევსა“. დროთა განმავლობაში „წანარეთის ჴევი“-დან „წანარეთი“ დაიკარგა და მივიღეთ „ხევი“. ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია, რომ წანარები სვანებთან ახლოს მდგომი ქართველური ტომი იყო.

III. დვალეები ქართლის მთიანეთში მკვიდრობდნენ. „ისტორიანი და შარავანდედთანის“ ავტორი დვალეებს სხვა ქართველ მთიელებთან ერთად (მოხევეები, ცხრაზმელები, ხადელები, ცხავატელები, ჭართალელები, ერწო-თიანელები) მოიხსენიებს. დვალეებით განსახლებული ტერიტორია ახლა საქართველოს ფარგლებს გარეთაა. ის

რუსეთის ფედერაციაში შედის. ქართლის ლიახვის ხეობიდან და მთის რაჭიდან დვალეთში თერთმეტი შესასვლელი იყო. გვიან შუა საუკუნეებში დვალეების დიდი ნაწილი საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში გადასახლდა, ხოლო ადგილზე დარჩენილები კი, აქ ოსთა მიგრაციის გამო, ოსურ ეთნიკურ გარემოში გაოსდა. დვალეები განსახლებულნი იყვნენ აგრეთვე ლიახვის ხეობის სათავეს ცხრა მთურ პატრა სოფელში, რომელსაც ქართული წყაროები მაღრან-დვალეთს უწოდებენ. დვალეები პირველად ანტიკურ წყაროებში I-II საუკუნეებში არიან მოხსენიებულნი (დვალეთისა და დვალეების შესახებ დანვრილებით იხილეთ წიგნის მონაკვეთი „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები“).

IV. დვალეების მსგავსად აღარ არსებობს თრიალელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფი, რომლებიც თრიალეთში (დღევანდელი ნალკის რაიონი) მკვიდრობდნენ. თრიალეთი მოსახლეობისაგან XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დაიცალა (თრიალელთა შესახებ დანვრილებით იხილეთ მონაკვეთი „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები“).

V. გვიან შუა საუკუნეებიდან წერილობით ძეგლებში აღარც ფხოველები გვხვდებიან. ფხოვი შემდეგდროინდელი ფშავისა და ხევსურეთის ერთობლივი სახელწოდება იყო. საქართველოს ეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე ფშავად და ხევსურეთად XIII საუკუნეში დაიშალა. თამარ მეფის ეპოქაში, XIII საუკუნის ათიან წლებში ფხოველები ცენტრალურ ხელისუფლებას აუჯანყდნენ. მთაში წესრიგის დასამყარებლად სამეფო ხელისუფლებას სამი თვე დასჭირდა. ივანე მხარგრძელმა (ამირსპასალარ-ათაბაგმა) აჯანყება სასტიკად ჩაახშო. ჩვენი თვალსაზრისით, სწორედ აღნიშნული დროიდან – XIII საუკუნიდან – უნდა მომხდარიყო ფხოვის ფშავისა და ხევსურეთის რეგიონებად განცალკევება. ვფიქრობთ, სამეფო ხელისუფლებამ ბართან უფრო ახლოს მდებარე შემდეგდროინდელი ფშავის ნაწილი დაიმორჩილა, ხევსურეთისა კი – ვერა. ამის დამადასტურებელი უნდა იყოს ფშავში ცენტრალური სალოცავების – „ლაშარის ჯვრისა“ და „თამარის ხატის“ გამართვა (გაჩენა). ხევსურეთში მსგავსი სახელწოდების სალოცავი არ არის. ამავე დროს, ერთიანი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის ორ ნაწილად გათიშვაში დიდი

როლი ითამაშა სოციალური განვითარების სხვადასხვაობამ. ბართან შედარებითი სიახლოვის გამო, ფშავში სოციალური და რელიგიური თვალსაზრისით ნოვაციები იწერებოდა. ხევსურეთი კი ამ თვალსაზრისით უფრო კონსერვატიული იყო.

VI. ხადელები თეთრი არაგვის ხეობის ზემო წელში – ხადას ხეობაში ცხოვრობდნენ.

VII. ცხავატელების სამკვიდრებელი თეთრი არაგვის ხეობა იყო. ის შავი და თეთრი არაგვის შეერთების ადგილიდან (დღევანდელი ფსანაური) ხადამდე ვრცელდებოდა. შუა საუკუნეებში ხადისა და ცხავატის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების გაერთიანების შედეგად მთიულთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი ჩამოყალიბდა.

VIII. თორელები თორში, დღევანდელი ბორჯომის რაიონში ცხოვრობდნენ. ქართულ წყაროებში თორელნი ხშირად მესხებთან და „შავშ-კლარჯ-ტაოელებთან“ ერთად არიან მოხსენიებულნი. ისტორიული ბედუკულმართობის გამო თორელები ფაქტობრივად გაქრნენ. XIX საუკუნიდან თორი ძირითადად ზემო იმერეთიდან გადმოსახლებულმა მოსახლეობამ მოაშენა.

IX. თაკვარელები – თაკვერის მკვიდრნი. თავდაპირველად მოიცავდა დღევანდელ რაჭასა და ლეჩხუმს, შემდეგ – მხოლოდ ამ უკანასკნელს. ასე რომ, თაკვარელები შემდეგდროინდელი ლეჩხუმელების ადრინდელი სახელწოდებაა. VI საუკუნეში პროკოპი კესარიელი ლეჩხუმს სკვიმნიას უწოდებდა.

X. კამბეჩოვანელები – თანამედროვე ქიზიყის ძველი სახელი კამბეჩოვანია. ბუნებრივია, თავის დროზე კამბეჩოვანში მოსახლე ქართველები კამბეჩოვანელებად მოიხსენიებოდნენ. კამბეჩოვანი უაღრესად გამჭვირვალე ქართული ტოპონიმი. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვებით, „ამას ეწოდა პირველ კამბეჩოვანი, კამბეჩთა სიმრავლისათვის“. სტრაბონი კამბეჩოვანს კამბისენეს ფორმით იხსენიებს. მხარის სახელწოდება პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ ის თავიდანვე, ყოველ შემთხვევაში, ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე ქართული „ქეყანა“ იყო. ძველი კამბეჩოვანელები ანუ თანამედროვე ქიზიყელები, როგორც ჩანს, ცალკე ეთნოგრაფიული ჯგუფი იყო, რომლებიც პერების მსგავსად კახელებთან იქნენ ასო-

ცირებულნი. ერთგვარი ეთნოგრაფიული თავისებურება ქიზიყელებს დღემდე აქვთ შენარჩუნებული.

XI. სუჯები ივრის ხეობაში, დღევანდელ გარე კახეთში ცხოვრობდნენ. ადრე შუა საუკუნეებიდან სუჯები უკვე აღარ იხსენიებიან.

XII. ნილკნელები – მოხსენიებულნი არიან ქართლის გაქრისტიანების ამბებთან დაკავშირებით. მიაჩნიათ, რომ ნილკანი შემდეგდროინდელი ხადაა. ეს მოსაზრება დამაჯერებლობას მოკლებულია. მიგვაჩნია, რომ ნილკანელები ფშავის არაგვის ხეობაში, თანამედროვე წინაფშავეში მოსახლეობდნენ.

XIII. მარგველნი არგვეთის ანუ მარგვეთის ისტორიული მხარის მკვიდრნი იყვნენ, რომელიც მოიცავდა დღევანდელი ზემო იმერეთის, ოკრიბის, თერჯოლის და ბაღდადის რაიონებს. მარგველებსა და თაკუერის მოსახლეობას ვახტანგ გორგასლის დროს ცალკე ერისთავი ჰყოლიათ. VIII საუკუნეში მარგველთა ერისთავები იყვნენ დავითი და კონსტანტინე.

XIV. ჯიქები საქართველოს სახელმწიფოს უკიდურეს ჩრდილოდასავლეთ მონაკვეთში აფხაზების მეზობლად ცხოვრობდნენ. ჯუანშერის მიხედვით, ჯიქთა თავდაპირველი საცხოვრებელი აფხაზეთის მოსაზღვრე ტერიტორია არ ყოფილა. „და ჯიქეთი მუნვე (პაჭანიგეთისა და ოსეთის მეზობლად – რ.თ.) შემდგომად ჟამთა მრავალთა იოტნეს პაჭანიკნი და ჯიქნი თურქთაგან; და წავიდეს პაჭანიკნი დასავლით, ხოლო ჯიქნი დაემკვიდრნეს ბოლოსა აფხაზეთისასა“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 156). ჯიქებზე საუბარი პირობითია, რადგან ისინი სხვა ეთნოსის წარმომადგენლები იყვნენ, საქართველოს სახელმწიფოში ცხოვრობდნენ, მაგრამ ეთნიკური ქართველები არ იყვნენ.

XV. ყვარელები ივრის ხეობაში მოსახლე ქართველ მთიელთა სახელწოდება იყო. მოხსენიებულნი არიან „მოქცევაი ქართლისაი“-ში: „და მოუწოდა მთეულთა, ქართალელთა და ფხოველთა და ნილკანელთა და უქადაგა სარწმუნოება ქრისტიენისი. ხოლო მათ განუყარეს თავი და ერისთავმან მცირედ წარჰმართა მახვილი, და შიშითა მოსცნეს კერპნი მათნი დალენად. და გარდავიდა ერწუდ და დადგა ჟალეთს, დაბასა ედემს, და ნათელსცა ერწუ-თიანელთა. და ყუა-

რელთა ესმა ესე და გარდაკრებს თოშთა, რომელნი უკანაისკნელ იპოვნეს". „ყუარელთა“ თემი და „ქვეყანა“ სრულიად სამართლიანად ლოკალიზებულია ივრის ხეობის ზემო ნელში, თიანეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სადაც დღესაც არსებობს სოფელი (XX საუკუნის 40-იანი წლებიდან – ნასოფლარი) ყვარა, რომელიც მოხსენიებული „ყუარელთა“ „ქვეყნის“ ცენტრი უნდა ყოფილიყო. ივრის ხეობაში ყვარელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი სოფელ ლიშოდან ზემოთ, ივრის „კუდებამდე“ მოსახლეობდა.

XVI. ცხრაზმელეზად შუა საუკუნეების საისტორიო წყაროებში ქსნის ხეობაში მცხოვრები მთიელები მოიხსენიებოდნენ. X საუკუნიდან ცხრაზმისხეველეზად, გარდა ქსნისხეველებისა, იწოდებოდნენ ლეხურას, მეჯუდას და პატარა ლიახვის ხეობათა მკვიდრნიც.

XVII. სომხითარნი გვიანდელი შუა საუკუნეების ქვემო ქართლელთა პარალელური სახელწოდება იყო, თუმცა სომხითი ქვემო ქართლს მთლიანად არ მოიცავდა. სომხით-საბარათიანოდ ბარათაშვილთა სათავადოს მოიხსენიებდნენ. სამართლიანად მიიჩნევენ, რომ გვიან შუა საუკუნეებში „სომხითისა“ და „სომხითართა“ ცნებების დავიწროვება განაპირობა ქვემო ქართლის პოლიტიკურ ვითარებაში მომხდარმა ცვლილებებმა. ქვემო ქართლელებისათვის სომხითართა სახელწოდების გადატანა იმასაც უნდა განეპირობებინა, რომ საქართველოს ეს ძირძველი მხარე გვიან შუა საუკუნეებში მონოფიზიტი ანუ სომხურ-გრიგორიანული სარწმუნოების ქართველებით იყო დასახლებული. სომხითარებს პირველად XIV საუკუნის ისტორიკოსი ჟამთააღმწერელი იხსენიებს. ქვემო ქართლის აღნიშნულ ტერიტორიას სომხური წყაროები „ვრაც-დაშტს“ (ქართულთა ველი) უწოდებდნენ.

თანამედროვე საქართველო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებად იყოფა, შესაბამისად ამ მხარეების მოსახლენი, როგორც ერთიანი ქართველი ერის წარმომადგენლები, ეთნოგრაფიული ჯგუფის ამა თუ იმ სახელწოდებას ატარებდნენ. ეს ეთნოგრაფიული ჯგუფები: ქართლელები, კახელები (ადრე შუა საუკუნეებში ცალ-ცალკე მოიხსენიებოდნენ „კახები“ და „კუხები“), ქიზიყელები (ჩვეულებრივ მათ კახელთა ლოკალური ჯგუფის წარმომადგენლებად განიხილავენ, თუმცა, გარვეულწილად, მათ ყოფითი და დიალექტური თა-

ვისებურებები ახასიათებთ), ერწო-თიანელნი (ლეონტი მროველი პირველად იხსენიებს ქრისტიანობის გავრცელებასთან დაკავშირებით), ფშავლები, ხევსურები, თუშები, მოხევეები, მთიულეები, გუდამაყრელები (ზოგჯერ შეცდომით გუდამაყრელებს მთიულებს მიათვლიან. ჭართალებთან, ფხოველებთან, ნილკანელებთან ერთად პირველად მოხსენიებულნი არიან ქრისტიანობის გავრცელებასთან დაკავშირებით. გუდამაყრელებს VII საუკუნის „სომხური გეოგრაფია“ მოიხსენიებს), იმერლები, რაჭველები, ლეჩხუმელები, სვანები, მეგრელები, გურულები, აჭარლები (ყამთააღმწერელი ერთ ადგილას აჭარელებს „მაჭარელნის“ სახელით მოიხსენიებს. შდრ.: „მდვალ“, „მრაჭველი“, „მსვანი“, „მეგრნი“-„მეგრელნი“, „მარგუელი“), ჯავახები, მესხები (სხვათა შორის, სახელწოდებას „მესხნი“ ვინრო და ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა. ვინრო მნიშვნელობით ის მხოლოდ სამცხის მკვიდრთ აღნიშნავდა, ფართო გაგებით კი – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყველა ეთნოგრაფიული ჯგუფის მომცველი იყო, ანუ ისტორიული ზემო ქართლის მკვიდრებს მიესადაგებოდა. ამას ვახუშტი ბაგრატიონიც ხაზგასმით აღნიშნავდა – „ამ ადგილებთა და ქუეყანათა კრებით ეწოდა მესხნი“). აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ცხოვრობდნენ და ცხოვრობენ ხანდოელები და ჭართალები. შეცდომით ხანდოელებსა და ჭართალებებს მთიულებს მიაკუთვნებენ, რაც ეთნოგრაფიული მონაცემებით და საისტორიო წყაროებით არ დასტურდება. XVII-XVIII საუკუნეების დოკუმენტებში „ხანდო“ და „ხანდოელები“, „ჭართალი“ და „ჭართლელნი“ ცალკ-ცალკე არიან მოხსენიებულნი (დანვრილებით იხ. მონაკვეთი „საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები“).

XVI საუკუნიდან თანამედროვე საქართველოს საზღვრებს გარეთ თურქეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მოექცნენ: შავშელები, კლარჯელები (კლარჯეთი და კლარჯელები ლეონტი მროველთან უკვე ფარნავაზის მეფობისას იხსენიებიან), ტაოელები, ერუშეთელები, არტაანელები (არტაანი თავის მხრივ ორ ნაწილად – „ზენა არტანად“ და „ქუენა არტანად“ იყოფოდა), კოლაელები. თურქეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მკვიდრობენ ლაზებიც (ჭანები). ლაზების მხოლოდ მცირე ნაწილი ცხოვრობს საქართველოს ტერიტორიაზე. ქართველთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული

ჯგუფები თურქეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე დღეისათვის ფაქტობრივად დეეთნიზებული არიან. ეთნიკური ქართველობა და ქართული ენა აქა-იქ არის შემორჩენილი. მაგალითად, იმერხევი და ლივანა (ლიგანა) შეიძლება დავასახელოთ. იმერხევი ისტორიულ შავშეთში შედიოდა. აქ დღეს ქართულად დაახლოებით ოცი სოფლის მოსახლეობა ლაპარაკობს. რაც შეეხება ლივანას (ლიგანი, ნიგალი) ის ჭოროხის ხეობის ქვემო დინებაზე მდებარეობს და კლარჯეთის ნაწილი იყო. მხოლოდ ლივანას მცირე ნაწილია დარჩენილი საქართველოს შემადგენლობაში. გარკვეულ ტერიტორიულ ერთეულებად იყოფოდა ტაოც. ესენი იყო იმიერ-ტაო, ამიერ-ტაო, თორთომი (აქ არის თორთუმის შთამბეჭდავი ციხის ნანგრევები, ოშკისა და ხახულის ტაძრები), ოლთისი, პარხალი, რომელსაც ვახუშტი სხვანაირად ტაოსკარსაც უწოდებდა. კოლას ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის შესახებ უნდა ითქვას, რომ ის მტკვრის სათავეებში მდებარეობდა. სახელწოდება „კოლა“ „ეოლხადან“ მიღებულად მიაჩნიათ. საქართველოს საზღვრებს გარეთ აზერბაიჯანის სახელმწიფოში ცხოვრობენ ინგილოები (ძველი ჰერების შთამომავალნი), ირანში – ფერეიდნელი ქართველები, რომლებიც XVII საუკუნის დასაწყისში კახეთიდან იძულებით გადასახლებულთა შთამომავლები არიან.

ქართული ენა და მისი დიალექტები

ჩვეულებრივ, როდესაც ამა თუ იმ ხალხის ეთნოლოგიის პრობლემებს ეხებიან, აუცილებლად აღნიშნავენ მისი ენისა და დიალექტების შესახებაც, რადგან ეთნიკურობის ძირითადი განმსაზღვრელი ფაქტორი და აგრეთვე ეთნოგენეზის შესასწავლი ყველაზე დიდი წყაროც არის ენა. გარდა ამისა, დიალექტები, უმეტეს შემთხვევაში, ძირითადად ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების ანდა ეთნოგრაფიული ჯგუფების არეალებს ემთხვევა. მკვლევარი ენათმეცნიერები ქართულ ენას სხვადასხვა ენობრივ ოჯახებთან ანათესავებდნენ. პირველ ყოვლისა ეს უნდა ითქვას წინა აზიის უძველესი, მკვდარი ენების (ხურიტული, ხეთური, შუმერული) შესახებ. მაგრამ, როგორც შემდეგ გაირკვა, ეს შეხედულება არგუმენტირებული არ იყო. მაგრამ იყო მცდელობა ქართულის და, საერთოდ, იბერიულ-

კავკასიური ენების, ინდოევროპულ და ურალურ-ალთაურ (თურქულ) ენებთან დაკავშირებისა. ეს შეხედულებაც შეხედულებად დარჩა. არა ერთი მიმდევარი ჰყავდა და ჰყავს ბასკურისა და ქართული ენების მონათესავეობას. მაგრამ ფაქტია, რომ ყველაზე მეტი ერთობა ქართულ ენას კავკასიურ ენებთან აქვს. ივანე ჯავახიშვილმა და არნოლდ ჩიქობავამ საფუძველი ჩაუყარეს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის თეორიას. ამდენად, ქართული ენა, რომელიც ქართველთა სახელმწიფო, სალიტერატურო და საღვთისმეტყველო ენაა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ქართველურ (იბერიულ) ჯგუფს მიეკუთვნება. მაგრამ ბოლო ორი ათეული წლის საცნობარო ლიტერატურასა და ენციკლოპედიებში ქართულ ენას კავკასიურ ენათა ჯგუფთან აღარ აერთიანებენ. ბევრი მეცნიერისათვის ქართული ცალკე მდგომი ენაა. ქართულ ენათა ჯგუფში ქართული ენის გარდა შეყავთ სვანური, ზანური (მეგრულ-ჭანური) მეტყველებაც. მეგრულად და ჭანურად (ლაზურად) და სვანურად მეტყველთათვის ქართული ენა მთელი ისტორიის განმავლობაში სახელმწიფო, სალიტერატურო და საღვთისმეტყველო ენა იყო. ბოლო პერიოდში გამოითქვა მოსაზრებები, რომ სვანური და ზანური (მეგრულ-ჭანური) ქართული ენის დიალექტებია და რომ ისინი მხოლოდ და მხოლოდ დიალექტებად შეიძლება განვიხილოთ. ამ მოსაზრებას ის საფუძველი აქვს, რომ დღევანდელ ლინგვისტიკაში ენისა და დიალექტის ერთიანი განმსაზღვრელი კრიტერიუმი არ არსებობს. მეცნიერთათვის, ერთ შემთხვევაში, კრიტერიუმი თუ გაგებინებაა, მეორე შემთხვევაში კი სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ფაქტორია. გაგებინების ფაქტორიდან გამომდინარე, ქართული ენის რამდენიმე სხვა დიალექტიც შეიძლება დამოუკიდებელ ენებად გამოცხადდეს. მაგალითად, ამ სტრიქონების ავტორს რამდენიმე შემთხვევა ჰქონდა, როდესაც სალიტერატურო ენის არ მცოდნე ხევსური და თუში მთხრობელებისაგან ეთნოგრაფიული მასალა ვერ ჩაინერა.

სხვადასხვა შეხედულებები არსებობს საერთო ქართველური ენის შესახებ. ერთთა მოსაზრებით ის უკვე ფუნქციონირებდა ძვ. წ. V-IV ათასწლეულებში, სხვები კი საერთო ქართველური ენის არსებობის დროდ ძვ. წ. II-I ათასწლეულებს ასახელებენ. საკამათოა საერთო ქართველური ენიდან სვანურ, ზანურ და ქართულ მეტყველე-

ბათა გამოყოფის საკითხიც. ზოგიერთი მეცნიერის შეხედულებით, საერთო ქართველური ენიდან სვანურის გამოყოფა ძვ. წ. II ათასწლეულით უნდა დათარიღდეს, ხოლო ზანურისა – ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისით. არის მოსაზრება საერთო ქართული ენიდან სვანური მეტყველების ძვ. წ. X საუკუნეში გამოყოფის შესახებ, ხოლო ზანურისა და ქართულის დიფერენცირების პერიოდად ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნა მიაჩნიათ. უკანასკნელ დროს გამოითქვა მოსაზრება, რომ საერთო ქართველური ენის ქართულ, ზანურ (მეგრულ-ლაზურ) და სვანურ კილოებად დაშლა წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე მოხდა. საერთოდ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ საერთო ქართველური ენიდან სხვადასხვა მეტყველებათა და დიალექტთა (კილოთა) გამოყოფის დროის დასადგენად მეცნიერებს მყარი დოკუმენტირებული მასალა არ გააჩნიათ. იგივე შეიძლება ითქვას ქართული ენის დიალექტების (კილოების), კილოკავეების, თქმების შესახებ. ბუნებრივია, რომ დიალექტთა ერთი წყება შეიძლება უფრო ადრე წარმოქმნილიყო, მეორე შედარებით – გვიან. რამდენიმე დიალექტმა (კილომ) ჩვენამდე საერთოდ ვერ მოაღწია, ისე როგორც ზოგიერთმა ქართულმა ეთნოგრაფიულმა ჯგუფმა.

ქართული ენა ქართველი ერის ერთ-ერთი და ამასთანავე ძველი ნიშანია. ქართული ენა, რა თქმა უნდა, ქართველი ერის (ნაციის) წარმოქმნამდე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გაჩენამდე მრავალი საუკუნით ადრე არსებობდა. ქართული ენა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შორის, მწერლობის მქონე ერთადერთი ენაა. ქართულ ენაზე შექმნილია მდიდარი მხატვრული, ორიგინალური და თარგმნითი სამეცნიერო და პოლიტიკური ლიტერატურა. ქართულ ენაზე არსებობს მდიდარი სამეცნიერო ტერმინოლოგია მეცნიერების თითქმის ყველა დარგში. ისტორიულად იცვლებოდა აგრეთვე ქართული ენის გავრცელების არეალი. ფაქტია, რომ გვიან შუა საუკუნეებში მისი გავრცელების არეალი შემცირდა, რაც უშუალოდ დაკავშირებულია ისტორიული ქართული ტერიტორიების დაკარგვასთან და ამ ტერიტორიებზე ქართველთა დეეთნიზაციასთან. ასეთ ტერიტორიებს შორის აღმოსავლეთი კახეთი და ჭოროხის აუზი შეიძლება დავასახელოთ.

სალიტერატურო ქართული ენა მრავალსაუკუნოვანი ქართული გონითი კულტურის პროდუქტიც არის და ამ კულტურის განვითარების მძლავრი იარაღიც. უკვე XI-XII სს-თვის ქართული ენა იმდენად განვითარებული იყო, რომ ფილოსოფიურ თხზულებათა ქართულად თარგმნა და ინტერპრეტაცია დაუბრკოლებლად ხდებოდა (ეფრემ მცირე, იოანე პეტრიწი...).

სალიტერატურო ქართულ ენაში განასხვავებენ ძველ ქართულს და ახალ ქართულს. გამოყოფენ საშუალო ქართულსაც (XII-XVII სს). ძველი ქართულის უძველეს ძეგლებად ითვლება იუდას უდაბნოს წარწერები (430 წ) და წარწერები ბოლნისის სიონზე, რომელიც V ს-ის უკანასკნელი მეოთხედისაა. პირველი თარიღიანი ხელნაწერია „სინური მრავალთავი“ (864 წ). თარიღიან ოთხთავთა შორის ყველაზე ძველია ადიშის ოთხთავი (897 წ), რომელიც დღეს მესტიის მუზეუმშია დაცული. ადიშის ოთხთავი გადაწერა მწერალმა მიქაელმა 897 წელს გრიგოლ ხანძთელის მიერ დაარსებული შატბერდის მონასტერში (კლარჯეთში) ამ მონასტრის „განახლებით აღმაშენებლის“ დიდი სოფრონის დაკვეთით. XV ს. II ნახევარში ადიშის ოთხთავი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან გურიის ჯუმათის მონასტრის წინამძღვარს, ნიკოლაოსს სხვა ხელნაწერებთან ერთად წამოუღია. მაღევე ხელნაწერი სვანეთში გადაუნახავთ. ქართულ ენაზე V ს-დან დაწყებული ორიგინალური მხატვრული ლიტერატურა იქმნებოდა. პირველი ლიტერატურული ძეგლი იაკობ ხუცესის „შუშანიკის წამებაა“. XII ს-ის საერო ლიტერატურა (ვეფხისტყაოსანი, მეხოტბეთა პოეზია, საისტორიო ორიგინალური ნაწარმოებები, ნათარგმნი პოეზია) ახალი ქართული ენის დასაბამადაა მიჩნეული. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ XVIII ს-ში ახალი ქართულის ჩამოყალიბების პროცესი დამთავრებულია (დავით გურამიშვილი, სულხან-საბა ორბელიანი). ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებაში XIX ს-ის მეორე ნახევარში დიდი წვლილი შეიტანა ილია ჭავჭავაძემ.

საუკუნეთა მანძილზე ძველი ქართული ახალი ქართულით შეიცვალა. ცვლა დაეტყო ლექსიკასა და გრამატიკას, მაგრამ ეს ცვლილება გრამატიკული თვალსაზრისით უმნიშვნელოა. არა თუ „ვეფხისტყაოსანი“, არამედ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ და „შუშა-

ნიკის წამება" თითქმის სრულიად გასაგებია ახლანდელი მკითხველისათვის. ამდენად, ქართული სალიტერატურო ენის ძველ, საშუალო და ახალ ქართულად დაყოფა მაინც პირობითია, რადგან, როგორც აღინიშნა, ძველი ქართული ენის სალიტერატურო ტექსტები თანამედროვე მკითხველისათვის გასაგებია. ეს პირობითობა აშკარაა იმ შემთხვევაშიც, თუ ძველ სომხურსა და ახალ სომხურს, ძველ ბერძნულსა და ახალ ბერძნულს შევადარებთ. თანამედროვე სომხებსა და ბერძნებს ძველი სომხური და ძველი ბერძნული ხომ საერთოდ არ ესმით.

ქართული ენა მდიდარი და დახვეწილი ენაა. მას შეუძლია არა მარტო მხატვრული სახეები გამოკვეთოს, არამედ საჭირო სიზუსტითა და სიღრმით გადმოსცეს მეცნიერული, პოლიტიკური და ფილოსოფიური აზრის ურთულესი მოძრაობა და ფაქიზი ნიუანსები. ქართული სალიტერატურო ენის ბუნებრივი განვითარების ხაზი მხოლოდ ერთი საუკუნის განმავლობაში XVIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან შეწყდა, რაც დაკავშირებულია ანტონ კათალიკოსისა და მისი სკოლის მოღვაწეობასთან. როგორც ყველა სხვა სფეროში, აქაც ილია ჭავჭავაძე მოგვევლინა ქართული სალიტერატურო ენის გადამრჩენლად. მან ქართული კვლავ განვითარების ჩვეულებრივ ჩარჩოებში მოაქცია. ილიას დევიზი იყო: ხალხია ენის კანონის დამდები და არა ანბანთ თეორეტიკაო. მან სალიტერატურო ენის განვითარების განწყვეტილი ხაზი გაამართელა.

ისევე როგორც ყველა სხვა ენა, ქართული ენაც საუკუნეთა განმავლობაში სხვა ენების გავლენას განიცდიდა. განსაკუთრებით გავლენა ლექსიკას შეეხო. მნიშვნელოვანი როლდენობითაა ქართულ ენაში შემოსული სპარსული, არაბული, თურქული, რუსული ლექსიკა. ამ ენებმა ქართულ ენას მაინც ღრმა კელი ვერ დაამჩნიეს, რადგან ჯერ კიდევ V საუკუნიდან მოყოლებული მას დახვეწილი გრამატიკული ნორმები გააჩნდა. ქართული სალიტერატურო, სახელმწიფო, საღვთისმეტყველო ენის განვითარებაში საუკუნეთა განმავლობაში დიდი წვლილი შეჰქონდა ქართულ მწერლობას, რომელიც კრიზისებისა და გაჭირვების დროს ერის (ნაციის) ერთადერთი გადამრჩენელი იყო. სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების წარმომადგენელი ქართველი მწერლები, დიალექტური ლექსიკური

ერთეულების შემოტანით, მუდმივად ამდიდრებდნენ ქართულ ენას. დიალექტებიდან სიტყვების სალიტერატურო ენაში შემოტანას განსაკუთრებული მნიშვნელობა კრიზისების პერიოდებში ჰქონდა, როდესაც უცხოური ლექსიკის მოძალება ზომაზე მეტი იყო.

ადრე მიღებული იყო, რომ ქართულ სალიტერატურო ენას საფუძვლად ედო აღმოსავლურ-ქართული დიალექტები (ქართლურ-კახური). მაგრამ უკანასკნელი დროის სამეცნიერო გამოკვლევებით დადგენილია, რომ სალიტერატურო ენის საფუძველს წარმოადგენს ზედიალექტური კოინე – დედაქალაქის (მცხეთის) მეტყველება. ასე თუ ისე, სამწერლობო ენასთან ყველაზე ახლოს მაინც ქართლური და კახური კილოებია. საუკუნეთა განმავლობაში სალიტერატურო ქართულ ენას თითქმის ყველა ქართული დიალექტი და ქართველური მეტყველება ამდიდრებდა. დიალექტური თავისებურებანი გამოვლენილია ძველი საუკუნეების წერილობით ძეგლებში.

ძველი ქართულიდან თანამედროვე ქართულს მხოლოდ ერთი თანხმოვანი (ჟ-არი) არ გადმოჰყვა. ის 33 ბგერისაგან შედგება (5 ხმოვანი და 28 თანხმოვანი). ჟ-არი ზოგიერთმა დიალექტმა დღემდე შეინარჩუნა (ფშაურმა, ხევსურულმა, მოხეურმა, თუშურმა, იმერხელ-შავშურმა, ტაოურ-პარხლურმა). 33 ქართულ ბგერას 33 ასო-ნიშანი შეესატყვისება. ქართულ ენაში როგორც იწერება ისე იკითხება, მას დიფთონგები არა აქვს.

ქართული ენა იყოფა დიალექტებად, რომლებიც მეტ-ნაკლებად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ისინი ტრადიციულად ერთიანდებიან აღმოსავლურ და დასავლურ ჯგუფებში (ცალკე გამოყოფენ სამხრეთულ ჯგუფებსაც), რასაც საფუძვლად უდევს უმთავრესად ეთნოგრაფიული და გეოგრაფიული პრინციპები. შემოთავაზებულია ქართველურ ენათა დიალექტების სხვადასხვა კლასიფიკაცია. ქართულ ენას გააჩნია გარდამავალი ანუ ნარევი დიალექტები. მაგალითად, სურამის ქედის გადაღმა-გადმოღმა სოფლებში ქართლურ და ზემოიმერულ კილოთა ნარევი მეტყველებაა გავრცელებული. იგივე შეიძლება ითქვას ცხენისწყლის ხეობაში ქვემოიმერულ და ლეჩხუმურ დიალექტთა სასაზღვრო ზოლში. იმერულისა და ქართლურის ნარევია ბორჯომის ხეობის მცხოვრებთა მეტყველება. ქართული

დიალექტების გავრცელება ძირითადად ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს მოიცავს. ქართული ენის დიალექტებია:

ქართლურ დიალექტში (კილო) გამოყოფენ ოთხ კილოკავს: შიდა ქართლური, ქვემო ქართლური, დასავლურ ქართლური და შიდა ქართლის მთისწინური მეტყველება (ახალგორისა და დუშეთის რაიონები).

კახური დიალექტი მოიცავს კახეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეს. კახურ დიალექტში შიგნით კახური, გარე კახური და ქიზიყური კილოკავეები შედის. ქიზიყურ კილოკავს რიგი არქაული მოვლენები ახასიათებს (მაგალითად, ჯ ბგერა), რაც ჩვენი აზრით, აქ მთის მოსახლეობის მიგრაციით არის განპირობებული.

ხევსურული დიალექტი აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში, ხევსურეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეშია გავრცელებული. ხევსურულ კილოზე ფაქტობრივად მოსახლეობის მცირე რაოდენობა მეტყველებს, აქედან მოსახლეობის ბარში ინტენსიური მიგრაციის გამო. გამოყოფენ ორ კილოკავს. ხევსურულისათვის დამახასიათებელია არქაიზმები, ძველი ლექსიკური ერთეულები. შემორჩენილია ჯ ბგერა.

ფშაური დიალექტი (კილო) აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში – ფშავეშია გავრცელებული. ფშაური და ხევსურული კილოები ისტორიულად არსებული ფხოვური დიალექტის გაყოფის შედეგადაა მიღებული. ფშაურს შემორჩენილი აქვს ჯ ბგერა, თუმცა სხვა მთის კილოებთან შედარებით ყველაზე მეტად განიცადა ბარის (ქართლურის) გავლენა.

მთიულური დიალექტი (კილო) მთიულეთში, თეთრი არაგვის ხეობაშია გავრცელებული. მთიულურისათვის დამახასიათებელია გრძელი ხმოვნები.

გუდამაყრული დიალექტი მთიულური დიალექტის მეზობლად, შავი არაგვის ხეობაშია გავრცელებული. ლიტერატურის დიდ ნაწილში მთიულური და გუდამაყრული ერთ დიალექტადაა წარმოდგენილი (მთიულურ-გუდამაყრული), მაგრამ მთიულეთისა და გუდამაყრის ადგილობრივი მოსახლეობას ხვადასხვა დიალექტებად წარმოიდგენს. მთიულურისაგან განსხვავებით, გუდამაყრულ კილოს გრძელი ხმოვნები არ გააჩნია.

მოხეურ დიალექტზე (კილოზე) ხევში, თერგის ხეობაში (თანამედროვე ყაზბეგის რაიონი) მეტყველებენ. მოხეურში შემორჩენილია ჯ ბგერა.

თუშური დიალექტი (კილო) თუშეთში იყო გავრცელებული. XX საუკუნის დასწყისიდან თუშურმა კილომ კახეთში, ალვანის მინდორზე გადმოსახლების გამო შეიცვალა გავრცელების არეალი. თუშურს ახასიათებს არქაიზმები (ჯ და ძ ბგერები, უმარცვლო უ და ი). სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ დროთა განმავლობაში თუშურმა კილომ ვაინახურის გავლენაც განიცადა. არის მცდელობა თუშური დიალექტის ჩამოყალიბების დროის განსაზღვრისა, კერძოდ, მას IV საუკუნის დასაწყისში ფხოველთა თუშეთში მიგრაციას უკავშირებენ (ბ. ჯორბენაძე). ვფიქრობთ, რომ ზედმეტად გაბედული მოსაზრებაა. ფხოველთა მიგრაციამდე თუშებს კილო არ ჰქონდათ? ანდა ისინი ეთნიკური ქართველები არ იყვნენ?

თიანურ კილოზე ივრის ხეობაში დღევანდელი თიანეთის რაიონში ლაპარაკობენ. თიანური კილო გვიან – XVII საუკუნიდან არის წარმოქმნილი, კერძოდ ძველი მოსახლეობის ამოწყვეტისა და ფშავიდან, ხევსურეთიდან, მთიულეთიდან და გუდამაყრიდან მოსახლეობის ჩამოსახლების შემდეგ ამ კილოების ქართლურ და კახურ კილოებთან ურთიერთობის შედეგად.

იმერული დიალექტი იმერეთის ვრცელ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეს მოიცავს. გამოყოფენ ზემოიმერულ და ქვემოიმერულ კილოკავებს. ზემოიმერულს ბევრი საერთო აქვს ქართლურ დიალექტთან.

ლეჩხუმური დიალექტი ძირითადად დღევანდელი ცაგერის რაიონს მოიცავს. ემეზობლება სვანურს, მეგრულს, იმერულს, რაჭულს. ახლოსაა ქვემოიმერულთან. ლეჩხუმურს ზოგან „ქვე“ და ზოგან „ყე“ ნაწილაკები ახასიათებს.

რაჭული დიალექტი რაჭას – რიონის ხეობის ზემო წელს მოიცავს. გამოყოფენ ქვემო რაჭულს, ზემო რაჭულს, მთარაჭულ კილოკავებს. ზოგიერთი მოსაზრებით მხოლოდ მთარაჭული და ბარის რაჭული კილოკავები არსებობს. რაჭველები ნელი ტემპით მეტყველებენ. ახასიათებს „ქვე“ ნაწილაკი, კნინობით-საალერსო ფორმათა ნაირგვარობა, არქაული ლექსიკური ერთეულები. მთარაჭულში ლე-

ბურ-ჭიორული მეტყველებისაგან გლოლურ მეტყველებას გამოყოფენ. მას აღმოსავლეთის მთის დიალექტებთან აახლოებენ და უფრო მეტი არქაიზმიც ახასიათებს, რაც, ჩემი აზრით, ერთ-ერთი ან უკვე არარსებული ქართული დიალექტის – დვალურის გავლენის შედეგი უნდა იყოს.

გურული დიალექტი (კილო) გურიის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეშია გავრცელებული. გამოიყოფა ზემო გურული და ქვემო გურული კილოკავები.

აჭარული დიალექტი აჭარის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში ფუნქციონირებს. გამოყოფენ ზემო აჭარულ და ქვემო აჭარულ კილოკავებს.

სამცხური დიალექტი სამცხეშია გავრცელებული. ისტორიულად სამცხურ დიალექტზე მოსახლეობის უფრო მეტი რაოდენობა ლაპარაკობდა. სამცხელების გამაჰმადიანება-გათურქების გამო, მათი მნიშვნელოვანი ნაწილისათვის დედაენად თურქული იქცა.

ჯავახური დიალექტის გავცელების არეალი ჯავახეთია. შუა საუკუნეებთან შედარებით ჯავახურ კილოზე მოსახლეობის უმნიშვნელო რაოდენობა მეტყველებს, რაც აქედან მოსახლეობის სხვადასხვა მიმართულებით მიგრაციამ განაპირობა.

მეგრული მეტყველება სამეგრელოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეშია გავრცელებული. გამოყოფენ ზუგდიდურ-სამურზაყანოულ და სენაკურ კილოკავებს.

ლაზური (ჭანური) მეტყველება თანამედროვე საქართველოს მხოლოდ ერთ სოფელში – სარფშია გავრცელებული. მისი გავრცელების ძირითადი რეგიონი თურქეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაა (შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი). ლაზურში არსებობს ათინური, ვინურ-არქაბული და ხოფური კილოკავები. განიცდის თურქულის დიდ გავლენას.

სვანური მეტყველება ბალსქვემოური, ბალსზემოური, ლაშხური, ლენტეხური და ჩოლურული კილოკავებისაგან შედგება. სვანურად მეტყველებენ ენგურის, ცხენისწყლის და კოდორის ხეობებში. სვანური, ზანური (მეგრულ-ლაზური) თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენისაგან უფრო დაშორებულია, ვიდრე ქართული ენის სხვა დიალექტები. ისტორიულ-ეთნოლოგიური თვალსაზრისით

სევანური და ზანური არაფრით განსხვავდება ქართული ენის სხვა დიალექტებისაგან. მათი ფუნქცია მხოლოდ საოჯახო მეტყველებით ამოიწურებოდა. საქართველოს ისტორიის მთელ მანძილზე სევანეთისა და სამეგრელოს მკვიდრი ქართველებისათვის სალიტერატურო, სახელმწიფო-საკანცელარიო, საღვთისმეტყველო ენა მხოლოდ და მხოლოდ ქართული ენა იყო.

ინგილოურ დიალექტს სხვანაირად ჰერულ დიალექტსაც უწოდებენ. ინგილოურ კილოზე თანამედროვე საქართველოს ფარგლებს გარეთ – დღევანდელი აზერბაიჯანის სახელმწიფოში მეტყველებენ. ის კახური დიალექტის თურქული ენის გავლენით არის წარმოქმნილი. სავარაუდოდ, ისტორიულად ამ მხარის მოსახლეობა ქართული ენის ჰერულ დიალექტზე ლაპარაკობდა. ინგილოურ კილოს არ გააჩნია „ძ“ და „ჯ“ ბგერები; მოეპოვება უმლაუტიანი ხმოვნები; ლექსიკაში ბევრია თურქული სიტყვები.

ფერეიდნული დიალექტი XVII საუკუნეში კახეთიდან ირანის ფერეიდნის პროვინციაში გადასახლებულ ქართველთა მეტყველებათაა.

იმერხეულ-შავშური დიალექტი თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე, ისტორიული საქართველოს შავშეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეშია გავრცელებული. იმერხევი შავშეთის ერთი ნაწილია. ის შავშეთის იმერხევი უნდა ყოფილიყო. თვითონ იმერხევი ქართულ საისტორიო წყაროებში არსად არაა მოხსენიებული. შავშეთში ქართული ენა დავინწყებასაა მიცემული. იმერხეველები შავშეთის დღევანდელ მოსახლეობას „გადაბრუნებულ ქართველებს“ უწოდებენ, რადგან ისინი გათურქებულნი არიან. იმერხეულ-შავშურ დიალექტზე (კილოზე) ოცზე მეტი სოფლის მოსახლეობა ლაპარაკობს, მაგრამ ამ მეტყველების მომავალი, მოსახლეობის მიგრაციის გამო, გარკვეული საშიშროების წინაშეა – ახალგაზრდობა უკვე ნაკლებად ფლობს ქართულ ენას. იმერხეველსა და სალიტერატურო ქართულ ენაზე მოლაპარაკეთა შორის გაგებინება პრობლემას არ წარმოადგენს. იმერხეულს, როგორც სალიტერატურო ქართულისაგან ხანგრძლივად მოწყვეტილ ენას, თურქულის გავლენის კვალი აზის. იმერხეულს გააჩნია ძველი ქართული ბგერები – ჯ და ა.

ტაოურ ანუ პარხლურ დიალექტზე თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე, ისტორიულ საქართველოში მდინარე ჭოროხის შენაკად პარხლის ხეზე მდებარე სამ სოფელში: ხევაიში (ხევაგში), ბალხში და ქობაიში (ქობაგში) მეტყველებენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ტაოური კილოს გაგებინება რთულია. 2007 წლის საველე დაზვერვითი მუშაობისას ჩვენ გაგებინების პრობლემა არ გვქონია.

მაჭახლური დიალექტიც ძირითადად თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე მდინარე მაჭახლის ხეობაშია გავრცელებული. მაჭახელელთა ნაწილი (ქვემო მაჭახელი) საქართველოს ტერიტორიაზეა.

ლივანური (ლიგანური, ნიგალური) დიალექტი დღევანდელ თურქეთში მდინარე ჭოროხის ქვემო დინებაზე ქალაქ ართვინის სიახლოვესაა გავრცელებული (იმერხეველი ქართველების თქმით, ართვინის ძველი სახელწოდება ლივანია). გამოჰყოფენ მარადიდულ (საქართველოში), ბორჩხულ და მურღულურ კილოკავებს. ამ კილოსათვის შეიძლება კლარჯულიც გვეწოდებინა. კლარჯულად მეტყველებდა არტანუჯის ირგვლივ მცხოვრები საკმაოდ მნიშვნელოვანი რაოდენობის მოსახლეობა; 1909 წლის მონაცემებით არტანუჯის უბანში (779 კვადრატული კოლომეტრი; 49 სოფელი) 15108 ქართველი მაჰმადიანი მკვიდრობდა. ისინი მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ თურქეთის შიდა ვილაიეტებში გადაუსახლებიათ.

„ჩვენებურების“ მეტყველება ესაა XIX საუკუნეში აჭარიდან და ართვინის „ოკრუგიდან“ (რომელიც იმ დროს რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა) თურქეთის შიდაპროვინციებში გადასახლებულ ქართველთა (მუჰაჯირთა) მეტყველება.

ყიზლარულ-მოზდოკური და პლასტუნკური კილო ჩრდილოეთ კავკასიასა და სოჭის მახლობლად გადასახლებულ ქართველთა მეტყველება იყო. ყიზლარულ-მოზდოკური XX საუკუნეში ფაქტობრივად დაიკარგა. 1908 წლის მონაცემებით მოზდოკის მაზრის სტანიცა იშერსკაიაში 5118 ქართველი იყო აღრიცხული. დროთა განმავლობაში ქართული დიალექტები თვით საქართველოს ტერიტორიაზეც გაქრა. ასეთ დიალექტთა შორის საგულვებელია დვალური,

და ბეჭდით ფორმას. გამოიყოფა ქართული დამწერლობის განვითარების სამი საფეხური: ძველი (V ს-დან IX ს-მდე), საშუალო (IX ს-დან XI ს-მდე) და ახალი (XI ს-დან დღევანდლამდე). ამ სახეობათა სახელწოდებებია: მრგვლოვანი ანუ ასომთავრული, ნუსხური ანუ ნუსხა-ხუცური და მხედრული ანუ საერო. მეცნიერები თვლიან, რომ მრგვლოვანისაგან (ასომთავრულისაგან) წარმოიშვა ნუსხა-ხუცური და ნუსხურისაგან – მხედრული. ზემოთაც აღვნიშნეთ და კვლავ უნდა გავიმეოროთ, რომ ჩვენამდე რეალურად მოღწეული მრგვლოვანით შესრულებული პირველი წერილობითი ძეგლებია ეპიგრაფიკული წარწერები. ესენია იუდას უდაბნოში (ბეთლემის მახლობლად) პეტრე იბერის მიერ აგებული ქართული ეკლესიის წარწერა დაახლ. 430 წლისა და ბოლნისის სიონის (თბილისიდან 60 კმ. დაშორებით ქვემო ქართლის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში) 494 წლის წარწერა. მრგვლოვანითვე (ანუ ასომთავრულით) არის დანერილი სხვა წარწერები და პალიმფსესტები, უძველესი ქართული მწერლობის ძეგლები.

მრგვლოვანის გრაფიკული განვითარება – ნუსხური წარმოადგენს წერის კუთხოვან სახეობას. პირველი კუთხოვანი ასოებით დანერილი ტექსტი 864 წლით თარიღდება. ნუსხური ადვილად აღსაქმელია მხედველობისათვის და, მრგვლოვანთან შედარებით, ეკონომიურიც. ნუსხურით დანერილი მრავალი ხელნაწერი მხატვრული კალიგრაფიის შესანიშნავ ნიმუშადაა მიჩნეული. პირველ ხანებში მხედრული ასოები ჯერ კიდევ ჰგავდნენ კუთხოვან ასოებს, მაგრამ თანდათან შორდებოდნენ და XIII ს-ში ისინი საბოლოოდ გაემიჯნენ ერთმანეთს. ანბანის მოდიფიკაცია გამოწვეული იყო ეპოქის მოთხოვნილებით: XI-XII სს. საქართველოს ინტენსიური კულტურული ცხოვრება მოითხოვდა სწრაფ წერას და წერის ეკონომიურობას, რასაც მხედრული წერა უფრო შეეფერებოდა.

ქართული წერის სახეობები შემდგომ საუკუნეებში პარალელურადაც იხმარებოდა. მაგალითად, საეკლესიო წიგნებს ძველი ასოებით წერდნენ, ხოლო მეფეთა ბრძანებები, სასამართლოს დადგენილებები და საერო ხასიათის დოკუმენტები თუ წიგნები (მხატვრული ნაწარმოებები და სხვ.) იწერებოდა მხედრული ასოებით. მხედრულმა წერამ თანდათან საეკლესიო წრეებშიც შეაღწია. მხედრული

პრიფტით დაბეჭდა 1709 წელს ვახტანგ VI-ემ რამდენიმე სასულიერო ხასიათის წიგნი. მანვე 1712 წელს მხედრული ასოებით დაბეჭდა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“-ს პირველი გამოცემა.

XIX ს-ის 60-იან წლებში ი. ჭავჭავაძის თაოსნობით ჩატარდა ქართული ორთოგრაფიის რეფორმა. მხედრული ანბანიდან ამოიღეს ხუთი ასო (ზ, ა, უ, ვ, მ), რომლებსაც ენაში ბგერითი შესატყვისები არ მოეპოვებოდათ.

ძველი და თანამედროვე ქართული ანბანი უკიდურესად ზუსტი, მარტივი და ეკონომიურია. ძველი ქართული დამწერლობა ისე შემუშავდა, რომ თითოეულ ბგერას საკუთარი ნიშანი ჰქონდა, თითოეულ ნიშანს თავისი ბგერა შეეფერებოდა.

ქართული დამწერლობის წარმოშობის პრობლემა გარკვეულ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. სამივე სახის ანბანის გრაფიკა სრულიად თავისებურია და არ მოეპოვება აშკარა პარალელები მსოფლიოს არც ერთ ანბანში. ქართული ანბანი შექმნილია იმ ადამიანის მიერ, რომლისთვისაც ქართული ენა მშობლიურია. ძველ ქართულ ენაში არსებული ყველა ფონემა ანბანში ასახულია ზედმიწევნითი სიზუსტით.

არსებობს ისტორიული ტრადიცია ქართული დამწერლობის წარმოშობის თაობაზე. ლეონტი მროველის (XI ს.) ისტორიოგრაფიულ თხზულებაში დაცულია ცნობა, რომ ქართული ანბანი შეიქმნა ძვ. წ. III ს.-ში, ფარნავაზის მეფობის დროს („ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლისა შინა ქართლოსისა ნათესავთაგანი. ამან განაწერცო ენა ქართული, და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თუნიერ ქართულისა და ამან შექმნა მნიგნობრობა ქართული“). დიდი ქართველი მეცნიერი ივანე ჯავახიშვილი ამ ცნობას რეალურად თვლიდა. V საუკუნის წინა პერიოდის ქართული დამწერლობის ძეგლების ჩვენამდე მოუღწევლობას კი ქრისტიანთა მიერ წარმართული ძეგლების განადგურებით ხსნიდა. მეცნიერთა უმრავლესობა ასაბუთებს, რომ ჩვენამდე რეალურად მოღწეული უძველესი დამწერლობითი ძეგლები (Vs.) არ შეიძლება მივიჩნიოთ ქრონოლოგიურად პირვანდელ ძეგლებად. ასაბუთებენ, რომ ქართული ანბანი წარმოქმნილია წინაქრისტიანულ ხანაში. თუმცა, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ის მხოლოდ V ს-ის დასაწყისშია წარმოქმნილი.

ქართველთა სარწმუნოება

ქართული კულტურა და ცივილიზაცია ქრისტიანულ სარწმუნოებას ემყარება. ქრისტიანობა საქართველოში პირველი საუკუნიდანვე გავრცელდა, მაგრამ სახელმწიფო რელიგიად 326 წელს გამოცხადდა. ქრისტიანული მოძღვრება საქართველოში კაბადოკიელმა ნინომ იქადაგა. სახელმწიფო რელიგიად კი მეფე მირიანმა გამოაცხადა. ქრისტიანობის მიღებას ქართველი ხალხისათვის დიდი სახელმწიფოებრივი და კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. მისი მიღებით დასტურდება, რომ საქართველო და ქართველი ხალხი სოციალური განვითარების თვალსაზრისით სათანადო დონეზე იდგა, რომ აქ უკვე განვითარებული იყო ფეოდალური ურთიერთობები. მართალია, ქრისტიანობამ ბრძოლა გამოუცხადა ბევრ ძველ ქართულ წეს-ჩვეულებებს, ქართულ წარმართულ კულტებსა და სალოცავებს, მაგრამ ამ ფაქტს განუსაზღვრელი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ხალხის ეთნიკური განვითარებისათვის. თუ აქამდე რამდენიმე ქართველი ტომი შესული არ იყო ქართველი ერის შემადგენლობაში, ამის შემდეგ ქრისტიანობამ, როგორც მაკონსოლიდირებელმა რელიგიამ, ეს პროცესი დააჩქარა. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველი ხალხის ყველა ეთნოგრაფიულ ჯგუფში ქრისტიანობა დაბრკოლებების გარეშე არ ვრცელდებოდა. ჯერ კიდევ VI ს-ში საქართველოში იყო მხარეები (მაგალითად, კოლაში), სადაც მას გზა გაკაფული არ ჰქონდა. ამის გამო იყო, რომ ფხოველები სამეფო ხელისუფლებას წინააღმდეგობას თამარის დროსაც კი უწევდნენ. საქართველოს მთიანეთის ზოგიერთ მხარეში ქრისტიანობა მხოლოდ ფორმალურად შევიდა. მთიელებმა ბევრი წინაქრისტიანული რეალია შეინარჩუნეს, რაც დღევანდელ მკვლევრებს ქართველთა წარმართული რწმენა-წარმოდგენების არსში გარკვევის საშუალებას აძლევს. ამრიგად, ქართული მართმადიდებელი ეკლესია ერთ-ერთი უძველესია. სხვა მართმადიდებელი ეკლესიებისაგან განსხვავებით, ქართულ მართმადიდებელ ეკლესიას ლიტურგიკულ წესებში ზოგიერთი განსხვავება ახასიათებს. თავისი არსებობის პირველი საუკუნეებიდან ქართული ეკლესია აღმოსავლურ-ქრისტიანულ წრეში შედიოდა და V ს-მდე ექვემდებარებოდა ანტიოქიის პატრიარქს, შემდეგ კი გახდა დამოუკი-

დებელი (ავტოკეფალური), რადგან ის დიოფიზიტიზმის მიმდევრად იქცა მას შემდეგ, რაც ქალკედონის რწმენის სიმბოლო მიიღო. ქართულ ეკლესიას სათავეში ედგა არქიეპისკოპოსი, V ს-დან კი – კათალიკოსი, XI ს-დან – კათალიკოს-პატრიარქი, რომლის რეზიდენცია მცხეთაში იყო. დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთს) თავისი კათალიკოსი ჰყავდა, რომელიც ბიჭვინთის კათალიკოსად იწოდებოდა, რადგან მისი კათედრა ბიჭვინთაში (პიცუნდაში) იყო. იგი ექვემდებარებოდა კათალიკოს-პატრიარქს, მაგრამ XV ს-ში ფეოდალური დაქუცმაცებულობისა და დამოუკიდებელი იმერეთის სამეფოს წარმოქმნის შემდეგ, ის დამოუკიდებელი გახდა. ქართული მართლმადიდებელი ეკლესია დიდ ეკონომიკურ ძალას ფლობდა. ის ჩართული იყო ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობებში; ეკლესია თავად გარკვეული თვალსაზრისით ფეოდალი (საფეოდალო) იყო. მას ეკუთვნოდა მიწის დიდი ფართობები და ბევრი ყმა-გლეხი. ისევე როგორც ცალკეულ ფეოდალს, ეკლესიასაც (მცხეთის სვეტიცხოველს, კათალიკოსს) თავისი აზნაურები ჰყავდა. ეკლესიის სიმდიდრე იზრდებოდა შემონირულობების ხარჯზე. შემწირველები იყვნენ როგორც სამეფო ხელისუფლება, ისე ცალკეული ფეოდალები. ეკლესია თავადაც ყიდულობდა მიწებს.

თავიდანვე საქართველოში ფართოდ გავრცელდა სამონასტრო მშენებლობა (ალავერდი, ვარძია, გელათი, იყალთო, შიო-მღვიმე, შატბერდი...). ქრისტიანული მონასტრები საქართველოს ფარგლებს გარეთაც იქმნებოდა: იერუსალიმში (V ს.) სინას მთაზე, პეტრიწონში და სხვ. მონასტრებთან არსებობდა საგანმანათლებლო სკოლები. ამ სკოლებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებაში. წერდნენ ორიგინალურ ლიტერატურულ თხზულებებს და სხვადასხვა ენიდან ქრისტიანულ ლიტერატურას თარგმნიდნენ. საქართველოში ქრისტიანობის მიღებისთანავე ქართული ენა ქართული ეკლესიის საღვთისმეტყველო ენად გამოცხადდა. ქართულმა მონასტრებმა დიდი წვლილი შეიტანეს შუა საუკუნეების საქართველოს განათლების საქმეში. ზოგიერთ მონასტერთან შექმნილი იყო წრეები (მაგალითად, შიომღვიმეში, დავით-გარეჯში, ალავერდში და სხვ.), აკადემიები (გელათში, იყალთოში). ამ ცენტრების საქმიანობის შედეგი იყო ის, რომ XI-XIII სს-ში, საქარ-

თველოს ერთიანი მონარქიის არსებობის დროს, მნიშვნელოვან აღმავლობას მიაღწია ქართულმა კულტურამ.

რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ ქართულ ეკლესიას კულტურულ-საგანმანათლებლო ფუნქციები წაერთვა, ქართულმა ეკლესიამ დაკარგა ავტოკეფალია (1811 წ.). სულ მალე, 1814 წელს იგივე ბედი ბიჭვინთის კათალიკოსმაც გაიზიარა, რომლის რეზიდენციაც გელათში იყო. საქართველოს ეკლესია სამართავად რუსეთის სინოდის საეგზარქოსოს გადაეცა. 1917 წელს ქართულმა სასულიერო პირებმა აღადგინეს საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია. 1943 წელს ქართულ ეკლესიასა და რუსულ მართმადიდებელ ეკლესიას შორის ურთიერთობა დამყარდა და ამ უკანასკნელმა ცნო საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია.

გვიან შუა საუკუნეებში, ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, ზოგიერთ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში სხვა რელიგიებმა და კონფესიებმა დაიწყეს გავრცელება. XVII-XVIII სს-ში თურქეთის მიერ დაპყრობილ ტერიტორიაზე სუნიტური მიმართულების ისლამი გავრცელდა (ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი, ერუშეთი, კოლა, არტაანი, სამცხე, ჯავახეთი, აჭარა). ისლამი გავრცელდა აღმოსავლეთ კახეთის გადარჩენილ მოსახლეობაში. ისლამი (შიიზმი) მიიღეს ირანის ფერეიდნის პროვინციაში შაჰ-აბასის მიერ 1614 წელს გადასახლებულმა ქართველებმა.

გვიან შუა საუკუნეებში საქართველოში მოღვაწეობდნენ კათოლიკე მისიონერები, რომლებიც კათოლიციზმს ავრცელებდნენ. გარკვეულ პერიოდში ქართველთა ნაწილმა, ევროპასთან დაახლოებისა და, ამგვარად, თავის გადარჩენის მიზნით ერთ-ერთ გზად კათოლიკობა მიიჩნია. ქართველთა შორის გაჩნდნენ ამ სარწმუნოების მიმდევრები. განსაკუთრებით ეს მოხდა სამხრეთ საქართველოში, სადაც უცხოური ელემენტების შემოტევა უფრო საგრძნობი იყო. სამცხე-ჯავახეთის არაერთი სოფლის მკვიდრი კოლექტიურად გახდნენ კათოლიკური რწმენის მატარებელნი. კათოლიკე ქართველები გაჩნდნენ ქალაქებშიც (თბილისი, გორი, ქუთაისი, ახალციხე). ქართველ ხალხში კათოლიკობა XIII ს-დან გავრცელდა. მაჰმადიან ქართველებს თუ „თათრებს“ უწოდებდნენ, კათოლიკე ქართველებს – „ფრანგებს“. მოგვიანებით რომის პაპმა ქართველი კათოლიკეები

სომხურ-კათოლიკურ ეკლესიას დაუქვემდებარა. მასში წირვა--ლოცვა სომხურ ენაზე მიმდინარეობდა. ქართველი კათოლიკეები-სათვის ეს ენა გაუგებარი იყო. XIX ს-ის მეორე ნახევარში ქართველ-მა კათოლიკეებმა დიდი ბრძოლის შედეგად მოახერხეს სომხურ-კათოლიკური ეკლესიისაგან თავის დახსნა.

გვიან შუა საუკუნეებში საქართველოში სომხურ-გრიგორიანულ-ლი სარწმუნოებაც (მონოფიზიტობა) გავრცელდა. სომხური სარწმუნოების ქართველებს კი, „სომხებს“ უწოდებდნენ. ქვემო ქართლის ქართველთა შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: „ამ ადგილებთა შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქცევა ზნითა ქართულითა“. ქართველი მონოფიზიტები ცხოვრობდნენ ქართლში, კახეთში, სამხრეთ საქართველოში. კლარჯეთის ქალაქ ართვინის სომხობა კი სინამდვილეში ქართველი გრიგორიანელები იყვნენ. გერმანელი მოგზაური და მეცნიერი კარლ კოხი (იმოგზაურა XIX ს-ის 30-იან წლებში) წერდა: „საეკლესიო საქმეებს ჩვეულებრივ ქართველები განაგებენ. ეს ის ქართველებია, რომლებსაც სომხური სქიზმა აქვთ მიღებული და ამიტომ სომხებად იწოდებიან. ისინი უმთავრესად ართვინში ცხოვრობენ“.

თანამედროვე საქართველოში, საქართველოს სახელმწიფოებრიობის აღდგენის შემდეგ, სხვა კონფესიებიც გავრცელდა. ამ თვალსაზრისით ცალკე აღნიშვნის ღირსია ბაპტიზმი, რომელმაც თბილისსა და მის ირგვლივ მდებარე სოფლებში XX ს-ის 20-იან წლებში მოიკიდა ფეხი. XX ს-ის 90-იანი წლების დასაწყისიდან გააქტიურებულია იეღოველთა სექტა.

მოსახლეობის 2002 წლის აღწერით პირველად დადგინდა საქართველოს მოსახლეობის კონფესიური (აღმსარებლობითი) სტრუქტურა. აღწერის მონაცემებით, ქვეყნის მოსახლეობის 88,6% ქრისტიანული აღმსარებლობისაა. მათ შორის 3 მილიონ 873 ათასი კაცი, ანუ 83,9 პროცენტი, მართლმადიდებელია. მაჰმადიანური სარწმუნოების მატარებელია 434 ათასამდე კაცი, ანუ მოსახლეობის 9,9 პროცენტი. იუდეური აღმსარებლობისაა 3.541 კაცი (0,1%). კათოლიკედ თავი 34.727 ადამიანმა აღიარა (0,8%). სომხურ-გრიგორიანული მიმდინარეობისაა 171.139 კაცი (3,9%). სა-

ქართველოში მცხოვრები ქართველების 94,7% მართლმადიდებელია, 3,8% – მაჰმადიანური სარწმუნოების მიმდევარი, 0,3% – კათოლიკურისა. აჭარის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში 376.016 მკვიდრიდან მართლმადიდებელია 240.552, მაჰმადიანი – 115.161, სომხურ-გრიგორიანული სარწმუნოებისა – 3.162, კათოლიკე – 683. გურიის მხარეში 13.736 მაჰმადიანი იყო აღრიცხული.

ეთნიკური ისტორია

ქართველთა ეთნოგენეზი, რომელიც დღევანდელი საქართველოსა და მის ისტორიულ სამხრეთ ტერიტორიაზე განხორციელდა, საუკუნეთა მიღმა მოხდა. ქართული ეთნოსის წარმოშობის შესახებ ჯერ კიდევ ბევრი რამ გაურკვეველი და შესასწავლია, რადგან ცნობილია, რომ ისტორიის სიღრმეში ჩამოყალიბებულ ხალხთა ეთნოგენეზის შესწავლა ერთობ ძნელია. ქართველთა ეთნოგენეზის კვლევას ისიც ართულებს, რომ დღეს მას არა ჰყავს უეჭველად მონათესავე ენობრივ-ეთნიკური ერთეული. ისევე როგორც სხვა ეთნოსები, ქართველებიც მხოლოდ ერთი – ქართველურ ენებზე მოლაპარაკე ტომების შერწყმის შედეგად როდი არიან ჩამოყალიბებული. ქართული ეთნოსი, როგორც მისი ეთნოგენეზის, ისე მთელი ეთნიკური განვითარების მსვლელობაში მრავლად იკრებდა და ისრუტავდა არა-ქართულ ეთნიკურ ერთეულებსაც. მიჩნეულია, რომ ქართული ეთნოსის ფორმირებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს წინა აზიაში მცხოვრებმა ეთნიკურმა ერთეულებმა. უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, ამ თვალსაზრისით მათ ერთ-ერთი კომპონენტის როლი შეასრულეს.

კავკასიასა და მის მოსაზღვრე წინა აზიის ტერიტორიაზე წინარე ქართველურ ენაზე მატარებელი კოლექტივების ფორმირება ოთხი ათასწლეულის წინ მოხდა. შემდეგ წინარე ქართველური ენობრივ-ეთნიკური ერთობა ძირითადად ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებიდან გამომდინარე ერთმანეთს გამოეთიშა და მივიღეთ სამი ქართველურ ენაზე მოლაპარაკე ერთეული: ქარტები, ზანები და სვანები. თუმცა გამოთქმულია სხვა შეხედულებაც, რომლითაც ერთიანი ქართველური ენის დაშლას ორი ათასწლეულის წინანდელ მოვლენად თვლიან. ქართული საისტორიო ტრადიცია ყოველთვის

ხაზს უსვამდა სამივე ქართველურ ენაზე, (თავდაპირველად დიალექტზე) მოლაპარაკე ერთობის საერთო წარმომავლობას. ქართველის განსახლების არეალი ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს მოიცავდა. ზანები და სვანები კი დასავლეთ საქართველოში ბინადრობდნენ. მიჩნეულია, რომ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ძირითადი ტერიტორიაც ზანებითა და ქართველით იყო დასახლებული. როგორც ყველა ენობრივ-ეთნიკური ერთეულის, ისე ქართველურად მეტყველი ქართველის, ზანების (ჭან-მეგრელების) და სვანების განსახლების არეალი მუდმივი არ იყო. ის ცვლილებებს განიცდიდა, რაც ძირითადად ამ ქართველური ტომების ურთიერთში შერევა-შელწევით იყო განპირობებული. ასე მაგალითად, ანტიკური წყაროებითა და ტოპონიმებით ამკარაა, რომ სვანები თავდაპირველად მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს მთაში არ მკვიდრობდნენ. მათი განსახლების არეალი უფრო ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა და ისინი კოლხეთის დაბლობსა (მდ. ხობისწყლის ხეობა) და დღევანდელი აფხაზეთის გარკვეულ მონაკვეთშიც ცხოვრობდნენ. უფრო ვრცელი მონაკვეთი ეკავათ ზანებს, რომლებიც არა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოსა და შავი ზღვის სამხრეთ-დასავლეთ სანპიროზე, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოში, ქართლის დასავლეთ ნაწილშიც კი მკვიდრობდნენ. მაგრამ ქართის ტომის თანდათან სამეურნეო-ეკონომიკურმა და კულტურულმა დანიშნულებამ, რაც, თავის მხრივ, ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოებით იყო განპირობებული, განსაზღვრა მასში როგორც ზანების, ისე სვანების თანდათანობითი შესვლა.

არქეოლოგიური მასალით დადასტურებულია, რომ ჯერ კიდევ ოთხი ათასი წლის წინ ქართველურ ტომებში საკმაოდ დანიშნულებული იყო მეურნეობის სხვადასხვა დარგი. ძვ.წ. II ათასწლეულში ქართველურ ტომთა მაღალგანვითარების მნიშვნელოვანი მაჩვენებელია აღმოსავლეთ საქართველოში (თრიალეთის მხარეში) ნაპოვნი მხატვრულად დამუშავებული ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოს განძი და აგრეთვე დიდი ხელოვნებით დამუშავებული კერამიკული ნაწარმი.

ქართველურად მეტყველმა ტომებმა ქრისტეს დაბადებამდე ორი სახელმწიფოებრივი გაერთიანება – კოლხეთის (ეგრისის) და

იბერიის (ქართლის) სახელმწიფოები შექმნეს. ძვ.წ. VI ს-ში კოლხეთი მსხვილი სახელმწიფოებრივი ერთეული იყო, რომელიც მთელ დღევანდელ დასავლეთ საქართველოს და შავი ზღვის სამხრეთ რაიონებსაც მოიცავდა. ზოგიერთი მეცნიერი ფიქრობს, რომ კოლხეთის (ეგრისის) სამეფოს ცენტრი არა რიონის, არამედ ჭოროხის აუზი იყო. იბერიის (ქართლის) სამეფო კი ძვ.წ. IV-III სს. მიჯნაზე შეიქმნა. ამ სამეფოს გასასვლელი შავ ზღვაზეც ჰქონდა.

ისტორიულად ჩამოყალიბებული ქართველურად მეტყველი სამი კოლექტივის (ერთობის) წარმომადგენლები მუდმივად ერთმანეთთან კავშირში იყვნენ, მუდმივად ერთმანეთს ერეოდნენ და ისტორიულმა მოვლენებმა ისინი კვლავ ერთ ეთნიკურ ერთეულად (ეთნოსად) ჩამოაყალიბა, მიუხედავად იმისა, რომ ზანებმა და სვანებმა დღემდე შეინარჩუნეს საკუთარი მეტყველება, რომლებსაც ქართული ეთნოსის ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე მხოლოდ საოჯახო, საშინაო დანიშნულება ჰქონდათ.

ისევე როგორც ყველა ეთნოსი, ქართული ეთნოსიც ეთნოგენეზის დღიდან მუდმივ განვითარებას განიცდიდა. ქართული ეთნოსი გადაურჩა მძიმე ისტორიულ განსაცდელს და თავი დღევანდლამდე მოიტანა. საკუთრივ ქართველური ერთეულების გარდა, ქართველი ხალხის ფორმირებაში მნიშვნელოვანი წვლილი აქვთ შეტანილი არა-ქართულ ეთნოსებსაც, რომელთაგან შეიძლება დავასახელოთ მცირე აზიური ეთნიკური ერთეულები, მაგალითად, ურარტუელები. მუდმივად შემოედინებოდა ქართულ ეთნიკურ სამყაროში სხვადასხვა ჩრდილოეთ კავკასიური (დაღესტნური, ვაინახური, ადიღური, ოსური) ეთნიკური ერთეულები, რაც ძირითადად მიგრაციის გზით ხორციელდებოდა. ქართულ ეთნოსში დადასტურებულია აგრეთვე ალბანური და სომხური ელემენტის ინფილტრაციაც. მეზობელ ეთნოსთა ქართულ ეთნოსში შემოდიან, ინფილტრაცია, მხოლოდ ცალმხრივი პროცესი არ ყოფილა. ქართველებიც, თავის მხრივ, სხვა ეთნოსებში შედიოდნენ, რაც მათ ასიმილაციას იწვევდა. მაგალითად, დღევანდელი თურქული ეთნოსი გაჯერებულია ქართული წარმომავლობის ჯგუფებით. მთლად ფიზიკურად არ გადაშენებულან შავშელები და კლარჯელები, ერუშეთელები და სამცხელები, ჯავახები და არტაანელები, კოლელები და ჭანები. ისინი თურქულ

ეთნოსში განივთდნენ, ქართული მენტალობა თურქული მენტალობით შეიცვალეს.

ცნობილია, რომ ხალხების ერებად (ნაციებად) ჩამოყალიბების მიმანიშნებელია, როდესაც ეთნოსი სახელმწიფოებრიობის შექმნისაკენ ისწრაფვის. ამდენად, ქმნიან რა ძველი წელთაღრიცხვის VI და IV-III სს-ში ქართველთა ერთეულები სახელმწიფოებს (კოლხეთი ანუ ეგრისი და იბერია ანუ ქართლი), ცხადია, რომ ისინი მაღალი კლასის (საფეხურის) ეთნიკური ერთობები (ეთნოსები) არიან, რომლებსაც ტომობრიობის საფეხური უკვე განვლილი აქვთ და იწყება მათი ერებად (ნაციებად) ჩამოყალიბება, რადგან გააჩნიათ სახელმწიფოებრიობა, ერთ ტერიტორიულ ერთეულზე განსახლება და მჭიდრო თანაცხოვრება, საერთო სახელმწიფო ენა, საერთო რელიგია, საერთო ისტორიის მახსოვრობა და რწმენა საერთო წარმომავლობის შესახებ. ქართული საისტორიო ტრადიციით, ყველა ამ ნიშნის მატარებელი არიან იბერები, ქართლის სახელმწიფოს მკვიდრნი. ქართლის (იბერიის) მკვიდრნი გარშემო იკრებენ და თავიანთი კულტურული გავლენის ქვეშ აქცევენ სხვადასხვა ქართველურ ტომებს, როგორც აღმოსავლეთ, ისე სამხრეთ-დასავლეთ და დასავლეთ საქართველოდან. ქართული საისტორიო ტრადიცია ხაზს უსვამს იმას, რომ დასავლეთ ქართველთა გაერთიანება საერთო ქართულ სახელმწიფოში (ქართლის ანუ იბერიის სახელმწიფოში) მოხდა მათივე ინიციატივით. ეგრისის ანუ კოლხეთის მმართველი ქუჯი მიმართავს ქართლის პირველ მეფეს ფარნაევას: „შენ ხარ შვილი თავთა მათ ქართლისათა და შენ გმართებს უფლობა ჩემი. შენ ხარ უფალი ჩუენი და მე ვარ მონა შენი“. კოლხეთის (ეგრისის) მმართველი ქუჯი თავისი ქვეშევრდომებით აღმოსავლეთ საქართველოს ქართულ სახელმწიფოებრიობაში (ქართლში ანუ იბერიაში) შემოდის სვანეთთან ერთად, რომელსაც მეფე ფარნაევაზი გარკვეულ ტერიტორიულ ერთეულზე (ეგრისსა და სვანეთში – რიონსა და ეგრისის წყალს შორის მდებარე ტერიტორიაზე) ერისთავობას უბოძებს. ერთიანი ქართლის სამეფოში შემოდის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობაც. აქ მან სამი საერისთავო შექმნა: ოძრხის, კლარჯეთის და ნუნდის. ამ უკანასკნელში ჯავახეთი, კოლა და არტაანი იყო გაერთიანებული, ოძრხის საერისთავო მოიცავდა სამცხეს და აჭარას, ხოლო

კლარჯეთისა – ტერიტორიას არსიანის ქედიდან ზღვამდე, ე.ი. ჭოროხის ხეობას შენაკადი ხეობებით. ამ დროს ყალიბდება ერთიანი ქართული ერი (ნაცია). თუმცა ქართული ტერიტორიული ერთეულები ხშირად საგარეო ფაქტორის გამო, საერთო სახელმწიფოში აღარ თანაცხოვრობდნენ, მაგრამ მათ მუდმივად ჰქონდათ მისწრაფება ერთმანეთისაკენ, საერთო სახელმწიფოში ცხოვრებისაკენ, რასაც რეალურად კვებავდა გადმოცემა და საისტორიო ტრადიცია საერთო წარმომავლობის შესახებ. საქართველოს ისტორიიდან კი ცნობილია, რომ ამ სურვილს – ერთ ერად ყოფნისა, საერთო სახელმწიფოში თანაცხოვრებისა, უფრო ხშირად იჩენდა არა ქართლის მოსახლეობა და მისი ხელისუფლება, რომლის გარშემო მოხდა საერთო ქართული სახელმწიფოებრიობისა და ეროვნების ჩამოყალიბება, არამედ განაპირა მხარეების, ჯერ ეგრისის (კოლხეთის), შემდეგ აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) და ტაო-კლარჯეთის (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს) მცხოვრებნი და მათი ხელისუფალნი, რის განმაპირობებელ ფაქტორებთან ერთად შეიძლება დასახელდეს სამეურნეო-ეკონომიკური და სოციალური (ქართული ფეოდალური სისტემა) პირობები. საქართველოს სხვადასხვა მხარეებს ერთმანეთის გარეშე, ცალ-ცალკე არსებობა უჭირდათ. მათმა განვითარებამ უცილობლად მოითხოვა ეკონომიკურ-სამეურნეო თვალთახედვით მჭიდრო კავშირები. დასავლეთ საქართველოსა და ტაო-კლარჯეთს ბუნებრივ-გეოგრაფიული და ლანდშაფტური ფაქტორებიდან გამომდინარე არ შეეძლოთ დამოუკიდებლად განვითარება. ეს განსაკუთრებით ითქმის როგორც სამეგრელოზე (აქ ჭაობები ჭარბობდა), ისე საკუთრივ აფხაზეთზე. აქედან გამომდინარე არაა გასაკვირი, რომ სწორედ აფხაზები აერთიანებენ მთელ დასავლეთ საქართველოს (VIII ს. 80-იანი წლები) და მათ აქვთ სწრაფვა ტაო-კლარჯეთთან (სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო) ერთად საქართველოს გაერთიანებისაკენ. ჭოროხის აუზში მცხოვრებ ქართველებს მინათმოქმედების (მემინდვრეობის, მეხორბლეობის) ინტენსიური განვითარების საშუალებას აქუარი ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო არ აძლევდა. ამიტომ იყო, რომ ტაო-კლარჯელმა გლეხმა ბუნებას მინის ყოველი გოჯი გამოჰგლიჯა და უნიკალური ტერასული მეურნეობა, თავისი სარწყავი სისტემით მოაწყო. ქართლსა და კახეთში კი ვრცე-

ლი მინდვრები მემინდვრეობის განვითარების ფართო საშუალებას იძლეოდა. ასე რომ, სხვადასხვა ტერიტორიული ერთეულების პროგრესული განვითარების პირობა გაერთიანებაში და მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკურ კავშირურობაში იყო. ქართული ეთნოსით დასახლებული ტერიტორიების გაერთიანება ერთ ქვეყნად, როგორც ძვ. წ. IV-III სს. (მეფე ფარნავაზის დროს), ისე X-XI სს-ში (ბაგრატ III-ის დროს) მოხდა არა საქართველოს ცენტრალური პროვინციის – ქართლის სხვა პროვინციების დაპყრობის ხარჯზე, არამედ პირიქით. განაპირა მხარეები მოისწრაფოდნენ ქართლისაკენ. ეს იყო ეთნიკური ქართველების (და არაეთნიკური ქართველებისაც) სწრაფვა ერთ სახელმწიფოში ცხოვრებისაკენ. ენობრივი ბარიერი პრობლემას არ ქმნიდა. პირიქით, შეუძლებელი იყო როგორც მეგრულს, ისე სვანს, აფხაზს და დვალს თავის მეტყველებაზე შეექმნა დამწერლობა. ეს განვითარების ხელშეშლელი იქნებოდა. გაერთიანების, ერთ ერად (ნაციად) ჩამოყალიბების გარეშე, ბუნებრივ-გეოგრაფიული, ლანდშაფტური პირობებიდან გამომდინარე, საქართველოს სხვადასხვა მხარეების ეკონომიკური და კულტურული განვითარება არ მოხდებოდა. ეთნოსის თეორიის ცნობილი სპეციალისტი ლევ გუმილიოვი აღნიშნავდა, რომ პოლიტიკურ ერთეულებს (სახელმწიფოებს) სიმტკიცისა და აყვავებისათვის სჭირდებოდათ არა ერთფეროვნება, არამედ ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებისა და, შესაბამისად, მეურნეობის მრავალფეროვნება, სადაც სხვადასხვა ყაიდის სამეურნეო-ეკონომიკური პროვინციები ერთმანეთს ავსებდნენ. ასევე იყო საქართველოშიც. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს განვითარებისათვის ერთმანეთი სჭირდებოდათ. მაგალითად, მთას ბარის გარეშე არსებობა ძალიან გაუჭირდებოდა. ამიტომაც ემორჩილებოდნენ მთიელები ცენტრალურ ხელისუფლებას, ამიტომაც შევიდნენ ერთიან ქართულ სახელმწიფოებრივ და ეთნოკულტურულ სისტემაში.

მართალია, საქართველოს ისტორიული მხარეების – სამეგრელოსა და სვანეთის მცხოვრებთ საკუთარი საოჯახო მეტყველება ჰქონდათ, მაგრამ ისინი ყოველთვის თავს გაიაზრებდნენ საერთო ქართველი ერის (ნაციის) შემადგენელ ნაწილად. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია და საერთო ქართული ერთობის შეგნების გამომ-

ხატველია XI ს-ის „სვანური ხატის“ ერთი წარწერა: „ადიდენ მეფენი ბაგრატიონნი“. სვანური სოფლის მიერ ამოჭრილი ეს წარწერა სხვა, სვანეთშივე შექმნილ საბუთთან ერთად, რომელშიც ლოცვაა აღვლენილი „ერთობილი საქართველოს“ სიძლიერისა და კეთილდღეობისათვის, საკმაოდ ადრინდელი ტრადიციის მქონეა. როგორც მეგრელებისათვის, ისე სვანების, დვალეებისა და აფხაზებისათვის სახელმწიფო, სალიტერატურო და საღვთისმეტყველო ენა ყოველთვის ქართული ენა იყო და მათ ისეთივე წვლილი ჰქონდათ შეტანილი საერთო ქართულ კულტურაში, როგორც სხვა ქართული ეთნოგრაფიული მხარეების წარმომადგენლებს. საყურადღებოა, რომ ქართული საისტორიო ტრადიცია ქართლის (ფაქტობრივად სრულიად საქართველოს) სამეფოს შემქმნელ მეფე ფარნავაზს მიაწერს ქართული დამწერლობის შექმნასაც, რომლითაც სარგებლობდნენ ყველა ქართველურად მეტყველნი და რომელზედაც ქრისტიანობის მიღების შემდეგ (IV ს. დასაწყისი) ითარგმნა ქრისტიანული სასულიერო ლიტერატურა. ქართველ მემკვიდრეს ესმის, რომ მყარი ეთნიკური ერთობის (ნაციის) არსებობისათვის ენასა, სახელმწიფოსა და საერთო ტერიტორიასთან ერთად აუცილებელი ნიშანია რელიგიაც და, ამასთან, ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ქრისტიანობის მიღებამდე მეფე ფარნავაზმა ქართველებს საერთო რელიგიური სისტემაც ჩამოუყალიბა და ასეთ ღვთაებად თავისი სახელმწიფოს მკვიდრთ ის უწესებს არა ქართლის, ან რომელიმე სხვა ეთნოგრაფიული კუთხის ღვთაებას, არამედ უცხო ღვთაებას – არმაზს, რათა ის ეთნოგრაფიული მხარეები, რომლებიც ქართლის სამეფოში შემოდიოდნენ თანაბარ საწყისებზე ყოფილიყვნენ ერთმანეთთან.

ქართლის (იბერიის) სამეფოს მცხოვრებთ ქართველი ენოდებოდათ, მიუხედავად იმისა, ისინი ქართლის (იბერიის) პროვინციიდან იყვნენ, თუ ქართლის სამეფოს სხვა ეთნოგრაფიული კუთხეებიდან. ქართული ეთნოსის სხვადასხვა ერთეულების ერთმანეთისაკენ ბუნებრივმა სწრაფვამ და ეთნოსის განვითარების ბუნებრივმა კანონზომიერებამ მიგვიყვანა ქართველი ერის წარმოქმნამდე. როგორც აღინიშნა, ქართველი ერი ჩამოყალიბდა მაშინ, როდესაც წარმოიქმნა ერთიანი ქართული სახელმწიფო მეფე ფარნავაზის (ძვ.წ. IV-III სს. მიჯნა) მეთაურობით. მემკვიდრის სიტყვით, „ესე ფარნავაზ იყო

პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა (ქართლოსი - ქართველთა ეპონიმი, ლეგენდარული მამამთავარი - რ.თ.) ნათესავთაგანი. ამან განავრცო ენა ქართული, და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა (ამ ქართლში მთლიანი საქართველო იგულისხმება - რ.თ.) თვინიერ ქართულისა და შექმნა მნიგნობრობა ქართული“ (ქც, 1955, გვ. 26). ამრიგად, ძვ.წ. IV-III სს. მიჯნაზე ქართველი ერის (ნაციის) ჩამოყალიბება უკვე ფაქტია. „ბარის ქართლი ეროვნულად უკვე ჩამოყალიბებული იყო“ (ნ. ბერძენიშვილი). თუმცა, როგორც ცნობილია, ეთნოსები და მათ შორის ერებიც მუდმივ განვითარებას განიცდიან. ნაცია განუწყვეტელ განვითარებაში მყოფი ფენომენია. ამ დროიდან მოყოლებული მუდმივ განვითარებას, თანაც აღმავალი ხაზით, განიცდიდა ქართული ეთნოსიც (ქართველი ერი). ძველი წელთაღრიცხვის IV-III სს. მიჯნაზე ჩამოყალიბებული ქართველი ერი თავისი განვითარების გზაზე მუდმივად იკრებდა, საკუთარ ეთნიკურ (ეროვნულ) ქებაში ხარშავდა იმ ქართულ ტომებს, რომლებიც ჯერ არ იყვნენ შესულნი ქართველი ერის შემადგენლობაში. ამის საილუსტრაციოდ შეიძლება საქართველოს მთის ეთნოგრაფიული მხარეები დავასახელოთ. მართალია, მთიელები ეთნიკურად ქართველები იყვნენ, მაგრამ ერთიან ქართულ სახელმწიფოში მათი ავტონომიური ფუნქციონირება, როგორც სოციალური, ისე რელიგიური თვალსაზრისით, ნაკლებ საფუძველს გვაძლევს, ისინი ქართველ ერში შესულებად ვიგულისხმოთ მთელი ადრე შუა საუკუნეების განმავლობაში. ეთნიკურად ქართველი მთიელები შედარებით გვიან, განვითარებული ფეოდალური პერიოდიდან შედიან ქართველი ერის შემადგენლობაში. საერთოდ, ქართველი ერის (ნაციის) განვითარებაში ორი მნიშვნელოვანი პერიოდი გამოიყოფა. პირველი ესაა ვახტანგ გორგასლის ეპოქა (V ს. II ნახევარი) და მეორე - X-XI სს-ის მიჯნა, როდესაც ქართული ფეოდალური სამეფოები ერთ ფეოდალურ მონარქიად გაერთიანდნენ. ქართველი ერის შემადგენლობაში შედიოდნენ აგრეთვე არაქართული ეთნოსების წარმომადგენლებიც და თანდათან ხდებოდა ქართველი ერის თვისობრივი განვითარება, აღმასვლა. ძვ.წ. IV-III სს. მიჯნიდან ახ.წ. IV ს-ის დასაწყისამდე პერიოდი ქართლის სახელმწიფოში, ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გა-

მოცხადებამდე, იყო ქართველი ერის დადგინების და განმტკიცების პერიოდი. „ქართველი სრულიად გამოკვეთილი კულტურული ცნება იყო და ამ მხრით ახალი სარწმუნოება „ქართველის“ კულტურულ ჩამოყალიბებაში ახალ მომენტს ვერ შეიტანდა. ქრისტიანობამ მხოლოდ ის ქნა, რომ ქართული წარმართობის ადგილი დაიჭირა“ (ნ. ბერძენიშვილი). ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებით საბოლოოდ გამოიკვეთა ქართველი ერის კულტურული იერსახე. ქართველი ერი ახალ თვისობრიობაში გადავიდა და ის უფრო განმტკიცდა. ქრისტიანობამ ზღვარი გააწვავა ძველი და ახალი ტიპის (ფორმაციის) ქართველ ერს შორის. ამიერიდან ქრისტიანობა ქართველთა ეროვნულ რელიგიად და ქართული ეროვნული ცნობიერების (თვითშეგნების, მენტალობის) ერთ-ერთ მთავარ კომპონენტად იქცა. ქრისტიანობის მიღების შემდეგ, ერთიანი ქართული კულტურა მას დაეყრდნო. ეს იყო ისეთი გარდატეხა, რომლის მსგავსი არც მანამდე და არც მას შემდეგ არ მომხდარა ქართველი ერის ისტორიაში. ამიერიდან ქრისტიანობა (სხვა რელიგიებთან დაპირისპირებაში) ქართველობის ყველაზე დიდი განმსაზღვრელი გახდა. ყველა ის ვინც აღიარებდა ქრისტიანობას და წირვა-ლოცვას ქართულად ასრულებდა ქართველად ითვლებოდა მისი ეთნიკური წარმომავლობის მიუხედავად. ქართლად ითვლებოდა ყველა ის „ქვეყანა“, თანამედროვე ტერმინი რომ ვიხმაროთ, ის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე, სადაც უამრავი ქართულად შეინიშნებოდა: „ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების, რომელსა შინა ქართულითა ენითა უამრავი შეინიშნის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების“ – წერდა X ს-ის მწერალი გიორგი მერჩულე. უფრო მეტიც: ეთნიკურად არაქართველი, რომელიც ქრისტიანობას მიიღებდა, ქართველად ითვლებოდა. VIII ს-ის მწერალი იოანე საბანისძე თავისი გმირის შესახებ ასეთ სიტყვას ხმარობს: „აბო ისმაიტელ-ყოფილისა ქართველისაჲ“. აბო, რომელიც ეთნიკურად არაბი და სარწმუნოებით მაჰმადიანი იყო, ქრისტიანობისათვის ეწამა. თხზულების ავტორისათვის მაჰმადიანყოფილი არაბი უკვე ქართველია მას შემდეგ, რაც მან მიიღო ქართული აღსარება ქრისტიანობისა. აღნიშნული ეპოქა საინტერესოა იმ თვალსაზრისით, რომ არაბთა ბატონობის შედეგად, მართალია, ერთიანი სახელმწიფო მოიშალა და ქვეყანაში ახალი ფეოდა-

ლური სამთავროები წარმოიქმნა, მაგრამ ეკლესია ერთიანობას იცავდა, რაც გარანტი იყო ეროვნული მთლიანობისა. ქართული საისტორიო წყაროებით, განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქაში, ქართველად ეთნიკურად არაქართველები და არამართლმადიდებელი სარწმუნოების მატარებელნიც ითვლებოდნენ. მთავარი იყო ესა თუ ის პიროვნება საქართველოს სახელმწიფოს მოქალაქე და ამ სახელმწიფოს სამსახურში ყოფილიყო. „უკვე საკმარისი არ ხდება რელიგიური მომენტი. უფრო მეტია ეროვნული შეგნება“ (ს. ჯანაშია). ასე რომ, ერის (ნაციის) ის გაგება არსებობდა XII ს-ის საქართველოში, რაც დღეს დასავლეთის სახელმწიფოებში არსებობს.

ქრისტიანობის მიღებით დადასტურდა, რომ ქართულ ეთნოსს ტომობრიობის ეტაპი დიდი ხნის განვლილი ჰქონდა. ქრისტიანობა ხომ განვითარებულ საზოგადოებაში ვრცელდებოდა, ისეთ საზოგადოებაში, რომელშიც საზოგადოებრივი წყობილება წინ იყო წასული, სადაც ერი (ნაცია) იყო ჩამოყალიბებული, ანდა ამის წინაპირობა მომზადებული იყო. ქრისტიანობის გავრცელება და ოფიციალურ კულტად მიღება, შედეგი იყო არა რომელიმე მქადაგებლის მოღვაწეობისა, არამედ ქვეყნის სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული განვითარებისა.

ქრისტიანობის მიღებამდე ქართველების ერად ჩამოყალიბება ჩანს იქიდანაც, რომ ქართულ ეროვნულ ორგანიზმში პრობლემას არ წარმოადგენდა უცხო ეთნოსთა მიღება. ქართველად გაიაზრებოდა არა მხოლოდ ნათესავით ქართველი (სისხლით ნათესავი), არამედ ნათესავით არაქართველიც, ვინც ქართული პოლიტიკურ-კულტურული ერთობის წევრი იყო. ამიერიდან, „ნათესავით ქართველში“ მხოლოდ სისხლით ქართველი როდი იგულისხმებოდა, არამედ ყველა, ვისი დედაენაც უკვე ქართული იყო და ქართული კულტურის ნაწილად თვლიდა თავს. მკვლევართა სამართლიანი დაკვირვებით, უკვე ადრეული პერიოდიდან ტერმინი „ნათესავი“ დღევანდელ ტერმინს „ერს“ (ნაციას) შეესატყვისებოდა. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია ქართული წყაროების მონათხრობი მირიან მეფის შესახებ, რომელმაც IV ს-ის დასაწყისში საქართველოში ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა. ქართული საისტორიო ტრადიციით, მირიანი სპარსი იყო. ქასრე სასანიანმა „მისცა ქართველთა

მეფედ ძე მისი და დასუა მცხეთას“. „და აღიზარდა მირიან მსახურე-
ბასა მას შინა შუდთა მათ კერპთასა და ცეცხლისა. ხოლო შეიყუარნა
ქართველნი და დაივინყა ენა სპარსული და ისწავა ენა ქართული“.
ამრიგად, ქრისტიანობამდელი ხანის ქართველი იყო „გამოკვეთილი
ეროვნულ-კულტურული მთლიანობა“. „აქედან ქართველი ამ კულ-
ტურის მატარებელი ადამიანი. ამრიგად, უცხო, არაქართული ჩამო-
მავლობის ადამიანი შეიძლებოდა გამხდარიყო ქართველი. ასეთი
იყო მირიან“ (ნ. ბერძენიშვილი).

ქართველთა ეთნიკურ ისტორიაში დამაგვირგვინებელი ფაქტი
იყო ქვეყნის აღმნიშვნელი საერთო სახელწოდების საქართველოს
წარმოქმნა (X ს-დან). უხერხულობას ის ჰქმნიდა, რომ საერთოდ
მთლიან ქვეყანასაც და ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარესაც საერ-
თო სახელწოდებით – ქართლი – მოიხსენიებდნენ. შემკრები სიტყვა
„საქართველო“ ქართველისაგან წარმოიქმნა. იქამდე ქართველები
ერთიან ქართლის სამეფოს, რომელშიც ქართლის გარდა ბევრი სხვა
ქართული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეც შედიოდა, შედგენი-
ლი ტერმინით „ყოველი ქართლით“ მოიხსენიებდნენ. შესაბამისად,
ქართლის სამეფოს ყველა მკვიდრთ ყოველთა ქართველთა სახე-
ლით აღნიშნავდნენ.

ქართულ ენასა და ქართულ კულტურას თავისი წამყვანი როლი
არ დაუკარგავს მაშინაც, როდესაც გაერთიანებული საქართველოს
დარღვევის შემდეგ, აფხაზთა სამთავრო წარმოიშვა (XVII ს.). ეკლე-
სიურად აფხაზეთი მთელ დასავლეთ საქართველოსთან ერთად (იმე-
რეთი-სამეგრელო-გურია) ერთ მთლიან ერთეულს წარმოადგენდა
ერთი საეკლესიო ქართული ენით. ქართული ენა იყო სამთავრობო
დანესებულებათა და მნიგნობრობის ენა. აფხაზეთში შემორჩენილი
ფეოდალური ეპოქის ყველა მატერიალური კულტურის ძეგლი ქარ-
თულია და ქართული წარწერებით არის დამშვენებული. XIX საუკუ-
ნებიც აფხაზეთის მთავრის კანცელარია ქართულად მუშაობს. ქარ-
თული ენა რომ საერთოდ გავრცელებული იყო აფხაზეთში, ამას
ადასტურებს ის ფაქტი, რომ 1714 წელს კუნძულ მალტაზე ქართველ
მწერალსა და ლექსიკოგრაფს სულხან-საბა ორბელიანს ხვდება აფ-
ხაზი ტყვე, რომელიც ქართულად ლაპარაკობდა. ასე რომ, მართა-
ლია, აფხაზებს საკუთარი საოჯახო სამეტყველო ენა ჰქონდათ, მაგ-

რამ ქართული მათთვის მეორე, კულტურის ენა იყო. დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე აფხაზები თანაცხოვრობდნენ ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის სხვადასხვა წარმომადგენლებთან (მეგრელები, სვანები) ერთად. საკუთრივ აფხაზების განსახლების არეალი ახალი ათონის ჩრდილო-დასავლეთით იყო. ქართველები მათ ყოველთვის ეთნონიმ „აფხაზით“ მოიხსენიებდნენ და აფხაზების ჩამოთვლა ქართულ საისტორიო წყაროებში ხდებოდა ქართველთა სხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფების გვერდით. მაგალითისათვის შეიძლება თამარ მეფის (1184-1213 წწ.) ისტორიკოსის თხზულებიდან ერთი ნაწყვეტი მოვიყვანოთ. თამარ მეფე დიდ დარბაზობას აწყობს. აღმოსავლეთიდან სტუმრები მოდიან და როდესაც ისინი თბილისს უახლოვდებიან მათ წინ ქართველთა ლაშქარი მიეგებება. ქართველთა ამ ლაშქარში ყოფილან „ჰერნი და კახნი. შემდგომად ქართველნი (ე.ი. ქართლები-რ.თ.) და შემდგომად მესხნი და თორელნი, შავშ-კლარჯ-ტაოელნი, შემდგომად სომხითარნი; შემდგომად აფხაზნიდა სუან-მეგრელ-გურულნი თანა რაჭა-თაკუერ-მარგველითურთ“ (ქც, 1959, გვ. 65).

ნიშანდობლივია ერთი ფაქტი, გვიან შუა საუკუნეების „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი გადამწერი, იქ, სადაც საუბარია მეფე ლაშა-გიორგიზე, შემდეგ ჩანართს აკეთებს, რომ ლაშა „ითარგმნების აფსართა ენითა „ქუეყნის მანათობელად“ (ქც, 1959, გვ. 151). აქ „აფხაზის“ ნაცვლად ჩნდება ეთნონიმი „აფსარი“ (აფხაზთა თვითსახელწოდება „აფსუა“-დან). ჩანართის ავტორის მიერ „აფხაზის“ ნაცვლად „აფსარის“ ხმარება შემთხვევითი არ იყო, რადგან გვიანფეოდალურ პერიოდში, კერძოდ, XVI-XVII სს-დან აფხაზის შინაარსი შეიცვალა. ისინი კულტურულად უკვე შეცვლილნი იყვნენ. ადრეული აფხაზები ქართული კულტურის ერთ-ერთი შემქმნელნი, კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით, ქართველები იყვნენ. გვიანდელი აფხაზები, ამ თვალსაზრისით, ადრინდელი აფხაზებისაგან განსხვავდებოდნენ, პირველ რიგში, მათი ქრისტიანობისაგან მიქცევის თვალსაზრისით. ადრინდელი აფხაზი თუ მინათმოქმედი და ქრისტიანი იყო, რომლისათვის ქართული კულტურა და ენა სისხლბორცეული იყო, მოგვიანო პერიოდის აფხაზი წარმართი და მეცხოველე გახლდათ, რაც ძირითადად ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოსახლეობის

ახალი მიგრაციული ნაკადების გადმოსვლის შედეგი იყო. ე.ი. აფხაზეთის მოსახლეობის გაუცხოვება მას შემდეგ მოხდა, რაც მოსახლეობა შეიცვალა. ჩრდილოეთ კავკასიიდან მიგრირებული სხვა კულტურისა და მენტალიტეტის მოსახლეობა დანარჩენ საქართველოსთან ნაცვლად სამეურნეო-კულტურული კავშირებისა მეკობრეობას არჩევდა. გაუცხოებას ხელს უწყობდა აგრეთვე საგარეო ფაქტორი და ფეოდალური სეპარატიზმიც. გვიანდელი პერიოდის ჩანართის ავტორი კარგად გრძნობდა ქართული კულტურული სამყაროსაგან აფხაზების გაუცხოებას და სწორედ ამიტომ მათ აღსანიშნავად ხმარობს არა ქართულ ეთნონიმს **აფხაზს**, არამედ აფხაზთა თვითსახელწოდების აფსუას ვარიანტს – **აფსარს**.

სულხან-საბა ორბელიანი, როდესაც აღნიშნავდა კუნძულ მალტაზე აფხაზის მიერ ქართულის ცოდნას, აფხაზებსაც ქართველებად თვლიდა მიუხედავად იმისა, რომ მათ თავიანთი საოჯახო სალაპარაკო ენა ჰქონდათ. ავტორი წერს, რომ კუნძულ მალტაზე ოსმალთა ტყვეობიდან განთავისუფლებულთა შორის „ქართველებიც ვნახე: ზოგი აფხაზი, ზოგი იმერელი, გურული, მეგრელი. ენა ისევ კარგად იცოდნენ“.

ასე რომ, გვიან შუა საუკუნეებში (XVI-XVII სს-დან) „შეიქმნა ახალი აფხაზეთი“ (ნ. ბერძენიშვილი) და ამ ახალ აფხაზეთისა და აფხაზების შემადგენლობაში მხოლოდ ძველი აფხაზები როდი შედიან. ლომის წილი ახალ აფხაზებში ჩრდილოეთ კავკასიიდან მიგრირებულ ადიღეურ ტომებს უძევთ და ამ ახალ აფხაზებში მიგრანტ ჩრდილოეთ კავკასიელებს თავისი წილით არც ქართველები (ძირითადად მეგრელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენლები) ჩამორჩებიან. მიუხედავად ახალი აფხაზების შექმნისა, „აფხაზი ფეოდალის სახელი „ქართულია“ და ეს ასეა არა მხოლოდ ქრისტიანობის თვალსაზრისით, არამედ საერთო კულტურის თვალსაზრისით. საშუალსაუკუნეების აფხაზეთში არ არსებობდა ფეოდალური კულტურა გარდა ქართულისა, გარდა ვეფხისტყაოსნის კულტურისა...“ (ნ. ბერძენიშვილი). ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია ალექსანდრე შარვაშიძის პროტესტი: „Я не абхазский, а грузинский князь...“

გვიან შუა საუკუნეებამდე ეთნიკური პროცესები საქართველოში აღმავალი ხაზით ვითარდებოდა. ერთიანი ქართული ეთნოსი

(ქართველი ერი) ინტენსიურად ისრუტავდა სხვადასხვა ტერიტორიულ და ეთნიკურ ერთეულებს. ის ფართოვდებოდა და თვისობრივად იცვლებოდა: «ქართველი ერი წარმოშობით რთული შემადგენლობისა არის, თავისი ტომობრივი წარმოშობის მიხედვით მასში შედიან არა მარტო ერთი ტომის შვილები, არამედ მონათესავე სხვა ტომის შვილები და გარდა ამისა, აგრეთვე, სხვა ტომის შვილებიც. შეიძლება პირდაპირ ითქვას გადაჭრით იმის შესახებ, რომ ყველა მნიშვნელოვან ერთეულს კავკასიაში თავისი წვლილი უძევს ქართულ ეროვნებაში» (ს. ჯანაშია).

ეთნიკური ისტორიის თვალსაზრისით უკვე აღარაფერს ნიშნავდა ის, რომ ერთიანი ქართული სახელმწიფო ხშირად იშლებოდა. ეს იყო შედეგი ფეოდალური საზოგადოების განვითარებისა და საგარეო ფაქტორის. სამეფო-სამთავროებად დაშლილი საქართველო მაინც ერთიანი (ერთი) სამყარო იყო ერთი საღვთისმეტყველო, სახელმწიფო და ლიტერატურული ენით, ერთი კულტურით. «არავითარი ტომობრივი დამოუკიდებლობისათვის „საქართველოს“ განსახიერება იყვნენ. ფეოდალი თუ სეპარატისტულად განწყობილი იყო, ის ამოდიოდა არა მისი საფეოდალოს კულტურული (ტომობრივი) თავისებურებების ფაქტიდან, არამედ საკუთარი ფეოდალური, სამეურნეო, პოლიტიკური ინტერესებიდან. ამას მოწმობს ის გარემოება, რომ არც ერთი პოლიტიკურად დამოუკიდებლობამოპოვებული ფეოდალი არ ცდილა ქართული ფეოდალური კულტურის უარყოფას და მის ნაცვლად ძეგლის (წინაფეოდალური კულტურის) აღდგენას, ან ქართული ენისა და ვეფხისტყაოსნის კულტურის უარყოფას» (ნ. ბერძენიშვილი).

გვიან შუა საუკუნეებში ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლამ და საგარეო ფაქტორმა ქართველთა ეთნიკური ისტორიის აღმასვლითი პროცესი შეაჩერა და ზოგიერთ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში, რამდენიმე ხნის შემდეგ, ნელ-ნელა დაიწყო ქართველი ერის დეზინტეგრაციული მოვლენები. ამ დეზინტეგრაციულმა მოვლენებმა ქართველი ერი საბოლოოდ ვერ აღგავა, რაც ფაქტორთა მთელმა რიგმა განაპირობა. კერძოდ, გეოგრაფიულ ფაქტორთან ერთად გარკვეული როლი ითამაშა იმან, რომ ქართველი ერი უაღრესად მყარი ეროვნული ერთეული (ორგანიზმი) იყო მძლავრი კულ-

ტურით. ამ მძლავრი ეთნიკური კულტურის მოშლა არც ისე ადვილად დასაძლევია აღმოჩნდა ქართველთა მტრებისათვის. თუმცა, გვიან შუა საუკუნეებში მას საგარეო ფაქტორის გამო ფრთები აქაიქ ჩამოემტვრა: „ნაციონალურ-კულტურული ერთობის შეგნება არ გამქრალა საქართველოში გაერთიანებული ქართული სახელმწიფოს დაშლის შემდეგაც, არ გამქრალა იგი ქვეყნის უაღრესი სამეურნეო და პოლიტიკური დაცემის პერიოდშიც კი“ (ს. ჯანაშია).

ერთიანი ქართული ეროვნული ცნობიერება (თვითშეგნება) კარგად ჩანს 1790 წელს ქართველი მეფეებისა და მთავრების მიერ დადებული მოკავშირეობის ტრაქტატიდან: ჩვენ – ქართლის, კახეთის, იმერეთის, ოდიშის ანუ სამეგრელოს, გურიის, მთელი ზემო და ქვემო ივერიის მფლობელნი, ერთმორწმუნე და ერთ ენაზე მეტყველი, ერთიანი კათოლიკური აღმოსავლური ეკლესიის შვილნი, მივედით იმ კეთილ აზრამდე, რომ დავამკვიდროთ ჩვენს სამშობლოში მშვიდობა, გავავრცელოთ მასში აღიარებული სარწმუნოება, აღვადგინოთ სიყვარული, რასაც გვიქადაგებს ჩვენ – ქრისტიანული ენა და მჭიდრო ნათესაური კავშირი.

ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ (XV ს. დასასრული) ქართული სამეფო-სამთავროები საქართველოებად იწოდებოდა. პოლიტიკური დაშლის შემდეგ რამდენიმე საქართველო გაჩნდა. „დაშლის შემდეგ საქართველოები დარჩნენ მესხეთსა და კახეთ-ჰერეთში, ქართლში, იმერეთში, გურიაში და ოდიშ-აფხაზეთში. და ეს არა მარტო სახელად, არამედ საქმიან შინაარსიანად“ (ნ. ბერძენიშვილი). „მართალია, ყველაზე ადრე ქართლია ძველი საქართველოს მემკვიდრე და ამიტომ უპირატესად მას უნდა ეწოდოს „საქართველო“, მაგრამ სხვა თემებსაც ხომ უძვეთ წილი ამ მემკვიდრეობაში! მაშასადამე, მარტო ქართლი კი არ არის საქართველო, სხვა კუთხეებიდანაც თითოეული საქართველოა. ასეთი „მრავლობის“ შეგნებიდან იბადება უჩვეულო ფორმა: „საქართველონი“ ანუ, „საქართველოები“: „როდესაც საქართველონი იყო ხელმწიფის ერთისა“ ამბობს რუსთაველის ეპოქის შესახებ თეიმურაზ მეორე (ს. ჯანაშია). 1722 წლის ერთ-ერთ საბუთში კი ვკითხულობთ: „ყოველთა შვიდთავე საქართველოთა მეპატრონენი“, XVIII ს-ში საქართველოსა და ქართველების აღსანიშნავად აღორძინებულ იქნა ანტიკური ტერმინები ივე-

რია და ივერიელნი. 1790 წლის ხელშეკრულებას, რომელიც საქართველოს სამეფო-სამთავროების მესვეურებმა დადეს, ეწოდება „ტრაქტატი ივერიელთა მეფეთა და მთავართაგან დამტკიცებული...“ საბუთში ხაზი ესმის ქვემო ივერიელთა (დასავლეთ ქართველების) და ზემო ივერიელთა (აღმოსავლეთ ქართველების) ერთმორწმუნეობას, საერთო ენის მქონეობას, სისხლით ნათესაობას, საერთო ისტორიის ქონას (ისტორიის მახსოვრობას). „ყოველთა ივერიის“ მეფე-მთავრები გამოსთქვამენ ნადილს, „რათა არა განყოფილ იქნას საუკუნოდ ერი“.

ერთიანი სამეფოს დაშლის შედეგად ქართულ სამეფო-სამთავროებში სალიტერატურო ენას ქართული ენა წარმოადგენდა, მათ შორის, იქაც, სადაც საკუთარი საოჯახო სამეტყველო ენა ჰქონდათ. XVIII ს-ის პირველი ნახევრის ქართველი ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: „ხოლო რაოდენნი ქვეყანანი ანუ ადგილნი დავსწერეთ მათა, ბართა ანუ კაცასითა შინანი – საქართველოსანი, გარნა თუ აქუთ ზოგთა ენა სხუა, თჳსნი საკუთარნი, არამედ წიგნი არცა ერთსა რომელსავე აქუს, თჳნიერ ქართულის წიგნისა საკუთრად“. ვახუშტი იმასაც გვეუბნება, რომ მოუხედავად საქართველოს სხვადასხვა სამეფო-სამთავროებად დაშლისა და ზოგიერთ მათგანში დამპყრობთა გაბატონებისა, საქართველოს რომელი კუთხის წარმომადგენელსაც გინდათ ჰკითხოთ რა რჯულისა, ე.ი. რა ეროვნებისა ხარ გიპასუხებენ – ქართველი: „პირველი, უკეთუ ჰკითხო ვისმე ქართლსა ანუ იმერსა (იმერში დასავლეთ საქართველოს მცხოვრები ყველა ეთნოგრაფიული ჯგუფი იგულისხმება – რ.თ.), მესხსა და ჰერკახსა რა რჯული ხარ, ნამს მოგიგებს: „ქართველი“. მეორედ, არს ამათ ყოველთა წიგნი და ენა ერთი-იგივე ფარნაოზ პირველისა მეფისაგან ქმნული. და ჰკითხო რო წინათქმულთა მათ კაცთა: „რა ენა და წიგნი უნყი, მოგიგებს მყის: „ქართული“. რამეთუ არა იტყვს, არცა რჯულსა, ენასა და წიგნსა იმერთასა, ანუ მესხთა და ჰერკახთასა, არამედ ქართულსა“. ვახუშტი კარგად ახასიათებს ერთიან ქართულ ხასიათს, ქართულ ბუნებას, თვისებებს (ქართველთა ნათესავის ანუ ქართველი ერის დახასიათება ადრეული პერიოდის არაერთ ქართულ წყაროშიც გვხვდება). მაგალითად, XI ს-ში ანტიოქიის პატრიარქთან კამათისას ქართული ეკლესიის ავტოკეფალობის უფ-

ლებამოსილებაზე გიორგი ხუცესმონაზონი ეუბნება მას, რომ ქართველთა ნათესავი (ერი, ნაცია) წრფელი და უმანკო ბუნებისა არის. თუმცა, ვახუშტი იმასაც კარგად შენიშნავს, რომ ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ, საგარეო ფაქტორთა ზემოქმედების გამო, შეიცვალა სხვადასხვა კუთხის ქართველთა წესი და რიგი. აქა-იქ ოსმალურმა, ყიზილბაშურმა რიგმა და წესმა დაიწყო დამკვიდრება.

გვიან შუა საუკუნეებში ქართველ ერში მომხდარი დეზინტეგრაციული მოვლენები ძირითადად ორი მიზეზით იყო განპირობებული: ა) ქართველთა შორის სხვადასხვა სარწმუნოების გავრცელებით და ბ) ქართველთა საცხოვრისში (განსახლების არეალში) უცხო ეთნიკურ ერთეულთა ჯგუფური შემოსახლებით და, შესაბამისად, ქვეყნის სხვადასხვა ნაწილში ეთნოდემოგრაფიული სიტუაციის შეცვლით. დეზინტეგრაციული მოვლენები განხორციელდა საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში, სადაც XVI-XVII სს-ში მოსული უცხო ეთნოსების გარემოცვაში ქართველთა გარკვეული ჯგუფები გააფხაზდნენ (საერთოდ, აფხაზთა ქართველთა კულტურული სამყაროსაგან მიქცევა მოხდა), გაოსდნენ და გალექდნენ. ისტორიაში ცნობილია, აგრეთვე, ქართველთა გათათრება-გათურქების (სამცხე, ჯავახეთი, ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი, კოლა, არტაანი, აღმოსავლეთ კახეთი), გაგრიგორიანება-გასომხების (ჯერ ქვემო ქართლი, შემდეგ შიდა ქართლი და კახეთი), „გაფრანგების“ (კათოლიკური სარწმუნოების მიღების) არაერთი შემთხვევა, რისი ძირითადი მიზეზი არამართლმადიდებლურ სარწმუნოებაზე გადასვლა იყო.

ქართველი ერის დეზინტეგრაციული მოვლენები, რომლებიც გვიან შუა საუკუნეებში დაიწყო, XIX საუკუნეშიც გრძელდებოდა. ეს პროცესი ემთხვევა საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლას, ქვეყნის დაქუცმაცებასა და სახელმწიფოებრიობის დაკარგვას. XIX ს-ში მეფის რუსეთი ქართველი ერის (ნაციის) სხვადასხვა ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს ცალკე ხალხებად („ნაროდნოსტებად“) აცხადებდა. 1886 წელს შედგენილი საოჯახო სიების მიხედვით ასეთ ცალკე „ნაროდნოსტებად“ არიან გამოცხადებული: მეგრელები (მეგრელები და ლაზები), სვანები, აჭარლები, გურულები, ფშაველები, თუშები, ხევსურები, მთიულები. ნიშანდობლივია, რომ დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები მეგრელები ცალკე „ნაროდნოსტად“ –

სამურზაყანოელებად არიან ჩანერილი. მართალია, რუსეთის იმპერიაში საქართველო ტერიტორიულად გაერთიანდა, მაგრამ ხდებოდა ქართველი ხალხის სულიერად გათიშვა. ოფიციალურად აღარსად არ იხსენიებოდა ქვეყნის სახელი „საქართველო“. ქართულ ეკლესიას წაერთვა ავტოკეფალია (1811) და აიკრძალა ქართული წირვა-ლოცვა. ქართული მართლმადიდებელი ეკლესია რუსული მართლმადიდებელი ეკლესიის ნაწილად იქცა. სკოლებიდან განიდევნა ქართული ენა. ქართველი მაჰმადიანები არაქართველებად გამოცხადდნენ. ცარიზმს მათდამი ჰქონდა დიფერენცირებული მიდგომა. აჭარასა და ართვინის მხარეში მცხოვრები ქართველი მაჰმადიანები 1886 წლის საოჯახო სიებში თუ „ნაროდნოსტის“ გრაფაში ქართველებად არიან ჩანერილი, სამცხე-ჯავახეთის მაჰმადიანი ქართველები – თურქებად. XIX ს-ში ეს უკანასკნელნი საბოლოოდ ჩამოშორდნენ ქართულ ეთნიკურ სამყაროს და მიკუთვნებულ იქნენ თურქული ეთნოსისადმი. თუმცა ისინი თურქებად არ გაიაზრებდნენ თავს და მათგან გასამიჯნავად თავის თავს „იერლის“ (ადგილობრივს) უწოდებდნენ. ისინი ის მაჰმადიანი ქართველები არიან, რომლებიც ახლა „თურქი მესხის“ ეთნონიმით არიან ცნობილი. ამავე დროს, ხელი ეწყობოდათ მაჰმადიან ქართველებს, რომ დაეტოვებინათ საქართველო და თურქეთში გადასახლებულიყვნენ. საბჭოთა ხელისუფლების დროს (XX ს-ის 30-იანი წლები) სამცხე-ჯავახეთის მაჰმადიანი ქართველების თხოვნას, მათთვის ქართული სკოლების გახსნის შესახებ, უარი ეთქვათ. ამ ფონზე კი ფრიად ალოგიკურია იოსებ სტალინის და საბჭოთა მეცნიერების მტკიცება, რომ ქართველი ერი (ნაცია) რუსეთის იმპერიაში XIX ს-ის მეორე ნახევარში წარმოიქმნა, მაშინ, როდესაც მას წაერთვა ერისათვის (ნაციისათვის) დამახასიათებელი ისეთი მახასიათებლები როგორიცაა ტერიტორია, სახელმწიფოებრიობა, სახელმწიფო ენა და ეთნიკურად ააჭრელა საქართველო. ქართველ ერში დეზინტეგრაციული პროცესები ძირითადად XX ს-ში შეწყდა მას შემდეგ, რაც ფაქტობრივად საქართველომ სახელმწიფოებრიობის რალაც ფორმა მიიღო ავტონომიის სახით საბჭოთა რუსეთის იმპერიაში. XX ს-ში საქართველოში თავი იჩინა ეთნიკური პროცესებისათვის დამახასიათებელმა აღმავალმა ხაზმა – ინტეგრაციულმა მოვლენებმა. ამდენად, ქართული ეთნოსის

(ქართველი ერის) პროგრესული განვითარების ძირითადი პირობა სახელმწიფოებრიობაა. თუმცა, დღეს თითქმის რეალური სახელმწიფოებრიობის პირობებში, თავი იჩინა რამდენიმე საშიშმა მოვლენამ, რამაც შეიძლება სერიოზული ზიანი მიაყენოს ქართულ ეროვნულ ორგანიზმს. ესენია: ა) საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის დროებით დარღვევა, რასაც იმავდროულად ერთიანი კულტურული სივრცისა და პროცესის რღვევაც მოჰყვა; ბ) ქართველთა ინტენსიური ემიგრაცია; გ) სხვადასხვა რელიგიური სექტების სწრაფი გავრცელება და დ) ზოგიერთი უცხოური (დასავლური) ცხოვრების წესის დაუბრკოლებელი დანერგვა, რამაც შეიძლება საუკუნოვანი ქართული ტრადიციების და წეს-ჩვეულებების (ეთნიკური კულტურის) ტრანსფორმაცია გამოიწვიოს. ერის ერთად, კომპაქტურად ერთ სახელმწიფოში ცხოვრება, საერთო რელიგია და ტრადიციები კი ეთნოსის (ერის) დამახასიათებელი კომპონენტებია.

ქართველთა ისტორიის ძირითადი ნახნაგები

მანამ, სანამ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს ჩამოვთვლით, ქართველთა ისტორიის ზოგიერთ ძირითად მომენტს უნდა შევხებით. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილია უძველესი ადამიანის ნაკვალევი. აქ ნაპოვნია ქვის ხანის, როგორც პალეოლითის, ისე ნეოლითის არაერთი ძეგლი. რადგან ამ პერიოდში ნაადრევია ეთნოსებზე (ხალხებზე) საუბარი, ამოტომ ამჯერად მხოლოდ ამის აღნიშვნით დავეკმაყოფილდებით. ძვ. წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებიდან საკმაოდ დანიშნულებული ჩანს მინათმოქმედება და მესაქონლეობა, სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგია. ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისში საფუძველი ჩაეყარა განვითარების ახალ საფეხურებს – ბრინჯაოს ხანას. ამ დროიდან დაიწყო ე.წ. მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავება. ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში ბრინჯაოს ეპოქამ განვითარების მაღალ საფეხურს მიაღწია. ამდროინდელი ქართული ტომები განთქმული მეტალურგები იყვნენ. დასავლეთ საქართველოში ამ პერიოდში განსხვავებული არქეოლოგიური კულტურაა აღმოჩენილი, რომელიც კოლხური კულტურის სახელითაა ცნობილი. კოლხური კულტურა მთელ დასავლეთ საქართველოს მო-

იცავდა. სამხრეთით ის აღმოსავლეთ ანატოლიის ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა. ამ ხანაში რიონის ზემო წელი მეტალურგიული წარმოების ერთ-ერთი კერა იყო. სამთამადნო მეტალურგიული წარმოების ასეთივე კერა იყო ჭოროხის აუზიც. კოლხურ კულტურაში რკინა ძვ. წ. XII ს-დან ჩანს. ძვ. წ. VIII-VII სს-დან მთელ კოლხეთში რკინის ფართო ათვისების ხანა დგება.

ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულსა და I ათასწლეულის დასაწყისში ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ რეგიონში ჩამოყალიბდა ორი დიდი გაერთიანება დიაოხი (ტაოხი, ტაო) და კოლხა (კოლხეთი). დიაოხი ძვ. წ. IX-VIII სს. მიჯნაზე ძლიერმა ურარტუს სახელმწიფომ გაანადგურა. დიაოხის შემდეგ ურარტუს კოლხასთან ჰქონდა ურთიერთობა. კოლხაშიც საკმაოდ განვითარებული იყო საწარმოო ძალები და მეტალურგია. ამ პერიოდში ჭოროხის აუზის სათავეები ქართველური ტომით – სასპერეებით იყო დასახლებული.

ძვ. წ. VI ს-ში კოლხეთის ტერიტორიაზე პირველი ქართული სახელმწიფო – კოლხეთის (ეგრისის) სამეფო ჩამოყალიბდა. ეს სამეფო საკუთარი ფულის ერთეულს ქრიდა, რომელიც „კოლხური თეთრის“ სახელითაა ცნობილი. კოლხეთის სამეფოში დიდ აღმავლობას მიაღწია სოფლის მეურნეობამ (მიწათმოქმედება, მებალეობა, მევენახეობა), მეტალურგიამ, მეთუნეობამ. ამ პერიოდში შავი ზღვის სანაპიროზე რამდენიმე ბერძნული ახალშენიც გაჩნდა. ბერძნებს ამ კოლონიების საშუალებით აქტიური სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ ადგილობრივ მოსახლეობასთან. სამხრეთ კოლხეთში იმდროინდელი ბერძენი ავტორები სხვადასხვა ქართულ ტომებს მოიხსენიებენ: ტიბარენებს, მოსინიკებს, ხალიბებს, მაკრონებს, ტაოხებს და სხვ. ძვ.წ. 401 წელს აქ გაუვლია ძველ ბერძენ ავტორს ქსენოფონტს, რომლის აღწერითაც ეს ტომები გამაგრებულ ადგილებში ცხოვრობდნენ. მათ მუდმივი ომები ჰქონდათ მეზობლებთან. ზოგი განვითარების მაღალ საფეხურზე იდგა და ხალხმრავალი, დიდი და მდიდარი ქალაქები ჰქონდა.

ძვ. წ. IV-III სს-ის მიჯნაზე აღმოსავლეთ საქართველოში ქართლის(იბერიის) სამეფო წარმოიქმნა. ის, საკუთრივ ქართლის გარდა, დასავლეთ საქართველოსა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ტერიტორიებსაც მოიცავდა. თავისი სახელმწი-

ფოს დამოუკიდებლობას ფარნავაზმა მცირე აზიის ელინისტურ სა-ხელმწიფოსთან მწვავე ბრძოლით მიაღწია. ფარნავაზი ითვლება ქართული დამწერლობის შემქმნელად და რელიგიურ რეფორმატორად. იმდროინდელ ქართველებს საერთო რელიგიურ კულტად მცირე აზიური არმაზი და ზადენი დაუდგინა. მაშინდელი ქართლი (იბერია) მჭიდროდ დასახლებული ქვეყანა იყო. მასში ქალაქის ტიპის ბევრი დასახლება იყო. სტრაბონის აღნიშვნით, იბერიის ქალაქებში გვხვდებოდა კრამიტსახურავიანი და ხუროთმოძღვრების წესით აგებული სახლები, ბაზრები.... ხელსაყრელი საგარეო პოლიტიკური ვითარების გამო, ახ. წ. I-III სს-ში ქართლი (იბერია) დიდად განმტკიცდა და გაძლიერდა. იმდროინდელ იბერიაში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიებიც (აჭარა, კლარჯეთი) შედიოდა. ახ. წ. III-IV სს-დან დასავლეთ საქართველოში თანდათან აღზევებას იწყებს ეგრისის სამეფო (ლაზიკა). მის აღზევებას ხელი შეუწყო, არა მარტო რომის, არამედ იბერიის დასუსტებამაც.

ქართველი ერის ისტორიაში მნიშვნელოვანი მომენტი იყო ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება მეფე მირიანის დროს (326 წ.). მირიანმა განსაზღვრა ქართველი ხალხის კულტურული განვითარების მთელი მომდევნო ეტაპები. ქართული კულტურა და ცივილიზაცია მთლიანად ქრისტიანულ მოძღვრებას ეყრდნობა. იმდროინდელი საქართველოს ბარის რაიონებში უმთავრესად მემინდვრეობა და მებაღეობა-მევენახეობა იყო განვითარებული, ხოლო მთიან ზოლში – მესაქონლეობა. სოფლის მეურნეობის ინტენსიფიკაცია, უმთავრესად, სარწყავ სისტემას ემყარებოდა. IV-VI-ში გაჩნდა რამდენიმე ახალი ქალაქი (თბილისი, უჯარმა, არტანუჯი, ჭერემი...).

V ს-ის მეორე ნახევარში თავისი მოღვაწეობით გამოირჩეოდა ქართლის (იბერიის) მეფე ვახტანგ გორგასალი. მის დროს ქართლი ირანის ვასალი იყო, მაგრამ მან კარგად გამოიყენა ეს მდგომარეობა. ვახტანგმა მორჩილებაში მოიყვანა ჩრდილოეთ კავკასიელი მომთაბარეები. მეფემ დაიკავა დარიალი, გაამაგრა ის და თავისი სამხედრო გარნიზონი ჩააყენა. ვახტანგ გორგასალმა დასავლეთი საქართველო, საკუთრივ აფხაზეთის გარდა, თავის ხელისუფლებას დაუქვემდებარა. ვახტანგი შეუპოვარ ბრძოლას აწარმოებდა ირა-

ნელთა წინააღმდეგ. სამნუხაროდ, ამ ბრძოლაში დამარცხდა – 502 წელს ის ბრძოლის ველზე მოკლეს. ვახტანგმა დაიწყო ახალი დედაქალაქის – თბილისის მშენებლობა. ვახტანგ გორგასლის საქმეს მისი მემკვიდრეები აგრძელებდნენ. ქართველი ხალხი ბრძოლას აგრძელებდა ირანელი დამპყრობლების წინააღმდეგ. ამ ბრძოლის შედეგად VI ს-ის 70-იან წლებში ქართლში შეიქმნა ადგილობრივ ნარჩინებულთა, აზნაურთა შორის უპირველესის – ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება. ბაგრატიონთა სამეფო საგვარეულოს ისტორიკოსი ქართლის ერისმთავრებს ბაგრატიონთა გვარის წარმომადგენლებად თვლის. ამ დროიდან ბიზანტიელები საქართველოს მესვეურთ ზურგს უმაგრებენ აღმოსავლელ დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. ასევე უპირისპირდებიან ერთმანეთს დასავლეთ საქართველოში ირანი და ბიზანტია. VII ს. 20-იან წლებში ახლო აღმოსავლეთში უპირატესობა ბიზანტიამ მოიპოვა და დასავლეთი და აღმოსავლეთი საქართველო იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა, მაგრამ მალე საქართველოში ახალი დამპყრობლები – არაბები გამოჩნდნენ (VII ს. 50-იანი წლებიდან). მათ დასავლეთ საქართველოშიც მოიკიდეს ფეხი. გრიგალივით გადაუარა საქართველოს 735-736 წლებში მურვან-ყრუს შემოსევამ. ამ ლაშქრობის შედეგად აღმოსავლეთ საქართველოში არაბთა რეალური ხელისუფლება დამყარდა. მურვან-ყრუმ დასავლეთი საქართველოც მოაოხრა. მიუხედავად ამისა, საქართველოს ეს კუთხე არაბთა სამფლობელოში არ შესულა, აღმოსავლეთ საქართველოში კი დიდი ხნით დამყარდა მათი ხელისუფლება. არაბებმა ქართლში თავისი მოხელე – ამირა დასვეს. ხალხი დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლას განაგრძობდა, განსაკუთრებით აქტიურობდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა.

VIII საუკუნის დასასრულისათვის არაბთა მფლობელობისაგან განთავისუფლდა და დამოუკიდებელ ფეოდალურ სამთავროდ ჩამოყალიბდა კახეთი. ამავე ხანებში შეიქმნა დამოუკიდებელი ქართული სამთავრო ჰერეთი.

IX საუკუნის დასაწყისში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ჩამოყალიბდა ქართველთა ტაო-კლარჯეთის სამთავრო. მას ზურგს ბიზანტია უმაგრებდა. ამ სამთავროს დამაარსებელს აშოტ ბაგრა-

ტიონს ბიზანტიელებმა ოფიციალურად კურაპალატის ტიტული უბოძეს. არაბთა მფლობელობაში მხოლოდ ქართლი რჩებოდა.

VII ს-ში დასავლეთ საქართველოში გაძლიერდა აფხაზთა საერისთავო, რომელიც ბიზანტიელთა მხარდაჭერით არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლის ფრონტს ხელმძღვანელობდა. VIII ს-ში აფხაზთა საერისთავომ თანდათან გააფართოვა საზღვრები. აფხაზთა ერისთავებმა ისარგებლეს ბიზანტიისა და სახალიფოს წინააღმდეგობებით და ხაზართა მხარდაჭერით გააერთიანეს მთელი დასავლეთი საქართველო. VIII ს. 80-იან წლებში აფხაზთა ერისთავმა ლეონმა ჯერ მთავრის, შემდეგ კი მეფის ტიტულიც მიიღო. ამიერიდან ამ დასავლურ-ქართულ სახელმწიფოს „აფხაზთა სამეფო“ ეწოდა. სამეფოს დედაქალაქი იყო ქუთაისი. ამგვარად, VIII ს. დასასრულსა და IX ს. დასაწყისში ისტორიული საქართველოს მინა-წყალზე შემდეგი პოლიტიკური ერთეულები არსებობდა: 1) კახეთის სამთავრო (ცენტრი – თიანეთი); 2) ქართველთა ტაო-კლარჯეთის სამთავრო ანუ საკურაპალატო (IX ს. დასასრულიდან სამეფო, რომელსაც სათავეში ბაგრატიონთა დინასტია ედგა და რომლის ცენტრიც არტანუჯში იყო); 3) ჰერეთის სამთავრო. მართავდა ბაგრატიონთა დინასტია (ცენტრი – თელავი); 4) აფხაზთა ანუ დასავლეთ საქართველოს სამეფო და 5) IX ს-ის 80-იან წლებიდან თბილისის ანუ ქართლის დამოუკიდებელი საამირო, რომელსაც მაჰმადიან ამირათა მმართველი დინასტია განაგებდა და რომლის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქართველი იყო. IX-X სს. მანძილზე ამ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის დაძაბული ბრძოლა მიმდინარეობდა, რომელსაც საბოლოო შედეგად საქართველოს გაერთიანება და ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შექმნა მოჰყვა. მებრძოლ მხარეთა მთავარი საცილობელი ობიექტები იყო შიდა ქართლი – საქართველოს შუაგული, მისი ტრადიციული, პოლიტიკური და კულტურული ცენტრი, ეკონომიურად დანიშნულებული მხარე, უმთავრესი ადგილი და საერთაშორისო გზათა შესაყარი. დასავლეთ საქართველოს და ქართლის პროგრესულმა ძალებმა ივანე მარუშიძის თაოსნობით და დავით კურაპალატის ძალით 975 წელს შიდა ქართლი, რომლის ცენტრი უფლისციხე იყო, ბაგრატ ბაგრატიონს (ბაგრატ III-ეს) ჩააბარეს, ხოლო 978 წელს იმავე ძალებმა ბაგრატი დასავლეთ საქართველოს – „აფხაზთა“ მე-

ფედაც აკურთხეს. ბაგრატიის გამეფებით ფაქტობრივად განხორციელდა საქართველოს გაერთიანება; გაერთიანებული საქართველოს შემადგენლობაში შევიდა მთელი დასავლეთი საქართველო, შიდა ქართლი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო (ტაო-კლარჯეთის ქართველთა სამეფო). ვახტანგ გორგასლის მიერ V ს-ის მეორე ნახევარში გაერთიანება საქართველოსთვის დროებითი აღმოჩნდა. გაერთიანების ტენდენციები VII ს-შიც იყო. VIII ს-ის დასაწყისშიც ქართლი და ეგრისი (სამეგრელო) ერთ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა. მხედველობაში გვაქვს ატენის სიონის ფრესკული წარწერა, რომლითაც სტეფანოზ III მამფალი (711-739) „ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთ ერისთავთა უფალი“-ა. მაგრამ საერთაშორისო პოლიტიკური ვითარება ამის საშუალებას არ იძლეოდა. გაერთიანებას მოჰყვა ქართველი ერის კონსოლიდაცია, სამეურნეო-ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობა. პოლიტიკურ გაერთიანებას წინ საეკლესიო გაერთიანება უსწრებდა. IX ს-ში „აფხაზთა სამეფოს“ მეფეთა საქმიანობით დასავლეთი საქართველო ეკლესიურად გამოეყო კონსტანტინეპოლის სამწყსოს და მცხეთის ეკლესიას დაექვემდებარა. ამ ფაქტსაც უდიდესი კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიერიდან დასავლეთ საქართველოშიც მღვდელთმსახურება ქართულ ენაზე სრულდებოდა.

XI-XII სს-ის და XIII ს-ის გაერთიანებული ქართული სახელმწიფო ერთ-ერთი უძლიერესი იყო მახლობელ აღმოსავლეთში. ამაო იყო ბიზანტიის იმპერიის ცდები მის დასასუსტებლად. XI ს. 60-70-იან წლებში საქართველოს ახალი მტერი გამოუჩნდა – თურქ-სელჩუკები. მომთაბარე თურქ-სელჩუკები დაპყრობილ ადგილებს საძოვრებად აქცევდნენ. დიდი მოძალეობის მიუხედავად მათ ვერ შეძლეს საქართველოს დამოუკიდებლობის მოსპობა. მაგრამ თურქ-სელჩუკებისაგან აკლებული ქვეყანა მძიმე მდგომარეობაში იყო. ამ დროს, 1089 წელს, 16 წლის ასაკში ჩაიბარა სამეფო ტახტი დავით IV-ემ, რომელსაც ხალხმა აღმაშენებელი უწოდა. ენერგიული და შორსმჭვრეტერული პოლიტიკით დავით აღმაშენებელმა თანდათან მიხედა ქვეყნის შინაურ და გარეშე მტრებს. საქართველო კვლავ მოაშენა, ლაშქარი გაზარდა და სელჩუკებს ფეხი ამოუკვეთა საქართველოდან და ხარკის გადახდაც შეუწყვიტა. დავით IV-ემ პერეთ-კახეთი

(1104 წ.) და თბილისის საამიროც შემოიერთა. საქართველოს საზღვრები გააფართოვა მიმდებარე ქვეყნებით. თბილისის საამიროს შემოერთებას წინ უსწრებდა 1121 წლის დიდგორის ბრძოლა. დიდგორის ომში დავით აღმაშენებელმა საბოლოოდ გაანადგურა თურქ-სელჩუკები და საქართველო გადაგვარებისაგან იხსნა. ისტორიკოსმა ამ გამარჯვებას „ძლევაჲ საკვირველი“ უწოდა. დავით აღმაშენებლის გამარჯვება შემთხვევით არ მოსულა. მას წინ უსწრებდა რეფორმები თითქმის ყველა სფეროში. აღსანიშნავია, საეკლესიო და სამხედრო ხასიათის რეფორმები. 1118-1120 წლებში მან ჩრდილოეთ კავკასიიდან ყივჩაღები გადმოიყვანა და ამ ძალაზე დაყრდნობით მუდმივი ჯარი შექმნა, სამაგიეროდ ქართველ გლეხებს მეურნეობის განვითარების საშუალება მისცა. მუშახელის (გლეხობის) მოცდენა, ომში განწევვა ხომ საგრძნობლად უშლიდა ხელს ქვეყნის წინსვლას.

საქართველომ განვითარების მწვერვალს თამარ მეფის დროს მიაღწია (1187-1213). თამარმა შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე ქართველური ტომებით დასახლებული ჭანეთი ანუ ლაზეთი დაიპყრო და შექმნა ტრაპიზონის სამეფო. მის დროს საქართველოს ყმადნაფიცი იყო თითქმის ყველა მეზობელი ქვეყანა. ქართველი ხალხი დღესაც თითქმის ყველა დიდი სასახლის, ტაძრის, ციხე-სიმაგრის, ხიდის, სარწყავი არხის მშენებლობას თამარ მეფეს უკავშირებს. დღესაც კი მისი სახელი ცოცხალია საქართველოსაგან მოწყვეტილ ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ ეთნიკურ ქართველებში (შავშეთ-იმერხეველებსა და ტაოელებში). XI-XII სს-ში ძალიან დანიშნურდა საქალაქო ცხოვრება, ხელოსნობის ყველა დარგი (მეთუნეობა-მეკეცეობა, მეჭურჭლეობა, მჭედლობა, კალატოზობა, მეხამლეობა, ოქრომჭედლობა, ნელსაცხელების დამზადება, წიგნების გადანერა). დიდი რაოდენობით მზადდებოდა მოჭიქული ჭურჭელი. ხდებოდა არა მარტო ჭურჭლის არამედ კრამიტისა და წყალსადენი მილების მოჭიქვაც. საქართველო ქვითხურობით ცნობილი ქვეყანა იყო, მაგრამ საშენ მასალად თლილი ქვის გარდა აგურსაც იყენებდნენ. იმდროინდელ საქართველოში მინის წარმოების რამდენიმე ცენტრიც იყო. XI-XII სს-ში საქართველოში დანიშნურებულია მჭედლობაც. დიდად განვითარდა ოქრომჭედლობაც. ოქროსმჭედლობის ცენტრებიდან აღსანიშნავია

ოპიზა, ტბეთი, გელათი.... ისტორიული წყაროები მიგვანიშნებენ, რომ საქართველოში ხელოსნებს შორის შრომა დანაწილებული იყო და სპეციალობების მოხედვით გარკვეული გაერთიანებებიც არსებობდა. წერილობით ძეგლებში იხსენიებიან „კალატოზთუხუცესი“, „მკერვალთუხუცესი“, „მზარეთლთუხუცესი“ და სხვ., რაც ხელოსნური შრომის მაღალგანვითარებაზე მიუთითებს. XI-XII სს-ის საქართველოში, მაღალ განვითარებული ხელოსნობის დონის შესაბამისად, განვითარებული იყო ვაჭრობაც. თბილისში დიდვაჭრები ქალაქის მოსახლეობის შედარებით პრივილეგირებულ წრეს ქმნიდნენ. ისინი აზნაურის პატივით სარგებლობდნენ. XI-XII სს-ის საქართველოს მეფეები საკუთარ ფულს ჭრიდნენ. დავით აღმაშენებელმა ამ სფეროშიც გაატარა რეფორმა. მან სპილენძის ფულის ნიშნები შემოიღო. ამავე პერიოდში ფულის კურსიც გამტკიცდა. ოქროსა და ვერცხლის ფული მხოლოდ საერთაშორისო მიმოქცევას ემსახურებოდა.

XI-XII სს-ში ახალ აღმავლობას განიცდიდა სოფლის მეურნეობა, რაც სასოფლო-სამეურნეო იარაღის დახვეწით, სრულყოფის და გაუმჯობესების ხარჯზეც ხდებოდა. იმდროინდელი საბუთებიდან ჩანს, რომ წყლის ნისქილი სოფლის ძირითადი შემადგენელი ნაწილი იყო. სოფლის მეურნეობის მაღალ დონეს განაპირობებდა სარწყავი არხების და წყალსადენების სისტემა. სოფლის მეურნეობის განვითარებული დარგები იყო მიწათმოქმედება, ყოველნაირი მარცვლეულის მოყვანა, მეხილეობა-მებალეობა და მევენახეობა-მეღვინეობა. XI-XII სს-ის ქართულ მხატვრობასა და ქანდაკებაში ხშირია ვაზის ფოთლისა და ყურძნის გამოსახულებანი. იმდროინდელ საქართველოში უკვე ვაზის 420 ჯიში ჰქონდათ გამოყვანილი. ფართოდ იყო გავრცელებული სამრეწველო დანიშნულების ტექნიკური კულტურების (სელი, კანაფი) მოყვანა. მთაში მესაქონლეობა იყო განვითარებული. საქონელი დიდი რაოდენობით ჰყავდათ ბარშიც. საქონელს დიდი რაოდენობით ფლობდნენ ფეოდალები და ეკლესიამონასტრები. XI-XII სს-ში განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია ქართულმა კულტურამ (ფილოსოფია, ისტორიოგრაფია, ფილოლოგია, ლიტერატურა, არქიტექტურა, მონუმენტური ფერწერა, მინიატურა,

ჭედური ხელოვნება, კერამიკა). XII–XIII სს-ში შეიქმნა შოთა რუსთა-
ველის პოემა „ვეფხისტყაოსანი“.

XIII ს. შუა ხანებიდან საქართველოში მონღოლთა ბატონობა
დამყარდა. ეს ბატონობა დაახლოებით ერთი საუკუნე გაგრძელდა.
მონღოლთა ბატონობით საფუძველი ჩაეყარა ქვეყნის დაშლას, ეკო-
ნომიკურ დაცემას, კულტურის შეფერხებას, დემოგრაფიულ უკუს-
ვლას. მხოლოდ გიორგი V ბრწყინვალემ (1314-1346 წწ.) მოახერხა
მონღოლთა უღლის გადაგდება და საქართველოს ერთიანობის აღ-
დგენა. საქართველოსათვის დამლუპველი აღმოჩნდა 1386-1403
წლებში თემურ-ლენგის რვაგზისი შემოსევა. მტერთან ბრძოლას
მოსახლეობის დიდი ნაწილი შეენირა. დამპყრობლებმა დაანგრეს
ეკლესია-მონასტრები, ციხე-სიმაგრეები, ხელთ იგდეს სახელმწი-
ფოსა და ქართველი ხალხის ქონება. ქართველი ხალხის გმირული
წინააღმდეგობით გაბოროტებული მტერი კაფავდა, ანადგურებდა
ვენახებს, ბალ-ბოსტნებს, ნათესებს, სარწყავებს, სასახლეებს, პი-
რუტყვს. ქვეყანა ეკონომიკური და კულტურული დაქვეითების გზას
დაადგა. XV ს. II ნახევრიდან უფრო გაუარესდა საქართველოს საერ-
თაშორისო მდგომარეობა: სამხრეთ-დასავლეთიდან მას ახალი საში-
ში დამპყრობელი გამოუჩნდა ოსმალეთის სახით. ამ დროიდან სა-
ქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქია უცხოელ დამპყრობთა
განუწყვეტელი შემოსევებისა და ეკონომიკური დაქვეითების შედე-
გად პოლიტიკურად დაიშალა ქართლის, იმერეთის და კახეთის სამე-
ფოებად და სამცხე-საათაბაგოს სამთავროდ. 1555 წელს ირან-ოსმა-
ლეთს შორის ქ. ამასიაში დადებული ზავით ოსმალეთს დასავლეთი
საქართველო და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ერგო, ირანს კი
აღმოსავლეთი საქართველო. XVI ს. II ნახევარში ოსმალეთმა მთლია-
ნად დაიპყრო ვრცელი და მდიდარი სამცხე-საათაბაგო (სამხრეთ-
დასავლეთი საქართველო), სადაც დაიწყო ოსმალური წესების შემო-
ღება და მოსახლეობის გათურქების პროცესი.

გამანადგურებელი იყო 1614-1616 წლებში შაჰ-აბას I-ის შემოსე-
ვები. მას ასი ათასი ქართველი შეაკვდა. ამდენივე ირანში ტყვედ წა-
იყვანეს. კახეთის დაცარიელებულ სოფლებში კი თურქმანების ჩა-
მოსახლება დაიწყო. 1659 წლის კახეთის (ბახტრიონის) აჯანყების
შემდეგ ჩამოსახლებულ თურქმანთა დიდი ნაწილი განყვიტეს. ამ

აჯანყებაში წამყვანი როლი ქართველმა მთიელებმა შეასრულეს, რადგან მათ საზამთრო საძოვრები ერთმეოდათ და საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს მხარეებს შორის ჩამოყალიბებული სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ირღვეოდა. XVII-XVIII სს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს ლეკიანობა ანადგურებდა, დასავლეთ საქართველოს – ტყვეთა სყიდვა. ლამაზი, ჯანმრთელი ქართველი ახალგაზრდები თურქეთის ბაზრებზე იყიდებოდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ დროდადრო ხერხდებოდა მშვიდობიანობის დამყარება და სამეურნეო, ეკონომიკური და კულტურული წინსვლა, მთლიანად ქვეყანა ძალზე მძიმე მდგომარეობაში იყო ჩავარდნილი. ასპარეზზე გამოჩნდა ახალი იმპერია, რომელსაც კავკასიისა და საქართველოს მიმართ დიდი ინტერესი ჰქონდა. ქართლ-კახეთის სამეფოს მესვეურები გადარჩენას ერთმორწმუნე რუსეთთან ურთიერთკავშირში ხედავდნენ. ამის გამო იყო, რომ ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II რუსეთის მფარველობაში შევიდა და 1783 წელს რუსეთთან გეორგიევსკის ტრაქტატი გააფორმა. ამით საქართველო დამოუკიდებლობას არ კარგავდა. რუსეთს კი სხვა ინტერესები – საქართველოს კოლონიად გადაქცევის განზრახვა ჰქონდა. რუსეთის ნაქებებით ირანის მბრძანებელმა ალა-მაჰმად-ხანმა 1795 წელს აღმოსავლეთ საქართველოს შემოუტია. ქართველები დამარცხდნენ. 1798 წელს გარდაცვლილი ერეკლე სუსტმა გიორგი XII-ემ შეცვალა. 1800 წლის ბოლოს გიორგი XII გარდაიცვალა და 1801 წლის იანვარში პავლე I-ის მანიფესტით ქართლ-კახეთის სამეფო გაუქმდა. ის რუსეთის კოლონიად იქცა. XIX ს-ის პირველ ნახევარში რუსეთმა თავისი მმართველობა დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებზეც გაავრცელა.

მთელი XIX ს-ის განმავლობაში ქართველი ხალხი არ შერიგებია სახელმწიფოებრიობის დაკარგვას. საქართველოს ხან რომელ კუთხეში იფეთქებდა აჯანყება, ხან რომელში. ყველა აჯანყება დამარცხებისათვის იყო განწირული. დამარცხდა 1832 წლის თავადაზნაურთა შეთქმულებაც. რუსეთის მიერ საქართველოს კოლონიად გადაქცევას ბევრი უარყოფითი შედეგი მოჰყვა (ქართული სახელმწიფოებრიობისა და მართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება, ქართული ენის სახელმწიფო სტრუქტურებიდან, სწავლა-

განათლების სისტემიდან განდევნა, საქართველოს ეთნიკური აჭრელება), მაგრამ მას ზოგიერთი პოზიტიური მხარეც ჰქონდა: ქართული მილიციის აქტიური ბრძოლით დაბრუნებულ იქნა სამცხე-ჯავახეთი და აჭარა; მოსახლეობას მშვიდობიანი ცხოვრების პირობები მიეცა; შეწყდა ტყვეთა სყიდვა, ლეკიანობა. ქართველ ერს გამრავლების საშუალება მიეცა.

XIX ს-ის 60-იან წლებში საქართველოში დაიწყო ეროვნულ-განმანათლებლური მოძრაობა, რომლის მედროშე და ლიდერი დიდი ილია ჭავჭავაძე იყო. „თერგდალეულებმა“ ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით დიდი ომი გამოუცხადეს ცარიზმის რუსიფიკატორულ პოლიტიკას, რომელიც განსაკუთრებით XI ს-ის 80-იანი წლებიდან გაძლიერდა. ამ პოლიტიკას მათ დაუპირისპირეს ქართველი ხალხის ეროვნული ერთიანობის იდეა. XIX ს-ის 60-იან წლებში დაწყებულმა ეროვნულ-განმანათლებლურმა მოძრაობამ საბოლოოდ მაინც შედეგი გამოიღო და ჯერ 1918 წელს (მცირე ხნით), ბოლოს კი 1991 წელს საქართველომ დამოუკიდებლობა, სახელმწიფოებრიობა მოიპოვა. 1918 წელს მოპოვებული დამოუკიდებლობა მხოლოდ 1921 წლამდე გაგრძელდა. კომუნისტურმა რუსეთმა კვლავ მოახდინა საქართველოს ანექსია. აქედან მოკიდებული 70 წლის განმავლობაში ქართველი ხალხი საბჭოთა კავშირის (საბჭოთა რუსეთის იმპერიის) შემადგენელი ნაწილი იყო. დროის ამ მონაკვეთში საქართველო ფაქტობრივად ავტონომიის სტატუსით სარგებლობდა. ამ პერიოდში მოხდა ქართული განათლების, მეცნიერების, კულტურის აღორძინება. ქართველმა ხალხმა ცოდნის ყველა სფეროში გამოიჩინა თავი. სამი ათეული წლის განმავლობაში საბჭოთა იმპერიას ქართველი იოსებ სტალინი (ჯუგაშვილი) მართავდა, რასაც ქართველების ეთნიკური განვითარებისათვის უარყოფითი შედეგი მოჰყვა. მხოლოდ სტალინის სიკვდილის შემდეგ, მისი კულტის გამოცხადებისთანავე, დაიწყო ქართველი ხალხის კვლავ გამოღვიძება. ქართველთა გარკვეულმა ნაწილმა ჩათვალა, რომ სტალინის კრიტიკა, ამ საბჭოთა სახელმწიფოს შემქმნელისა, მისი ეთნიკური ქართველობით იყო განპირობებული. შეგნებული ქართველები ყოველთვის ოცნებობდნენ საქართველოს დამოუკიდებლობაზე. გორბაჩოვის ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ, საქართველოში აქტიურად გაჩაღდა

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. საქართველომ სანადელს მიაღწია. მაგრამ ყველაზე დიდი აქტიურობისათვის რუსეთმა საქართველო მკაცრად დასაჯა. მან აფხაზეთსა და ე.წ. სამხრეთ ოსეთში ეთნოკონფლიქტები გააჩალა. რუსეთმა აქ მრავლად შემოუშვა საომრად ჩრდილოეთ კავკასიელები, კაზაკები, რუსეთის არმიის ყოფილი სამხედრო მოსამსახურეები. ამარაგებდა სეპარატისტებს იარაღით. საქართველომ დროებით დაკარგა თავისი ისტორიული ტერიტორიები.

საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები

როგორც აღინიშნა, ქართული ეთნოსის და მისი ეთნიკური კულტურის ფორმირება და განვითარება დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიასა და მის ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ პროვინციებში მოხდა. ქართული ეთნოსით განსახლებული ტერიტორია ორ ძირითად ერთეულად იყოფოდა: დასავლეთ საქართველოდ და აღმოსავლეთ საქართველოდ, სადაც თავის დროზე, კოლხეთისა და იბერიის სახელმწიფოებრივი ერთეულები წარმოიქმნა. შესაბამისად, პირველში დასავლურ-ქართული და მეორეში აღმოსავლურ ქართული ტომები მკვიდრობდნენ. ისტორიულად დასავლურ და აღმოსავლურ ქართულ ტომთა თანაცხოვრების ადგილად მიჩნეულია სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, რომლის ძირითადი ნაწილი დღეს საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებს გარეთაა.

საქართველოს ორ ნაწილად დაყოფას ჰქონდა როგორც გეოგრაფიული, ისე პოლიტიკური საფუძველი. ამასთანავე, ქართველთა განსახლების მთელი ტერიტორია, ისე როგორც ყველა ხალხისა, შედგებოდა სხვადასხვა ტერიტორიული ერთეულისაგან. ამ ტერიტორიულ ერთეულებს შეიძლება ისტორიულ-ეთნოგრაფიული, ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარეები ვუწოდოთ (ქართულ საისტორიო საბუთებში, წყაროებში ამ ისტორიულ-ტერიტორიული ერთეულების აღსანიშნავად „თემი“ გამოიყენებოდა. ამ ტერმინს ხმარობდა დიდი ქართველი ისტორიკოსი ივანე ჯავახიშვილი), რომლებიც ის-

ტორიის სხვადასხვა პერიოდში ჩამოყალიბდა, ზოგიერთი საკმაოდ ადრე, ზოგიც კი შედარებით გვიან. თითოეული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული სპეციფიკური ეთნოგრაფიული თავისებურებებით ხასიათდებოდა, რაც მათ დღემდე შემოინახეს. თითოეულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში მაცხოვრებელ ქართული ეთნოსის წარმომადგენლებს, როგორც მიღებულია დღევანდელ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში, ჩვენც შეიძლება ეთნოგრაფიული ჯგუფი ვუწოდოთ.

ქართული ეთნოსის (ქართველი ერის) ყველა ეთნოგრაფიული ჯგუფი გამოირჩეოდა დიალექტური თავისებურებებით, ე.ი. ამა თუ იმ ისტორიულ-გეოგრაფიულ (ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ) კუთხეში მცხოვრებნი მეტყველებდნენ ქართული ენის შესაბამის დიალექტზე. უფრო მეტიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ზოგიერთი მხარის მკვიდრთა მეტყველება სალიტერატურო ენისაგან საკმაოდ დაშორებული იყო (სვანური, მეგრულ-ჭანური). თუმცა, თავიანთი ფუნქციით, ისტორიულ-ეთნოლოგიური თვალსაზრისით ქართული ენის სხვა დიალექტების დონეზე იდგნენ. ისინი, ყველანი თავს ქართული ეთნოსის (ქართველი ერის) განუყოფელ ნაწილად მიიჩნევდნენ. იგივე შეიძლება ითქვას წოვა-თუშების მცირე ეთნოგრაფიულ ჯგუფზე, რომელიც ორენოვანი იყო და არის (საოჯახო-სამეტყველო ენა ერთ-ერთი ვაინახური ენაა). მიუხედავად ამისა, კულტურულ-ისტორიული, ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით და, რაც მთავარია, თვითშეგნებით ისინი ქართველები არიან. ასევე იყვნენ ისტორიული აფხაზები, რომლებიც გვიან შუა საუკუნეებამდე ქართული სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის ერთ-ერთი აქტიური შემქნელები იყვნენ.

ქართული ეთნოსით განსახლებული ტერიტორია უაღრესად რთული რელიეფით და მრავალფეროვანი ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებით ხასიათდება. სწორედ ამით და სამეურნეო-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებებით, ისტორიული განვითარების მსვლელობით იყო განპირობებული არცთუ ისე მცირე ისტორიულ-გეოგრაფიული//ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ტერიტორიების (მხარეების) არსებობა და, შესაბამისად, ქართულ ეთნოსში ეთნოგრაფიული ჯგუფების სიმრავლეც. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნუ-

ლია, რომ ესა თუ ის ქართული „ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“ გარკვეულ დროსა და ვითარებაში ჩნდება, სახეს იცვლის დროსა და ვითარების შესაბამისად: იზრდება, მცირდება თუ მოიშლება...“ (ბერძენიშვილი). ასე რომ, ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს და, შესაბამისად, ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს უცვლელად როდი მოუღწევიათ ჩვენამდე. ისტორიის მანძილზე ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე გაქრა, სხვას შეეზარდა, გამსხვილდა, ანდა პირიქით, ორად გაიყო. იმასაც უნდა გაეუსვიათ ხაზი, რომ ამა თუ იმ ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულის ფართობი და საზღვრები მუდმივი არ იყო. ის ხშირად იცვლებოდა საგარეო და საშინაო ფაქტორების, მოსახლეობის მიგრაციის შედეგად. ბარში დიდი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულები არსებობდა, მთაში – პირიქით, მცირე ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულები გვქონდა, ამავე დროს, მეტი რაოდენობით. ისტორიულად არსებულმა ყველა ეთნოგრაფიულმა ჯგუფმაც არ მოაღწია ჩვენამდე. საგარეო ფაქტორის გამო, რამდენიმე ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ერთეულში საერთოდ გაქრა მოსახლეობა. „საქართველოს აწინდელი მოსახლეობა მის ძველ მოსახლეობასთან შედარებით დიდად შეცვლილია. ძველი ტომურ-ნათესაური სინამდისით დღემდის არცერთ კუთხეს არ მოუღწევია“ (ბერძენიშვილი).

ქართული ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულებიდან, რომლებიც დღევანდელი საქართველოს სახელმწიფოს ტერიტორიაზეა წარმოდგენილი, აღმოსავლეთ საქართველოდან შეიძლება ჩამოვთვალოთ: ქართლი, კახეთი, ხევსურეთი, ფშავი, მთიულეთი, გუდამაყარი, ხევი, ერწო-თიანეთი; დასავლეთ საქართველოდან: იმერეთი, სამეგრელო, სვანეთი, რაჭა, ლეჩხუმი, გურია, აჭარა; სამხრეთ საქართველოდან: სამცხე, ჯავახეთი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში სხვა არაერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეც გვქონდა, რომლებიც ახლა დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარეობს და რომელთა უმრავლესობამ დღეისათვის ფაქტობრივად დაკარგა ის ეთნოგრაფიული თავისებურებანი, რაც მას XVIII ს-ში ჯერ კიდევ მკვეთრად ჰქონდა შემორჩენილი. სამცხისა და ჯავახეთის გარდა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ჩვენ გვქონდა შემდეგი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები: შავშეთი, კლარ-

ჯეთი, ერუშეთი, კოლა, არტაანი, ტაო... შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე განსახლებული იყვნენ ჭანები (ლაზები), რომლებიც ქართული ენის ზანური შტოს ჭანურ (ლაზურ) დიალექტზე მეტყველებდნენ და მეტყველებენ. ისტორიულმა მსვლელობამ ლაზების (ჭანების) მხოლოდ მცირე ნაწილს მისცა შესაძლებლობა ქართულ სახელმწიფოში თანაცხოვრებისა. ამავდროს, სამხრეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის მოქცეული იყო ორი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე – თორი და თრიალეთი – რომლებშიც გვიან შუა საუკუნეებში მოსახლეობის ცვლა მოხდა, პირველში ქართული ეთნოსით, მეორეში – საქართველოს საზღვრებს გარედან შემოსახლებული არაქართული ეთნოსებით.

დღევანდელი საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებს გარეთ – აზერბაიჯანშია საინგილოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული, რომელიც ისტორიული აღმოსავლეთ კახეთის შემკვიდრეა და დვალეთი, რომელიც დღეს რუსეთის ფედერაციის (ოსეთის) ტერიტორიის ფარგლებში შედის. ქართველთა კიდევ ერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფი ირანში, ფერეიდნის პროვინციაში ცხოვრობს, რომლებიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ფერეიდნელი ქართველების სახელწოდებით არიან ცნობილი. ისინი XVII საუკუნის დასაწყისში კახეთიდან აყრილი ქართველების შთამომავალნი არიან.

ქვემოთ მხოლოდ ზოგადად წარმოვადგენთ თითოეულ ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ერთეულს, შესაბამისად, ეთნოგრაფიულ ჯგუფს.

● ქართლი. საქართველოს ყველაზე დიდი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეა ქართლი. ქართლში, როგორც პოლიტიკურ ერთეულში სხვა ეთნოგრაფიული მხარეებიც შედიოდა და მასში მცხოვრებნი ყველანი ქართველებად იწოდებოდნენ. „ქართველმა“ კი სახელი მისცა საქართველოს. ქართლს დასავლეთიდან იმერეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე, ჩრდილოეთიდან რუსეთის ფედერაცია, სამხრეთით – სომხეთისა და ნაწილობრივ აზერბაიჯანის რესპუბლიკები ესაზღვრება. აღმოსავლეთიდან ქართლს კახეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ რეგიონთან აქვს საზღვარი. ამავდროს, ქართლს ჰქონდა თავისი მთის ეთნოგრაფიული მხარეები (მთიულეთი, ხევი, გუდამაყარი და დვალეთი, აგრეთვე ისტორიული ცხრაძ-

მა). ქართლი სამ – შიდა ქართლის, ქვემო ქართლის და ზემო ქართლის ერთეულებად იყოფოდა, რომლებიც ასევე მათთვის დამახასიათებელი ეთნოგრაფიული რეალიებით ხასიათდებოდა. შიდა ქართლი ქართლის ჩრდილოეთ ნაწილს მოიცავს, ქვემო ქართლი კი მის სამხრეთ ნაწილს. უფრო ადრე ქართული წყაროებით შიდა ქართლის სახელწოდება „ზენა სოფელი“ იყო, ქვემო ქართლის შესატყვისი კი – „ქვენა სოფელი“. რაც შეეხება ზემო ქართლს, მას მესხეთიც ეწოდებოდა (პოლიტიკური „სამცხე-საათაბაგო“) და ის საქართველოს მთელ სამხრეთ-დასავლეთს ფარავდა, ამასთან ეთნოგრაფიულ ქართლად არ მოიაზრებოდა.

ისტორიული ტრადიციით სახელწოდება ქართლი მომდინარეობს ქართველთა ერთ-ერთი ეთნარქის ქართლოსის სახელისაგან (ქც, 1955, გვ. 4). თავდაპირველად ქართლი ერქვა ქართლოსის პირველსაცხოვრისის მთას, დღევანდელი მცხეთის საიხლოვეს, რომელიც შემდეგ არმაზის მთისა და არმაზის სალოცავის სახელით იყო ცნობილი. აღნიშნულ გეოგრაფიულ პუნქტზე გადიოდა საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეთა დამაკავშირებელი უმოკლესი გზები. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ის მოსაზრებაც არსებობს (ნ. ბერძენიშვილი), რომ ქართის ტომის თავდაპირველი საცხოვრისი ქვემო ქართლი იყო. ძვ.წ. III ს-ში ქართლის ჰეგემონობით ჩამოყალიბდა ქართული სახელმწიფო, რომლის საერთო სახელწოდება „ქართლი“ იყო (ბერძნულ-ლათინური წყაროების „იბერია“). მოგვიანებით, დაახლოებით X საუკუნიდან ქვეყნის აღმნიშვნელი ახალი ტერმინი – „საქართველო“ წარმოიქმნა, რადგან ერთმანეთის პარალელურად არსებობდა ეთნოგრაფიული ქართლი და ქართლის სახელმწიფო, რომელიც ეთნოგრაფიული ქართლის გარდა სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოს ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა. ნიშანდობლივია, რომ VIII ს-ის დასაწყისში ატენის სიონის ფრესკული წარწერით, სტეფანოზ III მამფალი (711-739) „ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთ-ერისთავთა უფალი“-ა.

დღევანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით ქართლი მოიცავს ხაშურის, ქარელის, გორის, ცხინვალის, ჯავის, ზნაურის (ყორნისის), ახალგორის, კასპის, მცხეთის, დუშეთის, თეთრიწყაროს, ბოლნისის, მარნეულის, დმანისის, გარდაბნის რაიონებს.

ქართლმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა არა მარტო ქართველი ხალხის სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებაში, არამედ ერთიანი ქართული კულტურისა და ენის (სახელმწიფო, საღვთისმეტყველო, სალიტერატურო ენის) შექმნაში.

ქართლი დაწინაურებული მიწათმოქმედების ქვეყანა იყო. უძველესი დროიდანვე მიწათმოქმედების დაწინაურება სარწყავ სისტემებთან იყო დაკავშირებული. მიწათმოქმედება (მემინდვრობა, მევენახეობა, მეხილეობა, მებოსტნეობა) აქ მესაქონლეობის მაღალ კულტურასთან ერთად იყო განვითარებული. როგორც აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართლში მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა სიმბიოზური მეურნეობის სახით იყო წარმოდგენილი. ქართლში იყო სახვნელი იარაღის განსაკუთრებული რთული კონსტრუქციული სახეობა – „დიდი ქართული გუთანა“, რომელშიც 9-10 ულელ ხარ-კამეჩს აბამდნენ. ქართლი დღესაც განთქმულია ხილის სხვადასხვა უნიკალური ჯიშით, რომლებიც ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი შრომა-საქმიანობის შედეგად არის მიღებულ-გამოყვანილი. ქართლის სხვადასხვა კუთხეში გამოყვანილი იყო მხოლოდ ამ რეგიონისათვის დამახასიათებელი ვაზის ჯიშები, რომლებისაგანაც განსაკუთრებული ხარისხის ღვინოები დგებოდა, რომელთაგან აქ შეიძლება ატენური დავასახელოთ. XVIII ს-ის პირველი ნახევრის ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: „ღვინო აქაური (ქართლის გაღმა მხარე იგულისხმება – რ.თ.) უმჯობესი ყოვლისა ქართლისა და უმეტეს ატენური ყოველთა საქართველოს ღვინოთა“.

ქართლში იყო გავრცელებული ქართული ხალხური არქიტექტურის შესანიშნავი ნიმუში – დარბაზული საცხოვრებელი გვირგვინისებური გადახურვით. ქართლშია დღემდე შემორჩენილი უძველესი ქართული ეკლესია ბოლნისის სიონი (V ს.).

ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში, ქართლშიც ხდებოდა მოსახლეობის მოძრაობა. ძველი ქართლის მოსახლეობის უმნიშვნელო რაოდენობას თუ მოუღწევია ჩვენამდე. საგარეო ფაქტორის გამო ძველი მოსახლეობა რამდენჯერმე შეიცვალა. მისი აღწარმოება ხდებოდა როგორც საკუთრივ მთიელთა, ისე დასავლეთ საქართველოდან მიგრაციის შედეგად. შიდა ქართლში XVII ს-ის შუა

ხანებიდან იწყება ოსების ინტენსიური გადმოსახლება ჩრდილოეთ კავკასიიდან: „ხოლო რაოდენი ოსნი დავსწერეთ ამ ადგილებთ შინა, პირველად სახლებულან ქართველნი გლეხნი, შემდგომ მეპატრონეთა მათთაგან გარდმოსახლებულან ოსნი, და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინაჲთგან მტერთაგან ბარს შინა კაცნი შემცირებულან“ (ვახუშტი). ქართლი, ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით, იმითაც გამოირჩევა, რომ ქვემო ქართლში მკვიდრობდნენ ქართველ გრიგორიანელთა (მონოფიზიტთა) მნიშვნელოვანი ჯგუფები, რომლებიც ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვით მხოლოდ სარწმუნოებით იყვნენ სომხები, ენით, ქცევა-ზნითა და ტრადიციით კი ქართველები.

XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში ქართლში ჯერ კიდევ შემორჩენილი იყო ბევრი დიდი ოჯახი. ჩვეულებრივ, ქართლში დიდი ოჯახების სულთა რაოდენობა ძირითადად 20-დან 30-მდე მერყეობდა. მაგრამ იყო ისეთი ოჯახები, რომელთა სულადობრივი რაოდენობა 40 სულს აჭარბებდა. მაგალითად, 1830 წლის აღწერით შიდა ქართლის სოფელ ხოვლეში დიმიტრი ბახტაძის ოჯახში 45 სული იყო აღრიცხული. დღეს ქართლში გვარსახელები ძირითადად – შეილი სუფიქსით ბოლოვდება. მაგრამ, როგორც ირკვევა, აქ გვარსახელებს თავდაპირველად -ძე ფორმანტი ერთოდა. მაგალითად, დღეს სოფელ დილომში მოსახლე თეთრაშვილები, მძევაშვილები და სონღულაშვილები XIV-XVIII საუკუნეების საისტორიო საბუთებში თეთრაძედ, მძევასძედ და სონღულიძედ არიან ჩანერგილი.

• **კახეთი.** აღმოსავლეთ საქართველოს შემდეგი დიდი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონია კახეთი. კახეთი მდ. ივრისა და მდ. ალაზნის აუზებს მოიცავს. კახეთს დასავლეთიდან ქართლი ესაზღვრება (აქ ქართლსა და კახეთს შორის საზღვარი მდ. არაგვზე გადიოდა), აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან აზერბაიჯანი. ჩრდილოეთიდან კახეთს კავკასიონის ქედი დალესტნისაგან ყოფს. დღევანდელი კახეთი ოთხ მცირე ერთეულად იყოფა: შიგნით კახეთი (მდ. ალაზნის მარჯვენა სანაპირო), გარე კახეთი (მდ. ივრის შუა წელი), ქიზიყი (მდ. ივრისა და მდ. ალაზნის ქვემო წელს შორის მოქცეული ტერიტორია) და გაღმა მხარი (მდ. ალაზნის მარცხენა სანაპირო). XVI-XVII სს-დან კახეთს ჩამოსცილდა ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწი-

ლი, რომელიც დღეს აზერბაიჯანის შემადგენლობაშია და „საინგი-ლოს“ სახელს ატარებს.

თავდაპირველად კახეთი გაცილებით მცირე ტერიტორიას მოიცავდა და იგი მდ. ივრის ზემო ნელით შემოისაზღვრებოდა. ადრეფეოდალურ ხანაში კახეთის ცენტრს უჯარმა წარმოადგენდა. კახეთის ეთნოგრაფიული საზღვრები შემდეგ თანდათანობით აღმოსავლეთის მიმართულებით გაფართოვდა. VIII საუკუნისათვის მან ჰერეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი და კუხეთი გადაფარა. „ხოლო ქუეყანისა ამისა სახელნი არიან სამნი: რამეთუ ჰერეთი ეწოდა თარგამოზის ძისა ჰეროსის გამო, რომელსა ძმათა თჳსთა შორის წილად ხუდა ქუეყანა ესე და დაიპყრა საზღვარი თჳსი... ხოლო კახეთი და კუხეთი არიან წილნი ქართლოსისა რამეთუ შემდგომად ქართლოსის სიკუდილსა, განუყო დედამან მათმან ძეთა თჳსთა ქართლოსის წილი ქუეყანა“ (ვახუშტი, 1973, გვ. 523). შუა საუკუნეებში კახეთის მცხოვრებნი ჰერკახებად მოიხსენიებოდნენ. გაერთიანებული საქართველოს პირველმა მეფემ ბაგრატ III-ემ როდესაც კახეთის ტერიტორია შეიერთა მისი მცხოვრებნი ჰერკახებად მოიხსენიებიან. ვახუშტი ჰერეთის პროვინციის სახელის გაქრობას კახეთის მეფე გიორგი VIII-ეს (1466-1476) უკავშირებს: „მანვე (გიორგი VIII-ემ – რ.თ.) – მოსპო სახელი ჰერეთისა“ (ვახუშტი, 1973, გვ. 568). კახეთის მცხოვრებთა შესახებ ვახუშტიშემდეგს წერდა: „ხოლო კაცნი და ქალნი შუენიერნი, ჰაეროვანნი და მგზავსნი ყოვლითავე ქართველთა ზნითა, ჩუეულებით და ქცევით, არამედ ლალნი, ამაყნი, მეხოტბენი, დიდმთქმელნი, მეჩხუბარნი, შემმართებელნი, უფრო გლეხნი, ერთგულნი, მოსილნი ქართულად, ენით და სარწმუნოებით ქართლისათა, და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი“.

საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ (XV ს.) კახეთი ცალკე სამეფო ერთეულს წარმოადგენდა.

ქართლისაგან განსხვავებით კახეთში გვიან შუა საუკუნეებში მნიშვნელოვნად იყო წარმოდგენილი სახნავ-სათესი მიწების საერთო-სასოფლო (თემური) მფლობელობა.

ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ „ჩვენი დროის კახეთში, მაგალითად, მცირე ვინმეა ძველ კახთა და ჰერთა ჩამომავალი, რომ ეთნიკურ-ნათესაურად ჩვენი დროის კახელს მცირე რამ აქვს საერ-

თო ძველ კახთან და პერთან". „ისე როგორც საქართველოს სხვა მხარეები, კახეთიც რთული ისტორიული პროცესის შედეგად წარმოქმნილი ქვეყანაა... ანინდელი კახეთი გაცილებით უფრო გვიან ყალიბდება, ვიდრე საქართველოს სხვა დანარჩენი კუთხეები და ამიტომაც ამ პროცესის შესახებ ცნობებიც მეტი მოგვეპოვება... კახნი, კოხნი, წანარნი, გარდაბანელნი, ალვან-ჰერნი, სოჯნი, ფხოელ-ფშაველნი, ხევსურნი, თუშები, ქისტები და შემდეგ ლეკები, თურქები, ოსები, სომხები და ყველა თემის ქართველები (მეგრელები, გურულები, იმერლები, რაჭველები, ჯავახ-მესხნი, სომხთარნი) – ყველა ამათ შერწყმა – „შეჯვარების" (ბრძოლისა და თანამშრომლობის) ისტორიული სარბიელი იყო ეს შედარებით პატარა, მაგრამ დიდი შესაძლებლობის ქვეყანა. თითოეულ ამათგანს თავისი წვლილი შეუტანია ანინდელი კახეთის შექმნაში. ათეულ საუკუნეთა სიგრძეზე მიმდინარეობდა აქ მოსულ-დამხვედურთა თუ მეზობელთა ეს რთული ურთიერთობა, მთისა და ბარის, ველისა და ზეგნის სამეურნეო და სოციალურ სისტემათა ჭიდილი". სხვაგან ნ. ბერძენიშვილი იმასაც აღნიშნავდა, რომ XVII ს-ში ყიზილბაშთაგან ამოწყვეტილი კახეთი იმერეთიდან, ქართლიდან და მთიდან გადმოსახლებულებმა მოაშენეს.

კახეთი დანინაურებული მეურნეობის ქვეყანა იყო. „ხოლო ქუეყანა ესე არს ფრიად ნაყოფიერი ყოვლითა მარცვლითა, ვენახითა, ხილითა, პირუტყვითა, ნადირითა, ფრინველითა და თევზითა... რამეთუ თუნიერ ნარინჯისა, თურიწისა, ლიმონისა და ზეთისხილისა, ნაყოფიერებენ ყოველნი, რომელნიცა აღესწერეთ, აბრეშუმით ბამბით, ბრინჯით და ხურმა წაბლი იმერეთისგანაცა აქ უმჯობესი არს" (ვახუშტი, გვ. 525). კახეთში განსაკუთრებით მაღალგანვითარებას მიაღწია მევენახეობა-მელვინეობამ. კახური ღვინო არა მარტო გვიან პერიოდში, არამედ ადრეც ექსპორტის საგანი იყო. თითქმის ყველა სოფელში ვაზის ადგილობრივი, მცირე რეგიონისათვის დამახასიათებელი ჯიშები იყო გავრცელებული, მაგრამ გვიანი პერიოდისათვის საბაზრო ურთიერთობების შედეგად განსაკუთრებით რქაწითელი და საფერავი გავრცელდა. გარე კახეთში ამ მხრივ მწანავის მწვანე გამოირჩეოდა. კახეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაზე როდესაც ვსაუბრობთ, არ შეიძლება აქ დამზადებული ისეთი ნუგბარი დავი-

ვინყოთ, როგორიცაა ჩურჩხელა, რომელიც ყურძნის ტკბილი წვენისა და ფქვილის ნახარშში (თათარაში) ამოვლებული ნიგეზის ას-ხმულაა. თათარას ისედაც მიირთმევენ (დასავლეთ საქართველოში კი მსგავს ნახარშს ფელამუში ეწოდება, რომელიც ყურძნის ტკბილი წვენისა და სიმინდის ფქვილის მოდულების შედეგადაა მიღებული).

კახეთში განსაკუთრებით განვითარებული იყო მეცხოველეობა. ამ მხრივ პანკისის ხეობა (მდ. ალაზნის ზემო წელი) გამოირჩეოდა, ცნობილი თავისი მდიდარი ტყეებით, სადაც ღორებისათვის ბუნებრივი საკვები უზვად მოიპოვებოდა. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვით, ზოგიერთ გლეხს ოთხასი, ათასი და ზოგჯერ ორი ათასი ღორიც ჰყოლია. კახეთში მებარეშუმეობაც სათანადო დონეზე იყო.

კახეთში ერთგვარად გამოირჩეოდა ქიზიყის მხარე, რომლის ადრინდელი სახელწოდება კამბეჩოვანი იყო, რასაც მესაქონლეობის ისეთი დარგის ფართოდ გავრცელებას უკავშირებენ, როგორიცაა მეკამეჩოვა: „ამას ეწოდა პირველ კამბეჩოვანი, კამბეჩთა სიმრავლისათვის“ (ვახუშტი, გვ. 543). სტრაბონი კამბეჩოვანს კამბისენეს ფორმით მოიხსენიებს. საისტორიო წყაროებითა და სამეცნიერო გამოკვლევებით აშკარაა, რომ კამბეჩოვანი (ქიზიყი), რომელიც დღეს თანამედროვე დედოფლისწყაროსა და სიღნაღის რაიონებს მოიცავს, ძველი ჰერეთის შემადგენელი ნაწილი იყო და ის შედარებით უფრო ვრცელ ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა. თუ დღევანდელი ქიზიყი მდინარეების ალაზნისა და იორის ქვემო წელს შორისაა მოქცეული, ადრე ის (კამბეჩოვანი) სამხრეთითაც გრძელდებოდა და ალაზნისა და მტკვარს შორის არსებულ ტერიტორიას მოიცავდა (დ. მუსხელიშვილი).

კამბეჩოვანი თავდაპირველად ცალკე ეთნოგრაფიული ერთეული იყო და შემდეგ, გვიან შუა საუკუნეებში, შეერწყა კახეთს. მხარის სახელწოდება – კამბეჩოვანი ქიზიყით XIV ს-ის მეორე ნახევარსა და XV ს-ის პირველ ნახევარში შეიცვალა (მუსხელიშვილი), რაც დაკავშირებული იყო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონის ისტორიაში მომხდარ ცვლილებასთან. კამბეჩოვანი სამეურნეო თვალსაზრისით ორ ნაწილად იყოფოდა: სამხრეთ-აღმოსავლეთში საძოვრების სიმრავლის გამო მეცხოველეობა იყო განვითარებული, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში – ინტენსიური მიწათმოქმედება. ამ ორი სა-

მეურნეო ერთეულის შესაყართან, დღევანდელი დედოფლისწყაროს საიხლოვეს იყო ძველი კამბეჩოვანის ცენტრი ხორნა-ბუჯი, რომლის დიდი ციხე-კომპლექსი აქ დღესაც დგას. კამბეჩოვანის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი XIII ს-ის ბოლოს მტერთა ხშირი თავდასხმების შედეგად მოოხრდა არა მხოლოდ ეკონომიკური, არამედ დემოგრაფიული თვალსაზრისითაც. კამბეჩოვანის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, სადაც ზამთრის საძოვრები არ იყო, მოსახლეობა კვლავ აგრძელებდა ცხოვრებას. აღნიშნულის გამო, მხარის ცენტრმა თავისი ფუნქცია დაკარგა და მან ხორნაბუჯიდან დაბა ქიზიყში (დღევანდელი სილნალი) გადაინაცვლა. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულის ცენტრის სახელწოდება გვიან შუა საუკუნეებში მთელ მხარეზე გავრცელდა (დ. მუსხელიშვილი). ასე დაერქვა კამბეჩოვანს ქიზიყი.

კამბეჩოვანი (ქიზიყი) საქართველოს მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მხარე იყო. აქ საქართველოს აზერბაიჯანული (უფრო ადრე ალბანური) და სომხური პროვინციები ესაზღვრებოდა. ამდენად, ის სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი მხარე იყო. მისი უმნიშვნელოვანესი ფუნქცია ქვეყნის დაცვა იყო მაჰმადიანური გარემოცვისაგან. სწორედ ამაში იყო მისი გამორჩეულობა. ქიზიყში გლეხები თავისუფალნი იყვნენ. ქიზიყელებს ფაქტობრივად ბატონი არ ჰყოლიათ. ბევრი ქიზიყელი გლეხი სახელმწიფო გადასახადებისაგანაც კი სრულიად თავისუფალი იყო ბრძოლებში გამორჩეული განსაკუთრებული გმირობისათვის. კამბეჩოვანის (ქიზიყის) ამ ერთგვარად თავისუფალი რეგიონის სტატუსს საფუძველი ჯერ კიდევ ვახტანგ გორგასლის დროს (V ს.) ჩაჰყრია, რომელმაც ის საუფლისწულო მამულად აქცია (მუსხელიშვილი).

ქიზიყში ზამთრობით აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა საქონელი გამოიზამთრებდა. ეს, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა კამბეჩოვანში (ქიზიყში) მთიელთა მიგრაციასაც. ეს ტენდენცია საქართველოს თითქმის მთელი ისტორიის მანძილზე შეიმჩნევა. ქართველ მთიელთა უკანასკნელი დიდი მიგრაცია აქ XX ს-ის დასაწყისიდან განხორციელდა. ქიზიყის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში განვითარებული იყო ინტენსიური მინათმოქმედება, რასაც აქ არქეოლოგთა მიერ აღმოჩენილი საირიგაციო არხების ნაშთებიც მოწმობს.

ქიზიყი იმ მხრივაცაა საყურადღებო, რომ აქ, ბოდბეში განისვენებს ქართველთა განმანათლებელი წმინდა ნინო. ბოდბე ბოდბელი ეპისკოპოსის საჯდომიც იყო. იქვეა V-VI საუკუნეებით დათარიღებული ხირსის მონასტერიც.

❖ • **საინგილო.** კახეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხარე ახლა საინგილოს სახელს ატარებს. დღეს ის აზერბაიჯანის შემადგენლობაშია და მოიცავს ამ რესპუბლიკის სამ რაიონს: ზაქათალის, ბელაქნისა და კახის რაიონებს. ტერმინები „საინგილო“ და „ინგილო“ XIX ს-ში დამკვიდრდა. მისი ქართული სახელწოდება გვიან შუა საუკუნეებში ელისენი იყო, ხოლო უფრო ადრე ეს ტერიტორია საკუთრივ „შერეთს“ მოიცავდა. საინგილოს ტერიტორიაზე დღემდე ქრისტიანული კულტურის არაერთი ძეგლი და ძეგლთა ნანგრევებია შემონახული, რომელთა მშენებლობა აქ VI-VIII საუკუნეებიდან ინტენსიურად მიმდინარეობდა. საინგილოში ძირითადად XVI-XVII სს-დან მოსახლეობის ეთნიკური ცვლა მოხდა. შაჰ-აბასის გამანადგურებელი შემოსევების შედეგად ეს მხარე მოსახლეობისაგან თითქმის სულ ამოვარდა (მოსახლეობის დიდი ნაწილი განწყვეტილ იქნა. გადარჩენილი ნაწილი ირანში გაიყვანეს ტყვედ). ქართული მოსახლეობა მინიმუმამდე შემცირდა. ქართველთა ნასოფლარებში დაღესტნელი ხუნძები და ნახურელები დასახლდნენ, რომლებმაც ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა ყმებად გაიხადეს და გაამაჰმადიანეს. ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსახლებული დაღესტნელები თურქეთისა და ირანის მხარდაჭერით სარგებლობდნენ. საინგილოში ქართული მოსახლეობა ალაგ-ალაგ შემორჩა. ამ მხარის ადგილობრივ მცხოვრებ გამაჰმადიანებულ ქართველებს „ახლად მორჯულებულები“ (ძველი თურქული „იანგოლი“) უწოდეს, საიდანაც წარმოდგა „ინგილო“ და ამ მხარის სახელწოდება „საინგილო“. საინგილოს ფართობი 3985 კვ. კმ. აჭარბებს.

დღეს საინგილოში მკვიდრობენ როგორც ქრისტიანი, ისე მაჰმადიანი ქართველები. მაჰმადიანი ქართველების (ინგილოების) გარკვეულ ნაწილს შემორჩენილი აქვს დედაენა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ადგილობრივი ხელისუფლება ქართველებად მხოლოდ ქრისტიან ინგილოებს ცნობს. XIX ს-ის რუსულ მეცნიერებაში აღნიშნულია, რომ „ბევრი შავი დღე ნახეს იმ ქართველებმა, რომელთაც სა-

ხელნოდება „ქართველი“ „ინგილოთი“ უნდა შეეცვალათ. ქრისტიან ქართველებს, რომელთაც დანარჩენი კახეთიდან მდ. ალაზანი გამოჰყოფდა, თაყვანი უნდა ეცათ ისლამის მაშინდელი მრისხანე ხმლისათვის. ქართველებს არბევდნენ და ანადგურებდნენ, ერთი მხრივ, სპარსელები, მეორე მხრივ კი, კავკასიელი მთიელები. ორი ბარბაროსი ხალხი, თითქოს ერთიმეორეს ეცილებოდა მათზე გაბატონებაში“ (პოსერბსკი). გერმანელი ფონ პლატო კი წერდა: „ზაქათალის ოლქის ტერიტორია ოდესღაც შეადგენდა კახეთის სამეფოს აღმოსავლეთ ნაწილს. გაბატონებული ხალხი იყო ქართველები, გაბატონებული რელიგია ქრისტიანობა“.

წარმოადგენდა რა ლანდშაფტურად კახეთის გაღმა მხარის გაგრძელებას, საინგილოში მეურნეობის ის დარგები იყო განვითარებული, რაც კახეთში. ოლონდ კახეთისაგან ამ მხარის ჩამოცილებამ და ძირითადი მოსახლეობის ეთნიკურმა და რელიგიურმა ცვლამ აქ ოდესღაც აყვავებული მევენახეობა-მელვინეობის კულტურა გადააშენა. საინგილოში მრავალდარგოვანი სოფლის მეურნეობაა განვითარებული, რომელთაგან აღსანიშნავია მებარეშუმეობა და თამბაქოს წარმოება, მეშინდერეობა და მესაქონლეობა. განსაკუთრებით ბევრია კაკალი.

ბ • ერწო-თიანეთი. ცალკე ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონია ერწო-თიანეთი, რომელიც ივრის ხეობის ზემო წელში მდებარეობს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ერწო-თიანეთი ზოგჯერ კახეთის ერთ-ერთ მხარედ გაიაზრება. მაგრამ საისტორიო წყაროები და საბუთები ერწო-თიანეთს ცალკე ისტორიულ-გეოგრაფიულ//ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარედ გვაგულვებინებს. ასევეა დღევანდელი ეთნოგრაფიული მონაცემებით. ერწო-თიანეთი არც მთაა და არც ბარია. იგი მთიდან ბარში გარდამავალი ზონაა, მთისწინეთია. ერწო-თიანეთს, რომელიც დღევანდელი თიანეთის რაიონს მოიცავს, ჩრდილოეთიდან ფშავი ესაზღვრება, აღმოსავლეთიდან – შიდა კახეთი, სამხრეთიდან – გარე კახეთი, დასავლეთიდან კი არაგვის ხეობის დაბლობი ნაწილი. ერწო-თიანეთი, საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებთან ერთად, ნახსენები აქვს პირველად ლეონტი მროველს, როდესაც ის ქართველ მთიელთა გაქრისტიანების შესახებ საუბრობს (IV ს.): „გარდმოვიდეს მუნიით და დადგეს ჟალეთს, და

უქადაგეს ერწო-თიანელთა. ხოლო მათ შეინყნარეს და ნეთელილეს“ (ქც, 1955, გვ. 126). თიანეთს ცალკე ახსენებს ჯუანშერი ვახტანგ გორგასლის ისტორიის თხრობისას.

ერწო-თიანეთის დღევანდელი მოსახლეობა არაა მემკვიდრე XVII საუკუნემდე აქ მცხოვრები მოსახლეობისა. 1614 წელს, გაზაფხულზე შაჰ-აბასის ურდოებსა და ქართველებს შორის პირველი შეტაკება სწორედ აქ, ჟალეთში მოხდა. ერწო-თიანეთიდან ირანის შაჰს მაშინ 30.000 ტყვე და 40.000 მსხვილფეხა საქონელი გაუყვანია. შემდგომში გადარჩენილი მოსახლეობის მცირე ნაწილი კახეთის ბარში გადასახლდა. ერწო-თიანეთში კი ძირითადად ქართველი მთიელები დაფუძნდნენ XVII-XIX სს-ში. ასე რომ, თითქმის სამი საუკუნის განმავლობაში ერწო-თიანეთი ისრუტავდა საქართველოს მთიანეთის (ფშავის, ხევსურეთის, მთიულეთის, გუდამაყრის...) ნამატ მოსახლეობას. აქ დასახლებულმა მთიელებმა ერწო-თიანელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი შექმნეს, რომელთა მეტყველება თიანურის კილოკავის სახელითაა ცნობილი და რომელიც კახურის, ფშაურის და ხევსურულის ურთიერთგავლენის შედეგადაა წარმოშობილი.

მეურნეობის დარგებიდან ერწო-თიანეთში მემინდვრეობასა და მესაქონლეობას თანაბარი მნიშვნელობა ჰქონდა. ერწო-თიანეთის ადრინდელი მოსახლეობისათვის ეენახის კულტურაც არ უნდა ყოფილიყო უცნობი, რასაც ტყეებში გაველურებული ვაზის არსებობა მოწმობს. მის ადრინდელ მოსახლეობას ვაზის შედარებით ყინვაგამძლე ჯიშები ჰქონდა გამოყვანილი.

ერწო-თიანეთი არა მარტო მთისა და ბარის დამაკავშირებელი მთისწინა ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული იყო, არამედ მასზე გადიოდა ქართლისა და კახეთის დამაკავშირებელი უმოკლესი გზებიც.

ერწო-თიანეთში ქრისტიანული ნაგებობების არაერთი ნაკვალევია, რომელთაგან აღსანიშნავია VIII ს-ის 40-50-იან წლებში მოღვაწე მეფის – არჩილის აშენებული მონასტერი, რომელსაც დღესაც ხალხი „არჩილის მონასტერს“ უწოდებს. მთიელთა მიგრაციამ ერწო-თიანეთში მთური სალოცავების ნიშებიც მოამრავლა, რომლებსაც ნ. ბერძენიშვილი მოსწრებულად „ქრისტიანობის მოქიშპეებს“ უწო-

დებდა. შეიძლება დავასახელოთ „ლაშარის ჯვარი“, „თამარის სალოცავი“, „იხინჭა“, „კოპალა“, „ლომისა“, „იახსარი“ და სხვ. მრავალი.

• **ფშავი.** ერწო-თიანეთს ჩრდილოეთიდან აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე ფშავი ესაზღვრება. ფშავს ჩრდილოეთით ხევსურეთი აკრავს, დასავლეთით – გუდამაყარი, სამხრეთ-დასავლეთით – ქართლის მთისწინეთი. ფშავი დღეს ადმინისტრაციულად დუშეთის რაიონში შედის და ის ფშავის არაგვის ხეობაში მდებარეობს. ფშავი ისტორიული ფხოვის ერთი ნაწილია. დღეს ფშავი ორად იყოფა: უკანაფშავად და წინაფშავად. უკანაფშავი არის ფშაველთა თავდაპირველი საცხოვრისი. XVI ს-ში ფშაველთა უკანაფშავიდან წინაფშავში მიგრაციის შედეგად წარმოიქმნა წინაფშავი და თავდაპირველი ფშავი უკანაფშავად იქნა სახელდებული. ფშავი თერთმეტი ტერიტორიული თემისაგან შედგებოდა, რომლებიც გარეგნულად გვაროვნული თემის შთაბეჭდილებას სტოვებდნენ, რადგან ამა თუ იმ ძირითადი გვარის გარშემო იყო წარმოქმნილ-შემომტკიცებული ესა თუ ის ტერიტორიული თემი. ყველა ტერიტორიულ თემს თავისი გამაერთიანებელი სალოცავი ჰქონდა. ამავე დროს ფშავის თერთმეტივე ტერიტორიული თემი მკაცრად იყო თავმოყრილი ცენტალური სალოცავის – ლაშარის ჯვრის გარშემო. ქართული საისტორიო ტრადიციით – „აქ ფშავსა შინა არს ეკლესია მეფის ლაშასაგან აღშენებული, რომლისა შინა არიან მრავალნი ხატნი და ჯუარნი ოქროვერცხლისანი ჭურჭელნი და წიგნნი, და უწოდებენ ლაშას ჯუარს და აქუთ სასოება მას ზედა ფრიად“. ფშაველთა თავდაპირველი საცხოვრისი რომ უკანაფშავი იყო ეს იქიდანაც ჩანს, რომ თერთმეტივე ფშაური ტერიტორიული თემის ძირითადი განსახლების არეალი და მათი სალოცავები უკანაფშავში იყო.

ფშაველებმა სხვა ქართველ მთიელებთან ერთად (ხევსურები, თუშები) დიდი როლი ითამაშეს 1659 წელს ბახტრიონის ბრძოლაში, რითაც ფაქტობრივად კახეთი ეთნიკურ გადაგვარებას გადაარჩინეს. ფშაველებისა და სხვა ქართველი მთიელებისათვის უცხო დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლას ის მნიშვნელობაც ჰქონდა, რომ კახეთის ბარში უცხო ძალის გაბატონებით ხელი ეშლებოდა ტრადიციული სამეურნეო დარგის – მთაბარული (გადარეკვით) მეცხოველე-

ობის შემდგომ განვითარებას. ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: „არამედ ამას წინათა კახთა მეფეთა არღარა მორჩილებდნენ ფშავ-ხევსურნი და თუშნი და ამან ლევან დაიპყრა არა ძალითა, არამედ აღუთქვა, რათა ცხოვარნი მათნი უვნოდ მძოვარ იყვნენ კახეთს, და მისცა შეწირულობა ლაშას ჯუარსა თიანეთსა შინა და მიერიტგან მოსცემდნენ ლაშკარსა და ბეგარასა“ (ვახუშტი, 1973, გვ. 573).

ფშავისა და ბარის ურთიერთობისათვის იმის აღნიშვნაც ნიშანდობლივია, რომ ფშაველებისათვის, მათი ჯვარ-ხატ-სალოცავებისათვის ქართველ მეფეებს ბარში ნაბოძები ჰქონდათ მამულები, სადაც მოწეული ღვინო მთაში მიჰქონდათ და იქ რელიგიურ დღესასწაულებზე სვამდნენ.

ფშავი, ისევე როგორც ხევსურეთი და თუშეთი, უშუალოდ ექვემდებარებოდა სამეფო ხელისუფლებას. ფშაველებს რომელიმე ფეოდალის ტვირთი არ ედოთ. მათი ვალდებულება მხოლოდ სამხედრო ბეგარა და სამეფო კარზე მცველთა გამოყვანა იყო. ანდა რა უნდა გადაეხადათ ფეოდალებისათვის, როდესაც ქვეყანა უაღრესად მცირემიწიანი იყო და ადგილზე მოწეული მარცვლეული თავად არ ყოფნიდათ, თუ მეცხოველეობის პროდუქტებზე ბარში არ გადაცვლიდნენ.

საქართველოს სამეფო კარს გვიან შუა საუკუნეებში ფშაველებთან (და სხვა ქართველ მთიელებთან) ურთიერთობის ისეთი ფორმა ჰქონდა გამოძებნილი, რომელიც ადგილობრივ მთურ ტრადიციებს ეყრდნობოდა. ცნობილია, რომ ქართველ მთიელებში მაღალ დონეზე იდგა ძმადნაფიცობის ინსტიტუტი. ძმად ეფიცებოდნენ ერთმანეთს არა მარტო პიროვნებები, არამედ მთის სხვადასხვა თემთა ჯვარ-ხატები. ძმადნაფიცობა ავალდებულებდა გაფიცულებს თანხმობაში ყოფილიყვნენ და ერთმანეთს დახმარებოდნენ. გარდა იმისა, რომ ქართველი ხელისუფალნი ბრძოლებში დამსახურებისათვის უხვად ასაჩუქრებდნენ მთიელთა სალოცავეებს ბარის საძოვრებით, უძრავი ქონებითა თუ ვენახ-მარნებით, ისინი (ბაგრატიონები) თავიანთ თავს აცხადებდნენ მთიელთა სალოცავების, მაგალითად, ფშავის ცენტრალური სალოცავის – ლაშარის ჯვრის, ხევსურთა ძლიერი სალოცავის – გუდანის ჯვრის და სხვათა მოძმეებად. უფრო მეტიც, მთაში ამოსული მეფეები თავიანთ მოძმე ჯვარ-ხატებს ესაუბრე-

ბოდნენ და შემდეგ სალოცავის სურვილს, დანაბარებს ხალხს გადასცემდნენ. ასე უსაუბრია ხევსურეთში მეფე ერეკლეს გუდანის ჯვართან. მთიელებთან ურთიერთობის ეს ფორმა, როგორც ჩანს, ერთნაირად მისაღები იყო როგორც სამეფო ხელისუფლებისათვის, ისე თვითმმართველობით მცხოვრები მთიელთა (ამ შემთხვევაში, ფშაველთა) თემებისათვის. მეფის ხელისუფლებას მოძმეობის ინსტიტუტის საშუალებით ისინი ჩართული ჰყავდა სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში. უფრო მეტიც, 1747 წ. ერთი საბუთით ერეკლე II ფშავეში წარგზავნილ თავის მოხელეზე თავდასხმისათვის, დამნაშავეს ასამართლებს არა ოფიციალური ფეოდალური კანონით, არამედ მთური, ხალხური, ჩვეულებითი სამართლით.

ფშავი ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით იმ მხრივაცაა საყუარადლებო, რომ, მართალია, ფშაველები და სხვა ქართველი მთიელები ქრისტიანებად მიიჩნევდნენ თავს, მაგრამ აქ ქრისტიანობამ მხოლოდ ზედაპირულად შეაღწია და ფაქტობრივად ისინი მიმდევარნი იყვნენ სინკრეტული რწმენა-წარმოდგენებისა, რაც ძველი ქართული ქრისტიანობამდელი რელიგიისა და ქრისტიანობის ნაზავს წარმოადგენდა. ფშავში არ არის არც ერთი ქრისტიანული ტაძარი. ფშაველები ლოცულობდნენ ადგილობრივ ჯვარ-ხატებში, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ქრისტიანული წმინდანების სახელს ატარებდა. ფშავში დიდი იყო თამარ მეფის კულტი, სადაც მის სახელზე სალოცავიც არსებობდა. ფშავის ძირითადი, საერთო სალოცავი კი თამარის შვილის – მეფე ლაშა-გიორგის სახელს ატარებდა, რაც მაჩვენებელია მთის ამ პატარა ეთნოგრაფიული რეგიონის ბართან, ცენტრალურ ხელისუფლებასთან სიახლოვისა და კავშირისა.

არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ფშაური ზეპირსიტყვიერების უაღრესად მაღალი დონე. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა სატრფიალო პოეზია. განთქმულია ფშაური კაფიები, რაც ექსპრომტად ლექსების თქმას ნიშნავს. თითქმის ყველა ფშაველს შეეძლო ექსპრომტად ლექსის თქმა და, ალბათ, შემთხვევითი არაა ისიც, დიდი ქართველი პოეტი ლუკა რაზიკაშვილი (ვაჟა-ფშაველა) (1861-1915) ამ კუთხეში რომ დაიბადა.

• **ხევსურეთი.** ფშავის ჩრდილოეთით ხევსურეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონი მდებარეობს. ხევსურეთს აღმოსავლეთი-

დან თუშეთი ესაზღვრება, დასავლეთიდან – ხევი და გუდამაყარი. ჩრდილოეთიდან ხევსურთა მეზობლები ვაინახები არიან. ხევსურეთს კავკასიონის მთავარი მთაგრეხილი ორ ნაწილად ყოფს. არაგვისა და მისი შენაკადების ხეობებში პირაქეთა ხევსურეთია, ასა-არგუნის სათავეებში კი პირიქითელები – არხოტელები და შატილ-მიღმახეველები მოსახლეობენ. ხევსურების რამდენიმე სოფელი მეზობელი გუდამაყრის (სოფლები: ბაკურხევი და საკერპო) და ხევის (სოფლები: ჯუთა და ართხმო) ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებშიცაა. ისევე როგორც ფშავი, ხევსურეთიც წყაროებში XV ს-დან ჩნდება. ამავე დროს, წყაროებსა და საბუთებში (აგრეთვე დღევანდელ სასაუბრო ენაშიც) ხშირად ხევსურეთი ფშავთან ერთად, ხოლო ხევსურები ფშაველებთან ერთად მოიხსენიებიან: **ფშავ-ხევსურეთი, ფშაველ-ხევსურნი**. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან უფრო ადრე ფშავი და ხევსურეთი ერთი ეთნოგრაფიული რეგიონი იყო, რომელიც ფხოვის სახელს ატარებდა: „...ან უწოდებენ ფშავ-ხევსურეთს, რომელთა პირველ ენოდათ ფხოელნი“.

ფხოველები წყაროებში პირველად IV ს-ში იხსენიებიან, როდესაც ხელისუფლება მთაში ქრისტიანობას ავრცელებდა. წმინდა ნინომ სხვა ქართველ მთიელებთან ერთად (ჭართალები, ნილკნელები, გუდამაყრელები), ფხოველებსაც უქადაგა ქრისტიანობა. მათ ქრისტიანობა არ მიუღიათ, რის გამოც „ფხოელთა დაუტყვევს ქუეყანა მათი და გარდავიდეს თუშეთს“ (ქც, 1955, გვ. 125-126). ამის დამადასტურებელია დღეს, თუშეთში არსებული ხევსურული სალოცავების – ხახმატის, კარატეს და აგრეთვე ფშაველთა სალოცავის – ლაშარის ჯვრის ნიშები. XIII საუკუნის დასაწყისში ფხოვი ცენტრალურ ხელისუფლებას აჯანყებია. ნიშანდობლივია, რომ ხევსურეთის სოფლების მოსაზღვრე არაქართული მოსახლეობა (ვაინახები) ხევსურეთს „ფხიას“ უწოდებს.

ხევსურეთი ყოველთვის სამეფო ხელისუფლებას ემორჩილებოდა და მათი ვალდებულება ხელისუფლების წინაშე მხოლოდ სამხედრო ბეგარა იყო. გვიან შუა საუკუნეებში არაგვის ერისთავებმა სცადეს ხევსურეთის დამორჩილება, მაგრამ ამაოდ (ისინი, ვინც არაგვის ერისთავებს ხელს უწყობდნენ ხევსურეთის დამორჩილებაში, ხევსურებმა აიძულეს მხარიდან აყრილიყვნენ). ხევსურეთში არ იყო

რა სოციალური დიფერენციაცია, ასეთ სოციალურ სტრუქტურაში დისონანსის ყველა შემტანი სასტიკად ისჯებოდა. ისევე როგორც საქართველოს მთიანეთის ზოგიერთი სხვა კუთხე, ხევსურეთიც საქართველოს სახელმწიფოს სტრუქტურაში ავტონომიურად ფუნქციონირებდა. ხევსურები არც ოფიციალურ ფეოდალურ სამართალს ცნობდნენ და ყველა სადავო საკითხი აქ ჩვეულებითი სამართლით განისჯებოდა. ხევსურეთი გადმოცემებით, ანდრეზებით ცხოვრობდა. ხევსურეთისათვის, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა მხარეებისათვის, კოშკურ-ქვიტკირული სახლთა ტიპები იყო დამახასიათებელი.

ხევსურები ბავშვებს გმირულ და ვაჟკაცურ სულს უნერგავდნენ. ისინი ხომ მუდმივად მზად იყვნენ გარეშე მტერთა დასახვედრად. ამიტომაცაა, რომ ხევსურული პოეზიის ძირითადი ჟანრი საგმირო პოეზიაა.

ხევსურეთში მეურნეობის ძირითადი დარგი მესაქონლეობა იყო. ფშაველებისა და თუშებისაგან განსხვავებით, ხევსურები მთაბარულ (გადარეკვით) მეცხვარეობას არ მისდევდნენ. ადგილზე თითოეულ ოჯახს მხოლოდ რამდენიმე სული ცხვარი ჰყავდა. საუკუნეების მანძილზე ხევსურეთში ადგილობრივი ძროხის ჯიში იქნა გამოყვანილი, რომელიც ამტანობითა და რძის ძალიან მაღალი ცხიმოვნობით გამოირჩეოდა. ბუნებრივია, ხევსურები მისდევდნენ მინათმოქმედებასაც. მინის პატარა ნაკვეთიც კი არ რჩებოდა დაუმუშავებელი. ისევე როგორც ფშავეში, აქაც ჯვარ-ხატებს მინის მოზრდილი და კარგი ნაკვეთები ჰქონდათ, საიდანაც მონეული ჭირნახულიდან გამოხდილი არაყი და ლუდი რელიგიურ დღეობებზე იხარჯებოდა. უფრო მეტიც, ხევსურებს და სხვა ქართველ მთიელთა ჯვარ-ხატებს მინის ნაკვეთები ქართველ მეფეთაგან ნაბოძები ჰქონდათ ბარშიც. მინის სიმცირე და სიმწირე ვერ უზრუნველყოფდა მოსახლეობას მარცვლეულით მთელი წლის განმავლობაში. ამიტომ ხევსურეთს სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ბართან ჰქონდა და კარაქს, ერბოს, ყველს ბარში მარცვლეულზე ცვლიდნენ. ხევსურები ღვედების შესანიშნავი მკეთებლებიც იყვნენ, რასაც ბარში ყიდდნენ.

ხევსურეთი საქართველოს სხვა ეთნოგრაფიული რეგიონებისაგან სხვა მხრივაც გამოირჩეოდა. განთქმული იყვნენ ხევსური ხალ-

ხური მკურნალები, დასტაქრები, რომლებიც თავის ქალის ურთულეს ოპერაციებს აკეთებდნენ (ნ. მინდაძე). ორიგინალური იყო ხევსურული ტანსაცმელი ჯვრებისა და სხვა სიმბოლოების გამოსახულებით. ხევსურული „ტალავარი“ (კოსტიუმი) იშვიათ ნიმუშს წარმოადგენს კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფიულ ტანსაცმელებს შორის. ეს ტანსაცმელი მნიშვნელოვანია როგორც თავისი მასალის და თარგის გამო, ისევე, და კიდევ უფრო მეტად, ორნამენტის გამოც. ხევსურული კოსტიუმის ზემოხსენებული იშვიათობა და მნიშვნელობა ეხება არა მარტო ხევსური მამაკაცის ტანსაცმელს, არამედ ამდენადვე, თუ უფრო მეტად არა, ქალის ტანსაცმელსაც.

ხევსურეთი ორიგინალური იყო იმ თვალსაზრისითაც, რომ თითქმის მთელ საქართველოში გავრცელებული დიდი ოჯახები ხევსურეთში არაა დადასტურებული.

ხევსურთა სარწმუნოება ძირითადად წარმართული ხასიათისა იყო, რომელსაც უხვად ჰქონდა შერწყმული ქრისტიანული ელემენტები. ასე რომ, ისინი სინკრეტული რწმენა-წარმოდგენების მიმდევრები იყვნენ. აქ არ იყო არც ერთი ქრისტიანული ტაძარი (ეკლესია), თუმცა ყველა თავს ქრისტიანად მიიჩნევდა (ხევსურეთი და ფშავი ხარჭაშნელის ეპარქიაში შედიოდა. ხარჭაშნელი ეპიკოპოსი არაგვის ხეობის მთისწინეთში – თვალღვში იჯდა). ხევსურთა მთავარ ღვთაებად მორიგე ღმერთი ითვლებოდა, მის ხელქვეითებად კი – ხევსურეთის სხვადასხვა თემ-სოფლის ღვთაებები. ხალხმრავალი თემისა და გვარის ღვთაების კულტი უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე მცირე საყმოსი. ხევსურეთის ძირითადი გვარების (არაბული-გოგოჭური-ჭინჭარული) სალოცავი – „გუდანის ჯვარი“ – ყველაზე ძლიერ სალოცავად ითვლებოდა, რასაც მის ყმათა სიმრავლე-სიძლიერე აპირობებდა (ოჩიაური). ხევსურეთში, ფშავისა და მთიულეთისაგან განსხვავებით, არ გვქონდა ცენტრალური ხევსურული სალოცავი. ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა რეგიონებში, ხევსურეთშიც ლუდს საკულტო დღესასწაულებზე ხდიდნენ. როგორც დამონმებულია, ხევსურეთის მკვიდრნი თავიანთ მიცვალებულებს სხვადასხვა ფერის სუდარებში ახვევდნენ. პირველი სუდარა თეთრი ფერისა უნდა ყოფილიყო, მეორე ლურჯი და მესამე – ნითელი.

ხევსურეთის ნამატი მოსახლეობა, ისევე როგორც მთის სხვა მხარეებისა, დროდადრო ავსებდა ბარის შეთხელებულ მოსახლეობას. მაგრამ ხევსურეთისათვის სავალალო აღმოჩნდა, როდესაც 1952 წელს ხევსურები ხელისუფლებამ ნაძალადევად ჩამოასახლა სამგორის ველზე, რის შედეგადაც ბევრი სოფელი ნასოფლარად იქცა.

ხევსურეთი გამოირჩეოდა სტუმარმასპინძლობის მდიდარი ტრადიციებით. აქ სტუმარმასპინძლობის დაუნერეელი კანონი იერარქიულად აღემატებოდა სისხლის ალებისას. ხევსურეთში ქალისა და კაცის ერთად ნოლის („სწორფრობა“) ტრადიციაც არსებობდა, რითაც ის მსგავსებას მეზობელ ფშავთან პოუვებდა, სადაც მსგავსი წეს-ჩვეულება „ნანლობის“ სახელით იყო ცნობილი.

• **თუშეთი.** თუშეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონი კახეთის მთიანეთს ეკუთვნის და ის მთლიანად კავკასიონის მთავარი ქედის ჩრდილოეთით მდებარეობს. IV ს-ში თუშეთი გაქრისტიანების წინააღმდეგ მებრძოლი ფხოველების თავშესაფარი იყო. თუშეთს საზღვარი ფშავსა და ხევსურეთთან აქვს. სხვა მხრივ მას ჩრდილო--კავკასიელი მთიელები – ჩაჩნები და დიდოელები ესაზღვრებიან.

თუშეთი XIX-XX სს-ის მიჯნაზე ოთხ ტერიტორიულ თემად იყოფოდა: ნოვა, გომენარი, ჩალმა და პირიქითი. პირიქითის თემს ვახუშტი ბაგრატიონი „ფარსმის თუშეთს“ უწოდებს. გომენრის, ჩალმისა და პირიქითის თემის თუშები ქართული ენის თუშურ დიალექტზე მეტყველებენ, რაც შეეხება წოვებს, ისინი ორენოვანნი არიან. მათი საშინაო-საოჯახო სალაპარაკო ენა ბაცბური იყო; გარეთ კი ქართული ენის კახური დიალექტის მსგავს კილოზე მეტყველებენ. თუშების ეს ორი ჯგუფი სხვა მხრივ თითქმის არაფრით განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ეთნოგრაფიულად ისინი ერთნი არიან. დღეს თუშეთი ფაქტობრივად დაცლილია მოსახლეობისაგან და კახეთის ბარში არიან ჩამოსახლებულნი. თუშების კახეთის ბარში ჩასახლება ერთდროულად მოხდა. XIX ს-ის 30-იან წლებში ჯერ მენყერ-ნიაღვრისაგან შეწუხებული წოვები აყრილან, ხოლო XX ს-ის დასაწყისში – ჩალმა თუშები. თავდაპირველად, წოვებისაგან განსხვავებით, ჩალმა თუშებს თუშეთში ბინადრობა არ მოუშლიათ: ხვნა-თესვას ეწეოდნენ მთაშიც და ბარშიც. „ამისდაკვალად შეიქმნა საქართველოს სიწმინდეში მხოლოდ თუშეთისათვის დამახასიათებელი ორგანბი-

ნადარი მოსახლეობის ტიპი, რასაც დაუკავშირდა სათანადო ტერმინებიც: „კახურები“ – საზამთროდ კახეთში მიმავალნი და „თუშურები“ – ზამთარ-ზაფხულს მთაში მცხოვრებნი“.

მართალია, XX ს-ის დასაწყისში თუშეთში ოთხი ტერიტორიული თემი იყო, მაგრამ ეთნოგრაფიული მონაცემებით აქ ტერიტორიულ თემთა რაოდენობა უფრო მეტი ყოფილა და მათი გამსხვილება მომხდარა. გომენრის თემს ივანაურთა და ხეცურთა თემები შეუერთებია, ჩალმის თემს – ჭანჭახოვანის თემი, პირიქითის თემს კი სამციხის თემი. ამრიგად, ისტორიულ თუშეთში რვა თემი არსებობდა: ჭანჭახოვანი, ჩალმა, ხეცურთა, ივანაურთა, გომენარი, პირიქითი (ალმა), სამციხი, ნოვათა.

თუშეთში მეურნეობის დარგებიდან მეცხვარეობა იყო დანიშნულებული. კახეთის ბარში საზამთრო საძოვრებზე ცხვრის ჩამოყვანას ისინი უკვე საუკუნეებია მისდევნენ. „თუშნი ინახავენ ცხოვართა სიმრავლესა, ვინაჲთგან აქუთ ზაფხულსა თჳსთა მთათა შინა საძოვარი და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმამჰარსა შინა, და ამით უმეტეს მორჩილებენ კახთა“ (ვახუშტი, გვ. 554). ვახუშტი ბაგრტიონი ხაზს უსვამდა, რომ თუშები საქართველოს სამეფო კარის მოლაშქრეები არიან და განსაკუთრებით მათ ბრძოლისუნარიანობას აღნიშნავდა.

თუშეთში მაღალ განვითარებას მიაღწია რა გადარეკვითმა, მთა-ბარულმა მეცხვარეობამ, თუშებმა საუკუნეთა განმავლობაში ამ პირობებს შეგუებული ცხვრის განსაკუთრებული ჯიში – თუშური ცხვარი გამოიყვანეს. საქართველოში განსაკუთრებით სახელგანთქმულია თუში მეცხვარეობის მიერ დამზადებული თუშური გუდის ყველი, რომელიც მაღალი ცხიმოვანობითა და კარგი გემოთი გამოირჩევა (მისი ცხიმოვანობა 35-39% უდრის). თუში ასევე გამოირჩევა ტილოების, ფარდაგების, წინდების ქსოვის მაღალი დონითა და ჩითების, ქუდების დამზადებით (თუშური ქუდი ქართლში „კახური ქუდის“ სახელით იყო ცნობილი).

თუშეთი გამოირჩევა ციხე-კოშკების სიმრავლითაც. ეს საგვარეულო და სასოფლო ხუთ-ექვს სართულიანი კოშკები საიმედო თავშესაფარი იყო მტერთა თავდასხმების დროს. ყველა სოფელს თავისი სალოცავი ჰქონდა. მაგრამ ზოგან ორი სოფელი ერთ სალოცავს ლოცულობდა. ორი და სამი მეზობელი სოფლის ან ჯვრის საყ-

მოს წარმომადგენლები ერთიმეორეს „მეკოდენი“ იყვნენ და, ამასთან, განსაზღვრული მოვალეობანი ეკისრებოდათ ერთმანეთის მიმართ (მ. კანდელაკი). ამრიგად, თუშეთში მეკოდე სოფლების სახით ტერიტორიული თემის განსაკუთრებული, თავისებური სახე არსებობდა. სახნავი და სათიბი მიწები თუშეთში საერთო საგვარეულო საკუთრებას წარმოადგენდა, რომელიც გვარში შემავალ ოჯახებს შორის დროდადრო ნაწილდებოდა (გ. ცოცანიძე).

● **ხევი.** ხევი კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის ჩრდილოეთით მდებარე ერთ-ერთი ძველი ქართული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულია მდ. თერგის ხეობის ზემო წელში. ხევი იწყება ჯვრის უღელტეხილიდან, რომელიც ზღვის დონიდან 2.395 მ. სიმაღლეზე მდებარეობს და რომელიც მას მთიულეთისაგან გამოჰყოფს და მთავრდება დარიალში. „ამას ქუევით არს დარიელა არაგვს აღმოსავლით, კიდესა ზედა, გ მეფის მირვანის მიერ. შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვს, რათა უმისოდ ვერღარა ვიდოდნენ“ (ვახუშტი, 358).

დღევანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით ხევი ყაზბეგის რაიონს მოიცავს. ჩრდილოეთიდან ხევს რუსეთის ფედერაცია (ოსეთი და ინგუშეთი) ესაზღვრება, სამხრეთიდან – მთიულეთისა და გუდამაყრის ეთნოგრაფიული ერთეულები, აღმოსავლეთიდან – ხევსურეთი; დასავლეთიდან ხევს თერგისავე ხეობაში მდებარე მცირე ეთნოგრაფიული ერთეული თრუსო ესაზღვრება, საიდანაც დვალეთის „ქვეყანაშია“ გადასასვლელი. ხევს, თავისი მდებარეობის გამო საქართველოს ისტორიაში ყოველთვის ჰქონდა მნიშვნელოვანი საკომუნიკაციო და სტრატეგიული დანიშნულება. ხევით ხდებოდა ძირითადად საქართველოს დაკავშირება ჩრდილოეთით მცხოვრებ ხალხებთან. თავისი საკომუნიკაციო და სტრატეგიული დანიშნულების გამო იყო, ალბათ, რომ ხევი სოციალურად უფრო განვითარებული და დანინაურებული იყო, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეები. განსხვავება იყო რელიგიურ ინსტიტუტებშიც. აქ აღმართული იყო მნიშვნელოვანი ქრისტიანული საეკლესიო ნაგებობანი: სიონი, გერგეტის სამება... „მყინვარის კალთასა ზედა, მონასტერი სამებისა, გუმბათიანი, მცხეთის სამკაულის სახიზარად, სადაცა ესუენა ნინოს ჯუარი, შუენიერნაშე-

ნი, შუენიერს ადგილს“. გერგეტის სამება საერთო სახეო (სათემო) სალოცავი იყო.

საისტორიო წყაროებით აშკარაა, რომ თერგის ხეობა თავის დროზე წანართა ქართველური ტომით იყო დასახლებული, რომლებმაც შემდეგ დიდი როლი ითამაშეს VIII-IX სს-ში კახეთის სამთავროს წარმოქმნაში. მთიელი წანარების კახეთში გადასახლების შემდეგ, მათი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფი ისტორიის სარბიელიდან გაქრა. თერგის ხეობის ზემო წელი მოსახლეობისაგან თითქმის თავისუფალი გახდა. ისტორიული წანარეთის დიდ ნაწილს სახელი ეცვლება და ხევად იწოდება. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ნახმარია ტერმინი „წანარეთისა ჴევსა“. დროთა განმავლობაში „წანარეთის ჴევი“-დან „წანარეთი“ დაიკარგა და მივიღეთ „ხევი“.

ხევი სამეფო ხელისუფლებას ემორჩილებოდა. მხოლოდ XVII ს-ის 20-იანი წლებიდან იყო არაგვის ერისთავების გამგებლობაში. მოხვევთა ძირითადი ფუნქცია საქართველოს ძირითადი ჭიშკრის – დარიალის დაცვა იყო.

ვარგისი მიწის სიმცირემ და სიმწირემ ხევში მეურნეობის წამყვან დარგად მეცხოველეობა და განსაკუთრებით მეცხვარეობა აქცია. „ხევის მოსახლეობის ძირითად საარსებო საშუალებას ოდითგანვე შეადგენდა მესაქონლეობა და მთის მიწათმოქმედება, ხოლო შემოსავლის დამხმარე წყაროს – შინამრეწველობა, მონადირეობა, საქართველოს სამხედრო გზაზე მუშაობა და ქირის ტვირთის ზიდვა“ (ვ. ითონიშვილი). ხევის შესახებ ვახუშტი შემდეგს წერდა: „ხოლო ჴეობა ჴევის არს მოსავლიანი ხორბლისა, ქრთილისა, სელისა, შვრივისა შთასავლით გუელეთამდე. არა არს აქა ხილნი, თჳნიერ მთის ხილითა; არს კონახური, მოცხარი, კლდის მერსენი და სხუანიცა ბალახთა ხილნი. არს ვარდი ჴალათა მრავალფურცლოვანი და ნითელი მრავალი და სხუანიცა ყუავილნი მთისანი მრავალნი პირუტყუნი, რაც ოდენ ეტევის, მრავალნი ცხვარი უდუმო. არს აქა მჯიხე მრავალი ჯოგად და არჩუ. არს ფრინველი შურთხი, გნოლი და ზაფხულს მწყერი ურიცხუნი. იტყჳან ლითონს ოქროსასა და ვერცხლისასა. არა არს ტყე აქა, არამედ ზიდვენ გუელეთის ქუემოდან. ჰავით არს კეთილმშენი. კაცნი არიან მებრძოლნი, ძლიერნი, ახო-

ვანნი, ჰაეროვანნი, ვითარცა მთიულნი... სარწმუნოებით ქართველ-თა თანა, არამედ მისიცა უმეცარნი" (ვახუშტი, გვ. 358-259).

ისევე როგორც მთიანეთის სხვა მხარეებშიც, ხევშიც ბევრი გვქონდა ციხე-კოშკები, რომელთაგანაც ბევრმა ნაყოშარ-ნაციხ-ვრების სახით მოაღწია.

• *მთიულეთი*. ხევს სამხრეთიდან მთიულეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული ესაზღვრება. მთიულეთს აღმოსავლეთი-დან გუდამაყარი, დასავლეთიდან – შიდა ქართლის მთიანი ნაწილის ქსნის ხეობა (ისტორიული „ცხრაძმა“), სამხრეთიდან კი მცირე ეთნოგრაფიული ერთეული – ხანდო ესაზღვრება. სამხრეთით მთიულეთი ფასანაურამდე, თეთრი (მთიულეთის) და შავი (გუდამაყრის) არაგვთა შეერთებამდე გრძელდებოდა, ჩრდილოეთით კი მას ხევისაგან ჯვრის უღელტეხილი გამოყოფდა. დღევანდელი მთიულეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონი უფრო ადრინდელი, ორი სხვადასხვა ასეთი მხარის – ხადისა და ცხავატის გაერთიანების შედეგადაა მიღებული, რაც XIV-XV სს. მიჯნისათვის უკვე ფაქტია. მთიულეთს ჰქონდა თავისი გამაერთიანებელი სალოცავი „ლომისა“, რომელსაც ქსნისხეველებიც ეყმობოდნენ. „მთის თხემსა ზედა არს ეკლესია წმინდის გიორგისა, წოდებული ლომისა, არამედ უგუმბათო არს და არიან მრავალნი ხატნი და ჯუარნი ოქრო-ვერცხლისანი, დახიზნულობით უჭურეტს სამჯრით კსანსა, ჩრდილოთ მთიულეთს“ (ვახუშტი, გვ. 355). თუმცა XIV-XV საუკუნეების საისტორიო წყარო-ში („ძეგლი ერისთავთა“) თეთრი არაგვის ხეობაში მოსახლე მთიელთა ხადელეზად და ცხავატელეზად სახელდება კელაზ გრძელდება. ზოგჯერ ერთად („ჰადელცხავატელნი“) არიან მოხსენიებულნი (ქსძ, 1965, გვ. 105). ირკვევა, რომ ხადასა და ცხავატს, როგორც დამოუკიდებელ ეთნოგრაფიულ ერთეულებს, თავისი სალოცავი ჰქონდა. ასეთად წარმოგვიდგება ხადაში არსებული სალოცავი „ხადი-ჯვარი“ ანუ „ხადისა თორმენამე“, რომელიც ყველა ხადელის, ხადაში შემავალ სოფელთა და გვართა საერთო გამაერთიანებელი სალოცავი იყო და „ცეცხლიჯვარი“ ნასოფლარ ზამთრეულთაში, რომელიც ცხავატის ისტორიული თემის საერთო სალოცავი იყო. მთიულეთის ეთნოგრაფიული რეგიონის ხადისა და ცხავატის ტრადიციის ძალით, ცალ-ცალკე სახელდება მოგვიანო პერიოდშიც გრძელდებოდა. მა-

გალითად, 1770 წლის საბუთში არაგვის ხეობის ჩამოთვლილ რეგიონთა შორის ხადა ეკლავ ცალკეა მოხსენიებული.

მიჩნეულია, რომ ხადის ადრინდელი სახელწოდება იყო წილკანი. ლეონტი მროველი, როდესაც წმინდა ნინოს მიერ მთიელთა გაქრისტიანებაზე საუბრობს, სხვა მთიელებთან ერთად, წილკნელებსაც ასახელებს. ცხავატი კი პირველად ბულა-თურქის ლაშქრობის დროსაა (853 წ.) „ქართლის ცხოვრებაში“ სახელდებული. ხადისა და წილკანის გაიგივება ჩვენ არადამაჯერებლად მიგვაჩნია. წილკნელთა თემის არსებობა არაგვისავე ხეობაში სხვაგანაა საგულებელი. XIII ს. დასასრულს სამეფო ხელისუფლებისაგან განდგომილი ფხოველების წინააღმდეგ ხადელები და ცხავატელებიც იბრძოდნენ. XI ს-ში ცხავატსა და ხადას ბრძოლა ჰქონდა ცხრაზმისხევთან (ქსნის ერისთავებთან). ერთ-ერთი ბრძოლის დროს 18 ცხავატელი ხევისბერი დაღუპულა.

მთიულეთი კოშკებით იყო დაფარული. მარტო ხადაში 60 კოშკი ყოფილა. „...გარდა სვანეთისა ჩვენ არ ვიცით არც ერთი კუთხე, სადაც მცირე ტერიტორიაზე ასე ბევრი კოშკი იდგეს“ (პ. ზაქარაია). მთიულეთში კოშკების განსაკუთრებული ტიპი – ზურგიანი კოშკები იყო აგებული. კოშკებს ზურგი მთისაკენ აქვთ მიქცეული. ისინი ძირითადად ადრეფეოდალურ ხანაში (X ს-ის ჩათვლით) არის აგებული. სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ მთიულეთის კოშკებში შერწყმულია თავდაცვითი და საკულტო ფუნქციები.

როგორც მთიანეთის ყველა მხარეში, მთიულეთშიც განვითარებული იყო როგორც მეცხოველეობა-მესაქონლეობა, ისე მეცხვარეობა. თავისთავად ცხადია, აქ მინათმოქმედებასაც მისდევდნენ, მაგრამ მინის სიმცირისა და სიმწირის გამო, მოსავალს საკმარისი რაოდენობით ვერ იღებდნენ. პურეულს ბარში ყიდულობდნენ. მთიულეები ზამთრობით ცხვარს თბილისის მახლობლად, დიღმის ველზე და აგრეთვე სოფელ ალაიანთან აბალახებდნენ, ხოლო ზაფხულობით – თავიანთ მთებში. ყიდდნენ ყველს, ერბოს, მატყლსა და ცხვრის ტყავებს, ამზადებდნენ მატყლის უხეშ ქსოვილს, თელავდნენ ნაბდებს. მოყავდათ კანაფი, რომლისაგანაც თოკს გრეხდნენ. მთიულეთში განვითარებული იყო ასევე ხელოსნობა, მატყლისა და რქის დამუშავება.

მთიულეთსა და მთიულეებზე საუბარს ვახუშტის სიტყვებით დავამთავრებთ: „და არს მოზღუდვილი მთიულეთი მთითა, ამის გამო მაგარი და შეუვალი არს, უვენახო, უხილო, მცირე მოსავლიანი. არამედ მოიღებენ ბარიდან ტკბილსა, შთაასხმენ აქა და ლომისას, და დადგების ღვწო კეთილი, თეთრი და ტკბილი... არს ცხვარი უდუმო--კუდიანი, ძროხა და ცხენიც არა მრავალ, სივინროვის გამო. შავითა არს ფრიად კეთილი და შუენიერი, ნყარო-წყლითა და მწუნანითა... პური ნოყიერი, ეგრეთვე ქრთილიცა. კაცნი ჰაეროვანნი, მკნენი და მბრძოლნი, ერთგულნი, ბრიყუ-უსაქციელონი, საჭურველთ-მოყუარენი, სამოსელთა და იარაღთა გამწყონი. ქალნიცა მშუენიერნი“.

• **გუდამაყარი.** შავი არაგვის ხეობაში მდებარეობს გუდამაყარი. ეს ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონი, მართალია, ხშირად მთიულეთთან ერთად ერთ კონტექსტში მოიხსენიება („მთიულეთ-გუდამაყარი“) და ეთნოგრაფიულად გუდამაყარს ბევრი რამ აქვს საერთო მთიულეთთან, მაგრამ მაინც გუდამაყარი ცალკე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეა. ცალკე გვიხასიათებს მას ვახუშტი ბაგრატიონიც. გუდამაყარს საზღვარი აქვს მთიულეთთან, ხევთან, ხევსურეთთან და ფშავთან. მას იხსენიებს ლეონტი მროველი ქართლის გაქრისტიანებასთან დაკავშირებით (IV ს.). ქართველთა განმანათლებელი წმინდა ნინო ქრისტიანობას სხვა მთიელებთან ერთად გუდამაყრელებსაც უქადაგებდა (ქც. 1955, გვ.125). გუდამაყარი ნახსენები აქვს VII ს. სომხური გეოგრაფიის ანონიმ ავტორს. 1071-1080 წლების საისტორიო საბუთში ნახსენებია „ჩაბალახი გუდამაყრული“ (ქსდ. 1984, გვ. 40). ძველ ქართულში „ჩაბალახი“ იგივე „მუზარადია“. ასე რომ, X ს-ის საქართველოში ძალიან ფასობდა გუდამაყრული მუზარადი. გუდამაყრელებს, როგორც კარგ ხელოსნებს, ვახუშტი ბატონიშვილიც ახასიათებს. მათ უკეთებიან აგრეთვე მშვილდ-ისრები: „და არს გუდამაყრის ჳეობა მაგარი, მოსავლით ვითარცა სხუა მთის ალაგნი და უფროს მნირი. კაცნი და ქალნი მგზავსნი მთიულთა, ჳელოსანნი, მშჳლდთმოქმედნი, აკეთებენ რჳისაგან მჳიხვისა, თხისაგან და ჳართაგან“.

გუდამაყარი რომ ცალკე ეთნოგრაფიული რეგიონი იყო და რომ ის მთიულეთთან ერთად ერთ ეთნოგრაფიულ ერთეულს არ ქმნიდა ეს ჩანს იქიდანაც, რომ გუდამაყრელები არ ეყმობოდნენ საერთო

მთიულურ სალოცავს – „ლომისა“. გუდამაყრელების საერთო სალოცავი „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“ იყო. გუდამაყრის დღევანდელი მოსახლეობის უმეტესობა ხევსურეთიდანაა მიგრირებული. ადრინდელი მოსახლეობა რამდენჯერმე შეცვლილა. ისინი ბარში გადასახლებულან. ხევსურეთიდან გუდამაყარში მოსახლეობის მიგრაციამდე, გუდამაყრის მოსახლეობის მთავარი სალოცავი „საბურთელოს ნმინდა გიორგი“ იყო. მხოლოდ გუდამაყრისათვის იყო დამახასიათებელი ე.წ. „უყმო ყმის“ ინსტიტუტი. „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“ წიკლაურ-ბექაურთა საგვარეულო სალოცავი იყო. მაგრამ, როგორც ძლიერ სალოცავს, მას გუდამაყრის სხვა გვარები (ჩოხელები, აფციაურები, ანთაურები) ეყმობოდნენ როგორც „უყმო ყმანი“.

გუდამაყარში განვითარებული იყო მესაქონლეობა, მეცხვარეობა და მთის მინათმოქმედება.

• • **ხანდო და ჭართალი.** არაგვის ხეობაში, მთიულეთის სამხრეთით მდებარეობს მთიანეთის კიდეზე ორი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე ხანდო და ჭართალი. ხანდოსა და ჭართლის ეთნოგრაფიული თემები არასდროს არ შედიოდა მთიულეთის ეთნოგრაფიულ რეგიონში. ამ ორი თემის მკვიდრნი ქართლურ დიალექტზე მეტყველებენ. ხანდოელი მთხრობელის თქმით, „მთიულები იღმინებიან, რაღაც აგრძელებენ. ჩვენ კიდევე ქვევით ხალხს (ე. ი. ქართლელებს) ვემგვანებით“. ორივე მხარეში მოსახლეობის ცვლას ჰქონია ადგილი, განსაკუთრებით ეს ითქმის ჭართალზე, სადაც მხოლოდ ადგილობრივი მკვიდრი ორი გვარია. ჭართლის დანარჩენი მოსახლეობა ხევსურეთიდანაა გადმოსახლებული XVII ს-ის პირველ ნახევარში, XIX ს-ის შუა ხანებიდან კი მთიულეთიდან და გუდამაყარიდან. 1746 წლის საისტორიო საბუთში, რომელშიც ჩამოთვლილია არაგვის ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულები, ხანდო და ჭართალი ცალკეა დასახელებული: „და ჩვენც ჴელახლა წყალობა გიყავით თქვენი სამწყსო: მთიულეთი, ჴევი, გუდამაყარი, ჴანდო, ჴართალი...“ (ქსძ, 1965, გვ. 397). XVIII ს. II ნახევრის საბუთში – „კათალიკოზის სამწყსო სოფელნი და მღვდელმთავარნი ქართლსა და კახეთში“ – ვკითხულობთ: „წილკანისა მიტროპოლიტი იოანე, რომელიც აქ სცხოვრობს წილკანს, რომელსაცა ჴყავს სამწყსოდ ან შენნი სოფელნი რიცხვით ორმოცდაექვსი და ხეობანი: მოხევენი, მთიულნი,

გუდამაყრელნი, ხანდოელნი, ჭართლელნი" (ქსდ, 1970, გვ. 1114). პირველი საბუთით ირკვევა, რომ XVIII ს-ის შუა ხანებში არაგვის ხეობის მთიელები (მთიულები, მოხევეები, გუდამაყრელები, ხანდოელები და ჭართლელები) „რჯულზედ მიდრეკილები იყვნენ“. მათ ნილკნელი ეპისკოპოსი თავის სამწყსოში არ შეუშვიათ. მთიელების მხრივ ამგვარი პრობლემები ცენტრალურ ხელისუფლებას, როგორც ირკვევა, დროდადრო ექმნებოდა. საქართველოს მთიანეთის ჩამოთვლილ მხარეებში ქრისტიანობის ოდითგანვე გავრცელების მიუხედავად კვლავ მძლავრად იყო შემორჩენილი წარმართული ელემენტები. ქართული საისტორიო ტრადიციით, ფარნავაზის მომდევნო მეფეს საურმაგს (ძვ.წ. III ს.) აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მთიანეთში დურძუკები გადმოუსახლებია. მათი დასახლების ერთ-ერთი რეგიონი „ჭართალეთი“ ყოფილა (ქც, 1955, გვ. 28). ჭართალი ნახსენებია „ქართლის ცხოვრებაში“ ბულათურქის ლაშქრობის დროს. ცალკე ეთნოგრაფიულ ჯგუფად არის ნახსენები ჭართალელნი წმ. ნინოს მიერ ქართველთა მოქცევისას. „ხანდო“ კი პირველად მოიხსენიება XIV-XV სს. მიჯნის „ძეგლი ერისთავთაში" (ქსდ, 1965, გვ. 106). ხანდოში და ჭართალში სასოფლო სალოცავებთან ერთად სათემო ცენტრალური სალოცავებიც არსებობდა.

• **დვალეთი.** ქართლის მთიანეთს ეკუთვნოდა ისტორიული დვალეთი, რომელიც ახლა საქართველოს ტერიტორიის ფარგლებს გარეთაა. დვალეთი საქართველოს განუყოფელი ნაწილი იყო მთელი ისტორიის მანძილზე. ცარიზმმა დვალეთი ქართლ-კახეთთან ერთად შეიერთა; თბილისის გუბერნიას ის 1859 წელს ჩამოაჭრა და თერგის ოლქს გადასცა. დვალეთი კავკასიონის ორ მთავარსა და პირიქითელ ქედებს შორის არის მოქცეული. ჩრდილოეთით მდებარე ქედი, ე.ი. პირიქითელი სამხრეთისაზე, ე.ი. წყალგამყოფ ქედზე (დვალთგორა) უფრო მაღალია. დვალეთი, როგორც საქართველოს მონაპირე მხარე, დანარჩენ საქართველოსთან გეოგრაფიულად და ორგანულად იყო დაკავშირებული თერთმეტი გადასასვლელით. ასე რომ, მიმოსვლა დვალეთსა და დანარჩენ საქართველოს შორის (შიდა ქართლისა და რაჭის გავლით) ზამთარშიც არ წყდებოდა. შიდა ქართლიდან დვალთგორაზე მთავარი გადასასვლელი იყო „ზეკარა“. ჩრდილოეთ კავკასიასთან კი დვალეთი ერთი გადასასვლელით – კასრის კარით

იყო დაკავშირებული, რომელიც მხოლოდ ზაფხულში (სამი-ოთხი თვე) ფუნქციონირებდა. ჩრდილოეთ კავკასიიდან კასრის კარით შემოსასვლელ გზას ქართულ წყაროებში – „გზა დვალეთისა“ ეწოდებოდა. დვალეთი ექვსი ხეობის (თემის) – კასრის ხევი, ზრამაგა, ჟღელე, ნარა, ზროგო, ზახა – ერთობლიობას წარმოადგენდა. დღევანდელი ნომენკლატურით დვალეთი მოიცავს ჩრდილოეთ ოსეთის მდინარეების: არდონის, ფიაგდონის და გიზელდონის აუზების ზემო წელს. შეცდომით დვალეთს მიათვლიან მდ. თერგის სათავეს – თრუსოს და მდ. დიდი ლიახვის სათავეს – მალრან-დვალეთს, რაც იმიტაა გამოწვეული, რომ ამ ორ, მცირე გეოგრაფიულ ერთეულში, ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში, მოხდა დვალთა მიგრაცია. თრუსო ისტორიული წანარეთის ერთი ნაწილია.

შიდა ქართლის მთიანეთის სხვა ხეობების მსგავსად, დვალეთშიც ქრისტიანობა ადრიდანვე გავრცელდა (VI ს.). დვალეთი შედიოდა ნიქოზის ეპარქიაში (სამწყსოში). საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ (XV ს.) ჩრდილოეთ კავკასიის მთიან ხეობებში ჩაკეტილმა ოსებმა დვალეთზე ხშირი თავდასხმების, ლაშქრობების შედეგად აიძულეს ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა – დვალეები, მიეტოვებინათ წინაპართა საცხოვრისი და საქართველოს სხვა მხარეებში გადასახლებულიყვნენ. ოსთა მიგრაცია დვალეთში ძირითადად XVI ს-ში განხორციელდა და ადგილზე დარჩენილი დვალური მოსახლეობის მცირე ნაწილი მიგრანტთა ოსურ ენობრივ-ეთნიკურ სამყაროში გაოსდა. ასიმილაციის ეს პროცესი XVII-XVIII სს. მიჯნაზე ძირითადად დასრულდა. ერთიანი ქართული სამეფოს დაშლის შემდეგ (XV ს. II ნახევარი) დვალეთი ქართლის სამეფოში შედიოდა. დვალეთს, ჩვეულებრივ, როგორც სამეფო ქვეყანას, სამეფო კარის მიერ დანიშნული მოურავები განაგებდნენ. მაგალითად, XVII ს. დვალეთის მოურავი იყო გიორგი სააკაძე, რომელიც ამ თანამდებობას თბილისისა და ცხინვალის მოურაობასთან ათავსებდა. მოგვიანებით დვალეთის ზოგიერთი ხევი რაჭის ერისთავთა გამგებლობაში გადასულა. XVIII ს. ბოლოს, მხოლოდ ზახა და ნარა იყო ქართლ-კახეთის მეფეთა გამგებლობაში. მალა დვალეთი, ჟღელე (იოანე ბაგრატიონის მიხედვით – „ჟღერე“), ლესრე, თებე, ლეთა, კასარა და სხვა წვრილი სოფლები რაჭის ერისთავებს ეკუთვნოდა. დვალეთში ოსთა დასახლკა-

რების შემდეგ, ჩანს, ოსები ხანდახან ქართლის სამეფო კარის მორჩილებაზე უარს ამბობდნენ, მაგრამ ქართველი მეფეები მაინც ახერხებდნენ თავიანთ გამგებლობაში მათ ყოლას. მაგალითად, დვალეთში განსახლებული ოსების წინააღმდეგ ძალა გამოუყენებია მეფე ვახტანგ VI-ეს. მან 1711 წელს ჯარით შემოიარა ეს კუთხე: „ჩავლო ზრამაგა და შემოვლო ჟღელის ხევი და გადმოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდან ქართლს გამარჯვებული“ (ვახუშტი). ოს ისტორიკოსებს აქვთ ტენდენცია და სურვილი დვალეთად მიიჩნიონ საბჭოთა პერიოდის სამხრეთ ოსეთის ტერიტორია, რაც ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს. შიდა ქართლის მთიანეთში, კერძოდ, დიდი ლიახვის ხეობის უკიდურეს სათავეში, არსებობდა მალრან-დვალეთის თემი, რომელიც ცხრა მთური სოფლის ერთობლიობას წარმოადგენდა და რომელიც წარმოიქმნა გვიან, X-XI სს. დვალეთიდან დვალთა გადმოსახლების შედეგად.

დვალეთიდან გამოსულ მოღვაწეთაგან ცნობილი არიან XI ს-ის სასულიერო მოღვაწენი: მიქელ დვალი, იოანე დვალი და სვიმონ დვალი.

დვალეთში, თავის დროზე, ქართული მატერიალური კულტურის ბევრი ძეგლი იყო, რომელთაგანაც მცირე რაოდენობამ მოაღწია ჩვენამდე. კასრის კარი იყო „კლდისაგან და ქვიტკირით ქმნილი, რათა არა ვიდოდნენ თვნიერ მთასა ოვსნი“. ზრამაგაში იყო „ციხე დიდი, ფრიად მაგარი, იტყუან აღშენებულს თამარ მეფისაგან და დაბა კოშკოვანი“ (ვახუშტი). ვახუშტი ბაგრატიონი ზახაში ეკლესიის არსებობაზე მიუთითებდა. მთლიანად დვალეთი კი თავის დროზე, ისევე როგორც საქართველოს მთიანეთის სხვა მხარეები, კოშკებით იყო დაფარული.

ქართველი მთიელები – დვალეები სპორადულად იყვნენ განსახლებულნი დიდი ლიახვის მთის რამდენიმე სოფელსა და თრუსოში (მდ. თერგის სათავე, ისტორიული წანარეთის ნაწილი). ოსთა მონოლის შედეგად დვალეები განსახლდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (რაჭა, ზემო იმერეთი, შიდა ქართლი, ქვემო ქართლი, სამცხე), სადაც მტერთა ხშირი თავდასხმების გამო ბევრი ნასოფლარი იყო.

დვალეები პირველად ანტიკურ წყაროებში ახ.წ. I და II სს-ში არი-
 ან მოხსენიებული (პლინიუს უფროსი, პტოლემე) თაღის, ვაღის,
 უაღის სახელწოდებით. ქართულ წყაროებში დვალეებით დასახლე-
 ბული ქვეყანა დვალეთი პირველად ნახსენებია III ს-ის შუა ხანებში
 მეფე ამაზასპის დროს. მეცნიერებაში დვალთა ეთნიკური წარმომავ-
 ლობის შესახებ სხვადასხვა შეხედულება არსებობდა. ქართული
 წყაროებით ისინი ჩვეულებრივ ქართველი მთიელები იყვნენ, ისევე
 როგორიც ფხოველები, თუშები, წანარები, გუდამაყრელები, ხადე-
 ლები, ცხავატელები, ჭართლელები, ცხრაზმელები... ოღონდ შენარ-
 ჩუნებული ჰქონდათ მთიანეთისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი
 (სოციალური, რელიგიური) თავისთავადობა. ოსი მეცნიერები
 (ვ. აბაევისა და გ. თოგოშვილის გამოკლებით) დვალეებს უსაფუძ-
 ვლოდ ირანულენოვან ტომად მიიჩნევენ. ნ. ვოლკოვას დვალეები ერ-
 თ-ერთ იბერიულ-კავკასიურ ტომად წარმოედგინა. დვალეების შესა-
 ხებ ფუნდამენტურ გამოკვლევაში ვ. გამრეკელმა ისინი ნახურ სამყა-
 როს დაუკავშირა, რომლებიც ადრეფეოდალური ეპოქიდანვე გაქარ-
 თებული იყვნენ. თუმცა, შემდგომი კვლევა-ძიებით მან თავისი შეხე-
 დულება უარყო და ქსეში დვალური ერთ-ერთ ქართველურ მეტყვე-
 ლებას – ზანურს დაუკავშირა. მეცნიერებაში არის შეხედულება
 დვალეების სვანურობის შესახებაც. უკანასკნელი გამოკვლევებით,
 დვალეები ზანებსა და სვანებს შორის მდგომი და ერთ-ერთ (ან გამ-
 ქრალ) ქართველურ შტო-დიალექტზე მოლაპარაკე ტომი იყო, რო-
 მელსაც ყველაზე მეტი საერთო ზანურ მეტყველებასთან ჰქონდა.
 საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე დვალეები აქტიური მო-
 ნაწილენი იყვნენ საერთო ქართული კულტურის შექმნისა და მათ
 ისეთივე წვლილი შეიტანეს საერთო ქართულ კულტურაში, რო-
 გორც საქართველოს სხვა მხარეების წარმომადგენლებმა.

დვალეთში ქრისტიანობის ფართოდ გავრცელებაზე მიუთითებს
 XV ს. დასაწყისის სახარებაზე მინანერი. ერთ-ერთი დვალი, გვარად
 ფარუხაული, ხელთ იგდებს რა აღნიშულ სახარებას, მას გასაყიდად
 დედამისს უგზავნის დვალეთში. მინანერიდან ჩანს, რომ დვალეთში
 დიდი მოთხოვნილება იყო ქართულ სახარებაზე, რომ აქ ღვთისმსა-
 ხურება ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა. დვალეთში გვარები ძირი-
 თადად საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობისათვის დამახასია-

თებელი -ურ სუფიქსით ბოლოვდებოდა. დვალეების ვაინახობასა და ოსობას გამორიცხავს მიწისზედა დასაქრძალავი ნაგებობების (აქლდამების) არარსებობა. ცნობილია, რომ ოსები, ჩაჩნები და ინგუშები ასეთ ნაგებობებში იკრძალვებოდნენ.

♦ • **თრიალეთი.** დვალეების მსგავსად ასევე აღარ არსებობს თრიალელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი, რომლებიც თრიალეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ რეგიონში მკვიდრობდნენ. თრიალეთი დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით ნალკის რაიონია. თრიალეთი სამხრეთ-დასავლეთით და დასავლეთით ჯავახეთს ესაზღვრება, ჩრდილოეთით – თორსა და შიდა ქართლს, აღმოსავლეთითა და სამხრეთით – ქვემო ქართლს. თრიალეთის ქართული მოსახლეობის დიდი ნაწილი მტერს შეაკვდა, ნაწილი კი აქედან აიყარა. თრიალეთი პირველად ნახსენები აქვს ისტორიკოსს ჯუანშერს მეფე არჩილის დროს. ის მოხსენიებულია 1073 წ. სიგელში, 1123-1124 წწ. მეფე დავით აღმაშენებლის ანდერძში (ქისკ. გვ. 46, 48, 56).

ჯავახეთსა და ქართლს შორის მდებარე თრიალეთის „ქვეყანა“ მთიანი რეგიონია. თრიალეთი, რომელიც სამეფო მამული იყო (აქ საეკლესიო ყმებიც ცხოვრობდნენ), ეპოქათა მანძილზე აღმოსავლეთ საქართველოს გზასაყარს წარმოადგენდა. XVIII ს. ძეგლის „დასტურლამალის“ მიხედვით, აქ 17 დასახლებული პუნქტი იყო. XVIII ს. დასასრულს, იოანე ბატონიშვილს თრიალეთში 68 სოფელი აქვს ჩამოთვლილი, მაგრამ თითქმის ყველა მათგანი ნასოფლარია. დღეს თრიალეთის სოფლების ქართული ოიკონიმია (სოფლის სახელები) მთლიანად წარხოცილია, თუ არ ჩავთვლით ნალკასა და რეხას. აქ მოსულმა არაქართულმა ეთნიკურმა ერთეულებმა თავიანთი თავდაპირველი საცხოვრისიდან ტოპონიმებიც თან მოიტანეს. თრიალეთის ზოგიერთი ტოპონიმი საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებშიც გვხვდება (ოლთისი, ნადვალეთი, აბანო, ახალქალაქი, ტამალა, ლიპი, მოხისი, კუკია, რეხა, თეზი, ლოში, მერეკანი...). თრიალეთის სახასო სოფლები სამოურაოდ ქართველ აზნაურებს ჰქონდათ მიცემული (ქსძ, 1965, გვ. 313-314). 1763 წლის ერთ საბუთში ლაპარაკია თრიალეთის სოფელ ტამალიიდან მოსახლეობის მიგრაციაზე. XVIII ს. დასასრულსა და XIX ს. დამდეგს, თრიალეთი თითქმის უკაცრიელია. ქართული მოსახლეობის მცირე ნაწი-

ლი, თითო-ოროლა ოჯახი, მთების შორეულ სოფლებშილა იყო შემორჩენილი. დღეს აქ ძველი თრიალელებით დასახლებული ერთი ქართული სოფელია – რეხა. 1829-1832 წლებში ცარიზმმა აქ თურქულენოვანი ბერძნები (ე.წ. ურუმები) და სომხები შემოასახლა თურქეთიდან.

თრიალეთი მდიდარია ძველი ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლებით (ნაციხარ-ნაქალაქარები, მღვიმე ქვაბები, ლოდოვანი ნამოსახლარები, ქვის მონოლითები – „ვეშაპები“, „ცხენები“, „ვერძები“). აქ ასზე მეტი ეკლესია და ნაეკლესიარია აღრიცხული ქართული წარწერებით.

თრიალეთი მესაქონლეობით განთქმული მხარე იყო. აქ შემორჩენილია ოვალური მოყვანილობის, ლოდებით ნაგები საქონლის ღია სადგომები. მესაქონლეობასთან ერთად მემინდვრობასაც დიდი ადგილი ეჭირა. თრიალეთში დღესაც მრავლადაა შემორჩენილი ხორბლის შესანახი ხაროები – მიწისქვეშა საცავეები და ზეთსახდელის ნაშთები. ორი-სამი მეტრის ქვიტყირით ნაგებ ხაროში, ხორბლის ჩაყრამდე, მის ძირზე ჯერ ბზეს და შემდეგ თივას ჩაყრიდნენ, რათა ხორბალი არ აშმორებულიყო. სარქველის დახურვისა და ზემოდან მიწის დაყრის შემდეგ, მხოლოდ მისმა პატრონმა იცოდა ხაროს ადგილსამყოფელი. საერთოდ, ხაროები მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში იყო გავრცელებული. თრიალეთში დიდი რაოდენობით მოყავდათ სელი, რომლისაგანაც ზეთს ხდიდნენ. გვიან პერიოდამდე რეგიონში შემორჩენილი იყო ძველი ქართული ზეთსახდელები. ვახუშტი თრიალეთს უვენახო და უხილო მხარედ მოიხსენიებს. ისევე როგორც სხვა ქართველ მთიელებს, თრიალელებსაც მოჰქონდათ ბარიდან ყურძნის ტკბილი ნაწური, რასაც ადგილობრივ ქვევრებში ასხამდნენ და რისგანაც „კეთილი და გემოიანი“ ღვინო დგებოდა.

თრიალეთში საცხოვრებელი ნაგებობა ძირითადად დარბაზი იყო გვირგვინისებური გადახურვით, ისეთი, როგორიც ქართლსა და სამცხეში გვხვდებოდა.

● *იმერეთი.* ამით ვასრულებთ აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონების მიმოხილვას და ახლა ლიხის ქედის დასავლეთით, დასავლეთ საქართველოში უნდა გადავინაცვალოთ, სადაც ყველაზე დიდი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეუ-

ლია იმერეთი. იმერეთი საქართველოს ისტორიაში დიდი პოლიტიკური და გეოგრაფიული ერთეულიც იყო (მისი ფართობი 6442 კვ. კმ.-ს აჭარბებს). აღმოსავლეთ საქართველო თუ ქართულ წყაროებში ამერეთად (ლიხის ქედის ამიერ მხარედ) გაიზარებოდა და იწოდებოდა, დასავლეთ საქართველოს (ლიხის ქედის იმიერ მხარეს) იმერეთს უწოდებდნენ, რომელშიც საკუთრივ იმერეთის ეთნოგრაფიული რეგიონის გარდა დასავლეთ საქართველოს სხვა ეთნოგრაფიული რეგიონებიც იგულისხმება. ახლაც „იმერელი“ აღმოსავლეთ საქართველოში მცხოვრებთათვის დასავლეთ საქართველოს ყველა მკვიდრია. ამავე დროს, ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ, დასავლეთ საქართველო იმერეთის სამეფოში შევიდა, რომელიც, თავის მხრივ, რამდენიმე ცალკეული სამთავროსაგან შედგებოდა.

ისტორიოგრაფიაში არის მოსაზრება, რომ იმერეთი უნდა მომდინარეობდეს ადრეფეოდალური ქართლის ანტიკური სახელწოდებიდან „იბერია“. ასეთი ფონეტიკური გადასვლა „იბერისა“ „იმერში“ არც ლინგვისტური თვალსაზრისითაა ლოგიკური და ისტორიული თვალსაზრისითაც ნაკლებ სარწმუნოა. მხოლოდ შემთხვევით დამთხვევასთან გვაქვს საქმე. დასავლეთ საქართველოში და აღმოსავლეთ საქართველოში მცხოვრები ქართველების აღსანიშნავად ქართველი ისტორიკოსები ხშირად „იმერნი და ამერნი“-ს ხმარობდნენ. მაგალითად, ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: „...ძლიერისა ბრძოლითა მოსწყდნენ მრავალნი იმერნი და ამერნი“ (ვახუშტი, გვ. 283).

ეთნოგრაფიულ იმერეთს აღმოსავლეთიდან ლიხის მთა ქართლისაგან გამოჰყოფდა. სამხრეთით იმერეთს სამცხე ესაზღვრება, ჩრდილოეთით – რაჭა და ლეჩხუმი, დასავლეთით – სამეგრელო, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით – გურია. იმერეთი ორ ნაწილად – ზემო იმერეთად და ქვემო იმერეთად იყოფა. ზემო იმერეთი ქართლ-იმერეთის ქედიდან იწყება და აღწევს იმ ადგილამდე, სადაც მდინარე ყვირილა (ჩრდილოეთიდან) და ხანისწყალი (სამხრეთიდან) მდ. რიონს ერთვის. ქვემო იმერეთი მოიცავს ტერიტორიას მდ. ყვირილის შესართავიდან ცხენისწყლამდე. ქვემო იმერეთი კოლხეთის დაბლობზეა გაშლილი. ის მეტ-ნაკლებად პლატოა, ვაკეა, ხოლო ზემო იმერეთი მთაგორიანი მხარეა. გარდა ზემო და ქვემო იმერეთისა, იმერეთში გამოიყოფა აგრეთვე ოკრიბა, რომელიც ძირითადად

დღევანდელი ტყიბულის რაიონია. დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით იმერეთი მოიცავს აგრეთვე წყალტუბოს, ხონის, სამტრედიის, ვანის, ბაღდათის, თერჯოლის, ზესტაფონის, ხარაგაულის, საჩხერისა და ჭიათურის რაიონებს. ოთხი უკანასკნელი რაიონი ზემო იმერეთში შედის. იმერეთის ცენტრია ქალაქი ქუთაისი. XVIII-XIX სს. მიჯნაზე იმერეთში 120 ათასი მცხოვრები იყო.

„ზემო იმერეთი“ ფეოდალური ხანის გვიან საუკუნეებში გაჩენილი ტერმინია. უფრო ადრე იმერეთის აღმოსავლეთი მხარის სახელწოდება არგვეთი (მარგვეთი) იყო. ლეონტი მროველის ცნობით არგვეთი (მარგვეთი) მოიცავდა ტერიტორიას რაჭის მთებიდან ფერსათის მთებამდე და ლიხის ქედიდან რიონამდე. თავდაპირველად არგვეთში შედიოდა ოკრიბაც. არგვეთი საქართველოს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეული იყო. არგვეთს ერისთავი მართავდა. ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით, არგვეთში ქართლის პირველ მეფეს ფარნავაზს დაუსვამს ერისთავი. ვახტანგ გორგასლის დროს (V ს.) არგვეთი თაკუერთან (შემდეგდროინდელი რაჭა და ლეჩხუმი) ერთად ერთ საერისთავოს შეადგენდა. როგორც ჩანს, თავდაპირველად, ფარნავაზ მეფის დროს, „მარგვი“ მთლიანად დღევანდელი იმერეთის სახელწოდებაც იყო: „ერთი გაგზავნა მარგვს ერისთავად, და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღურდამდე ეგრისისა, რიონს ზემოთ“ (ქც, 1955, გვ. 24). ასეთივე ვითარება გვქონდა ისტორიკოს ჯუანშერის ტექსტის მიხედვით VIII ს-ის დასაწყისში. ის ჩამოგვითვლის დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ რეგიონებს: ეგრისს, სუანეთს, თაკუერს, არგვეთს და გურიას (ქც, 1955, გვ. 241). როგორც ვხედავთ, აქ იმერეთი საერთოდ არაა დასახელებული. შემდეგ თანდათან „არგვეთი“ დღევანდელი იმერეთის აღმოსავლეთ ნაწილს ეწოდა. ხოლო დასავლეთ ნაწილს კი „სამოქალაქო“. დავით აღმაშენებლის დროს „დღესა ივანობისასა ასისფორნი და კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგუეთი, სამოქალაქო და ჭყონდიდი ალივსო თურქითა“ (ქც, 1955, გვ. 319). რაც შეეხება „ოკრიბას“ ის პირველად XI ს-ის საბუთში იხსენიება (ქისკ, I, 1984, გვ. 43); ხოლო „იმერეთს“ პირველად იხსენიებს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი: „მას ჟამსა მეფე გარდავიდა იმერეთს“ (ქც, 1955, გვ. 331). მაგრამ აქ ეთნოგრაფიული

იმერეთი იგულისხმება, თუ მთელი დასავლეთი საქართველო გაუგებარია.

ეთნოგრაფიულად ზემო იმერეთი განსხვავდებოდა ქვემო იმერეთისაგან რასაც, უპირველეს ყოვლისა, რელიეფი, ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო განსაზღვრავდა. პირველი უფრო მშრალია და ხასიათდება გორებისა და ხეობების სიხშირით. ამდენად, ზემო იმერეთში მეტწილად ხევური დასახლება შეიმჩნევა. ქვემო იმერეთში დასახლება უფრო გაშლილია და ეზო, კარ-მიდამო დიდი.

არგვეთში (ზემო იმერეთში) ძირითადად მევენახეობა და მესაქონლეობა იყო გავრცელებული. იმერეთის პლატოზე ძირითადად მარცვლეული კულტურების მოყვანით იყვნენ დაკავებული. ვაზის კულტურა მაღლობ ადგილებში კარგად იყო განვითარებული (ვანი, ბაღდათი, ჭიათურა, საჩხერე, ხარაგაული). რუსი ელჩების ტოლოჩანოვისა და იევლიევის აღწერილობაში, რომელიც 1650-1652 წლების ვითარებას ასახავს, ნათქვამია, რომ იმერეთში ყოველ მოსახლეს ეზოში ხეხილი და ვაზი აქვს დარგული, ხეხილი ტყესავითაა და სახლები არ ჩანანს. 1578 წლის ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგარის დავთრით ქვემო იმერელი გლეხები იხდიდნენ: ღვინოს, საკლავს, ღომს, ფეტვს, გოჭს, ქათამს, ყველს, კეერცხს, თევზს. ქვემო (ვაკე) იმერეთში წამყვანი კულტურებია სუბტროპიკული მცენარეები: დაფნა, ლელვი, ხურმა, მანდარინი, ფორთოხალი, ლიმონი, ჩაი...

იმერეთში საცხოვრებელი სახლები ძირითადად ხის იყო, რასაც აქაური კლიმატური პირობები განაპირობებდა. ღობეები ნნულისაგან კეთდებოდა. იმერლები დახელოვნებული ხის მუშაკები იყვნენ. საქართველოს ამ რეგიონში მეტად განვითარებული იყო მეჭურჭლეობა, ქვის კარიერის დამუშავება, ფეიქრობა. აქ თიხის ჭურჭლის ნაწარმის არაერთი ცენტრი იყო (მრომა, ტყემლოვანა, ოკრიბა, ვანი). XI ს-ში რაჭაში მონონებაში ყოფილა არგვეთის სოფელ ნავარძეთში დამზადებული ჭურები.

იმერეთისათვის დამახასიათებელი რელიეფი და დასახლების გაშლილი ტიპი მტერთა ხშირი თავდასხმებისაგან დაცვის თავისებურ სისტემას მოითხოვდა. ამ სისტემაში განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა უსწორმასწორო რელიეფი და ტყე, რაც მოსახლეობას მტერთან ბრძოლას უადვილებდა.

იმერეთში გვიან პერიოდში მარცვლეული კულტურებიდან სიმინდის მოყვანამ წამყვანი ადგილი დაიკავა, რამაც უკანა რიგში გადასწია ისეთი ტრადიციული მარცვლეული, როგორიცაა ხორბალი, ქერი და ფეტვი. იმერეთში ყანების დამუშავების ნადური ფორმა არსებობდა. საქართველოში იმერული ყველი ცნობილია თავისი შესანიშნავი გემოთი.

იმერელ გლეხებს გარემო პირობებისათვის შეგუებული ხალხური სატრანსპორტო საშუალებანიც შეუქმნიათ. ბარში, ქვემო იმერეთში ორთვლიანი ურემი იყო გავრცელებული, ხოლო მთაგორიან ადგილებში, ძირითადად ზემო იმერეთში, „აჩაჩა“, ჩოჩიალა ურემი თავისი სამუხრუჭე სისტემით. იმერეთში ფართოდ იყო გავრცელებული დაწნული ჭურჭელიც.

ზემო იმერეთს ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ბევრი რამ აქვს საერთო შიდა ქართლთან (პურეულის კევრით ლენვა, პურის ცხობა თორნეში და სხვა მრავალი). აღმოსავლეთ საქართველოში თუ ღვინის შესანახი ჭურჭელი – ქვევრები დახურულ შენობაში იყო მოთავსებული („მარანი“), იმერეთში – ღია ცის ქვეშ, ხეების ჩრდილქვეშ, რასაც „ჭურისთავი“ ეწოდებოდა. ეს ბუნებრივია, რადგან მარნის დასავლური და აღმოსავლური ტიპები კლიმატით იყო განპირობებული. როგორც შენიშნულია: „ღია ჭურისთავი კარგად იცავს ღვინოს, სიმშრალეში ზომიერად ინახავს. დასავლეთში დახურული ჭურისთავი საზიანოა ღვინისათვის“ (ჯ. რუხაძე).

მართალია, საქართველოს ყველა ეთნოგრაფიული რეგიონი გამოირჩევა სტუმართმოყვარეობით, მაგრამ იმერული სტუმარ-მასპინძლობის წესები განსაკუთრებულია. იმერელი გლეხკაცი თავისი ეტიკეტითაც ცნობილი იყო. ვახუშტი ბაგრატიონი იმერლებს შემდეგნაირად გვიხასიათებს: „ხოლო კაცნი და ქალნი, ვითარცა ვსთქუთ, ეგრეთცა იუნყე, გარნა უშუენიერესადცა და უუჰაეროვნესადცა, ვინამთგან გლეხთაცა შვილნი მიგვანან ნარჩინებულთა შვილთა. სუფთანი სამოსელთ გამწყსონი; ეგრეთვე ცხენთა, და იარაღთა, და საჭურველთა, ცეცხნი, კისკასნი, ენატკბილნი, მსუბუქნი, ფიცხნი, ბრძოლასა შემართებელნი და ძლიერნი, და არა სულგრძელნი მას შინა და სხუთა შინაცა, უხუნი და მომხუეჭენი, დღეისის მძიბელნი, ხუალისის არა გამმკითხველნი, მომღერალ-მგალო-

ბელნი და მნიგნობარნი წარჩინებულნი. სარწმუნოებითა და ენით არიან ქართველთა თანა აღმსაარებელნი, არამედ უცქცტესად მოუბარნი" (ვახუშტი, 1973, გვ. 745-746).

● **რაჭა.** იმერეთს ჩრდილოეთიდან რაჭა ესაზღვრება. რაჭას კი ჩრდილოეთით ოსეთისაგან კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედი ჰყოფს. აღმოსავლეთით რაჭას შიდა ქართლი ესაზღვრება, ჩრდილო-აღმოსავლეთით – ქვემო სვანეთი, დასავლეთით ლეჩხუმი. რაჭა, რომელიც რიონისა და ჯეჯორის ხეობებში მდებარეობს, დღევანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით ამბროლაურისა და ონის რაიონებს მოიცავს. ისტორიულად რაჭა ზემო და ქვემო რაჭად იყოფა. ცალკე გამოიყოფა მთის რაჭაც. რაჭის ფართობი 2818 კვ. კმ.-ია. დღეს რაჭა ფაქტობრივად დაცლილია მოსახლეობისაგან. 1897 წლისათვის რაჭაში 61621 კაცი იყო აღრიცხული.

ხშირად რაჭას ლეჩხუმის ეთნოგრაფიულ ერთეულთან ერთად გაიაზრებენ ხოლმე – „რაჭა-ლეჩხუმი“. მაგრამ საქართველოს ჩრდილოეთის ეს ორი მხარე დამოუკიდებელი ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულებია. რაჭასა და ლეჩხუმის ერთად გააზრებას, ერთ კომპლექსში წარმოდგენას ისტორიული საფუძველიც აქვს. ამ ორი ეთნოგრაფიული ერთეულის გაჩენამდე, ეს ორი კუთხე ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონი იყო, რომელსაც თაკვერი ეწოდებოდა. „თაკვერი“ დამონმებულია VII ს. სომხურ გეოგრაფიაში. თაკვერს თავდაპირველად რაჭის ერთეული გამოჰყოფია და „თაკვერის“ სახელწოდება მხოლოდ ლეჩხუმს ჰქონდა შემორჩენილი. X ს.-დან რაჭა ცალკე საერისთავო იყო. რაჭის შემადგენელი ნაწილი იყო კუდაროს „ქვეყანაც“, რომელიც ჯეჯორის ხეობის ზემო ნელშია. ის პირველად სორის სახარების XIV ს.-ის მინაწერშია მოხსენიებული: „ერთი ზროხა კუდარული და ერთი ცხვარი“. იმავე სახარების XVI ს.-ის მინაწერში კი ვკითხულობთ: „ერთი ზროხა კუდაროს ბეგრისაგან“. გვიან ფეოდალურ ხანაში კუდაროში ოცამდე სოფელი შედიოდა. მოგვიანებით, კუდაროდან რაჭველთა გადასახლების შემდეგ, მათ ნასახლარებზე ოსები დაფუძნდნენ (XVIII ს. დასაწყისი) – „მას ზეით მოსახლენი არიან ოვსნი, და უვენახო-უხილო, ვითარცა სხუანი მთის ადგილნი. უწოდებენ ამას კუდაროს“ (ვახუშტი, გვ. 767). კუდაროს ოიკონიმია (სოფლის სახელები) ქართულია.

მთის რაჭას რაც შეეხება, ის XV ს-მდე სვანეთის საკუთრება ყოფილა. ვახუშტი მთის რაჭის სოფლებს გლოლას, ჭიორასა და ღებს მოიხსენიებს, როგორც „კოშკოვან-გოდლოვან-ზლუდიან“ დასახლებულ პუნქტებს. მთის რაჭაში ბევრი კოშკი ყოფილა, რასაც ვახუშტიც აღნიშნავდა. ის ხაზს უსვამდა იმას, რომ გლოლა, ჭიორა და ღები „კოშკოვან-გოდლოვან-ზლუდიანი...“ სოფლები იყო. ამას ადასტურებს დიუბუა დე მონპერეს მიერ XIX ს-ის 30-იან წლებში გადაღებული ღების სურათი, სადაც რაჭულ დუროიან (სათოფურიან) სახლებს შორის არაერთი კოშკიც ჩანს.

რაჭაში ბევრი ეკლესია და ნაეკლესიარი, ციხე და ნაციხარია აღრიცხული. რაჭელები ცნობილი ხელოსნები იყვნენ (კალატოზები, ხე-ტყის ოსტატები, ქვის დამმუშავებლები). XI ს-ში, ნიკორწმინდის „დანერილის“ მიხედვით, რაჭასა და მის მეზობელ არგვეთ-ოკრიბაში მრავლად უშენებიათ ორ-სამსართულიანი სახლები, რომლის ქვედა ქვითკირით აშენებული სართული ბოსლად და ფარებად იყო გამოყენებული. ზედა მეორე და მესამე სართულებში, რომელიც ძირითადად ხისაგან კეთდებოდა და „სენა“ და „ქორედი“ ერქვა, ადამიანები ცხოვრობდნენ. თუმცა ისეთი სახლებიც შენდებოდა, რომლის პირველი სართულიც საცხოვრებლად იყო გამოყენებული. ტრადიცია ყოფილა მარნის შენობების მუხის ხით აგების (ისინი ქვითკირისა და უშენებიათ) და ზემოთ დახერხილი ხისაგან ბეღლების გამართვისა. სოფელი წედისი რკინის მადნის მოპოვებითა და რკინის იარაღების დამზადებით იყო ცნობილი: „ჯეჯორისავე აღმოსავლით არს დაბა წედისი და ციხე მცირე. აქ არს ლითონი რკინისა და იღებენ მრავალს“.

რაჭაში მოჰყავდათ საგაზაფხულო და საშემოდგომო ხორბალი, ქერი და შვრია. ეს ორი კულტურა უფრო მაღალმთიან სოფლებში იყო გავრცელებული. აქვე დიდი ადგილი ეკავა მევენახეობას. ქვემო რაჭაში თუ მევენახეობა-მელვინეობა იყო ნამყვანი, ზემო რაჭაში – მესაქონლეობა. „დახელოვნება ისე შორს წავიდა, რომ თითოეულმა სოფელმა თავისი მიკროპავის შესაფერისი საგანგებო ჯიშიც კი გამოიყვანა (თხმორული, ხოტეური)... რიონის მარჯვენა სანაპიროზე მზიგულ, თირნიადაგიან ფერდობებზე გაშენებული ალექსანდროული, მუჯირეთული და კეთილშობილური საფერავი იძლეოდა საყო-

ველთაოდ სახელმწიფოეჭილ „ყიფიანის ღვინოს“, ამჟამად „ხვანჭკარის“ სახელწოდებით რომაა ცნობილი“ (ლ. ფრუიძე). რაჭაში მესაქონლეობაც სათანადო დონეზე იყო განვითარებული. რაჭველთა ყოფაში განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა ღორის მოვლა-მოშენებას. „ღორი-სიცოცხლე მათი“, – წერდა ვახუშტი ბაგრატიონი. რაჭული ღორი მთელ საქართველოში იყო და არის ცნობილი. სალორე ღორებს საგანგებოდ უვლიდნენ. დამარილებული ღორის ხორცი კვამლში გამოყავდათ და იღებდნენ შესანიშნავი გემოვნების ღორს.

„მრავალდარგოვან მეურნეობას დიდი ოჯახები უძღვებოდნენ, ამიტომ ძმები გაუყრელად ცხოვრობდნენ და ერთ ჭერქვეშ 50-60-70 და მეტი სული ცხოვრობდა“ (ლ. ფრუიძე).

რაჭველებს განსაკუთრებული ურთიერთობა ჰქონდათ ჩრდილო-კავკასიელ მთიელებთან. ისინი ერთმანეთს შვილებს უგზავნიდნენ აღსაზრდელად, რათა მეზობელთა ენა და წეს-ჩვეულება ესწავლათ. ეს მათ ერთმანეთთან ურთიერთობას უადვილებდა. ამ წეს-ჩვეულებას რაჭველები „კერძ-მოკეთებას“ უწოდებდნენ.

რაჭის მოსახლეობისათვის ტრადიციული იყო გარე სამუშაოზე სიარული, რასაც „მოსაგებში“ წასვლას უწოდებდნენ. გარე სამუშაოზე რაჭველი გლეხები გვიან შემოდგომაზე მიდიოდნენ და გაზაფხულზე, მიწის სამუშაოების დაწყების დროისათვის ბრუნდებოდნენ. XIX ს-ის 30-იანი წლებიდან რაჭველების გარე სამუშაოზე სიარული საქართველოს ფარგლებს გასცდა. ისინი ჩრდილოეთ კავკასიაში და უფრო შორსაც მიდიოდნენ. აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასული ბევრი რაჭველი უკან აღარ დაბრუნებულა, საცხოვრებლად იქ დარჩა. რაჭველები საქონლით ვაჭრობასაც ეწეოდნენ. „ზამთრის მოახლოებისას გლეხი, საზამთრო საკვების სიმცირის გამო, იალალზე წასუქ პირუტყვს მოგებით ჰყიდის, სამაგიეროდ, გაზაფხულზე ამავე ფულით ნაზამთრო საქონელს იაფად ყიდულობს. რაჭველებს აგრეთვე გადმოჰყავთ ბალყარეთიდან საქონლის ჯოგები და ონში მოგებით ჰყიდიან. ამ მხრივ დიდ უნარიანობას ჩრდილო კავკასიაში ღებელები იჩენენ, რომლებიც გადადიან ჩრდილო კავკასიაში, ეწევიან იქ ფიზიკურ შრომას და შინაური პირუტყვითაც ვაჭრობენ“ (ს. მაკალათია).

არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, რომ რაჭაში შემუშავებული იყო განსაკუთრებული ტიპის სახენელი იარაღი, რომელიც მხოლოდ ადგილობრივ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ, რელიეფურ პირობებთან იყო შეგუებული. რაჭული სახენელი ნიადაგს ისე ამუშავებდა, რომ მის გამოფიტვა-დაცურებას გამოიწიებდა.

ვახუშტი ბაგრატიონი რაჭველებს ახასიათებს შემდეგნაირად: „კაცი ტანოვანი, მკნენი, ბრძოლასა შემმართველნი, ძლიერნი. ქალნი მშუენიერნი, მკცენი ეგრეთივე რბილი“.

• **ლეჩხუმი.** რაჭას დასავლეთით ლეჩხუმი ესაზღვრება. მას საზღვარი აქვს აგრეთვე სვანეთთან, ქვემო იმერეთთან და სამეგრელოსთან. დღევანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით ლეჩხუმი ცაგერის რაიონს მოიცავს. ისტორიული ლეჩხუმი, რომლის ადრინდელი სახელწოდებაა „თაკვერი“, უფრო დიდ ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა (ვახუშტი: „ხოლო გორდიდამ ვიდრე კავკასამდე არს ჳეობა ლეჩხუმისა, რომელსა უწოდებენ თაკვერად“). ლეჩხუმი მდინარეების: ცხენისწყლის, რიონისა და ლაჯანურის ხეობებშია მოქცეული. ლეჩხუმის სოფლები, მსგავსად ზემო იმერეთისა და რაჭისა, მთის კალთებზე და გორაკ-ბორცვებზეა შეფენილი. ლეჩხუმის საერთო ფართობი 2160 კვ. კმ.-ზე მეტია. 1908 წელს ლეჩხუმში 34754 კაცი ცხოვრობდა.

ეთნოგრაფიული ლეჩხუმი XVII ს. 80-იან წლებამდე იმერეთის სამეფოში შედიოდა და მხოლოდ შემდეგ დაემორჩილა სამეგრელოს მთავარს. ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „თაკუერის მთლიანად ლეჩხუმით შეცვლა XIII-XIV სს-ში მოხდა“. „ქართულ წერილობით წყაროებში ლეჩხუმი პირველად XV ს-ის დასასრულის, ჯაფარიძეთა და ბაღსაშვილთა სვანეთის სისხლის ზღვევის სიგელშია მოხსენიებული“ (თ. ბერაძე). ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის სახელწოდების – „თაკვერის“ „ლეჩხუმით“ შეცვლა მოსახლეობის მიგრაციასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. თუმცა, ტრადიციით ლეჩხუმის ძველი სახელწოდება „თაკუერი“ ბოლო დრომდე არსებობდა. მაგალითად, ლეჩხუმის გვიანდელი მფლობელების დადიანების ტიტულატურაში „ლეჩხუმის მფლობელის“ ნაცვლად გვხვდება „სვანთაკუერის მპყრობელი“. 1748 წლის საბუთში დადიანი თავის თავს იხსენიებს, როგორც „ჳელმნიფედ დადგინებულმან

დიდისა ოდიშისა, სვანთაკუერის მპყრობელმან, დადიანმან პატრონმა ოტიამ...”

ლექსუმის ძველი მოსახლეობა სვანურად მეტყველი უნდა ყოფილიყო. მის განაპირა მხარეებში კი მეგრული ელემენტი ქარბობდა. თაკვერში ქართული მეტყველების სვანურით შეცვლას VIII საუკუნის ბოლოსათვის ვარაუდობენ (დ. მუსხელიშვილი). ლექსუმის დღევანდელი მოსახლეობა მიგრირებულია სვანეთიდან, სამეგრელოდან, იმერეთიდან, გურია-აჭარიდან. პროკოფი კესარიელი (VI საუკუნე) „თაკვერს“ „სკვიმნიას“ სახელით მოიხსენიებს. თამარ მეფის დროს რაჭასა და ლექსუმს (თაკვერს) ერთი ერისთავი ჰყოლია. თამარის მეფედ კურთხევას 1184 წელს ესწრებოდა „კახაბერი, ერისთავი რაჭისა და თაკუერისა“ (ქც, 1959, გვ. 27).

ბუნებრივი და კლიმატური პირობები ლექსუმში ბარული ტიპის მეურნეობას ქმნიდა. ვახუშტი წერდა: „არამედ თუმცა არს ლექსუმი მთის ადგილად თქმული, გარნა არს ვენახიანი, ხილიანი, მოვალს ყოველნი მარცვალნი, თჯნიერ ბრინჯ-ბამბისა, გარნა სივინროვისა და კლდიანობისათჳს არა ეგოდენი სიმრავლით“ (ვახუშტი, გვ. 749). აქ განვითარებული იყო მევენახეობა-მელვინეობა, მემინდვრეობა და მესაქონლეობა. XVII ს-ში ლექსუმელი გლეხები ნატურით იხდიდნენ: ღომს, პურს, ცერცეს, ძროხას, ცხვარს, ტახს, ბატს, ქათამს, თევზს, სანელს. ლექსუმში ღვინო ბევრი მზადდებოდა. მას ჰყიდნენ კიდევაც. XV ს. მიწურულს ლექსუმში 400 საპალნე ღვინო სვანებს შეუძენიათ. განსაკუთრებული ვაზის ჯიში – „უსახელოური“ მხოლოდ ლექსუმის სოფლებში – ზუბში, ოყურეშსა და ლასურიაში იყო გავრცელებული.

ლექსუმში მოყვანილი მარცვლეულიდან შეიძლება დავასახელოთ იფქლი, ზანდური, მახა. ლექსუმში ზანდურსა და მახას სპეციალური საკრეფი იარაღით – შნაკვით კრეფდნენ (აგროვებდნენ). ზანდური და მახა ლექსუმისა და აგრეთვე რაჭისათვის ენდემური კულტურები იყო. ასე რომ, „მსოფლიოში პურეული მცენარეების აკულტურაციის ერთ-ერთ წრეში ლექსუმ-რაჭაც შედის“ (გ. ჩიტაია). გვიან პერიოდში ლექსუმში ფართოდ გავრცელდა სიმინდის კულტურა. ლექსუმელთა მეურნეობაში ერთ-ერთი ძირითადი ადგილი მეხილეობას უკავია.

ლეჩხუმელები ცნობილი ხის ოსტატები იყვნენ. ზოგჯერ მასა-
ლად ვაზსაც ხმარობდნენ. ძველად ლეჩხუმში ხიდების ასაშენებლად
ვაზს იყენებდნენ: „არამედ წყალი ესე, ვინაჲთგან არა უტეევებს ხიდ-
სა ქვისასა და ხისასა, ამისთჳს შესწვენ ვაზისაგან და გააბამენ ამიერ
კიდით იმერამდე და გაუბმენ ვაზისგანვე სახელურებსა აქეთ და
იქით და ვლენ ქვეითინი მას ზედა“ (ვახუშტი, გვ. 748). ლეჩხუმის სო-
ფელ საირმეში ამზადებენ თიხის ჭურჭელს. ცნობილი იყვნენ ლეჩხ-
უმელი ქვის მთლელები და კალატოზები. ლეჩხუმელები ციხე-კოშ-
კების მშენებლებიც ყოფილან, რომელთაგანაც დღეს არაერთია შე-
მორჩენილი (მურის ციხე, ორბელის ციხე...). ქართული საისტორიო
ტრადიციით, ცაგერის ეკლესიაში „არს მაქსიმე აღმსარებელი დაფ-
ლული. არს შუენიერშენი, კეთილს ადგილს და ან ხუცის ამარად“. ლეჩხუმისა და ლეჩხუმელების შესახებ საუბარი ვახუშტი ბაგრატი-
ონის სიტყვებით უნდა დავამთავროთ: „მოსახლენი არიან აზნაურნი
და გლეხნი, რემეთუ არა არს მოსახლე, რომელსა არა ედგას კოშკი
ქვითკირისა და შენობანი ყოველნივე ქვითკირისანი. და არს მთითა
და კლდითა ფრიად მაგარი, და კაცნი მუნებურნი მბრძოლნი და შემ-
მართველნი, ჰაეროვანნი, ტანოვანნი, მწნენი და მორჩილნი უფალ-
თა ტუსთა“.

• **სვანეთი.** სვანეთი საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე მაღალ-
მთიანი ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულია. იგი დასავლეთ
საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში, კავკასიონის ქედის სამხრეთ
კალთებზე მდებარეობს. სვანეთი ზემო სვანეთად (ენგურის ხეობა)
და ქვემო სვანეთად (ცხენისწყლის ხეობა) იყოფა. ასევე ცალკე გა-
მოიყოფა კოდორის ხეობის სვანეთი, სადაც სვანები XIX ს. არიან და-
სახლებული, მაგრამ უფრო ადრეც აქ სვანები მკვიდრობდნენ, რა-
საც ანტიკური წყაროებიც ადასტურებენ, რომლებიც სვანებს „მისი-
მიანელების“ სახელით მოიხსენიებენ. სვანების თვითსახელწოდება
„მუშუან“ ბერძნულ ენაზე „მისიმიანად“ გარდაიქმნა (ს. ყაუხჩიშვი-
ლი, გ. მელიქიშვილი). ადმინისტრაციულად ზემო სვანეთი მესტიის
რაიონში შედის, ქვემო სვანეთი – ლენტეხის რაიონში, ხოლო კოდო-
რის (დალის) სვანეთი – აფხაზეთში, გულრიფშის რაიონში. სვანეთს
აღმოსავლეთით რაჭა ესაზღვრება, სამხრეთით – ლეჩხუმი და სა-

მეგრელო, დასავლეთით – აფხაზეთი, ხოლო ჩრდილოეთით კავკასიონის მთავარი ქედის იქითა მხარეს – ყარაჩაი და ბალყარეთი.

სვანები თავდაპირველად უფრო ვრცელ ტერიტორიაზე იყვნენ განსახლებულნი. მათ თავის დროზე ეჭირათ ლეჩხუმისა და რაჭის მნიშვნელოვანი ნაწილი. სვანები ცხოვრობდნენ დღევანდელი სამეგრელოს გარკვეულ ტერიტორიაზეც. სტრაბონი წერს, რომ სვანები კავკასიონის მწვერვალებზე, დიოსკურიის ზემოთ ცხოვრობენ, ე. ი. დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზეც ყოფილან განსახლებულები, რასაც უდავოდ მოწმობს ის სვანური ტოპონიმები, რომლებიც არაერთია აფხაზეთში და მათ შორის „სოხუმი“, რომლის თავდაპირველი სახელწოდება „ცხუმი“ იყო. სვანები განსახლებულნი ყოფილან ჩრდილოეთ კავკასიაშიც, მდინარეების – თერგისა და ყუბანის სათავეებში, სადაც ასევე დასტურდება სვანური ტოპონიმები. თერგის, ბახსანის და ყუბანის სათავეებში ამჟამადაც არის სვანური ტიპის სხვადასხვა შენობა-ნეგებობანი.

სვანეთი ჯერ დასავლეთ საქართველოს ეგრის-ლაზიკის მეფეებს ემორჩილებოდა, შემდეგ – ერთიანი საქართველოს მეფეებს. სვანეთი როგორც პოლიტიკურად, ისე კულტურულად საუკუნეთა მანძილზე საქართველოს განუყოფელი ნაწილი იყო. სვანებს ისეთივე წილი აქვთ შეტანილი ერთიანი ქართული კულტურის შექმნაში, როგორც საქართველოს დანარჩენი ეთნოგრაფიული ერთეულების წარმომადგენლებს. მიუხედავად იმისა, რომ სვანეთის მკვიდრნი ოჯახებში ერთ-ერთი ქართველურ შტო-დიალექტზე მეტყველებდნენ, დღემდე შემორჩენილი ყველა საისტორიო საბუთი სვანეთში ქართულ ენაზეა შესრულებული და ბევრ მათგანში სვანები ღმერთს შესთხოვენ არამარტო თავიანთი თემისა და სვანეთის, არამედ „ერთობილი საქართველოს“ სიკეთეს. სვანეთი თემებად იყოფოდა. ქვემო სვანეთი, რომელიც გვიან პერიოდში სამეგრელოს მთავრების გამგებლობაში იყო სამი თემისაგან (ლენტეხი, ჩოლური, ლაშხეთი) შედგებოდა. ზემო სვანეთი, რომელიც ბალის ქედით ორ ნაწილად იყოფოდა, 12 თემის ერთობლიობას წარმოადგენდა. ბალს ქვემო სვანეთი დადემქელიანების სამფლობელო იყო და მასში ეცერის, ფარის, ლახამულის, ცხუმარის და ბეჩოს თემები შედიოდა. თავისუ-

ფალ სვანეთში კი რვა თემი იყო: ლატალი, ლენჯერი, მესტია, მულახი (მულახ-მუჟალი), ნვირმი, იფარი, კალა და უშგული.

სვანეთი ქართული ეკლესია-მონასტრების განძთსაცავი იყო. ამავე დროს სვანი ოსტატების მიერ დიდი რაოდენობითაა შექმნილი ოქრომჭედლობის, კედლის მხატვრობისა და ხეზე კვეთის ნიმუშები. სვანეთი კოშკების მხარეა, რომლებსაც თავდაცვის ფუნქცია ჰქონდათ. აქ ორასამდე კოშკს ითვლიან. სვანეთში ყველა გვარს თავისი კოშკი ჰქონდა, რომელთა მშენებლობაში მთელი სოფელი, თემი მონაწილეობდა. არანაკლებ საყურადღებოა კოშკების გვერდით მიდგმული ქვითკირის ორსართულიანი ძველი საცხოვრებელი სახლები. შემორჩენილია ასამდე, ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოში შესანიშნავად ჩანერილი ეკლესია. სვანური მცირე ზომის ეკლესიები ერთნავიანი და დარბაზული ტიპისაა. ისინი ძირითადად X-XV სს. შექმნილი და დამშვენებულია ქართული წარწერებით. სვანეთი საქართველოს ერთადერთი ეთნოგრაფიული მხარეა, სადაც ეკლესიის გარეთა კედლებზე ფრესკები გვხვდება. ამასთანავე, გარე კედლებზე შესრულებული ზოგიერთი ფრესკა საეკლესიო-სასულიერო მოვლენასთან როდია დაკავშირებული. მაგალითად, ლაშთხვერისა და ჩაუშის ეკლესიების გარე ფრესკებზე მოსე ხონელის „ამირანდარეჯანიანის“ რამდენიმე სიუჟეტია გამოსახული. სვანებს ჰქონდათ საერთო სასვანო დროშა – ლემ, რომელიც ზემო სვანეთის დროშად ითვლებოდა. „ლემ“-ი სინამდვილეში მგლის გამოსახულებას წარმოადგენდა.

სვანეთი მდიდარია მუსიკალური ფოლკლორით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია საყოველთაოდ ცნობილი მზისა და განთიადის საგალობლები, საგმირო და საფერხულო – სახუმარო სიმღერები. სვანურმა ყოფამ დღემდე შემოინახა სიმღერის განსაკუთრებული სახე, სამგლოვიარო სიმღერა – „ზარი“, რომელსაც მხოლოდ მამაკაცები ასრულებენ. ბალს ზემო სვანეთის ყველა თემში მხოლოდ ამ თემისათვის დამახასიათებელი, ორიგინალური ზარი სრულდებოდა, ბალსქვემო სვანებს კი ერთი ზარი ჰქონდათ. სვანეთისათვის დამახასიათებელია ეპიკური პოეზია – საგმირო ბალადები, რომლებიც ურითმოა.

სვანური სოფლები მჭიდრო დასახლებით გამოირჩეოდა. აქ მცირე დასახლებული პუნქტები გვქონდა. მინის ფართობი დიდი დასახლებული პუნქტების წარმოქმნის საშუალებას არ იძლეოდა. XIX ს. ბოლოს სვანეთში ასორმოცზე მეტი სოფელი იყო.

მესაქონლეობა სვანეთში, მარცვლეულის მეურნეობასთან ერთად, სოფლის მეურნეობის მთავარი დარგი იყო. სვანეთი თითქმის ერთადერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონია, სადაც სათიბები ირწყვებოდა, რაც ზაფხულის განმავლობაში ბალახის ორჯერ მოთიბვის საშუალებას აძლევდა აქაურ მკვიდრებს. სვანები მატყლისაგან ამზადებენ ქუდებს და ნაბდებს. სვანური ქუდები, რომლებიც მთელ საქართველოში მონონებით სარგებლობდა და სარგებლობს, სამი ფერის (თეთრი, შავი და რუხი) მზადდებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ სვანეთი მაღალმთიანი ეთნოგრაფიული რეგიონი იყო ის ჩაკეტილი, დანარჩენი საქართველოსაგან მოწყვეტილი არ ყოფილა. სვანებს მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ჰქონდათ ჩრდილოეთ კავკასიელ მთიელებთანაც იმ არაერთი გზა-ბილიკით, რომლებიც საუკუნეების განმავლობაში იყო გაჭრილ-გაყვანილი.

სვანეთისათვის ნიშანდობლივი იყო გარე სამუშაოზე სიარული. მოსახლეობის ერთი ნაწილი – შრომისუნარიანი მამაკაცები სვანეთიდან დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა ეთნოგრაფიულ რეგიონში გადიოდა სამუშაოდ. სვანების გარე სამუშაოზე გასვლა გვიან გაჩენილი მოვლენა კი არ იყო, არამედ ის ისტორიის სიღრმეში იყო წარმოქმნილი და საქართველოს არც სხვა მთიანი ეთნოგრაფიული მხარეებისათვის იყო უცხო. სვანების გარე სამუშაოზე სიარული დაფიქსირებულია 1503 წ. საისტორიო საბუთში, რაც სვანეთის ბართან სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირზე მეტყველებს. ამასთანავე, ეს იყო ერთგვარი წინაპირობა სვანეთის მოსახლეობის ბარში გადასახლებისა. გარე სამუშაოზე სიარული, რომელიც სახანავ-სათესი მიწების სიმცირით იყო გამოწვეული, ხანგრძლივი ზამთრის პერიოდში ხდებოდა. გარე სამუშაოზე გასული სვანები ძირითადად მუშაობდნენ ხე-ტყის დამზადებაზე, სამშენებლო მასალის ხერხვაზე, ტყის გაჩეხვაზე. ბარავდნენ ბალებსა და ვენახებს, ჭრიდ-

ნენ თხრილებს და სხვ. საყურადღებოა, რომ 1909 წელს 1646 პას-პორტი გაუციათ გარე სამუშაოზე გამსვლელთათვის.

ვახუშტის დახასიათებით, სვანები „არიან კაცნი დიდ-ტანოვანი, ახოვანნი, დიდ-მძლედ მუშაკნი, ბართა ვერ შემმართებელნი, მათათა სიმაგრეთა და ციხეთა შინა მაგარნი, სიკუდილის არა მომ-ჭსენენი...სარწმუნოებით არიან იმერთა თანა ქართულითა და უმე-ცარნი ან მისნიცა“. აკად. ნ. ბერძენიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავდა თავისუფალ მთიელთა, კერძოდ სვანთა უდიდეს პოლიტიკურ როლს ქვეყნის ცხოვრებაში („მოლაშქრენი მეფისა!“) შუა საუკუნეების მთელ სიგრძეზე.

• **სამეგრელო.** სვანეთის სამხრეთით სამეგრელოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე მდებარეობს. მისი ფართობი 4797 კვ. კმ.-ია (1897 წელს სამეგრელოში 114869 ადამიანი მკვიდრობდა, 1908 წელს – 124151). აღმოსავლეთით სამეგრელოს იმერეთი ესაზღვრება, სამ-ხრეთით – გურია, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით – აფხაზეთი, და-სავლეთით – შავი ზღვა. გეოგრაფიულად სამეგრელო დღეს რიონსა და ენგურს შორის არის მოქცეული. საისტორიო წყაროებით აშკარაა, რომ ძველად „სამეგრელო“ ანუ ძველ წყაროებში მოხსენიებული „ეგრისი“ შედარებით ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა, როგორც ჩრდილო-დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის მიმართულებით. ჩრდი-ლო-დასავლეთით, აფხაზეთთან, როგორც პოლიტიკური, ისე ეთ-ნოგრაფიული საზღვარი უფრო შორს ვრცელდებოდა. ეთნოგრაფი-ული სამეგრელოა დღეს აგრეთვე აფხაზეთში შემავალი სამურზაყა-ნო, რომელიც მდინარეებს ენგურსა და ლალიძგას შორისაა მოთა-ვეებული (სამურზაყანოს ფართობი 1293,5 კვ. კმ.-ია. 1908 წლის მონა-ცემებით აქ 38431 კაცი მკვიდრობდა). ახ.წ. V ს-ის ანონიმი ავტორი, რომელიც ძვ.წ. VI-IV სს-ის ვითარებას ასახავს, წერს: დიოსკურიი-დან ანუ სებასტოპოლისიდან მოკიდებული ვიდრე აფსაროსამდე ძველად ცხოვრობდა ხალხი, რომელიც კოლხებად იწოდებოდა, ხო-ლო შემდეგ ლაზებად. ქართული წყაროებით, უფრო ადრე ეგრისისა და აფხაზეთის საზღვარი კელასურზე გადიოდა, სწორედ აქ ზღვი-დან მთამდე ზღუდე (დიდი კედელი) გაუვლია (აუშენებია) სამეგრე-ლოს მთავარს ლევან დადიანს (XVIII ს. პირველი ნახევარი), რათა აფ-ხაზები აქეთ არ გადმოსულიყვნენ და სამეგრელო არ დაერბიათ. სა-

მეგრელო რომ დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე შორს ჩრდილო-დასავლეთით გრძელდებოდა, ამას ისიც ადასტურებს, რომ მეგრელთა ყველაზე ძლიერი და საერთო სალოცავი დღევანდელი სამურზაყანოს დასავლეთ საზღვარზე – ილორშია.

გასაზიარებელია ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება (ო. ლორთქიფანიძე), რომ „კოლხეთის ცხოველმა კონტაქტებმა ბერძნულ სამყაროსთან, რომელიც რეგულარულად ძვ.წ. VI-V სს-დან დაიწყო, იმთავითვე განსაზღვრა შემდგომში, უკვე ახ.წ. პირველი საუკუნეებიდან, ქართული სახელმწიფოების ორიენტაცია დასავლეთ-ქრისტიანულ სამყაროზე და მით სათავე დაუდო ქართული ცივილიზაციის ევროპულ განვითარების ტენდენციას“ (სამეგრელო, 1999, გვ. 91).

მხარის დღევანდელი სახელწოდება („სამეგრელო“) მომდინარეობს ისტორიული „ეგრისის“ სახელიდან („ეგრისი“ → „მ-ეგრ-ელი“ → „სა-მეგრელო“). → „სამეგრელო“ ქართულ წყაროებში პირველად XII ს-შია ნახსენები. ეგრისი თავდაპირველად მთელ დასავლეთ საქართველოსთან იყო გაიგივებული (მსგავსად აფხაზეთისა და იმერეთისა). ქართული წყაროებით სამეგრელოს მეორენაირად „ოდიშიც“ ეწოდებოდა. სამეგრელო (ოდიში) ანტიკური წყაროების „კოლხეთი“ და ბიზანტიური წყაროების „ლაზიკა“. XIII-XIV სს-ში „სამეგრელოს“ უკვე ვიწრო მნიშვნელობა აქვს და აღნიშნავს ქართველების ეთნოგრაფიული ჯგუფით (მეგრელებით) დასახლებულ მხარეს მდინარეების ფსირცხასა (ანაკოფიისწყალი) და ცხენისწყალს შორის. გვიან შუა საუკუნეებში ეს ტერიტორია სამთავროდ ჩამოყალიბდა. XVII ს-ის პირველ ნახევარში აფხაზ ფეოდალთა მოძალეების შედეგად სამეგრელოს საზღვარმა მდ. კლისურაზე გადაინაცვლა, XVIII ს-ის დასაწყისში კი – მდ. ლალიძგაზე. თანამედროვე აღმინისტრაციული დაყოფით სამეგრელო მოიცავს აბაშის, მარტვილის, ზუგდიდის, ჩხოროწყუს, ხობის, სენაკის, ნალენჯიხის რაიონებს. სამურზაყანოში კი გალისა და ოჩამჩირის რაიონის დიდ ნაწილს. დღევანდელ აფხაზეთში შემავალმა სამურზაყანოს მხარემ სახელი მიიღო XVIII ს-ის დასაწყისში. 1705 წ. აღნიშნული ტერიტორია მემკვიდრეობით მიიღო მურზაყან შარვაშიძემ და მისი სახელისაგან მივიღეთ მხარის სახელწოდება. გეოგრაფიულად სამურზაყანო კოლხე-

თის დაბლობის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილია. სამურზაყანო რომ ისტორიულად ეგრისის (სამეგრელოს) ორგანული ნაწილი იყო, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ „სამურზაყანოს ყველა ტოპონიმი, რომელიც დამონმებულია შუა საუკუნეების ქართულ თუ უცხოურ ისტორიულ წყაროებსა და რუკებზე და რომელთა ეტიმოლოგიაც შესაძლებელია, არის მხოლოდ და მხოლოდ ქართველური (ძირითადად მეგრული)“ (პ. ცხადაია).

სამეგრელოს ტერიტორიაზე მცხოვრები მეგრელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი ანტიკურ წყაროებში მოხსენიებული კოლხების უშუალო მემკვიდრეები არიან. შუა საუკუნეების ადრეული პერიოდის უცხოურ წყაროებში ის ლაზიკად იწოდებოდა (ქართული ეგრისი). 782 წ. ლეონ აფხაზთა მთავარმა ისარგებლა ბიზანტიის ხელისუფლების დაუძლურებით, ხაზარების დახმარებით დაიჭირა მთელი ეგრისი ლიხის მთამდე და თავი გამოაცხადა აფხაზთა მეფედ. მთელმა დასავლეთმა საქართველომ მმართველი დინასტიის წარმომავლობის საფუძველზე აფხაზეთის სახელი მიიღო. ეთნიკური შემადგენლობისა და ფეოდალური კულტურის თვალსაზრისით ეს იყო ქართული სახელმწიფო, რომლის დედაქალაქიც ქუთაისი გახლდათ. „აფხაზთა სამეფომ“ მთლიანად მოიცვა მთელი დასავლეთი საქართველო, ეთნოგრაფიული ეგრისი (სამეგრელო), იმერეთი, გურია, აჭარა, თაკვერი, სვანეთი. „აფხაზთა სამეფო“ თავიდანვე ჩაება ერთიანი ქართული სახელმწიფოსათვის ბრძოლაში, რომელიც X ს-ის 80-იან წლებში დასრულდა, რის შემდეგაც ოდიშის სამთავრო ქართული ფეოდალური მონარქიის განუყოფელ ნაწილად იქცა. თუმცა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, VIII ს-ის დასაწყისშიც ქართლი და ეგრისი (სამეგრელო) ერთ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა. მხედველობაში გვაქვს ატენის სიონის ფრესკული წარწერა, რომლითაც სტიფანოზ III მამფალი (711-739) „ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთ ერისთავთა უფალი“-ა.

მიუხედავად იმისა, რომ მეგრელებს, ისევე როგორც სვანებს, სალიტერატურო ქართულისაგან დაშორებული თავისი საოჯახო სალაპარაკო მეტყველება გააჩნიათ, ისინი ეროვნებით ქართველები არიან. მათთვის სახელმწიფო საღვთისმეტყველო და სამწერლობო ენა ყოველთვის ქართული იყო. სამეგრელოს სამთავროს განცალკე-

ვების დროსაც სამეგრელოს მთავრების – დადიანების კარზე ყველა საბუთი და დოკუმენტი ქართულ ენაზე დგებოდა. მაშინ გადანერეს სამეგრელოში „ქართლის ცხოვრება“ და ქართული ლიტერატურის ძეგლები, მათ შორის, „ვეფხისტყაოსანი“. სამეგრელოს ეკლესია-მონასტრები კი ქართული წარწერებითაა დამშვენებული.

სამეგრელოში მრავალი ქართული ეკლესია-მონასტერია შემორჩენილი, რომლებიც შუა საუკუნეების ხელოვნების შესანიშნავ ნიმუშებს წარმოადგენენ. დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზეა: დრანდა (VIII ს.), მოქეი (957-967), ბეღია (X ს.). სამივე საეპისკოპოსო (საკათედრო) ტაძარი იყო. დრანდა ისტორიული აფშილეთისა და ოდიშის საზღვარზე მდებარეობდა. მოქეის ტაძარი მდებარეობს ოჩამჩირის ჩრდილო-დასავლეთით 20 კილომეტრზე. ტაძარი აგებულია X ს-ში ლეონ III აფხაზთა (დასავლეთ საქართველოს) მეფის მიერ. დავით აღმაშენებლის დროს ეკლესია მოუხატავთ. ბედიის მონასტერი დღევანდელი ოჩამჩირის რაიონშია. ტაძარი ააგო ბაგრატ III-ემ, რომლის პორტრეტიც ამშვენებს მის ერთ-ერთ კედელს. ბედიის ტაძარს დადიანთა გვარის წარმომადგენელთა გამოსახულებანიც ამშვენებს. სამეგრელოს სხვა ძეგლებიდან შეიძლება დავასახელოთ: მარტვილი (VII ს.), სადაც იყო ჭყონდიდელის კათედრა, ნალენჯიხა (XI-XII სს.), ცაიში, ხობი, კორცხელი...

სამეგრელო დანიინაურებული მეურნეობის „ქვეყანა“ იყო. წამყვანი დარგი იყო მიწათმოქმედება. თავდაპირველად მარცვლეული კულტურებიდან პრიმატი ღომის კულტურას ჰქონდა, რომელიც XVIII ს-ის შუა ხანებიდან სიმინდმა შეცვალა. სამეგრელოს ზოგიერთ ადგილში ძველად პურიც „პიტა ქობალი“ (ორფხიანი) ითესებოდა, რომელსაც „შანკით“ მკიდნენ. სამეგრელოში მოჰყავდათ აგრეთვე ბრინჯი, ფეტვი, მცირე რაოდენობით ხორბალი, ტექნიკური მცენარეებიდან – კანაფი და სელი. განვითარებული იყო მევენახეობა. ყველაზე უხვ მოსავალს და საუკეთესო ღვინოს იძლეოდა ოჯალეში. ვახუშტი წერდა: „ვენახი მალღარნი, ღვინო მსუბუქი და კარგი“. განვითარებული იყო მეაბრეშუმეობაც. პირუტყვიდან ცხვარი ჰყავდათ მცირე რაოდენობით. ფართოდაა ცნობილი მეგრული ჯიშის ცხენი, ძროხა და თხა, რომლებიც ადგილობრივ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ და კლიმატურ პირობებთან იყვნენ შეგუებულნი. განვითარებული

მეფუტკრეობის შედეგად აქ დიდი რაოდენობით ამზადდებდნენ თაფლსა და ცვილს. დღეს სამეგრელოში წამყვანი სასოფლო-სამეურნეო კულტურა – ციტრუსებია. დიდი რაოდენობით მოჰყავთ სიმინდი, რომლისაგანაც ტრადიციულ ფაფას – „ლომს“ ხარშავენ. სიმინდის ფქვილისაგან აცხობენ მჭადსაც (სიმინდის კულტურის გავრცელებაზე მჭადი ფეტვისაგან ცხებოდა). მესაქონლეობას განსაკუთრებით მთიან ადგილებში, ტეხურისა და ხობისწყლის ხეობების სათავეებში მისდევნენ. აქ მცხოვრები რამდენიმე გვარი ტრადიციული მეჯოგეები იყვნენ. ზაფხულობით მეგრელებს საქონლის ჯოგი არა მარტო სამეგრელოს მთებში, არამედ რაჭაში, იმერეთში (ბაღდათი) და გურიაშიც გაყავდათ.

სამეგრელო ცნობილია ყველის განსაკუთრებული და ტრადიციული სახეობის – „სულგუნის“ დამზადებით. 1616-1621 წლების საცაიშლოს გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთრით, მეგრელ გლეხებს შეწერილი ჰქონდათ სხვადასხვა გადასახადი. მაგალითად: „მართებს მისხუნდასა სერგიას 1 საკლავი, 1 ქათამი, 1 პური, 11 ლიჯი ლომი, 11 სანყავი ღვინო და გოჭკომური მისითა ღომითა, ღვინითა, ხორცი-თა, თევზითა, ყველითა, კვერცხითა...“

სამეგრელოში მოსახლეობა გაფანტულად ცხოვრობდა. ერთი კომლი მეორისაგან საკმაო მანძილით იყო დაშორებული. ძველად სამეგრელოში სოფლები გვარების მიხედვით იყო დასახლებული, რაზედაც სოფლის სახელწოდებები მიუთითებენ: ლესიჭინე, ლეძაძამე, ლეგოგიე და სხვ. ერთი სოფლისა და გვარის მოსახლეობას ჰქონდა თავისი სალოცავი – „ჯინჯი ხატი“, რომელსაც მთელი გვარი ლოცულობდა. ასეთ „ჯინჯ ხატს“ გადასახლებულებიც არ ივინყებდნენ.

სამეგრელოში, ისევე როგორც დასავლეთ საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში, საახალწლოდ იცოდნენ ჩიჩილაკის დამზადება. ჩიჩილაკს თხილის ხისაგან ამზადებდნენ. ჩვეულებრივ, ის ერთი-ორი მეტრის სიმაღლის უნდა ყოფილიყო. „ჩიჩილაკის“ სილამაზე იყო მისი თეთრი და გრძელი ხუჭუჭა წილამიერები, რომელსაც ბასილის წვერს უწოდებდნენ. სამეგრელოში, ქრისტიანობის ოდითგანვე გავრცელების მიუხედავად, ბევრი ძველქართული წარმართული ელემენტი შემორჩა. „სამეგრელოს ყოფაში,

რომელიც მკვიდრთა ცხოვრების ამსახველია, ვხვდებით არქაულ რიტუალებს, კულტებს, მითებს, საკრალურ და თაყვანისცემის ობიექტებს..." (ნ. აბაკელია). ამ თვალსაზრისით ყველაზე გამორჩეული იყო ღვთაება „ჟინი ანთარის“ რიტუალი. ვარაუდობენ, რომ „ჟინი ანთარი“ ძველკოლხურ ცის ღვთაებას წარმოადგენდა (ნ. აბაკელია). როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, წინათ სამეგრელოში ყველაზე ძლიერ სალოცავად ითვლებოდა სამურზაყანოში, ოჩამჩირიდან სამ კილომეტრში არსებული „ილორის წმინდა გიორგი“, სადაც მეგრელებთან ერთად ქრისტიანი აფხაზებიც ლოცულობდნენ. ილორის წმინდა გიორგი მთელ დასავლეთ საქართველოში თავისი სასწაულებით გამოირჩეოდა. ეთნოისტორიული თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ხალხის რწმენით ილორის წმინდა გიორგი და სევანეთის ლატალისა და ლენჯერის ჯგრაგები (წმ. გიორგი) ძმები იყვნენ. სამეგრელოში განსაკუთრებით იცოდნენ მიცვალებულის პატივისცემა. საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ საქართველოს ამ მხარეში დადასტურებული რიტუალები ანალოგიას პოულობს დასავლეთ საქართველოს სხვა ეთნოგრაფიული კუთხეების რიტუალებთან. იგივე შეიძლება ითქვას სოციალური ურთიერთობის შესახებაც. მაგალითად, საქონწინო წეს-ჩვეულებებზე.

სამეგრელოში შეიქმნა შესანიშნავი ხალხური ლირიკული პოეზია. მაგრამ განსაკუთრებით არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ მეგრული ხალხური სიმღერები თავისი უაღრესად მელოდიური ხასიათით, რომელიც საერთო ქართულ ხალხურ სიმღერებს ამრავალფეროვნებს.

•• **გურია.** დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულია გურია. დღევანდელი გურია მოიცავს ოზურგეთის, ლანჩხუთისა და ჩოხატაურის რაიონებს. გურიას ჩრდილოეთით სამეგრელო ესაზღვრება, სამხრეთიდან – აჭარა, აღმოსავლეთიდან – იმერეთი, დასავლეთიდან – შავი ზღვა. სამხრეთით გურიას საზღვარი სამცხესთანაც აქვს. გურიის ფართობი 2161 კვ. კმ.-ია. აქ 1897 წელს 90326 სული იყო აღრიცხული, 1908 წელს – 93.157. პოლიტიკური თვალსაზრისით ზოგჯერ გურია უფრო ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა და იგი სამხრეთით ჭოროხის შესართავამდე აღწევდა. 1703 წელს გურიის სამთავრომ დაკარგა ბა-

თუმისა და ჩაქვის მხარეები. ქუჩუკ-კაინარჯის ზავის შემდეგ (1774 წ.) ოსმალეთმა თანდათან დაიპყრო ზემოხსენებული ტერიტორია, დაიწყო გამაჰმადიანების პროცესი, რომელიც XIX ს-ის 70-იან წლებამდე გრძელდებოდა. გურიის სამთავროში მომხდარმა ამ პოლიტიკურმა ცვლილებებმა ეთნოგრაფიული გურიის ტერიტორიული შემცირებაც გამოიწვია. XVIII ს-ის ბოლოსა და XIX ს. 30-40-იან წლებში ქვემო გურულები გამაჰმადიანდნენ და ქვემო გურიას ქობულეთი და ქვემო გურულებს ქობულეთელები ეწოდათ. იმ დროინდელ დოკუმენტებში არაერთი შემთხვევაა დაფიქსირებული, როდესაც ერთი ოჯახისა და გვარის წევრები ნაწილი მაჰმადიანი და ნაწილი ქრისტიანი იყო.

გურია პირველად ქართველი ისტორიკოსის ჯუანშერის თხზულებაშია ნახსენები VIII ს-ის ამბების თხრობისას (ქც, 1955, გვ. 241). მეფე არჩილს გურიისა და საბერძნეთის საზღვარს შორის ციხე აუშენებია. იგივე ისტორიკოსი გურიას ახსენებს მურვან-ყრუს ლაშქრობების დროს (735-736 წწ.).

გურიის მეურნეობის ძირითადი დარგები მიწათმოქმედება და მევენახეობა იყო. მევენახეობა, ისევე როგორც სამეგრელოში, მალღარი იყო. ვახუშტის სიტყვით, გურიაში „ღვინო კეთილი და შემრგო“ ღებოდა. გურიაში მრავალი ჯიშის მალღარი ვაზი ხარობდა და ღვინო დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ. უცხოელი მოგზაურები გურულ ღვინოს ფრანგულს (ბურგუნდიულს) ადარებდნენ.

მესაქონლეობა დაქვემდებარებულ როლს თამაშობდა, თუმცა საკმაო რაოდენობით იყო ცხენი, ხარძროხა, თხები, კამეჩები, შინაური ფრინველი და განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ჰყავდათ ღორები. განვითარებული იყო მეფუტკრეობა და მებარეშუმეობა – თაფლი და აბრეშუმის ნაწარმი გატანის საგანს წარმოადგენდა. კლიმატის თავისებურების გამო, ცხვარს იშვიათად შეხვდებოდით. მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ნადირობა. პური მცირე რაოდენობით მოჰყავდათ. ძირითადი მარცვლეული კულტურები საქართველოს ამ ზღვისპირა ეთნოგრაფიული რეგიონისათვის იყო ღომი და მოგვიანებით სიმინდი, აგრეთვე სხვადასხვა პარკოსნები: ლობიო, ცერცვი, ხანჭკოლა... თესავდნენ სელს და ბამბას. გურიიდან გასაყიდად გაჰქონდათ ღვინო, თაფლი... სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერ-

თობა XVIII ს-ის ბოლოსა და XIX ს-ის დასაწყისში გურიის მოსახლეობას იმერეთისა და ახალციხის საფაშოს მოსახლეობასთან ჰქონდა. გურიის მთისწინა სოფლებში მოსახლეობა მასობრივად ეწეოდა ხელოსნობას – ხის ჭურჭლისა და სხვა ნივთების დამზადებას. აჭარა-გურიის ქედის კალთები დაფარული იყო ტყეთა ტევრებით და ამ მხარის ეკონომიკურ ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდა ნადირობა. ნადირობდნენ ირემზე, შველზე, არჩზე, გარეულ ღორზე, დათვზე...

XIX ს. დასაწყისში გურიაში 35 ათასამდე ადამიანს უცხოვრია. მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი 1812 წელს „უამიანობას“ შეეწირა.

ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში, გურიაშიც ზოგ გვარს ცალკე საჯვარე (სამლოცველო) ჰქონდა. ქვემო გურიაში მაჰმადიანობის გავრცელების გამო, არაერთი გვარი ზემო გურიას და დასავლეთ საქართველოს სხვა ეთნოგრაფიულ რეგიონებში გადასახლდა.

გურიის ყოფაზე როცა ვლაპარაკობთ, არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ გურული სიმღერების შესახებ. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზგასმით აღნიშნავენ გურულების მუსიკალობას და მათი სიმღერების ორიგინალურ მრავალხმიანობას. მღეროდნენ არა მარტო ლხინში, ქორწილში, არამედ შრომის დროსაც. „გურული სიმღერა, რომელიც შეგუებული, შეხამებული, მისადაგებული, შეხმატკბილებული იყო შრომა-გარჯილობასთან, აადვილებდა, არაქაფებდა და მეტ ნაყოფიერ-ბარაქიანს ხდიდა შრომას, აძლევდა მას შინაარსსა და ხალისს. ზარმაცს აბეჯითებდა, ლაჩარს ამხნევებდა, დაღლილს ძალ-ღონეს მატებდა, ხორციელად ამხნევებდა, სულიერად აკეთილშობილებდა“ (ა, წულაძე). კარგი ყანური სიმღერა თურმე ოთხ კილომეტრზედაც კი ისმოდა.

ვახუშტი ბაგრატიონი გურულებს შემდეგნაირად ახასიათებდა: „ხოლო კაცნი და ქალნი მგზავსნი იმერთა ზნითა, ქცევითა, სარწმუნოებითა, რჯულითა. სამწყსონი აფხაზეთის კათალიკოზისანი, შემოსილნი აგრეთვე და შუენიერებითაცა, არამედ უმეტეს კეკელანი და რბილნი, ენატკბილმოუბარენი, უმეტეს წიგნის სიტყვით (მესხთაებრ), არამედ ქართულისავე ენისანი და არა სხვსა. ბრძოლასა შინა შემართებელნი... უქურდალნი, უავაზაკონი; ვითარცა ოდიშარ-

ნი, სტუმრის მოყუარენი და კეთილად შემწყნარენი, კეთილშეგებულმნიგნობარნი, მშუდნი, არამედ მყის გულმწყრალნი" (ვახუშტი, გვ. 793).

● **აჭარა.** აჭარას ჩრდილოეთით გურია ესაზღვრება, აღმოსავლეთიდან – სამცხე. აჭარის სამხრეთით დღევანდელი თურქეთის სახელმწიფოში შემავალი შავშეთისა და კლარჯეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულებია. დღევანდელი აჭარა ქობულეთის, ხელვაჩაურის, შუახევის, ხულოსა და ქედის რაიონებისაგან შედგება. პოლიტიკურად, გვიანფეოდალურ პერიოდში, აჭარა სამცხე-საათაბაგოს, შემდეგ კი საფაშოს ნაწილი იყო. ისტორიულ-გეოგრაფიულად, უფრო ადრე, აჭარა ზემო ქართლის (მესხეთის) ნაწილს შეადგენდა. ლეონტი მროველის მიხედვით, მეფე ფარნავაზის მიერ დაწესებული ოძრხის ერისთავის საგამგეო ტერიტორია აჭარასაც მოიცავდა.

ისტორიული ტრადიციით, საქართველოში ქრისტიანობა ყველაზე ადრე აჭარაში გავრცელდა. I ს-ში იგი აქ ანდრია მოციქულს უქადაგია. VII ს. სომხური გეოგრაფიის მიხედვით, აჭარა ქართლის პროვინცია იყო. VIII ს-დან იგი ბაგრატიონთა სამფლობელოს, ე.წ. „ქართველთა სამეფოს“ ნაწილად იქცა. XI საუკუნის შუა ხანებიდან ზემო აჭარა კლარჯეთთან და შავშეთთან ერთად აბუსერიძეთა საერისთავოში შედიოდა, XIII საუკუნის შუა წლებიდან სამცხე-საათაბაგოს ერთ-ერთი საერისთავო იყო.

XVII ს. 70-იან წლებში აჭარა ოსმალებმა დაიპყრეს. XVII საუკუნის II ნახევარში აჭარის ფეოდალებმა მაჰმადიანობა მიიღეს, გლეხობა კი კვლავ ქრისტიანობას იცავდა. ქრისტიანული სარწმუნოება აჭარაში XVIII ს. მიწურულამდე შემორჩა. XIX ს-შიც აქ არაერთი ქრისტიანი იყო, რომელიც ფარულად იცავდა ქრისტეს რჯულს. „ჩემს ახალგაზრდობაში, დასძინა მოხუცმა, ჩვენ ელოცულობდით მათ ნანგრევებში ძველი ჩვეულებისამებრ. ვიცოდით, რომ ჩვენი მამა-პაპანი ერთ დროს ქრისტიანები იყვნენ და რომ ჩვენ თვითონ მოდგმით გურჯები ვართ... ძველი ქრისტიანული ჩვეულებიდან ზოგი რამ შემორჩენილა, მაგალითად, კვერცხების შეღებვა სააღდგომოდ“ (დ. ბაქრაძე). თურქთაგან შევიწროების გამო, აჭარის მოსახლეობის ნაწილი საქართველოს სხვა მხარეებში გაიხიზნა. ოსმალთა

ბატონობა ნომინალური იყო. მოსახლეობა სულთანს გადასახადს არ უხდიდა და რეგულარულ სამხედრო სამსახურს მასთან არ გადიოდა, მხოლოდ ომის დროს აძლევდა მოლაშქრეებს. შემორჩენილი იყო მინათმფლობელობის ძველი ქართული ფორმები.

თურქთა ბატონობის მიუხედავად, აჭარლებმა დაიცვეს და შეინარჩუნეს ქართული დედაენა და წეს-ჩვეულებები.

ფეოდალური ხანის აჭარა კულტურის მაღალ დონეზე იდგა. განვითარებული იყო არქიტექტურა, მწერლობა, წიგნების გადანერა, ხით ხურობა, ხისა და ტყავის დამუშავება. თურქთა ბატონობის დროს ძველი კულტურის მრავალი ძეგლი თითქმის მთლიანად განადგურდა. ჩვენამდე მოაღწია სხალთის ტაძარმა, რამდენიმე ციხემ და თაღოვანმა ქვის ხიდმა.

აჭარლები იყვნენ „კაცნი კელოვანნი ხის მუშაკობითა“ (ვახუშტი, გვ. 677). ისინი მართლაც ხის დამუშავების ცნობილი ოსტატები იყვნენ და ფლობდნენ ხეზე დამუშავების მაღალ ხელოვნებას. აჭარული ხით ნაშენი სახლები გამორჩეული იყო. აჭარულ ოსტატებს სახლების ასაშენებლად აჭარის გარეთაც იწვევდნენ. აჭარლები ადრე შუა საუკუნეებში შესანიშნავი ქვითხურობიცი იყვნენ. მაგალითად, ტბელ აბუსერიძის თხზულებიდან ჩანს, რომ ქვითხურობო-ლოკ-ბასილი ეკლესიების ასაშენებლად თბილისსა და მის მიდამოებში დადიოდა. ქვითხურობა, ეკლესიების მშენებლობა აჭარელთა გარე სამუშაოზე გასვლის ერთ-ერთი ფორმა იყო. ისინი „სიგლახაკისა მთის მოსარენლისათჳს“ ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში მუშაობდნენ. აჭარა მთიანი, ნაკლებმოსავლიანი მხარე იყო, რამაც განაპირობა ხურობის მაღალი დონე და გარე სამუშაოზე სიარული. XIX ს-ში ჭვანელი და ღორჯომელი გლეხები ხარითა და ცხენით ქირაზე სამუშაოდ ჭიათურის მაღაროებშიც დადიოდნენ (ვ. შამილაძე).

ორ-სამსართულიან აჭარულ ხისაგან ნაგებ სახლებში განთავსებული იყო სასტუმრო ოთახები. აჭარაში, განსაკუთრებულ ადგილებში, სასტუმრო სახლებიც არსებობდა. ისინი „სასტუმრო ჯარგვალის“ სახელით იყო ცნობილი და სოფლის განაპირას ანდა გზაჯვარედინზე იდგა. სათანადოდ მოწყობილი ასეთი სახლები უფასო იყო. სასტუმრო სახლების მშენებლობის ძველი ქართული ტრადიცია XX ს-ის დასაწყისში მხოლოდ აჭარამ შემოინახა (თ. ჩიქოვანი;

მ. მონერელია). ყველა სახლი მორთული იყო ადგილობრივი ხელოსნების მიერ დამზადებული ავეჯით (ორნამენტირებული ტახტები, სკამ-მაგიდები, ჯამ-ჭურჭელი). აჭარაში წნული ჭურჭლის მკეთებლებიც ბევრი იყვნენ.

აჭარა ხასიათდებოდა რა ვერტიკალური ზონალობით, მთაში აქ მეურნეობა სიმბიოზური ხასიათის იყო. აჭარაში სამინათმოქმედო ყოფის თავისებურება ფერდობების დატერასება იყო. მიწის დატერასება ნიადაგის ეროზიისაგან დაცვის ერთ-ერთი საშუალებაც იყო. ამასთანავე, იგი ხელს უწყობდა მიწის ფონდის გონივრულ გამოყენებას. ასეთი ტიპის ტერასები ბევრი იყო სამცხესა და შავშეთ-კლარჯეთში. აჭარელთათვის არც ურთიერთდახმარების ფორმები იყო უცხო, რომელიც აქ მოდგამის, მინიდის და ნადის სახელწოდებას ატარებდა (აჭარა ნადური სიმღერების მრავალფეროვნებითაც გამოირჩეოდა).

მართალია, აჭარლები გვიან მევენახეობა-მელვინეობას აღარ მისდევდნენ, მაგრამ აშკარაა, რომ საქართველოს ამ კუთხის მცხოვრებთათვის, მეურნეობის ეს დარგი ისტორიულად ტრადიციული იყო. აჭარაში ვაზის 70-მდე ჯიში ყოფილა გავრცელებული. მაჭახლის ხეობაში დიდი ადგილი ეკავა ჩხავერის მოშენებას. ისევე როგორც დასავლეთ საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში, აჭარაშიც ვენახი მაღლარის ფორმით იყო წარმოდგენილი. აჭარაში ვაზის ფართოდ გავრცელებასა და მევენახეობა-მელვინეობის მაღალ კულტურაზე მიუთითებს აქ გამოვლენილი ქვის ლოდში ამოკვეთილი სანახელები (იყო ხის სანახელებიც). მიწებში ნაპოვნია არაერთი უზარმაზარი ქვევრი: „თითქმის ყველა სოფელში დარჩენილა უზარმაზარი ქვევრები (შიგ ასი წლის წინ ჩასხმული ღვინოც კი უნახავთ) იმასლა ჰმონმობს, რომ მევენახეობას აქ ოდესღაც საპატიო ადგილი ეჭირა და ცხოვრების ერთ სახსართაგანს შეადგენდა“ (თ. სახოკია). აჭარაში ქვევრები ადგილზე მზადდებოდა (შუახვეის, მაჭახლის და მერისის ხეობები); შემოჰქონდათ ბორჩხიდან (ჭოროხის ხეობა). გავრცელებული იყო დახურული ტიპის მარნები.

აჭარაში განვითარებული იყო მესაქონლეობა. აჭარული ერბო და კარაქი განთქმული იყო. ჯერ კიდევ XVIII ს-ის პირველ ნახევარში

მიუთითებდა ვახუშტი ბაგრატიონი აჭარაში განსაკუთრებით გემრიელი და განსხვავებული ტექნოლოგიით დამზადებული ყველის შესახებ: „აქ აკეთებენ ყუელს... არაოდესვე ნახდების, არცა დაოდების, რაჟამს გნებავს შემგბარი კეთილსაჲმარ არს“. თ. სახოკია აჭარულ ყველს თუშურ ყველს ადარებდა. აჭარაში მენველი კამეჩიც ბევრი ჰყოლიათ. ისევე როგორც დასავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონებში, აჭარაში ქრისტიანობის დროს ღორის მოშენებაც დანიშნულებული იყო. აჭარის მოსახლეობა მესაქონლეობაში ფართოდ იყენებდა იაილებისა და ყიშლების სისტემას, რაც ზაფხულში საქონლის მთაში, ალპიურ ზოლში დაახლოებით სამი თვით გადაყვანას გულისხმობს. იაილებზე საქონელთან ერთად ძირითადად ქალები მიდიოდნენ. სოფლებში საქონელს მხოლოდ მოსავლის აღების შემდეგ აბრუნებდნენ. მთაში ასვლიდან შუა პერიოდში ტრადიციისამებრ „შუამთობის“ დღესასწაულს აღნიშნავდნენ (ეთნოგრაფიული მასალებით, შუამთობის ძველი სახელწოდება „მემხილიანობა“ იყო, რაც ხალხის ხილვას ნიშნავდა). ისტორიულად აჭარლებს მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ჰქონდათ მოსაზღვრე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მოსახლეობასთან, მათ შორის, დღევანდელ თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეულ კლარჯეთისა და შავშეთის მხარეებთან. აჭარა სხალთის ხეობით, ძალიან მოკლე გზით, შავშეთისა და ფოცხოვის გავლით, არტაანს უკავშირდებოდა. აქედან კი გადასასვლელი ყარსში იყო. ეს სავაჭრო გზა არა მხოლოდ XIX საუკუნის ლიტერატურით დასტურდება, არამედ დღევანდელი ეთნოგრაფიული მონაცემებითაც. ზოგიერთი სხალთა-ხიხანის ხეობის სამი სოფლის (სკვანა, ბაკო, ზემო თხილოვანა) მცხოვრებთა თურქული ენის ფლობას სწორედ ამ ფაქტორით ხსნის. ეს ურთიერთობა 1920-იანი წლების ბოლომდე საქორწინო ურთიერთობის თვალსაზრისითაც ინტენსიური იყო.

აჭარაში XX ს-ში დიდი გავლენა პოვა სუბტროპიკული კულტურების და თამბაქოს მოყვანამ. აჭარაში ფრიად დანიშნულებული ყოფილა მეფუტკრეობაც. აქედან, დ. ბაქრაძის ცნობით, კონსტანტინეპოლის ბაზარზე ათი ათასი ოყა თაფლი და სანთელი გადიოდა. ყარსში თაფლი ხინოს (კინტრიშის) ხეობიდან მიჰქონდათ. მაჭახლის ხე-

ობის სოფელ ევფრასიდან XIX ს-ში ასეული ფუთი თაფლი და სანთელი გაჰქონდათ ართვინელ ვაჭრებს ცხენებზე აკიდებული გუდებით.

აჭარაში მზადდებოდა აგრეთვე ცეცხლსასროლი და ცივი იარაღი. თოფები და დამბაჩები ოსტატურად იყო მოსევადებული. იარაღისათვის საჭირო რკინას ადგილზევე – მაჭახელში მოიპოვებდნენ (ნ. კახიძე). აჭარელთა ყოფაზე როდესაც ვსაუბრობთ, არ შეიძლება ამ კუთხისათვის დამახასიათებელი ორიგინალური, ღრმა შინაარსით აღსავსე ცეკვები (მაგალითად, „ხორუმი“) არ გავიხსენოთ. პოპულარული იყო საქორწინო სიმღერა „ჰორირამა“; მას დედოფლის მოყვანის დროს მღეროდნენ. ამ მხარეში გავრცელებული მუსიკალური ინსტრუმენტი იყო ჭიბონი.

● **სამცხე.** სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს გეოგრაფიულ რეგიონში, რომელსაც ზემო ქართლი ეწოდებოდა, სამცხის ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე შედიოდა. საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებში შედის აგრეთვე ჯავახეთი და თორი. დანარჩენი ეთნოგრაფიული მხარეები თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებშია. სამცხე დღევანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით ახალციხის, ადიგენის და ასპინძის რაიონებს მოიცავს. სამცხეს დასავლეთიდან აჭარა ესაზღვრება, აღმოსავლეთიდან – ჯავახეთი. სამცხის სამხრეთით ისტორიული ქართული პროვინცია – ერუშეთი იყო, ჩრდილოეთით კი – გურია და იმერეთი. სამცხის ნაწილი – ფოცხოვის ხეობა დღეს თურქეთშია. სახელწოდება სამცხე მომდინარეობს მესხთა ტომის სახელისაგან (სამესხე – სამცხე). სამცხე საქართველოს დაწინაურებული ეთნოგრაფიული რეგიონი იყო, როგორც ეკონომიკური, ისე კულტურული თვალსაზრისით. აქ იყო აგებული ქართული საეკლესიო არქიტექტურის შესანიშნავი ძეგლები (საფარა, ზარზმა, ბიეთი, ჭულე...), კლდეში ნაკვეთი ნაგებობანი (ვარძიის კომპლექსი). სამცხეშია შექმნილი ბექა-ალბუღას ფეოდალური სამართლის წიგნი. სამცხე მთლიანად გაუპარტახებიათ არაბ დამპყრობლებს ისე, რომ „არღარა იპოვებოდა ნაშენები, არცა საჭამანდი და პირუტყვი ყოვლადვე“ (ქც, 1955, გვ. 234). მაგრამ ეს მხარე, მთელ სამხრეთ საქართველოსთან ერთად, კვლავ მოშენდა. XVI ს-ის ბოლოს სამცხე-საათაბაგო თურქებმა დაიპყრეს და 1625 წელს მან, როგორც პოლიტიკურმა ერთეულმა, არსებობა შეწყვიტა. მიწათ-

მფლობელობის ქართული წესი ოსმალური წესით შეიცვალა. მინის დროებით მფლობელად სამხედრო ვალდებული გამოცხადდა. სამხედრო ვალდებული კი მაჰმადიანი უნდა ყოფილიყო. ამან დააჩქარა სამცხე-საათაბაგოს (ახალციხის საფაშოს) ისლამიზაცია. ნელ-ნელა ჯერ ფეოდალები გამაჰმადიანდნენ, შემდეგ – გლეხები. გლეხების გამაჰმადიანებამ ინტენსიური ხასიათი XVII ს-ის შუა ხანებიდან მიიღო. ბევრმა გამაჰმადიანებულმა ქართველმა ენაც დაივიწყა და მათ დედაენად თურქული იქცა. სამცხელების შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: „კაცნი და ქალნი არიან მგზავსნი ქართველთანი, არამედ უმეტეს ნელიად და ენა-ტკბილად მოუბარნი, ტანოვანნი, მკნენი, შემმართებელნი, შუენიერნი, ცოდვა-კვლოვნების მოყუარენი, არამედ ან, მაჰმადიანობის გამო, არღარა. სარწმუნოებით იყვნენ წლისამდე ქრისტეს ჩ“ქკვ, ქართულისა ტ“იდ-მდე სრულიად ქრისტინენი ქართველთა თანა და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი, ხოლო ან მთავარნი და წარჩინებულნი არიან მოჰმადიანნი, და გლეხნი ქრისტიანენი... ენა საკუთრად აქუსთ იგივე ქართული. გარნა წარჩინებულნი ნადიმთა და კრებულთა შინა უბნობენ ან თათრულსა და თვსთა სახლებთა ანუ ურთიერთის მეგობრობათა შინა იტყვან ქართულსავე. სამოსლით მოსილნი არიან წარჩინებულნი და მოჰმადიანნი ვითარცა ოსმალნი, და ქრისტიანენი ვითარცა ბერძენნი, ხოლო ჯავახეთისანი და ვიეთნიმე მესხნიცა, ვითარცა თრიალელნი. და გულისკმა ჰყავ ეგრეთვე ქალნიცა მათნი, არამედ გლეხნი კუალად-ცა მაჰმადიანდებიან ჭირისათჳს ღიდისა“. მიუხედავად იმისა, რომ სამცხის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონი და მთლიანად სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო თურქეთის გამგებლობაში აღმოჩნდა, გვიან შუა საუკუნეებში აღნიშნული მხარის მოსახლეობას არ შეუწყვეტია სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობასთან.

სამცხე განვითარებული მინათმოქმედების „ქვეყანა“ იყო. VI ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოფი კესარიელი წერდა: „მესხეთის მთები არც მწირია და არც ნაყოფიერებას მოკლებული, არამედ საესეა ყოველგვარი სიკეთით, რადგანაც მესხებიც მარჯვე მინის მუშები არიან და აქ ვენახებიც არის“ (გეორგიკა, II, 1965, გვ. 127). სამცხეში სახვნელი იარაღის რამდენიმე სახეობა არსებობდა (კავი,

არონა, ჯილა, დიდი გუთანი). ყველა ისინი სათანადო რელიეფსა და ნიადაგს იყო მისადაგებული.

ძველთაგანვე სამცხის სოფლის მეურნეობაში გავრცელებული იყო ტერასების გამართვის ტრადიცია. როგორც სამართლიანად მიუთითებენ, სამცხის მინაზე, მის განსაზღვრულ მიკრორეგიონებში, ადგილობრივი პირობების ზუსტი გათვალისწინებით, კერძოდ მზის, წყლის და მიწის სიკეთის სწორი შეთანწყობით ისტორიულად არის ჩამოყალიბებული ტერასული მიწათმოქმედება (მ. გეგეშიძე). სწორედ ეს ფორმა იყო მეურნეობრივად ყველაზე ეფექტური ამ განსაზღვრულ გარემოში. ტერასებზე სამცხელ გლეხებს ძირითადად ვენახი და ხეხილის ბაღები ჰქონდათ გაშენებული. მევენახეობა სამცხის სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი უძველესი დარგია, რასაც მოწმობს ნავენახარი ადგილები, ქვის სანახელები, საქაჯავები, ქვევრები. სამცხეში თურქთა ბატონობისა და ისლამის გავრცელების შედეგად მევენახეობა დაკნინდა. ვაზის არაერთი უძველესი ჯიში მიივიწყეს. 1672 წელს სამცხეზე გაიარა ფრანგმა ჟან შარდენმა, რომელიც ფრიად აქებდა აქაური (ჯერ კიდევ უმეტესად ქრისტიანი) მოსახლეობის სტუმართმოყვარეობას, პურის გემოს: „სოფლებში რთველი იყო, შესანიშნავი მეჩვენა ყურძენი, ახალი და ძველი ღვინო. ჩვენ უხვად გვაძლევდნენ ქათმებს, კვერცხებს, ბოსტნეულს. ღვინო, პური და ხილი ბლომად გვქონდა, რადგან თითოეულ მოსახლეს თავის წილად დიდი დოქით ღვინო, ერთი კალათა ხილი და ერთი კალათა პური მოჰქონდა. ჩემგან ფულს არ იღებდნენ“.

საქართველოში ცნობილი იყო სამცხური ხილი; აქ ვაშლის ორმოცამდე ჯიში ყოფილა გავრცელებული. მდიდარი იყო სამცხე მსხლის, ქლიავის, თუთის ჯიშებით. განსაკუთრებით სასიამოვნო გემო ჰქონდა სამცხის თუთის არაყს.

სამცხეში იყო განვითარებული მესაქონლეობა. დღესაც მონონებით სარგებლობს მაღალკალორიული და ნოყიერი ე.წ. ახალციხური ყველი. სამცხელები რუმბებისა და ტიკების ცნობილი ოსტატები იყვნენ, რომელთა ნახელავი როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს მეღვინეობის ცენტრებში იყიდებოდა. სამცხეში, ისევე როგორც ქართლსა და თრიალეთში, გავრცელებული იყო ერთ-ერთი შესანიშნავი ხალხური საცხოვრებელი – დარბაზი გვირგვინი-

სებური გადახურვით. ის დიდი ოჯახის ტიპურ საცხოვრებელს წარმოადგენდა.

სამცხე, რომელიც პირველად განიცდიდა სამხრეთიდან შემოჭრილი მტრის თავდასხმებს, დასახლების თავისებური ტიპითაც გამოირჩეოდა. სახლები ისე შენდებოდა, რომ მომხდურისათვის თვალშისაცემი არ ყოფილიყო. ამგვარ სოფელში მოხვედრილი ადამიანი ძნელად ერკეოდა სოფელში იყო თუ დაუსახლებელ პუნქტში, რადგან სახლები არ ჩანდა. აქა-იქ რალაც მინაყრილის მაგვარი პატარა ბორცვები და მათ შორის გამავალი ბილიკები თუ შეიმჩნეოდა. საგარეო ფაქტორმა აიძულა სამცხელი გლეხი მინისქვეშა სამალავები, ე.წ. დარანებიც აეშენებინა. სოფლის ქვეშ ანდა მის სიახლოვეს აგებდნენ მინისქვეშა ოთახისმაგვარ სამალავებს, რომლებიც ერთმანეთთან გვირაბებით იყო დაკავშირებული. დარანებს საიდუმლო სასულები ჰქონდა დატანებული. დარანები სოფლის სიდიდის მიხედვით კეთდებოდა. მოზრდილი სოფლების დარანებში 150-200 კაცი ეტეოდა.

• **ჯავახეთი.** სამცხეს ჯავახეთთან ერთად ხშირად ერთ ეთნოგრაფიულ ერთეულადაც გაიაზრებენ და მას „სამცხე-ჯავახეთს“ უწოდებენ. მაგრამ როგორც ისტორიული, ასევე ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ჯავახეთი ცალკე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონია. თუმცა დღევანდელ ჯავახეთში ჯავახთა ეთნოგრაფიული ჯგუფების წარმომადგენლები მცირე რაოდენობით მოსახლეობენ. თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით ჯავახეთი მოიცავს ნინოწმინდის, ახალქალაქის და ნანილობრივ ასპინძის რაიონებს. ჯავახეთს ჩრდილო-დასავლეთიდან სამცხე ესაზღვრება, აღმოსავლეთიდან – ქვემო ქართლი, ჩრდილოეთიდან – თორი და შიდა ქართლი, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან – თრიალეთი. სამხრეთით დღეს ჯავახეთს უშუალოდ ესაზღვრება თურქეთი და სომხეთი. ამრიგად, ჯავახეთი მნიშვნელოვანი საკომუნიკაციო-გეოგრაფიული მხარე იყო. ნიკო ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ „გამტარგზების სიმრავლით და ცენტრალური მდებარეობით მხოლოდ თრიალეთი თუ შეედრება ჯავახეთს“.

წყაროებში ჯავახეთი, „ზაბახას“ სახელწოდებით, პირველად ძვ.წ. 785 წ. იხსენიება ურარტუს მეფის – არგიშტ I-ის წარწერაში.

უძველეს ხანაში ჯავახეთი ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი საერის-თავო იყო. საქართველოს სახელმწიფოს ძლიერების ხანაში (XI-XIII სს.) ჯავახეთში აშენდა ქარვასლები, ხიდები, ეკლესია-მონასტრები, სამეფო რეზიდენციები. XIII ს-დან ჯავახეთის ადმინისტრაციულ საზღვრებში შედიოდა პალაკაციო და სამცხის ნაწილი (დ. ბერძენიშვილი). XVI ს.-ში სამხრეთ საქართველოს სხვა ტერიტორიულ ერთეულებთან ერთად, ჯავახეთი ოსმალეთმა მიიტაცა. ჯავახეთის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი აღმოსავლეთ საქართველოში გადასახლდა. ადგილზე დარჩენილები აიძულეს ისლამი მიეღოთ. მაჰმადიანმა ქართველებმაც მასობრივად მიატოვეს ჯავახეთი მას შემდეგ, რაც ეს მხარე რუსეთმა შეიერთა. ისინი თურქეთის შიდა პროვინციებში გადასახლდნენ. ქართველთა ნასოფლარებზე ცარიზმმა თურქეთიდან სომხური მოსახლეობა ჩამოასახლა 1829-1832 წლებში. აქვე დაასახლეს რუსეთის შიდა გუბერნიებიდან მიგრირებული სექტანტი დუხობორები. ჯავახეთში ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა დღეს მხოლოდ რამდენიმე სოფელში ცხოვრობს და მთელი XX ს-ის მანძილზე მათ მიგრაციისადმი მიდრეკილება ახასიათებდათ.

საყურადღებოა, რომ ჯავახეთის სოფელ მურჯახეთში XVIII ს-შიც კი გადაუკეთებიათ ძველი ეკლესია. ამ ეკლესიის საკურთხეველზე XVIII ს-ის ასეთი მხედრული წარწერა ყოფილა: „ქ. ღმერთმან შეიწყალე საბა ჭანტურიძე მღვდელი...“

ჯავახეთი ძირითადად მთიანი „ქვეყანაა“ და მეურნეობაც მთისათვის დამახასიათებელი იყო. ვახუშტის სიტყვით, ჯავახეთი უვენახო და უტყეო მხარეს წარმოადგენდა. მაგრამ ისტორიულად ასე არ ყოფილა, რაზედაც მიუთითებს სამსარის გამოქვაბულის X ს-ის ერთ-ერთი წარწერა. ეკლესიის მშენებლობის დაწყებისას ეს ადგილი ტყით ყოფილა დაფარული (დევი ბერძენიშვილი), „გურჯისტანის ვილაიეთის დავთრით“ კი ფარვანის ტყის ჩრდილოეთ ნაწილის ტერიტორია „ტყე-ჯავახეთის რაიონადაა“ სახელდებული. მეურნეობის წამყვანი დარგები მესაქონლეობა და მემინდვრეობა იყო. სახნავსათესი ფართობების დიდი რაოდენობა, ჯავახეთში მემინდვრეობის ფართოდ განვითარების საშუალებას იძლეოდა. ჯავახეთს საქართველოს ბელელსაც უწოდებდნენ, რასაც ერთი ქართული ხალხური

ლექსიც ადასტურებს: „მე ჯავახეთს რა მიშავდა, მთვარე იყო მზესავითა. // კალმახი და ქერის პური წინ მეყარა ბზესავითა“. ჯავახებს სხვა საქონელთან ერთად დიდი რაოდენობით ჰყავდათ ცხვარი. ტექნიკური კულტურებიდან მოჰყავდათ სელი, რომლისაგანაც ზეთს ხდიდნენ. ზეთსახდელი გელაზები გვიანობამდე შემორჩა საქართველოს ამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ პროვინციას. ზეთსახდელების (ბაზირხანების) სიმრავლის შესახებ მიუთითებდა ნ. ბერძენიშვილი: „ადგილობრივმა სომეხმა... ეკლესიის მახლობლად ერთი ფრიად განიერი და ღრმა ორმო გვიჩვენა და დაურთო: „აი, აქ ძველად ქართველებს ბაზირხანა ჰქონიათ. სანწები დიდრონი ქვები მეც მახსოვს ეყარა... დიდი ბაზირხანა ყოფილა. ძველად კი როგორც ასეთი ხარაბებიდან ჩანს, თითქმის ყოველ სოფელში ჰქონიათ ბაზირხანა. ეტყობა სელი ბევრი უთესიათ და ზეთიც ბლომად უხდიათ“. ჯავახეთის სოფელ გოგაშენში ნ. ბერძენიშვილისათვის უამბნიათ: „ჯავახეთში კამეჩი ზეთის წაუსმელად სრულიად ვერ გაძლებდა, ასევეა აქლემიც. ზეთია ხარ-ძროხის ერთადერთი წამალი, როცა მათ მუნი სჭირთ... ზეთი ღარიბი ხალხის მთავარი საკვებია. მარხვაში კი ყველა ზეთს ხმარობდა მხოლოდ. სანათიც ზეთისა იყო. ნავთი გვიან შემოვიდა...“ მეცნიერი ასკვნიდა: „ძველ დროს ზეთს, რა თქმა უნდა, გაცილებით ფართე მოხმარება ჰქონდა: ის იყო თითქმის ერთადერთი ასანთი სითხე, საჭმელადაც მისი მოხმარება შეუდარებლად უფრო ფართე იყო: ღარიბი მოსახლეობის გვერდით, რომელიც მაშინ უმთავრესად ზეთის მომხმარებელი იყო, აუარებელი მონასტრები ზეთის მუდმივი მომხმარებლები იყვნენ, ხოლო მარხვის დღეებში (და წლის ნახევარი, თუ მეტი არა, სწორედ მარხვის დღეები იყო) მთელი მოსახლეობა ზეთის მომხმარებელი ხდებოდა... სავაჭრო ტრანსპორტის უმთავრესი მატარებელი – აქლემები დიდი რაოდენობით მოითხოვდნენ სოფლის მეურნეობის ამ პროდუქტს. ყველა ამის გათვალისწინებით ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა დიდმნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო სოფლის მეურნეობის ეს დარგი ჯავახეთისათვის და გასაგები ხდება ზეთსახდელთა ნანგრევ-ნაშთების ის სიმრავლე, რომელიც აგრე დიდ ყურადღებას იქცევს ადგილობრივი მოსახლეობისას“.

ჯავახეთში მრავლადაა ტბები. ტბები კი მდიდარი იყო თევზით, რაც აქ მეთევზეობის განვითარების შესაძლებლობას ქმნიდა. XVI ს-ში ჯავახეთის ყველა ტბა თევზის გადასახადით იყო დაბეგრილი. ტბების დიდი რაოდენობით არსებობამ ჯავახეთის ისტორიულ-გეოგრაფიულ განვითარებაზეც მნიშვნელოვნად იმოქმედა. როგორც აღნიშნავენ „გეომორფოლოგიური თავისებურებების გამო, ზემო ჯავახეთის ცალკეული მდინარეები არ ქმნიდნენ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებს – „ხეეებს“. აქ დიდი და მცირე ტბები ქმნიან პატარა მდინარეთა შემკრებ აუზებს, მთა-გორებით გამოყოფილი სხვა ასეთივე ან მშრალი ქვაბურებისაგან. სწორედ ამ ტბების ირგვლივ არსებული სოფლები შეადგენენ აქაურ მიკროქვეყნებს“ (დ. ბერძენიშვილი). ჯავახეთი რომ მეურნეობრივი თვალსაზრისით მრავალფეროვანი მხარე იყო, ამას ადასტურებს 1595 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, რომლის მიხედვით ადგილობრივ მცხოვრებლებს შენერილი ჰქონდათ გადასახადი ქერზე, ხორბალზე, ჭვავზე, სელის თესლზე, ოსპზე, მუხუდოზე, კაკალზე, იონჯასა და თივაზე, იალალზე, ცხვარზე, ღორზე, ფუტყარზე. მხოლოდ ჯავახეთის რვა სოფელშია აღნიშნული ვენახის არსებობა. ნ. ბერძენიშვილიც წერდა: „მსხვილი და წვრილფეხა საქონელი (მუშა-საქონელი, ხორცი, მატყლი, ტყავი, რძის ნაწარმი), სელი (ზეთი), თაფლი, სანთელი, შინაური ფრინველი და თევზი, ქერი იყო ჯავახეთის მოსახლეობის დოვლათი, რის გარდასამეტსაც ის სააღებშიცე-მო საქმედ აქცევდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებთან“.

სამცხის მსგავსად, დარანები ჯავახეთშიც უკეთებიათ. ასეთი დარანი ნ. ბერძენიშვილს სოფ. მურჯახეთში უნახავს. მას ის უწოდებს „მღვიმე ფრიად მაგარი და განიერი“. დარანი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა და ერთმანეთთან ვიწრო ხვრელებით ყოფილა დაკავშირებული.

ჯავახეთში ქართული საეკლესიო არქიტექტურის არაერთი შესანიშნავი ძეგლია, რომელთაგანაც შეიძლება დავასახელოთ კუმურდოსი და წყაროსთავის ტაძრები. პირველი მათგანი X ს-ის ძეგლია. მისი ამშენებელი ყოფილა ქართველი ხუროთმოძღვარი საკოცარი. კუმურდო თავიდანვე ჯავახეთის საეკლესიო ცენტრი ყოფილა. წყაროებში კუმურდოს მღვდელმთავარი პირველად VI ს-ში იხსენიება. რაც შეეხება წყაროსთავს, ის ახლანდელი თურქეთის ტე-

რიტორიაზეა, კარნახის ტბის მახლობლად. ჯუანშერის ცნობით, ტაძარი ააგო მეფე ვახტანგ გორგასალის ძემ – მირდატმა. წყაროსთავი, რომელიც ახლა დანგრეულია, თავდაპირველად ბაზილიკას წარმოადგენდა, რომელიც X ს-ში გუმბათოვან ტაძრად გადაკეთდა.

ჯავახეთში ძველ ქართულ სასაფლაოებზე დიდი რაოდენობით იყო შემორჩენილი ცხვარ-ვერძებისა და ცხენის ქანდაკებები. ქვისაგან გამოქანდაკებული ეს ზოომორფული ქანდაკებები საფლავის ძეგლებს წარმოადგენდა და „ხასიათდებიან ქართული ტრადიციული ხელოვნებისა და ხელოსნობის ნიშნებით, მათში გამოკვეთილად ჩანს, ქრისტიანული აზროვნების ბევრი მნიშვნელოვანი მომენტი... და მათში ძალზე რელიეფურადაა გამოკვეთილი ქართული სინამდვილისათვის დამახასიათებელი ელემენტები“ (ე. ნადირაძე).

ჯავახეთი ძირითადად უტყეო მხარე იყო და მისი მკვიდრნი ნივას სწევდნენ. XX ს-ში ჯავახეთის სოფლის მეურნეობაში კარტოფილის მოყვანა დანინაურდა.

ვახუშტი ბაგრატიონი ჯავახების შესახებ შემდეგს მოგვითხრობს: „კაცნი და ქალნი მგზავსნი ქართლის გლეხთა, ტანოვანნი, შუენიერ-ჰაეროვანნი, უსაქციელონი ბრიყუნი; სარწმუნოებით გლეხნი ჯერეთ ქრისტიანენი სრულიად, არამედ არლარა უვით მწყემსი ეპისკოპოზი, გარნა ჰყავთ მლუდელნი ქართველნი. ენა აქუსთ ქართული, და უწყიან მოთავეთა თათრულიცა დამჭირნეობისათვის ოსმალთა“.

❖ **თორი.** ზემო ქართლში (მესხეთში) შედიოდა თორიცი, რომელიც ძირითადად ბორჯომის რაიონს მოიცავს. თორს სამხრეთიდან ჯავახეთი ესაზღვრება, დასავლეთით – სამცხე, აღმოსავლეთით – თრიალეთი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით – შიდა ქართლი. შუაფეოდალურ ხანაში თორი იყო ცალკე სადროშო, რომელსაც სათავეში თორელების ფეოდალური საგვარეულო ედგა. ამ დროს თორი ჯავახეთსა და სამცხის ნაწილსაც მოიცავდა. XVI ს-ში თორი ოსმალებმა დაიპყრეს. XVII-XVIII სს. თორი ქართლის სამეფომ დაიბრუნა, მაგრამ აქ ადგილობრივი მოსახლეობა ან ამოწყდა, ან სხვაგან გადასახლდა. თორი ხელახლა მოშენდა XIX ს-ის 30-იანი წლებიდან ძირითადად ზემო იმერეთიდან გადმოსახლებული მოსახლეობის მიერ. აქვე დაბრუნდა შიდა ქართლში გადასახლებული რამდენიმე გვარიც. ტყით

მდიდარი თორიდან XIX ს-ში ხე-ტყე გაჰქონდათ ძირითადად ტივე-ბის საშუალებით. თორელები მისდევდნენ მესაქონლეობას, მეცხვარეობას, მეღორეობას. თორის საზაფხულო საძოვრებს შიდა ქართლის მოსახლეობაც იყენებდა. თორელებს მოჰყავდათ ხორბალი და ქერი. „მთიან ნასოფლარებში ნაპოვნი ჭურები კი მიგვანიშნებენ დაბლობიდან ღვინის ამოტანასა, ან ტკბილის ადგილობრივ დაღვინებაზე“ (დ. ბერძენიშვილი). თორელები ხდიდნენ სელის ზეთსაც.

თორში არაერთი ქართული ქრისტიანული ძეგლია, რომელთაგანაც აღსანიშნავია ტიმოთესუბნის მონასტერი, სადგერისა და დაბის ეკლესიები. აქვეა არაერთი ციხე და ნაციხარი.

● **შავშეთი.** დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე ქართული ეთნოგრაფიული რეალები და ქართული ენა უმეტესად შავშეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ რეგიონში მაცხოვრებლებმა შემოინახეს. შავშეთი სამხრეთით უშუალოდ აჭარას ესაზღვრება. შავშეთში იყო X ს-ში დაარსებული ტბეთის მონასტერი, სადაც ტბელი ეპისკოპოსი იჯდა. 1547 წელს შავშეთი თურქებმა დაიპყრეს, ხოლო 1878 წელს შავშეთი რუსეთმა შეიერთა. შემდგომ კვლავ ოსმალეთმა დაიპყრო. შავშეთის ძველი სოფლები იქ მოსახლე ძირითადი გვარის სახელს ატარებდა. გვართა უმეტესობა -ძე სუფიქსს ირთავდა. 1886 წ. რუსეთის ხელისუფლებამ აღწერა შავშეთშიც ჩაატარა. აქ მცხოვრებთა უდიდესი ნაწილი ქართველ მაჰმადიანადაა ჩანერილი. 1874 წელს სამხრეთ საქართველოში იმოგზაურა დიმიტრი ბაქრაძემ, რომელიც წერდა: „ამ საუბრის დროს ქართული მაყრული შემომესმა. და მართლაც, ზენდიდელი ბეგი თურმე შავშეთელი ბეგის ქალზე ქორწინდებოდა და შავშეთიდან მას სიმღერით მიაცილებდა კარგა მოზრდილი მაყრიონი“ (დ. ბაქრაძე). შავშეთში, კლარჯეთსა და სხვა ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ რეგიონებში ჯერ კიდევ შემორჩენილი ყოფილა არაერთი ქართული ტრადიციული ყოფითი რეალია. იმავე ავტორს თუ მოვუსმენთ, ამაში უდავოდ დავრწმუნდებით: „აქაური საქორწინო წეს-ჩვეულება ბევრ რამეში ჰგავს ქართულს. მაგალითად, წინასწარი მოლაპარაკება მშობლებს შორის შუამავლის მეშვეობით, მზითვის პირობა და თვით მზითვეი, დაწინდვა და მისი ცერემონია, სიძე-პატარძლის სახელები ქორწილის დროს – მეფე, დედოფალი, ასევე სიძე-პატარძლის მხლებელთა სახელები –

მაყრები, სიმღერა, რომელსაც ამ დროს ასრულებენ – მაყრული, მისი სიტყვები და კილო, თვითონ ქორწინების ზეიმი სამ დღეს – ქორწილი, – ყველაფერი ეს წმინდა ქართულია და იგი შემონახულია არა მარტო აჭარაში, არამედ ყველგან ამ მხარის ქართველ მუსლიმებში”. შავშეთის ნაწილი იყო იმერხევი. ქართული მეტყველება დღეს ძირითადად აქაა შემორჩენილი. სხვათა შორის, იმერხეველები შავშეთელებს „გადაბრუნებულ ქართველებს“ უწოდებენ. 1886 წლის საოჯახო სიებით შავშეთელები უკვე თურქებად იყვნენ აღრიცხული, თუმცა ეთნოგრაფიული მონაცემებით XX საუკუნეშიც შავშეთში მოხუცებმა ქართული იცოდნენ. აღნიშნული აღწერით შავშეთში გათურქებული ქართველების რაოდენობა 9401 სული იყო. რაც შეეხება თვით ქართველთა რაოდენობას, ის 7556 კაცს შეადგენდა (მთლიანად ართვინის ოკრუგში ქართველების რაოდენობა 17802 სული იყო). 1907-1908 წლების სტატისტიკური მონაცემებით იმერხევში ქართველების რაოდენობა 6896 კაცი იყო. ოცი წლის განმავლობაში კლება ამკარაა (–562). 1907 წლის მონაცემებით, შავშეთის ერთ-ერთ სოფელში, კერძოდ სოფორაში მოსახლეებს ქართული ეთნიკური თვითშეგნება ჯერ კიდევ ჰქონდათ შემორჩენილი: სხვა სოფლის მკვიდრთაგან განსხვავებით ეთნიკურობის გრაფაში მათ „ქართველი-მაჰმადიანი“ აქვთ მინერილი (სხვათა შორის, ამავე დემოგრაფიული მასალით, ართვინის ოკრუგის, რომელშიც ართვინის, არტანუჯის და შავშეთ-იმერხევის უბნები შედიოდა, რამდენიმე სოფლის მცხოვრებთ მინერილი აქვთ არა „ქართველი-მაჰმადიანი“, არამედ „ქართველი“, რაც პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ მათ ისლამი არ ჰქონდათ მიღებული. ასეთ სოფელთა შორის შეიძლება დავასახელოთ *მანატბა* და *ბაზგირეთი* – იმერხევში, *ანაგერტი* და *მეცაგილი* – არტანუჯის მხარეს, ე. ი. კლარჯეთში, *ბეშაული* და *კაბარჯეთი* – ართვინის მხარეს). ველზე მუშაობისას დასტურდება, რომ შავშეთში ოიკონიმები (სოფლის სახელები) მთლიანად ქართული იყო: *ანკლია*, *ვერხნალი*, *ზენდაბა*, *მოქვთა*, *მოროხოზი*, *მოხობანი*, *სინგოთი*, *ხანთუშეთი*, *ცეცხლაური*, *ცორცელი*, *სათაფლია*, *გარყლობი*, *ახალხაბა*, *დაბაკეთილი*, *ტბეთი*, *თურმანიძე*, *ცივეთი*, *ციხისძირი*, *ჭვარები*, *დაბანვრილი*, *მერია*, *სხლობანი*, *ციხია*, *შაექეთი*, *ქვათეთრისი*, *ოქრობაქეთი*, *ვანთა*, *ველი*, *გურნათელი*, *საბუდარა*, *სათლელი* და სხვა.

დღეს ოფიციალურად ეს ქართული სოფლის სახელები უკვე თურქული სახელებითაა შეცვლილი. მოსახლეობამ კი ქართული ტოპონიმები კვლავ იცის. უფრო მეტიც – შავშეთის მიკროტოპონომიის (ღელეების, მთების, სახენელების, სათიბების) დიდი ნაწილი კვლავ ქართულია. შავშეთშია ტბეთის შესანიშნავი ტაძარი, რომელიც 1960-იან წლებში დაუნგრევიათ. იმერხევშია ტოპონიმი „ხანცთა“ – სოფელ უბესთან. გადმოცემით აქ ეკლესია და სასწავლებელი ყოფილა. დღეს ხანცთის მონასტრად ფორთის გუმბათოვან ტაძარს მიიჩნევენ. მიგვაჩნია, რომ ხანცთის მონასტერი იქ იყო, სადაც ტოპონიმი „ხანცთაა“. არქიტექტურულმა ძეგლმა უბრალოდ ჩვენამდე ვერ მოაღწია – აქ ხომ სხვა არაერთი ეკლესია და ტაძარი მოიხსოვრება. „დიობნიდან უბეში რომ გადავიართ ძველად ავაღმყოფების სახლი ყოფილა და ხანცთა იმიტომ დაურქმევიათ“. ადგილობრივები ბევრ სოფელში ნაეკლესიარებს მიუთითებენ. ცნობილია, რომ ეთნოსის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ისტორიის მახსოვრობაა. შავშელ-იმერხეველებს თამარ მეფე ახსოვთ; მას უკავშირებენ ყველა ხიდის, ციხის, რუს აგებას. ისევე როგორც საქართველოს ყველა მხარეში, მიაჩნიათ, რომ თამარ მეფის საფლავი აქ არის. იმერხეველი მთხრობელი გვარანძულებდა, რომ „სხლობანს წევს თამარა. ველიდან უნდა შეიარო სხლობანს. ნამალი უჭამია და იქ დაწოლილა“.

შავშეთ-იმერხევი ეთნოგრაფიულად ძალიან ჰგავს მთიან აჭარას. პირველ რიგში აღსანიშნავია ის, რომ სამეურნეო ყოფა თითქმის ანალოგიურია. ხნავდნენ ხის სახენელით, რომელსაც აქ „არუნას“ უწოდებდნენ. მასში უღელ ხარს აბამდნენ (კორდის ხენის დროს – ყვეარს). მესაქონლეობა ყიშლების და იაილების სისტემის იყო. მაისის თვეში ერთი თვით ჯერ ყიშლებში ადიოდნენ, რომელიც სოფელთან ახლოს იყო, შემდეგ იაილებში ადიოდნენ. კოტორობამდე (სიმინდის მოჭრამდე) ისევ ყიშლებში ბრუნდებოდნენ.

ძირითად სატრანსპორტო საშუალებას წარმოადგენდა მარხილი, რომლის ნაირსახეობას „ხიზეკი“ ეწოდებოდა. ზოგიერთ ადგილას მთლიან ხეში გამოჭრილი ბორბლიანი (გოგორიანი) ურემიც გვხვდება.

საცხოვრებელი სახლები ხისაგან იყო და დღესაც არის აშენებული. მისი პირველი სართული საქონლისათვის იყო განკუთვნილი.

მას ახორი ეწოდებოდა. მეორე სართული საცხოვრებელი იყო, ხოლო მესამე დაბალი სართული ორი ნაწილისაგან შედგებოდა – ერთ ნაწილს ერქვა „მარანი“, მეორეს – „ბელელი“. ძველად სახლები მთლიანი ძელებისაგან უკეთებიან, ახლა სახლის კედლების ფიცარი „დახეულია“ (დახერხილია). დასახლება აჭარულს ჰგავს – თითოეულ სახლს ირგვლივ ეზო-კარმიდამო აკრავს. განსხვავებული დასახლების ტიპი მხოლოდ სოფელ ბაზგირეთშია. სოფელი ზღვის დონიდან 1900 მეტრზეა და ფერდობზე საცხოვრებლები ერთმანეთის მიჯრითაა განლაგებული. საყურადღებოა, რომ სამცხე-ჯავახეთის მსგავსად, იმერხევშიც ჰქონიათ სამალავი დარანები. მაგალითად, სოფელ იფხრეულში ასეთი სამი დარანი ყოფილა, თითოეულში კი დაახლოებით 60 კაცი ეტეოდა. სოფლებში აუცილებელი სამარხილე გზები ჰქონდათ. ლობეები „ნკნელით დანწული“ იყო, თუმცა ქვისაგან გაკეთებული ლობეებიც იშვიათობას არ წარმოადგენდა. ხისაგან ჰქონდათ აგებული ორ-სამსართულიანი ნაგებობები – „ქორები“, რომლებშიც თივას ინახავდნენ. ქორი თითოეულ ოჯახს რამდენიმე ჰქონდა, ჭალებში ანუ სათიბ ადგილებში და სახლებთან. სათიბები, ისევე როგორც სვანეთსა და აჭარაში, ირწყვებოდა (რწყვაზე რიგი ჰქონდათ დანესებული. ვისაც დიდი მიწის ნაკვეთი ჰქონდა, მას წყალი უფრო დიდხანს ერგებოდა). ამის გამო აქ ორჯელ თიბავდნენ. პირველ მოთიბულს „თივას“ უწოდებენ, მეორედ მოთიბულს – „მორჩეს“ („შეკონილ, მოკოჭილ თივას ღორში“ ერქვა). თიბვის დროს იცოდნენ ურთიერთდახმარება. იმის გამო, რომ ბალახსა და მორჩეს ქორებში ინახავდნენ, იმერხევის ლანდშაფტისათვის თივის ბუღულები დამახასიათებელი არ არის. ერთადერთი გამონაკლისი, ამ თვალსაზრისით, სოფელი მანატბაა.

იმერხევში ბოლო დრომდე აკეთებდნენ ჭურებს. მას ძირითადად მწილის ჩასადებად იყენებდნენ. სხვათა შორის, აქ რამდენიმე ჯიშის მსხალი (კვირისთავა, კალოპირული, მერულა, თავრიჟული, მარიობა, იშილა...) იყო გავრცელებული და ერთ-ერთი მათგანიდან („სართულა“) მწილსაც აკეთებდნენ. ჭურებში ინახავდნენ თაფლსაც, ბექმეზსაც. ბექმეზი თუთის სქელი მოდულებული წვეწია, ძალიან გემრიელი. ხილისაგან – ქლიავის, ვაშლის და მსხლისაგან ძირითადად დიდი რაოდენობით აკეთებდნენ ჩირს. შავშეთ-იმერხევში

ორი სახის ყველს ამზადებდნენ – ერთი იყო „ფშენილა“ და მეორე – „ჩეჩილი“ (მაჭახლელები ფშენილას „ფუნჩხას“ უწოდებდნენ, ხოლო დანულ ანუ ჩეჩილ ყველს „ჭიჭიკონს“). ყველი ძირითადად ძროხის რძისაგან უკეთებიან, თუმცა სცოდნიათ თხისა და ცხვრის რძის შე-
რევაც. ფშენილას ხის ვედროებში – *კროჭებში* (დიდ კროჭებს *ქი-
ლაკს* უწოდებდნენ. კროჭი წყლის ჭურჭელიც იყო. მას თავსახურიც
ჰქონია. ფშენილას სდებდნენ ასევე ხისაგან გაკეთებულ ოვალურ და
დაბალ ჭურჭელში, რომელსაც „კანდრას“ უწოდებდნენ) მთელი
წლის განმავლობაში ინახავდნენ. დიდხანს ინახავდნენ ჩეჩილ ყველ-
საც. იცოდნენ ყველის გუდაში შენახვაც. გუდებს, ჩვეულებრივ,
თხის ტყავებისაგან აკეთებდნენ. შავშეთ-იმერხევეში პურს, ჩვეუ-
ლებრივ, კეცებში აცხობდნენ, მაგრამ როგორც ირკვევა, ჭოროხის
ხეობაში მცხოვრები ქართველებისათვის არც ვერტიკალური საცხ-
ობი იყო უცხო. მართალია, აქ ტერმინი „თორნე“ ვერ დავაფიქსი-
რეთ, მაგრამ მთხრობელების თქმით, „ჭურში აცხობდნენ პურს. აცხ-
ებდნენ და ისე. პურის ასეთი გამოსაცხობები არტანშიც იყო. კე-
ცები მერე გამოსულა. მე არ მოვსწრებურვარ ჭურებში პურის გა-
მოცხობას, მაგრამ დედების დროს აცხობდნენ“ (მასალა ჩანერილია
სოფელ მაჩხატეთში). შავშეთში კერამიკული ნარმოების ცენტრი
სოფელი სინქოდი ყოფილა – აქ, გარდა ჭურებისა, კეცები, დერგები
(მანვნის შესადედებელი), კოკები და სხვ. უკეთებიან. იმერხეველე-
ბისათვის ტრადიციული საჭმელი იყო ფეტვისაგან გამომცხვარი
მჭადი. პოპულარული იყო იალში ჩაფშენილი მჭადი ან პური, რასაც
ჭიმურს უწოდებდნენ (სხვათა შორის, სოფელ ბაზგირეთში ერთ ნა-
თესაურ გაერთიანებას „ჭიმურები“ ერქვა. ეთნოგრაფიული მონაცე-
მებით, „ჭიმურები“ იმიტომ შეერქვათ, რომ ბევრ ჭიმურს ჭამდნენ).
იმერხეველები გარე სამუშაოზედაც დადიოდნენ. არტანში და კოლა-
ში (გოლაში) ისინი სათიბად მიდიოდნენ, თან ხილი მიჰქონდათ. რაც
შეეხება არტანელებსა და კოლაელებს, თავის მხრივ, ისინი იმერ-
ხევეში შეშის მოსაჭრელად მოდიოდნენ, რადგან ისტორიული საქარ-
თველოს ამ ეთნოგრაფიულ მხარეებში ტყე არ იყო.

შავშეთ-იმერხევეში დასტურდება ისტორიულად შორი ადგილე-
ბიდან საცხოვრებელ სახლამდე წყლის გამოყვანა როგორც კერამი-
კის, ისე *ხის მილებით*. საგულდაგულოდ შენახული ხის მილები სო-

ფელ უბეში მოლიძეების (ახლა ალთუნები) ოჯახში აღმოვაჩინეთ. 1,8 და 2,0 მეტრის სიგრძის და 20-25 სმ. დიამეტრის ხეები შუაგულში გახერეტილი იყო და ისე მჭიდროდ შეერთებული, რომ წყალს არ უშვებდა. ყველა სოფელში რამდენიმე წყაროა. ჩვეულებრივ, წყაროს წყალი ავაზანში ჩაედინება, რომელიც ამოღარული დიდი ხეა.

ეთნოგრაფიული მასალებით დასტურდება დიდი ოჯახების არსებობა. „ოთხი ძმა ერთ ოჯახში ვიყავით. ყველას თავისი ოდა (ოთახი) ჰქონდა დასანოლი. სახლის უფროსი იყო ასაკით უფროსი ძმა“. იცოდნენ უმძრახობის ჩვეულება. რძალი დედამთილ-მამამთილს არ ელაპარაკებოდა. „დედამთილს უსულოდ ელაპარაკებოდა. ბალვი რომ ეყოლების ერთი, ორი, მერე დაელაპარაკებოდა“. ოთახში მამამთილის ყოფნის დროს რძალი არასდროს აქედან ზურგმუქცევით არ გამოვიდოდა. კარებისაკენ აუცილებლად უკანასვლით უნდა წასულიყო. როგორც მუსლიმები, იმერხეველები ნათესავებზეც ქორწინდებოდნენ, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ასეთ ქორწინებებს ისინი არ მიესალმებოდნენ. ერთ-ერთი მთხრობელის თქმით, „თუ ახლობლები დაქორწინდებიან, სახადი გამოა“. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ძველად ქორწილი, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, სამი დღე სცოდნიათ. ხარის დაკვლა აუცილებელი იყო. საქორწილო სუფრებს მრგვალ, დაბალ ტაბლებზე აწყობდნენ. იცოდნენ სათავენო. რძალს ცხვარს დედამთილიც აძლევდა.

მაჰმადიანობის მიუხედავად, იმერხევეში შემორჩენილი იყო ზოგიერთი ქრისტიანული ტრადიცია. მაგალითად, სოფელ ბაზგირეთში აპრილის ბოლო რიცხვებში ბებიები შვილიშვილებს კვერცხებს წითლად უღებავდნენ. „ახალ წელს ვებნებით. ახალწელს მოიკრიბებოდნენ ბაღნები და ერთად ჭამდნენ. ხოჯები გვიშლიდნენ: ახალ წელიწადი გიაურების არისო. ნაძვის ტოტს ახორში მივიტანდით, ახალ წელს ბევრი საქონელი წამოვიდესო“. იმერხეველებს სცოდნიათ „ბერობის“ დღესასწაული: „კაცს შეკაზმავდნენ ვირად, ცხენად, ყოჩად, გახდება ბერობანა, ისამებდნენ (ე. ი. იცეკვებდნენ – რ. თ.). წვერს გააბავდნენ, კუდს გააბავდნენ. ცეკვას „ხელგაშლილას“ ეუბნებიან. ხორუმი სხვაა. ხორუმში მეგებმებოდნენ. ხელგაშლილაში ერთმანეთის პირდაპირ დგებოდნენ“.

მართალია, დღეს იმერხეველი ქართველები თურქულ გვარებს ატარებენ, მაგრამ ბევრს კარგად ახსოვს ძველი ქართული გვარი. სოფლების უბნები ხშირად გვარის სახელსაც ატარებდა, რაც 1886 წლის საოჯახო სიებშიცაა დაფიქსირებული: სამხარაძე, კოპაძე, ხილაძე, ირემაძე, ფუტყარაძე, თულაძე, დევაძე (დევაძეები მაჭახლიდან მოსულან. მათი ძველების გვარი კიბორიძე ყოფილა. „დემურჩი უსტა ყოფილა ჩვენი ძველი. უკეთებია თოხი, წალდი, ეჩო, დანა. დევაძეებში მოსულა და დასახლებულა. ჩვენს მეჭელეებში მჭედელას ეტყოდნენ. ამიტომ მჭედელ-ოღლეებიც ვიყავით“), ჯარბიძე, ჩიკირიძე, დავითიძე, გორგაძე, ჭივიძე, აბრამიეთი, აბნაძე (დღეს ოზნიეთს უწოდებენ), ზიალიძე, მაჩხატიძე (დღეს – მაჩხატეთი), კუმაშიძე, იმნაძე (დღეს – იმნიეთი), ნიოლიძე (ნიოლეთი) და სხვ. იმერხეველ ქართველებს დღესაც ახსოვთ თავიანთი ძველი ქართული გვარები. ეს გვარებია: დაბელიძე, ზურაბიძე, ფილიპიძე, იშხნელიძე (ამ გვარისანი აჭარაში, ხიხაძირის ხეობაშიც არიან. გადმოცემით როგორც ერთნი, ისე მეორენი ტაოს სოფელ იშხანიდან არიან მოსული. აქ მოსვლამდე იშხნელიძეებს, ზურაბიძეებთან ერთად, ჯერ კოლაში უცხოვრიათ), შარაბიძე, ზაქრაძე, ბაბელიძე, ციცვანაძე, კარალიძე, ურბენიძე, ლაიკიძე, ყარალიძე, კაკაბიძე, კვირიკაძე (ამ გვარის უბანს კვირიკეთს უწოდებენ), ხატიძე, ბუტიძე, ჭურკვესიძე, კორტოხიძე, ჯაფარიძე, ლოლაძე, გოგელიძე, კოსოლიძე, ჯიჯანიძე და მრავალი სხვა. სოფელ მაჩხატეთში გვარებს ერთგვარად „მეტსახელით“ მოიხსენიებენ. ესენი არიან ჩახმაჩები, მეორე და მესამე გვარი აქ მელმაძე და „დარბაზიეთ“ სახელით არიან ცნობილი. ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, შავშეთ-იმერხევეშიც სცოდნიათ ზესიძედ მისული კაცის სიმამრის გვარზე გადასვლა. სოფელ იმნიეთში მთხრობელი გადმოგვცემს: „ბუტიძეები ვართ, მაგრამ იმნაძე გავხდით, ჩემი ბაბა ზესიძედ მოვიდა და რადგან იმნაძის მამულზედ გაჩნდა, იმნაძედ ვართო“. ხოხლევეში ჩანერილი მასალით, „გორგიეთ ერთ კვამლს ვეტყვით და გორგიძეებს – ბევრს ერთად. გაბეურებულებს გორგაძეები ჰქვიათ“.

იმერხეველ ქართველებში, საქართველოს დღევანდელი ეთნოგრაფიული მხარეებისაგან განსხვავებით, სიტყვა „ლორი“ სიძლიერის, სიკარგის, ვაჟკაცობის სინონიმია (მამამადიანურ გარემოში პირიქით

უნდა იყოს). საქართველოს მკვიდრ ქართველებს ისინი ამ ლექსიკური ერთეულით მოიხსენიებენ. მთხრობელის თქმით, „ქართული *წერა-კითხვა რომ ვიცოდეთ, ჩვენც ღორი გურჯები ვიქნებით*“.

ისევე როგორც აჭარაში, შავშეთ-იმერხევეშიც ისტორიულად ძირითადი მუსიკალური ინსტრუმენტი იყო *ჭიბონი*.

იმერხევეში სოფელ სურეჯანის ერთ ნაწილს რაბათი ერქვა, სადაც ერმენლებს (სომხებს) უცხოვრიათ, რომლებიც ქართულად ლაპარაკობდნენ. „მათი ენა აქაური ქართული იყო. ცოტა გაგრძელებულად ლაპარაკობდნენ“.

ვახუშტი ბაგრატიონი შავშეთს, რომლის ფართობიც 1218 კვ. კმ.-ს შეადგენდა, შემდეგნაირად ახასიათებს: „და არს ესე შავშეთი ტყიანი, გორა-მთიანი, ლელე-ღრანტოიანი, იწრო და მაგარი, ვენახ-ხილიანი. ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, თჳნიერ ბრინჯ-ბამბისა. პირუტყენი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი. და ნოყოფიერებს ფრიად მინა ამისი, რაოდენაც იკმარების სიყინროვედ“.

● *კლარჯეთი*. შავშეთის სამხრეთით კლარჯეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეა. კლარჯეთს გასასვლელი ჰქონდა შავ ზღვაზე. მდ. ჭოროხის დინების აუზში მდებარე კლარჯეთის „ქვეყანა“ მოიცავდა მურღულის, ეგრის, არტანუჯის, ნიგალის და სხვა ხევებს. კლარჯეთი ძველი ქართლის (იბერიის) სამეფოში საერისთავოს სახით შედიოდა. ერისთავის რეზიდენცია არტანუჯში იყო. ვახტანგ გორგასალს აქ ეკლესია-მონასტრები აუშენებია. VIII ს. აქ დამკვიდრდა ბაგრატიონთა სამეფო დინასტია, რომელთა მეფობა საქართველოში XIX ს-მდე გაგრძელდა. VIII ს-ში არაბებმა კლარჯეთი გააპარტახეს. გადარჩენილი მოსახლეობის ნაწილი ეპიდემიამ მოსპო. IX ს. დასაწყისში მეფე აშოტ I-მა მხარე აღადგინა და აქ ღიდი სამონასტრო მშენებლობა გაიშალა გრიგოლ ხანძთელის თაოსნობით. კლარჯეთში არაერთი ქართული ეკლესია-მონასტერი იყო აშენებული. XVI ს-ში კლარჯეთი, სხვა ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან ერთად, თურქებმა დაიპყრეს. XX ს-ის დასაწყისში კლარჯეთში იმოგზაურა ნიკო მარმა, რომელმაც ქართულად მოლაპარაკე კლარჯელები საკმაოდ ნახა. 1886 წლის საოჯახო სიებით კლარჯეთში ქართველების რაოდენობა 9246-ით განისაზღვრებოდა (პრთვინის უბანში – 6913 კაცი, არტანუჯის უბანში – 2333). ხოლო

1907-1908 წლების მონაცემებით მთლიანად კლარჯეთის ქართული მოსახლეობა 16425 კაცით განისაზღვრებოდა, შესაბამისად ართვინის უბანში 7741 სული და არტანუჯის უბანში – 8684 სული. არტანუჯის მიდამოებში დღეს ფაქტობრივად ეთნიკური ქართველები აღარ მოსახლეობენ. როგორც ირკვევა, ისინი მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ ბურსაში გადაასახლეს. არტანუჯის მიდამოების სოფელთა სახელწოდებები იყო: ბიჯა, ვარტელია, ვართხელი, გელაშენი, გორაშეთი, ანაგერტი, ანჭკორა, ახარშია, ახიზა, ბაცა, გულიჯა, გულიკა, ენირაბათი, ჟუგო, იშკინარი, კაპტახორი, კარენია, კაშუხტი, ქვამჭირეთი, კლარჯეთი, ქორენია, ლონგოთხევი, მაცალახეთი, მეცაგილი, მუქერი, ნორგიელი, ოფისჭალა, ორთოხი, ფეტობანი (ამ სახელწოდებით სოფელი ფოცხოვეშიც იყო), საღარა, სამსხარი, სახრე, სუაგორა, სხლობანი, ხარაული, ხევა, ხემოლრეთი, ხერთვისი და სხვა. XIX საუკუნეში კლარჯეთს ტაოსთან ერთად, უფრო სწორად, მთელ ქოროხის ხეობას „ლივანად“ მოიხსენიებდნენ, რომლის შესახებ XIX ს. 70-იან წლებში წერდნენ: „საერთოდ ლივანაში ძალიან ბევრია ძველი ეკლესია. ზოგი მთელია და დღემდე შემორჩენილა კედლის მხატვრობა ბერთაში, არტანუჯის ახლოს, ართვინიდან რვა საათის სავალზე, არის თამარ მეფის დროინდელი ციხე ეკლესიითურთ... ბერთაში რამდენიმე სხვა ეკლესიაც არის, ერთ მათგანს ახლა მეჩეთად ხმარობენ“. „ლივანელ მუსლიმებს შემორჩენიათ წასული ქრისტიანული დროის მოგონება. 30-ოდე წლის წინათ მათში ქრისტეს ფარულ აღმსარებელსაც შეხვდებოდით; ახლა ასეთები აღარ არიან. ქართულად მთელ ლივანაში ლაპარაკობენ, თუმცა არც ისე წმინდად. ქართული ყველაზე მეტად გავრცელებულია სოფლის მოსახლეობაში“ (დ. ბაქრაძე). იგივე ავტორი კლარჯელთა და ტაოელთა ეთნოგრაფიული ყოფის ზოგიერთ რეალიაზეც წერდა: „რაც შეეხება ლივანას, იგი ყველაზე უფრო ნაყოფიერად ითვლება ლაზისტანის საფაშოს უბნებს შორის. აქ აწარმოებენ ცვილს, რომელიც ადგილზე 18 მან. ღირს ფუთი, აბრეშუმს, მოჰყავთ ზეთისხილი, ჩინებული მსხალი და ვაშლი; აქ ყველა ჯიშის ყურძენი მოდის... ლივანაში ვაზი ხეებზეა გაშენებული. მუსლიმები მას მეტწილად ფოთსა და ახალციხეში ყიდიან. ქრისტიანები კი ღვინოს აყენებენ, ნურავენ ქართულად – შიშველი ფეხებით სანახაელში და ინახავენ ქვევრებ-

ში, რომლებიც ბლომადაა შემორჩენილი“. „მისთვის ცნობილი ლივანის დასახლებული პუნქტებიდან ნეგაშევმა (დიმიტრი ბაქრაძის მთხრობელი – რ.თ.) დაასახელა ისეთები, რომელთაგან ზოგი აღნიშნულია ახლანდელ რუკებზე, ზოგიც არა და თითქმის ყველა მათი სახელწოდება ქართულია. ასეთები: *მარადიდი, კათაფხია, ბორჩხა, მამანშინდა, ბარი, სვეტი, ლომაშენი, სინგოთი, წყალოქრო, არტანუჯი, ბერთა, გვერდა, ორჯახი, ანჩა, ანაკერტი, ხლითი, პარხალი და უთავი*. მათგან *ართვინი* ლივანის მთავარი ქალაქია“. 1886 წლის საოჯახო სიებით ართვინის უბნის სოფლები იყო: ბერთა (მისი უბანი იყო ოპიზა), დაბა-ჯიმერკი, დოლის-ყანა, ფორთა, წყალ-თეთრა (მისი უბანი იყო გორდა), აგარა, ბოსელთა, გიასყანა, გურჯანი, ხეძორი, სვეტი, სვეტი-ბარი (მისი უბნები იყო: ლომაშენი, მახლუძე, ქარბიეთი), წრია – ყველა ამ სოფელში ამ დროს თურქები იყვნენ აღრიცხულნი. ქართველები იყვნენ განსახლებულნი: ბეშაულში, ირსა-ახალდაბაში, ქვაცხანაში, სინკოთში (უბნები – ბალათი, ვაკე, სავაილი), ადურჩაში, ძანსულში, დურჩაში, კაბარჯეთში, კორიდეთში, ავანოში, არხოაში, გიავილში, დამპალაში, ქართლაში, ორჯაში, ტრაპენში, თხილაზურში (მისი უბანი იყო ლომაშენი), ნაჭვიაში, ურძუმაში, ხადილაში (ამ სოფლის უბანთა სახელწოდებები იყო – დეპანიძე, იმედიძე, მუხნარა, ნაყევარი), ხოდში, ბაგამი, გოგლიეთში, ჯოლაულში, ჯუევანში, ყვამჭირეთში, ზემო ყურაში, ქვემო ყურაში, პოროსეთში, ჩხალეთში, ერელუნში და სხვა.

კლარჯეთი რუსეთის ხელისუფლების დროს ორი უბნისაგან შედგებოდა, ესენი იყო არტანუჯისა და ართვინის უბნები (ბორჩხის 11 სოფელი ბათუმის უბანში იყო შეყვანილი). ორივე ზემოაღნიშნული უბნის – არტანუჯისა და ართვინის – საერთო ფართობი 2053 კვ.კმ.-ს აჭარბებდა.

ვახუშტის დახასიათებით „და არს ეს ლივანის ჯეოზა, თვნიერ სივინროვისა, ფრიად ნაყოფიერი. ნარინჯით, თურინჯით, ლიმონით, ზეთისხილით, ბროწეულით, ლელუთ, ვენახით, ხილით შემკობილი, და ქებულნი მუნებურნი ყოველნივე. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს, გარნა სივინროვით ვერ სთესვენ ბრინჯ-ბამბას“.

• **ტაო.** კლარჯეთი ტაოსთან ერთად ხშირად ერთ რეგიონად გაიზარებოდა: „ტაო-კლარჯეთი“, მაგრამ მაინც დამოუკიდებელი ეთ-

ნოგრაფიული ერთეულები იყო. ტაო მდ. ჭოროხის შუა დინების აუზშია. ძვ.წ. 401 წ. ბერძენი ქსენოფონტი ამ კუთხის მოსახლეობას ტაოხებად მოიხსენიებს. ძვ.წ. I ათასწლეულში ტაო კოლხეთის სამეფოში შედიოდა. ისევე როგორც კლარჯეთში, ტაოშიც თავდაპირველად დასავლურ-ქართული ელემენტი მკვიდრობდა. აქ ძალიან ადრე მოხდა აღმოსავლურ-ქართული ტომების ინფილტრაცია. ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნისთანავე (ძვ.წ. IV-III სს.) ტაო მისი ორგანული ნაწილი გახდა. ტაოს ძვ.წ. II ს. სომხეთი დაეუფლა. ახ.წ. I-II საუკუნეებში კვლავ ქართლის სამეფოში შედიოდა. შემდგომ კვლავ სომხეთმა მიიერთა და მამიკონიანთა ფეოდალური სამფლობელო იყო. ამიტომ ტაოში ქართულ მოსახლეობასთან ერთად, განსაკუთრებით იმიერტაოში, სომხურიც გაჩნდა. ქართველებსა და სომხებს შორის საეკლესიო დაპირისპირების დროს, ტაოში დიოფიზიტობამ გაიმარჯვა და ის დიოფიზიტობის ძლიერ ცენტრს წარმოადგენდა. VIII-IX საუკუნეებში ტაოში ფართო სამონასტრო მშენებლობა იყო გაჩაღებული. აქ აიგო ქართული საეკლესიო არქიტექტურის შესანიშნავი ნიმუშები (ბანა, *ხატული, ოშკი, იშხანი, ოთხთაეკლესია, პარხალი...*). დღესაც კი გამოგნებულ შთაბეჭდილებას ტოვებს თორთუმის ციხე-სიმაგრის ნანგრევები.

კლარჯეთთან ერთად, ტაოში მიეცა დასაბამი ბაგრატიონების სამეფო დინასტიას. ტაოში მოღვაწეობდნენ ქართული საეკლესიო კულტურის მოღვაწეები – იოანე და ექვთიმე მთაწმინდელები. XII-XIII სს-ში ტაო საქართველოს ფეოდალური მონარქიის სანაპირო ქვეყანა იყო. ერთიანი საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ, ტაო სამცხე-საათაბაგოს სამთავროში შედიოდა. XVI ს-ის 50-იან წლებში სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთი ეთნოგრაფიული ერთეულები და, მათ შორის, ტაოც ოსმალეთმა დაიპყრო. ტაოში, მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, პარხლის ხეობაში სამ ქართულ სოფელში შემორჩენილია ქართული ენა. ბევრ ტაოელს თავიანთი ქართული გვარი ახსოვს. ადგილობრივთა თქმით, აქ „ორი ასი“ ქართველის სახლია. ტაოელ ქართველებში უკვე ოცი წელია მესაქონლეობის ტრადიციული ფორმა – იაილები მოიშალა, რადგან „გენჯები“ ქალაქებში წავიდნენ. ძველ ტაოელებს აგებული აქვთ უნიკალური ტერასები, რომლებიც 40 საფეხურზე მეტს მოიცავს. უძველეს ტერასებზე

დღესაც ხილის ბალები და ვენახებია გაშენებული. პარხლის ხეობაში ბევრი დიდი ოჯახი ყოფილა. დასტურდება ვაზის ისეთი ჯიშები, რომლებიც აქამდე ცნობილი არ იყო, მაგალითად, *კვირტაი*, *ჩაჩხაი*, *თურვანდა*, *კარული*, *თხისძუძუ*. ძველ ტაოელებს მოჰყავდათ ქერი, ჭვავი, ცერცვი, ფეტვი, ღომი, დიკა. ხის ვედრო ტაოელებმაც იცოდნენ. იმერხევეში თუ მას კროჭი ერქვა, ტაოში ის „კოდის“ სახელით იყო ცნობილი. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ტაოელები ერიდებიან ახლო ნათესავეებზე დაქორწინებას. მართალია, ტაოელები პატარა ოჯახებად ცხოვრობდნენ, მაგრამ აქ იშვიათი არ იყო დიდი ოჯახებიც.

ტაოში მესაქონლეობა იაილების სისტემის იყო. XX საუკუნის სამოციანი წლების დასაწყისში ტაოში იმოგზაურა ინგლისელმა დ. ს. ჰილზმა. იმ დროს საქართველოს ეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე თურქეთის ხელისუფალთა მიერ კვლავ ჩაკეტილი იყო. ტაოელი ქართველების შესახებ ის წერდა: „შავგრემანმა ლამაზმა ქართველებმა, მსხვილძვლიანი ნაკვთებით და მათმა წელში გამართულმა ქალებმა, რომელთა წითელი კაბები ყაყაჩოსავავეით გამოკრთოდა ყვითელ ხორბალში, შეცვალეს ქერა ლაზები, მათი გამგმირავი მზერით და ტანსაცმელ-შემოგლეჯილი, შრომაში ქანცგანყვეტილი ქალებით“. ინგლისელი დანვრილებით აღწერს ტაოს ქართულ ტაძრებს და დასძენს, რომ მათი გადარჩენა ძირითადად მეჩეთებად გადაკეთებამ განაპირობაო. პარხლის აღწერისას წერს: „ხეობაში გაფანტულია ბევრი სხვა ქართული ეკლესია (მოჰყავს მთხრობლის სიტყვები) „მაღალი კოშკებით და სურათებით ქვებზე, ისინი ქართველების ძველმა მეფემ ააგო თავისი ასულებისათვის“. „ამბობენ, აღმოსავლეთ თურქეთის დღევანდელი ქართული მოსახლეობა გამუსლიმანებული შთამომავლობაა წარმოშობით ქრისტიანი ხალხისა, რომელთა ქვეყანა ერთ დროს კავკასიონიდან ჭოროხის მდინარემდე და შენაკადამდე იყო გადაჭიმული. მე არ დავუწყე გამოკითხვა ამ აგენტს (მხედველობაში ყავს ტაოს ადმინისტრაციული ცენტრიის – იუსუფელელი ფინანსური აგენტი, რომელიც ასევე ქართველი იყო – რ. თ.), რადგან ის აუცილებლად უარყოფდა ყოველგვარ კავშირს ქრისტიანობასთან. მაგრამ ის წუხდა, რომ განათლებისა და ემიგრაციის წყალობით ქართული ენა იკარგებოდა“. პარხალში ქართველთა საცხოვრებელი სახლები ხისა იყო. განვითარე-

ბული იყო მეთევზეობა და ხშირად იკვებებოდნენ კალმახით. ზემოხსენებულ დ. ს. ჰილზს ტაოში ცნობილ ეკლესია-მონასტრებთან ერთად სხვა დანგრეული ტაძრებიც მოუნახულებია. მაგალითად, სოფელ ნიკომში მას უნახავს დანგრეული ეკლესია: „პატარ-პატარა ქოხებს ზემოთ აღმართულიყო მაღალი, ყვითელი ეკლესიის ჩონჩხი შესანიშნავი მოხატული სვეტებითა და ძალიან დაზიანებული გუმბათის ყელით. ახლომდებარე სამლოცველოში, რომელიც ძროხების სადგომს უერთდებოდა, რამდენიმე კარგად შენახული წმინდანთა ფრესკა ვიპოვნე, ქართული წარწერებითა და მინაწერებით“. თორთუმის ახლოს კი სულ ახლად, სამი წლის წინ აფეთქებულ ექექის კლესიას აღწერს.

• **ერუშეთი.** სამცხის სამხრეთით, ჯავახეთის დასავლეთით და არტნის ჩრდილოეთით ერუშეთი მდებარეობდა. იგი მოიცავდა ტერიტორიას არსიანის ქედსა და ნიალის ველს შორის: ერუშეთი, არტაანთან ერთად, წუნდის საერისთავოში შედიოდა. ძველი ქართული ტრადიციის თანახმად, საქართველოში ერთ-ერთი პირველი ქრისტიანული ტაძარი ერუშეთში ააგეს (IV ს.). ერუშეთში იჯდა ერუშნელი ეპისკოპოსი. XVI ს.-ში ერუშეთი, საქართველოს სხვა სამხრეთ პროვინციებთან ერთად, ოსმალთა მფლობელობაში გადავიდა. 1878 წ. ერუშეთი რუსეთის იმპერიამ შეიერთა, მაგრამ მას შემდგომ ისევ ოსმალეთი დაეუფლა. ვახუშტის დახასიათებით „არს ეს ერუშეთი უვენახო, უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ეგრეთვე მოსავლითაცა, პირუტყვთ, ნადირითა და მდინარე-თევზითა, არამედ მთანი არიან ტყიანნი გარემოს მისსა და ყუავილოვან-ბალახოვან-წყაროიანი“.

• **არტაანი.** მტკვრის ზემო დინების ორივე მხარეს არტაანი მდებარეობს. „ხოლო არს არტაანი ვაკე და უტყეო, ბალახყუავილიანი, მოსავლით, ვითარცა ჯავახეთი, და მთანიცა უტყეონი, მცირე არყნალთაგან კიდე“ (ვახუშტი, გვ. 674). არტაანი წუნდის საერისთავოში შედიოდა ჯავახეთთან და კოლასთან ერთად. ერთიანი საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ (XV ს.) არტაანი სამცხე-საათაბაგოს სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა. არტაანის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეული თურქებმა, ამ მხარის დაპყრობის შემდეგ, ორად გაყვეს. „დიდი არტაანი“ გურჯისტანის ვილაიეთში შედიოდა, „პატარა არტაანი“ – ყარსის ვილაიეთში. ისტორიულად არ-

ტაანელებს მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიური კავშირები ჰქონიათ შავშელებთან. შავშელები გარე სამუშაოზე (ძირითადად სათიბად) არტაანსა და კოლაში დადიოდნენ; თან გასაყიდად ხილიც მიჰქონდათ. თავის მხრივ არტაანის მოსახლეობა, იმის გამო, რომ არტაანი უტყეო იყო, ხე-ტყეს შავშეთიდან ეზიდებოდა.

• **კოლა.** „პატარა არტაანი“ ანუ იგივე „კოლა“ მდინარე მტკვრის სათავეების ქვაბულში მდებარეობდა. მიიჩნევენ, რომ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონის სახელწოდება – კოლა, მომდინარეობს კოლხას ტომის სახელისაგან (თუმცა, პირიქით კი უნდა ყოფილიყო – კოლასაგან უნდა მიგველო კოლხა), რომლის უძველესი მოსახლეობაც დასავლურ-ქართული უნდა ყოფილიყო. იბერიის (ქართლის) სამეფოს წარმოქმნისთანავე, კოლა მის შემადგენლობაში შედიოდა. კოლაში შეიქმნა ქართული აგიოგრაფიის ერთ-ერთი ძეგლი „კოლაელ ყრმათა წამება“, რომელშიც ქრისტიანობის გავრცელების გარიჟრაჟზე ქრისტიანებსა და წარმართებს შორის ბრძოლაა ასახული. ვახუშტი კოლას შესახებ შემდეგს მოგვითხრობს: „და არს ადგილნი კოლისანი მოსავლით, პირუტყვთ და ჰავით, ე“ა ჯავახეთი, და კაცნიცა ჰგონე ეგრეთვე, არამედ ან უმეტესნი მოჰმადიანნი“. XIX ს-ის მეორე ნახევარში კოლას მოსახლეობა უკლებლივ გამუსლიმანებული იყო. „ქართულად ძნელად ვინმე ლაპარაკობს“ (დ. ბაქრაძე). რაც შეეხება არტაანის მხარეს, დ. ბაქრაძე წერდა: „არტაანის კაზაში მოსახლეობის მეთაფი თუ ლაპარაკობს ქართულად. მოსახლეობას მოჰყავს კანაფი, ხორბალი და ქერი; ჰყავთ დიდძალი შინაური ფრინველი და ძროხა. აქედან ძალზე ძნელი გზით ოლთისში, არსიანის მთაზე გადავლით ახალციხესა და სხვა მეზობელ ადგილებში გასაყიდად გააქვთ პური, ქერი, ერბო, მიწრეკებიან ცხვარს და კამეჩს“. კოლა დღეს ძირითადად ქართული ეთნიკური ელემენტითაა დასახლებული.

• **ჭანეთი (ლაზეთი).** შავი ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით ჭანეთი (ლაზეთი) მდებარეობს. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვით ჭანეთი „არს ესე შავი ზღვს კიდის წადევნებით, გონიიდამ ტრაპიზონის საზღვრამდე“. სხვა ადგილას ვახუშტი საქართველოსა და ბიზანტიას შორის საზღვარს რიზეს დასავლეთით დებდა. ჭანეთი ნაყოფიერი მხარე იყო: „არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი.

გარნა ჭანეთიცა ფრიად ტყიანი, გორა-მთა-ლელიანი, არამედ ხილი-ანი, ვენახიანი, მარცვლებით მოსავლიანი ბრინჯ-ბამბითურთ, და ნაყოფიერებს ფრიად. პირუტყუნი, ნადირნი ფრიად მრავალნი, ფრინველნი და თევზნი ურიცხვნი, მწერნი მრავალნი, ფუტყარი და თაფლი ბევრად". ჭანები (ლაზები) განთქმული მუშაკები იყვნენ: „კაცი არიან კელოვანნი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნავთათა, დიდთა და მცირეთა და სარწმუნოებით ან სრულიად მოჰმადიანნი, გარნა მცირედნი ვინმე მოიპოვებთან ქრისტიანენი, არამედ იციან კუ-ალად ქართული ენა ვიეთთამე". ლაზები განთქმული და მამაცი მე-ომრები იყვნენ, ბრძოლაში, ისევე როგორც დანარჩენმა ქართვე-ლებმა, უკანდახევა არ იცოდნენ. ქართული ენა ძირითადად ზედაფე-ნის წარმომადგენლებმა იცოდნენ და მათ ვინც დასავლეთ საქარ-თველოში ხის სამუშაოდ დადიოდნენ. ასე რომ, მიუხედავად იმისა, რომ ჭანეთი (ლაზეთი) ხანგრძლივად მონყვეტილი იყო საქართვე-ლოს, მის მკვიდრებს სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ძირითა-დად სამხრეთ-დასავლეთ და დასავლეთ საქართველოსთან ჰქონდათ.

1960-იანი წლების დასაწყისში ლაზეთში იმოგზაურა ინგლი-სელმა დენის სესილ ჰილზმა, რომელიც აქედან პარხლის ხეობით ტაოში გადავიდა. ჰილზის მონაცემებითაც, ნიკოლოზ მეორის გა-დაგდებად, ლაზები ინტენსიურად დადიოდნენ სამუშაოდ არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ რუსეთშიც. გარე სამუშაოზე გა-სულები „მისდევდნენ ლაზების ტრადიციულ ხელობას – პურის ცხობასა და მემბქარლამეობას". XX საუკუნეში კი ისინი, იმის გამო, რომ მინათმოქმედების ფართოდ განვითარების საშუალება არ ჰქონდათ, მოდებული იყვნენ თურქეთის სხვადასხვა ქალაქების სას-ტუმროებში, რესტორნებში პურის საცხობებსა და საკონდიტროებ-ში. დ. ს. ჰილზი წერდა: „ველური, ტყიანი პონტოს ხეობების სიღარი-ბე კელავაც აიძულებს მათ წავიდნენ საშოვარზე სხვა რაიონებში, ვიდრე ადგილობრივი მრეწველობა შეიქმნება აქ და ტყის სიმდიდრე რაციონალურად იქნება გამოყენებული". დღეს ლაზეთში ფართო-დაა განვითარებული მეჩაიეობა. XIX საუკუნის შუა ხანების ერთ-ერთი უცხოელი მოგზაურის ცნობით, ლაზების სოფლები არნივის ბუ-დეებს მოგაგონებდათ და არა კაცის საცხოვრებელს. ეს მოგზაური (სენდუითი) წერდა: „მათი პანანინა მიწის ნაკვეთები ტყის სიახლო-

ვეს ისეთ ციცაბო ფერდობებზე მდებარეობდა, რომ გლეხები ხშირად თოკით იყვნენ დაბმული თოხნის დროს. კაცები კბილებამდე იყვნენ შეიარაღებული, – ჩვეულებრივ ატარებდნენ სახლში დამზადებულ თოფებს, წყვილ გრძელ დამბაჩას, ყამას ან განიერ ხანჯალს¹. ბოლომდე შემორჩენილი ჰქონდათ სისხლის ალების ჩვეულება.

აჭარის, ტაოს, კლარჯეთისა და შავშეთის მსგავსად, ლაზეთშიც მეცხოველეობაში საზაფხულოდ საქონლის აღპურ საძოვრეზე – იაილებზე გადარეკვის სისტემა იყო გაბატონებული. XX საუკუნეში ლაზების ერთ-ერთი ძირითადი საკვები მჭადი იყო; მჭადს კეცებში აცხობდნენ. დ. ს. ჰილზის სიტყვებით, „თურქები, რომლებიც აღიარებენ, რომ ლაზები დიდ წარმატებას აღწევნენ ვაჭრობასა და თავისუფალ პროფესიებში, ხაზს უსვამენ მათ ჭკუას და სიყოჩაღეს, მათ მხიარულ ბუნებასა და ცეკვებს“. როგორც სხვა ქართველები, ლაზებიც ძალიან სტუმართმოყვარენი იყვნენ და არიან.

● **აფხაზეთი.** საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე იყო აფხაზეთიც. აფხაზეთისა და აფხაზების შესახებ საუბარი ეთნიკური ისტორიის მონაკვეთში გექონდა და აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. საერთოდ, არაერთი ყოფითი მოვლენა აფხაზებს მეგრელთა მსგავსი ჰქონდათ, განსაკუთრებით სამეურნეო ყოფის სფეროში. XVI ს-მდე აფხაზები მინათმოქმედნი და ქრისტიანები იყვნენ; შემდეგ კი მეცხოველეები და წარმართები. თავდაპირველად ეთნოგრაფიულ ეგრისსა და აფხაზეთს შორის საზღვარი, ვახუშტის სიტყვებით, ახალ ათონთან გადიოდა: „ხოლო ანაკოფიის დასავლეთით არს აფხაზეთი“. აფხაზეთში გამორჩეული იყო ბიჭვინტის ეკლესია „დიდი, დიდშენი, კეთილ ფრიად, გუმბათიანი, ზღუეს კიდეა ზედა. პირველ იყო საეპისკოპოზო. ჟამსა აფხაზთა მეფეთათა იქმნა საკათალიკოზოდ, და ან არს საყდარი აფხაზთა კათალიკოზისა, არამედ ან ხუცის ამარად, ვინაითგან აფხაზნი არლარა მონებენ რჯულსა და სარწმუნოებასა“ (ვახუშტი). აფხაზების შესახებ ვახუშტი შემდეგ დახასიათებას გვაძლევს: „ხოლო კაცნი მგვანენი მეგრელთა და უმეტეს ცეკტნი და ტანოვანნი, წერნეტნი, მპარავნი, ავაზაკნი, ზღუათა შინა მავალნი ოლეჭკანდარებითა, რომელთა შინა შთასხდებიან რ“, ს“ და ტ“, დაუჭდებიან ოსმალთა ნავთა და ლაზ-ჭანთა და უფროსად ოდიშგურიასა. არამედ არიან ბრძოლასა შინა მდედრნი, მალ მიმ-

დრეკნი, ზღუასა შინა მაგარნი და ძლიერნი... არა იქნებიან მათ შორის სიძვა, მრუშება, რამეთუ დასწუნენ შემცოდეთა. უყუართ სტუმარი და პატივს უყოფენ, და შეიწყნარებენ ფრიად. ენა საკუთარი თვისა აქუსთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული“.

• **ფერეიდნელები.** ქართველთა კიდევ ერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფი საქართველოდან შორს, ირანის ფერეიდანის პროვინციაში ცხოვრობს, რომლებიც ქართული ენის ფერეიდნულ დიალექტზე მეტყველებენ. ლადო აღნიაშვილი, რომელმაც 1894 წელს იმოგზაურა ფერეიდანში გვიამბობს, რომ „ჩინებულად ლაპარაკობენ ნამეტნავ რამდენიმე სოფელში. როგორც წუნი არ დეედვის ჩვენ მიერ ქართულ ლაპარაკს ხევსურისის, ქიზიყელი გლეხისას ანუ რომელიმე ტეტია სოფელელისას ქართლ-კახეთის კუთხე-კუნჭულებიდან, აგრეთვე წუნს ვერ დავდებთ იქაური ქართველების ლაპარაკს. აქცენტი მათი ლაპარაკში სწორედ ისეთივეა, როგორც ჩვენებური სოფელი გლეხისა ნამეტნავ ქიზიყელისა და ხევსურისა (ფშავისა)“ (ზ. შარაშენიძე). ფერეიდნელი ქართველები 1616 წელს კახეთიდან ძალად აყრილი და გადასახლებული მოსახლეობის შთამომავლები არიან. 100 ათასამდე გადასახლებული ქართველის შთამომავალი ირანის სხვადასხვა პროვინციაში (ხორასანი, ისპაჰანი) გასპარსელდა და მხოლოდ ფერეიდანში დამკვიდრებულებმა შემოინახეს თავისი ეთნიკური ქართველობა, დედაენა და ზოგიერთი ტრადიცია. ფერეიდნელი ქართველები ფერეიდანის 14-ოდე სოფელში არიან განსახლებული. ქართველებს ირანში სოფლებისათვის თავიანთი სოფლების სახელები დაურქმევიათ: ნინოწმინდა, მარტყოფი, თელავი, ვაშლოვანი... ირანში გადასახლების შემდეგ ქრისტიან ქართველებს მაჰმადიანობა (შიიზმი) ძალით მიაღებინეს. როგორც სპარსელი ისტორიკოსი ისქანდერ მუნში წერს: „ქრისტიანებმა ზიზლით შედგეს ფეხი მუსლიმანობაში“. 1840 წელს ფერეიდანი მოუნახულებია ინგლისელ ჰენრი ლეიარდს, რომელიც აღნიშნავდა: „აქ იყო ჯერ კიდევ შაჰ-აბასის მიერ დასახლებული ქართველთა კოლონია... ეს იყო შრომისმოყვარე ხალხი. ხეხილის ბალებით გარშემორტყმული მათი სოფელი აყვავებული იყო. ქრისტიანთა ცნობა მაშინვე შეიძლებოდა, რადგან მათი ნაკეთებები განსხვავდებოდა მეზობელი მოსახლეობისაგან. ქალები უჩადროდ დადიოდნენ და ბევრი მათგანი საოც-

რად ლამაზი იყო. მთებიდან მომდინარე ურიცხვი წყაროებისა და ხშირი მინისქვეშა არხების წყალი რწყავდა ბალებს, სადაც მოდიოდა უმაღლესი ხარისხის ხილი, რომელსაც გასაყიდად გზავნიდნენ ის-ფაჰანში და სხვა ადგილებში" (ზ. შარაშენიძე). ფერეიდნელი ქართველების რაოდენობას 12-დან 14 ათასამდე კაცით განსაზღვრავენ.

ფერეიდანში მცხოვრები ქართველების ყოფა უნიკალურია და განსხვავებულია სხვაგან, მაგალითად თურქეთში მცხოვრები ქართველების ყოფისა და კულტურისაგან, რადგან ფერეიდანში ისინი აღმოჩნდნენ შედარებით იზოლირებულ მდგომარეობაში. ირანის სხვადასხვა პროვინციაში მცხოვრებ ქართველთაგან, მხოლოდ ფერეიდნელებმა შეძლეს შეენარჩუნებინათ ეთნიკური თვითშეგნება, ენა, საოჯახო წეს-ჩვეულებები და მთელი რიგი ელემენტები, როგორც მატერიალური, ისე სულიერი კულტურის სფეროში. სარწმუნოების შეცვლამ და ცხოვრების პირობებმა, ეკოლოგიურმა გარემომ მთლიანად შეცვალა მათი ტანსაცმელი, სამეურნეო იარაღები და სხვ. მიუხედავად ამისა, ძველქართული ცხოვრების წესი მაინც შენარჩუნდა, მაგალითად, საქორწინო ურთიერთობის სფეროში – ეგზოგამიურობა, გვარებად დასახლების ფორმა; ქალს არ ათხოვებდნენ სპარსელზე, თუმცა თავად კი მოყავდათ ირანელი რძალი. ასევე შეძლეს არ გაეერცვლებინათ ქართველთათვის უცხო სყიდვითი ქორწინების ფორმა (ურვადი). საინტერესოდ გამოიყურება ფერეიდნელების მიერ შენარჩუნებული მთელი რიგი რიტუალები (პატარძლის წყალზე გაყვანა, საოჯახო კერასთან ზიარება...), რაშიც აშკარად ჩანს ძველქართული ტრადიციული წეს-ჩვეულებების კვალი. ის გვარები, რომლებიც ამ ტრადიციულ წესებს არღვევდნენ და ასიმილირების პროცესში ერთვებოდნენ, მიაჩნდათ, რომ მათ თავიანთ გვარს და წეს-ჩვეულებებს უღალატეს, რაც „ნაგვარობის“ სახელით იყო ცნობილი (გ. გოცირიძე).

• **თბილისი.** თავისებური ეთნოგრაფიული ყოფით გამოირჩეოდა საქართველოს დედაქალაქი თბილისი, რომელიც ქართული საისტორიო წყაროებით V ს. ვახტანგ გორგასალმა გააშენა. თუმცა თბილისის ტერიტორია დასახლებული ყოფილა ძვ.წ. IV ათასწლეულშიც. ვახუშტის მიხედვით თბილისი ოთხი უბნის – საკუთრივ თბილისის, კალის, ისნისა და გარეთუბნის ერთობლიობას წარმოადგენდა. XII-

XIII სს-ში თბილისი კეთილმოწყობილი ქალაქი იყო და მისი მოსახლეობა 80 ათასს აღწევდა. XVIII ს-ის დასაწყისისათვის თბილისში 20 ათასი კაცი ცხოვრობდა (ქართველი თავადაზნაურობა, ვაჭრები, სოფდაგრები, მოქალაქეები და გლეხები). საქართველოს დედაქალაქი გამორჩეული იყო აივნიანი საცხოვრებელი სახლებით. თბილისში ყოფილა არაერთი დარბაზული სახლიც. მას თავისებურ ეთნოგრაფიულ იერს აძლევდნენ ბაზრები და გოგირდოვანი წყლების აბანოები, რომლებიც ქალაქის მოსახლეობის თავშეყრის ადგილებსაც წარმოადგენდნენ. თბილისის ეკონომიკურ ცხოვრებაში გაბატონებული იყო წვრილი ხელოსნური წარმოება. თავდაპირველად ქალაქი (ასე უწოდებდა მას საქართველოს მოსახლეობა) ქართველებით იყო დასახლებული. მაგრამ რთული საგარეო ვითარების გამო, ადგილობრივი მოსახლეობა არაერთხელ განცდა. წარმოადგენდა რა კავკასიის ერთგვარ ცენტრს, თბილისი თავშესაფარად იქცა მეზობელი სომხეთიდან ლტოლვილი მოსახლეობისათვის. აქვე სხვადასხვა პერიოდში ცხოვრობდნენ სპარსელები, თურქები, ქართველი ებრაელები. ვახუშტის სიტყვებით თბილისელი სომხები ქცევა-ზნით ქართველები იყვნენ. უფრო მეტიც, მათთვის დედაენაც ქართული იყო. თბილისის ეთნიკური აჭრელება XIX ს-ში, რუსეთის მიერ საქართველოს სახელმწიფოებრიობის გაუქმების შემდეგ დაიწყო. თბილისისაკენ მოემართებოდა არა მხოლოდ საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მოსახლეობა, არამედ უცხო ეთნოსთა წარმომადგენლებიც. XIX ს-ში თბილისი რელიგიურად ჭრელი ქალაქი იყო. მართლმადიდებლებს გარდა, აქ ცხოვრობდნენ კათოლიკეები, მუსლიმები, მონოფიზიტები, იუდეველები, ლუთერანელები... ყველა მათგანს თავისი სამლოცველო, სასაფლაო ჰქონდა. მთელი ისტორიის მანძილზე ამ სხვადასხვა რელიგიის ადამიანები მშვიდობიანად თანაცხოვრობდნენ. თბილისელებმა გართობაც სათანადოდ იცოდნენ (ბერიკაობა, ყვენობა). ქართული ენის თბილისური კილო გამორჩეული იყო: „ქალაქის მოსახლეობა მუდამ ჭრელი და მრავალფეროვანი იყო, მაგრამ იგი ყოველთვის თავისი ენით მეტყველებდა, ეს იყო ქალაქური ენა. ქართული ენის ბგერაში ხშირად ისმოდა არაბულ-სპარსული, სომხური სიტყვები, მაგრამ ეს სიტყვები

ყოველთვის შესისხლხორცებული იყო ქართული ენის ცოცხალ გამოთქმასთან“ (ი. გრიშაშვილი).

ზემოთ, ზოგადად, მიმოვიხილეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულები (მხარეები), სადაც შესაბამისი ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენლები ცხოვრობდნენ და დღესაც ცხოვრობენ. ზემოთაც აღვნიშნეთ და აქაც გვინდა გავიმეოროთ, რომ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული // ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარეები, სხვადასხვა დროს ჩამოყალიბდა ბუნებრივ-გეოგრაფიული და ისტორიული მოვლენების შედეგად. ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფები XIX ს-ში ცარიზმს ცალ-ცალკე ხალხებად (წაროდნოსტებად) ჰყავდა წარმოდგენილი, რაც ერთიანი ქართული ეროვნული ორგანიზმის დაშლისაკენ მიმართული ქმედება იყო. მხოლოდ ქართულებსა და კახელებს მიაკუთვნებდნენ ქართულ ეთნოსს. ცალკე აღირიცხებოდნენ იმერლები (იმერლებში შეჰყავდათ რაჭველები და ლეჩხუმელები), მეგრელები (სამურზაყანოელი მეგრელები ცალკე ხალხად იყვნენ გამოცხადებულნი), სვანები, ფშაველები, ხევსურები, თუშები, გურულები, აჭარლები (1910 წლის „კავკასიის კალენდარში“ აჭარლები ქართველ მაჰმადიანებად არიან ჩანერილები). რაც შეეხება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ ქართველთა ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს (შაველებს, კლარჯელებს...) 1886 წელს ისინი ქართველ მაჰმადიანებად იყვნენ ჩანერილები. აღნიშნული ფალსიფიკაცია დასავლეთის სამეცნიერო გამოცემებში ამჟამადაც გრძელდება. საკმარისია მოვიხსენიოთ აშშ-ში დასტამბული მრავალტომეულის – „მსოფლიოს ხალხები და კულტურები“ VI ტომი. ხშირად ქართველთა ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს ეთნოსებად, ეთნიკურ ჯგუფებად მოიხსენიებენ, რაც დიდი შეცდომაა. ქართველი ხალხი არის ერთი და ერთიანი ეთნოსი, რომელიც ერთად (ნაციად) საუკუნეების მიღმა ჩამოყალიბდა, რომელმაც შექმნა ერთიანი დიდი ეროვნული (ეთნიკური) კულტურა, სალიტერატურო ენა და რომელსაც აქვს ჩამოყალიბებული მყარი ეროვნული თვითშეგნება, ეროვნული ხასიათი, რომლის შესახებ ჯერ კიდევ შუა საუკუნეების ქართველი მწერლები წერდნენ.

დასასრულს, ხაზგასმით უნდა აღვნიშნოთ, რომ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები და ეთნოგრაფიული ჯგუფები მხოლოდ

საქართველოსა და ქართველი ხალხისათვის არ ყოფილა დამახასიათებელი. ასეთი დანაყოფები თითქმის ყველა კულტურულ და ცივილიზებულ ერს ჰქონდა. მაგალითად შეიძლება ქართველთა მეზობელი სომხები დავასახელოთ. ისტორიულ სომხეთში გამოყოფენ ათ დიდ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ რაიონს, რომლებიც, თავის მხრივ, შეიცავდნენ მცირე ეთნოგრაფიულ ერთეულებს. მეცნიერები სომხურ ენაში რამდენიმე ათეულ (36, 44, 51) დიალექტს გამოყოფენ. როგორც ცნობილია, ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეს თავისი დიალექტი ჰქონდა. დასავლეთ ევროპის ხალხებიდან ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებისა და ეთნოგრაფიული ჯგუფების სიმრავლით იტალია (ვენეციელები, ლიგურიელები, კალაბრიელები, ლომბარდიელები, პიემონტელები, ტოსკანელები, სიცილიელები, სარდინიელები...) და ესპანეთი (კასტილიელები, ასტურიელები, ლეონელები, ესტრემადურიელები, არაგონელები, ანდალუსიელები, ვალენსიელები, აგრეთვე საკუთარ ენაზე მოლაპარაკე კატალონიელები, გალისიელები, ბასკები) გამოირჩევა. ეთნოგრაფიული მრავალფეროვნება განპირობებული იყო ამა თუ იმ ქვეყნის ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებითა და ისტორიული მსვლელობით. ამ თვალსაზრისით კი საქართველო უაღრესად მრავალფეროვანია. ამიტომაცაა, რომ ვრცელ და დიდ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან ერთად, საქართველოში პატარა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებიც გვქონდა.

ქართველთა ხასიათი

მსოფლიოში მცხოვრები ყველა ხალხი განსაკუთრებული ხასიათით, მენტალობით გამოირჩევა. ორი ერთნაირი ბუნების, ხასიათის და მენტალობის ეთნოსი არ არსებობს. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ამა თუ იმ ხალხის თვისებას მისი ისტორიული წარსული, მეზობლებთან ურთიერთობა, სოციალ-ეკონომიკური განვითარების დონე, ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობები, კლიმატი და სხვა ფაქტორები განსაზღვრავდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ „ნაცია ფსიქოლოგიის ფაქტია“, რომ „ნაცია იგივე ხასიათია“. ქართველების ეთნოფსიქოლოგიაზე გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა

ნა ევროპისა და აზიის მიჯნაზე ცხოვრებამ, მეზობლურმა გარემოცვამ. რამდენადაც რთული იყო ქართველთა განვლილი გზა და ის გარემო პირობები, რომელშიც ისინი მკვიდრობდნენ, იმდენად ქართველების ეროვნული ხასიათიც და მენტალობაც მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ქართველთა ხასიათის შესახებ საყურადღებო შეხედულებები აქვთ გამოთქმული როგორც ქართველ, ისე უცხოელ ავტორებს, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ეს პრობლემა ჯერჯერობით სრულყოფილად შესწავლილი არაა, მხოლოდ ცალკეული საყურადღებო დაკვირვებებია გამოთქმული. ვერც ერთი მეცნიერი, რომელიც ქართველთა ხასიათს შეეხება, გვერდს ვერ აუვლის ეახუშტი ბატონიშვილის მიერ ქართველებისა და მისი ეთნოგრაფიული ჯგუფების დახასიათებას. ამიტომ თითქმის მთლიანად მოვიყვანთ მისი ნაშრომიდან ამონაწერს: „წერწენი, უმეტეს ქალნი, იშვით სქელნი, მკნენი მუშაკნი, ჭირთა მომთმენნი, ცხენსა ზედა და მკედრობათა შინა კადნიერნი, მკურცხლნი, მსწრაფლნი, რამეთუ ვიეთნი ლ'გ ეჯს ი'დ უამს გაირბენს. სალაშკროთა შინა ახოვანნი, საჭურველთ მოყუარენი, ამაყნი, ლაღნი, სახელის მაძიებელნი ესრეთ, რამეთუ თვსთა სახელთათვს არა რიდებენ ქვეყანასა და მეფესა თვსსა, სტუმართა და უცხოთა მოყუარენი. მხიარულნი, უკეთუ ორნი ანუ სამნი არიან, არარაჲ შეიჭირვიონ; უხუნი, არცა თვსსა და არცა სხვსას კრძალავენ; საუნჯეთა არა მმესველნი, გონიერნი, მსწრაფლ-მიმკდომნი, მჩემებელნი, სწავლის მოყუარენი... ურთიერთის მიმყოლნი, სიკეთის დამსწავლელნი და მიმგებელნი, სირცხვილის მღევარნი, კეთილბოროტზედ ადრე მიმდრეკნი, თავკედნი, დიდების მოყუარენი, თუალმგებნი და მოთაკილენი“ (ქც, 1973, გვ. 44-45).

პრობლემის შესწავლა იმიტომ დამუხრუჭდა, რომ საბჭოთა პერიოდში ასეთ კვლევებს ტაბუ ედო. თითქმის ყველა მკვლევარი, რომელიც სხვადასხვა ხალხის ხასიათის შესახებ წერს, გვერდს ვერ უვლის მხატვრულ ლიტერატურას. მრავალსაუკუნოვანი მხატვრული ლიტერატურის სათანადო ანალიზიც არსებობს მეცნიერებაში (გ. ასათიანი). ერის ხასიათი და მენტალობა, როგორც სამართლიანად შენიშნულია, ყველაზე სრულყოფილად „ვეფხისტყაოსანშია“ გამოკვეთილი. უპირველეს ყოვლისა, მასში აშკარაა აღმოსავლური-

სა და დასავლურის სინთეზი. როგორც შუა საუკუნეებში, ისე ახლაც ქართველი კაცისათვის უპირველეს მიზანს სახელის მოხვეჭა წარმოადგენს („სჯობს სახელისა მოხვეჭა ყოველსა მოსახვეჭელსა“). ქართველის შეგნებით კი ყველაზე დიდი სახელი მამულისათვის, სამშობლოსათვის თავდადება იყო (ილია: „მამა-პაპური მხნეობა, ხმალი, მკლავი ქველური, სახელისათვის ამაყი თრთოლა, მამულის მტერთან მედგარი ბრძოლა“). ამ მენტალობიდან გამომდინარე იყო, რომ ბრძოლაში გადაშვებულმა ქართველებმა უკან დახევა თითქმის არ იცოდნენ, რაც ზოგჯერ დამარცხებების მიზეზიც კი ყოფილა. ბრძოლაში თავდავინყებით გადაშვება, უკან დაუხევლობა კარგად აქვს შენიშნული XIV საუკუნის ისტორიკოსს ჟამთააღმწერელს: „არა არს წესი ჩუენ ქართველთა, უკეთუ ვიხილეთ მტერი, ჩუენ კერძო მომავალი, შეუბმელად ზურგი შემოვაქციოთ, დაღათუ იყოს სიკუდილი“ (ქც, 1959, გვ. 262). იგივე მენტალიტეტი ჰქონდათ ეთნიკურ ქართველებს XIX საუკუნეშიც. ორთახოფელმა ლაშმა ფეოდალმა ხასან-ალამ დიმიტრი ბაქრაძეს უთხრა: „კვეხნაში ნუ ჩამომართმევ, და, ამ მხარეში ჩვენ ყველაზე მეომარი ხალხი ვართ. ჩვენში ყველა იარაღასხმულია და, გარდა ამისა, ყოველი შემთხვევისათვის თითოეულ ოჯახში 5-6 თოფია. ჩვენ ძალიან მარჯვედ ვისვრით და სირცხვილადაც მიგვაჩნია მტრისათვის ზურგის ჩვენება, როგორც უნდა გვჭარბობდნენ რიცხოვნობივად. განსაკუთრებით მეომარი ხალხი არიან ჩვენი ბეგები“ (დ. ბაქრაძე). ქართველი ისტორიკოსი ამით ხაზს უსვამს ქართველთა მებრძოლი სულისკვეთების, გმირობის უნარიანობას. ეს თვისება, რა თქმა უნდა, საუკუნეების განმავლობაში იყო ჩამოყალიბებული. ბუნებრივია, დროთა განმავლობაში ერის ხასიათის არაერთი ასპექტი განიცდიდა ცვლილებას, მაგრამ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ეროვნული ხასიათის ამ თვისებამ ცვლილება არ განიცადა. ბრძოლაში გადაშვებულმა ქართველებმა დღესაც არ იცან უკან დახევა. არ შეიძლება არ ითქვას, რომ სხვა ხალხების მენტალიტეტით აღნიშნული თვისება დადებით თვისებათა რიგში არც განიხილება. სიკვდილს ხედავდე და დროებით უკან არ იხევდე, უდიპლომატიობას ნიშნავს. დიპლომატიურობა, ლავირების უნარი ქართველებს კი ჰქონდათ, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ ბრძოლაში თავდავინყებით გადაშვება, ბრძოლიდან უკან-

დაუხველობა უფრო იყო დამახასიათებელი ქართველთათვის, ვიდრე ემშაქობა და დიპლომატიურობა. როგორც ჩანს, ჟამთააღმწერელის აღნიშნული სიტყვები პედაგოგიური თვალსაზრისითაც იყო თქმული, რადგან მთელი მომდევნო თაობები ამ სულისკვეთებით იყვნენ აღზრდილნი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზგასმით არის აღნიშნული, რომ „ყველა დროის პოეტები და მორალისტები ქართველ კაცს ერთს უჩიჩინებდნენ: ყველაზე დიდი სახელი მამულისათვის თავდადების მოხვეჭააო“. ბრძოლაში თავდავინყებულობა და სიფიცხე ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში ქართველთა მტრებს კარგად ჰქონდათ შემჩნეული და აქედან გამომდინარე ბრძოლის ტაქტიკასაც სათანადოდ შეიმუშაებდნენ. მაგალითად, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ავტორს ახეთი ფაქტი აქვს მოთხრობილი თემურ-ლენგის შემოსევების დროს. როდესაც თურქმანებს „ფიცხად მიეტევნეს ქართველნი, ვითარცა ცეცხლი თივათა“, „მაშინ ფრიად შენუხნა მძლავრი ლანგ-თემურ, ესრეთ რომე ამისთანა მარცხი და ზიანი მას არაოდეს შემთხუევია. და ესევეთარი სიმკნითა ლომებრივითა გულითა შებმა უყვეს, და ურიცხვი სპანი მოისრნეს პირითა მახვლისათა ქართველთა მიერ, არამედ სიმრავლისაგან მათისა არა აკლდებოდათ. ხოლო ლანგ-თემურ გამოცდილ იყო, და უწყოდა ქართველთა ომისა საფიცხლე და ადრე სიმაშურალე, ამისათვის დაღაითმინა, ვიდრემდის დიდად დაშურეს ომისაგან ქართველნი. ხოლო ოდეს მიმყოვრდა ომი და მზეცა მიდრკა შთასასვლელად, სცან ლანგ-თემურ ფრიადი სიმაშურალე, და დაღალვა მკლავთა, და დაღუნა აბჯართა საომართა სპათა ქართველთასა. მაშინლა განიწირა თავი თუსიმოსიკუდიდ და აღუზახა ვმითა დიდითა სპათა თუსთა. და განმცნდეს იგინიცა, და ესრეთ მიეტევნეს სპათა ქართველთასა და, რაც ოდენ ძალ-ედვათ, კუალად შებმა უყვეს, არამედ ვერლარა ძალ-ედვათ წინადადგრომად ფრიადისა სიმაშურალისა და მიჭირვებისაგან. და მაშინლა სძლეს ბანაკმან ისმაიტელთამან, ლანგ-თემურ და აგარიანთა, და მიდრკეს ქართველნი, და ივლტოდეს მათათა მიმართ და სიმაგრეთა“ (ქც, 1959, გვ. 462). ქართველთა ეს თვისება, როგორც ირკვევა, საუკუნეების მიღმაა წარმოქმნილი. ქართული მენტალობა ლაჩრულ სიცოცხლეს ზრახავდა და სახელოვან სიკვდილს იწონებდა. სწორედ

ამან ათქმევინა შოთა რუსთაველს: „სჯობს სიცოცხლესა ნაძრახსა სიკვდილი სახელოვანი“. დამპყრობელი პართელების წინააღმდეგ მებრძოლი მეფე ფარსმანი თანამებრძოლთ შეახსენებდა, რომ „იბერებს არასოდეს დაუდგამთ პართელების უღელი, რომ გამარჯვება მათ სახელს მოუხვეჭდა, ხოლო გაქცევა ბრძოლის ველიდან იბერებს სახელსაც გაუტეხდა და საფრთხესაც შეუქმნიდა“ (გ. ჭეიშვილი). აქვე ვიტყვი, რომ ტაციტუსის მიხედვით, იბერები ამტანები და მომთმენები იყვნენ, რაც გეოგრაფიული გარემოს შედეგი (მთაში ცხოვრება) იყო. ანტიკური ავტორები იბერთა სხვა თვისებებზეც მიუთითებდნენ: „პირქუშნი“ (რუფიუს ფესტუსი), „ვაჟკაცი“ (ტაციტუსი), „გულადობით სხვებზე უფრო მამაცი“ (პლუტარქე), „საუკეთესო მებრძოლნი“ (პლუტარქე), „უმამაცესნი“ (ერმია სოზომენე) (გ. ჭეიშვილი). ცნობილია, რომ დროთა განმავლობაში ხალხთა ხასიათის ზოგიერთ ნიშან-თვისება იცვლება, მაგრამ, როგორც ჩანს, ეს თვისება იმდენად გენეტიკურია, რომ მას დრომ ვერაფერი დააკლო და დღემდე შემორჩა – მხედველობაში გვაქვს საქართველოს ისტორიის უკანასკნელი მოვლენები. XX საუკუნის ბოლოსაც, სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში, ისინი პირველნი იყვნენ, ბრძოლის მორევშიც პირველნი გადაეშვნენ, ფიცხლადაც იბრძოდნენ და არასაჭირო მსხვერპლიც წინდაუხედავად გაიღეს. თუმცა ქართველებს დიდხანს მოთმინების უნარიც გააჩნიათ, შემდეგ კი – უცბად აფეთქება იციან.

ქართველთა ხასიათი წინააღმდეგობრივი იყო. მათ ორი უკიდურესობა ახასიათებდათ და ახასიათებთ. ეს ფშაური პოეზიის შესწავლის შედეგად კარგად შეამჩნია გურამ ასათიანმა. ის წერდა: „ფშაურ პოეზიაში შეერთებულია უკიდურესი იდეალიზმი რეალიზმთან“. მისივე აღნიშვნით: „სულისა და ხორცის ურთიერთლტოლვა, მათი შეთანხმება, შეკავშირება, შერწყმა, ფუნდამენტური თვისებაა ქართველი ხალხის ესთეტიკური ბუნებისა“. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, ქართველები ძალიან უზომონი იყვნენ, როგორც მნუხარების, ისე სიხარულის გამოხატვის დროს. ისინი ერთნაირად ყოფილან „კეთილ-ბოროტზედ ადრე მიმდრეკნი“. ასე რომ, ქართული ხასიათი ორბუნებოვანი იყო და არის. არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ ვახუშტისავე იმ სიტყვებს, რომ „სიკეთის დამსწავლელნი და მიმგე-

ბელნი" იყვნენ. ვფიქრობთ ეს თვისებებიც ქართველებს დღეს გამოკვეთილად აქვთ შენარჩუნებული. ორბუნებოვანებისა და ორპოლუსიანობის გამოხატულება უნდა იყოს ქართველთა ერთი ნაწილისათვის აშკარად გამოხატული ღრმა ინტელექტუალიზმი, მონინავე მსოფლიო კულტურული სტანდარტების დონეზე დგომა და მეორე ნაწილისათვის დამახასიათებელი პროვინციალიზმი და ერთგვარი შეზღუდულობა. სწორედ ეს უნდა იყოს მიზეზი, რომ ძალიან ხშირად საერთო-ეროვნული საკითხების გადაწყვეტის დროს, როდესაც საჭიროა საერთო აზრის ქონა, შეთანხმებულობა, ქართველები შეუთანხმებლები არიან იმდენად, რომ მათ ეს დაპირისპირება ხანგრძლივ მტრობაშიც კი გადასდით.

ზემოთ აღნიშნულთან უშუალოდ არის დაკავშირებული თანამედროვე ქართველებისათვის დამახასიათებელი არაკანონმორჩილება. უფრო სწორად ხალხის ერთი ნაწილი თუ კანონმორჩილია, მეორე ნაწილი – არაკანონმორჩილი. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში ჯერ კიდევ ადრე შუა საუკუნეებში სახელმწიფო სამართალი მოქმედებდა და მთაში ჩვეულებითი სამართალიც მკაცრად არეგულირებდა ურთიერთობებს, დღეს ქართველთა მნიშვნელოვანი ნაწილი არაფრად დაგიდევს კანონების შესრულებას. ამავე დროს, ძალიან ბევრი თვლის, რომ თვითონ შეიძლება კანონი დაარღვიოს, სხვამ – არა.

ქართველებს შორის ისტორიულადაც და ახლაც ძალიან განვითარებული იყო მეგობრობის გრძნობა. ხშირად ქართველები მეგობრობას ყველა სხვა ურთიერთობაზე მაღლა აყენებდნენ. მეგობრობის უპირველესობა ერთნაირად დამახასიათებელი იყო საქართველოს ყველა მხარის მაცხოვრებლისათვის. „მტრობა მხოლოდ მეორე (უკანა) მხარეა ქართული ხასიათის მთავარი თვისებისა. მისი წინა მხარე მეგობრობის, „ნათესაობის“ უმძაფრესი მოთხოვნილებაა, განდობის, სულიერი თანაზიარობის წყურვილი“ (გ. ასათიანი). „ვეფხისტყაოსანი“ მეგობრობის აპოლოგიაა. მსოფლიოს ხალხთა მენტალობის შესახებ მონოგრაფიის ავტორი გიორგი გაჩევიც ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ ხომ ეს არის პოემა არა ომის შესახებ, როგორც „ილიადა“, არა პოემა ვნება-სიყვარულის შესახებ, როგორც აღმოსავლური „ლეილა და მეჟნუნი“, არამედ, რა თქმა უნ-

და, ესაა ეპოქა მეგობრობის შესახებ. იგივე ავტორს შენიშნული აქვს, რომ პოემის გმირ ავთანდილისათვის ძმადნაფიცობისა და მეგობრობის მოვალეობა სასიყვარულო ურთიერთობასა და პოლიტიკურ ინტერესებზე მაღლა დგას. აქ მეგობრობისა და ძმობილობის იმპერატივი აბსოლიტური და კატეგორიულია. დასავლეთისათვის თუ ფორმულა „პლატონი ჩემი მეგობარია, მაგრამ უფრო დიდი მეგობარია ჭეშმარიტება“ – აქსიომაა, ქართველისათვის ის არ მოქმედებს. მისთვის მეგობარი ჭეშმარიტებაზე ძვირფასია (გ. გაჩევი). ჟამთააღმწერელის მიერ მოთხრობილი ცოტნე დადიანის გმირობაც ხომ სამშობლოს სიყვარულთან ერთად მეგობრებისადმი თავგანწირვით იყო განპირობებული. მემატინე მეგობრებისათვის თავდადებული ცოტნე დადიანის ქმედებით გაკვირვებულ მონღოლებს ათქმევინებს: „და ვითარ ესმა ესე ცოტნესაგან ნოინთა, განკვრდეს სათნოებისათეს მისისა და თქუეს: ვინათგან ნათესავნი ქართველთანი ესოდენი კეთილ არიან, და არა განცრუვდებიან, რომელ აფხაზეთით მოვიდა კაცი, რათა დადვას სული თჳსი მოყუასისათეს“ (ქც, 1959, გვ. 217). ისტორიულად ქართველთათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ნათესაობას. ნათესაური ურთიერთობების გარეშე საქართველოში ადამიანების ურთიერთობა წარმოდგენილი იყო. მათ განსაკუთრებული მხარში ამოდგომა იცოდნენ როგორც ლხინის, ისე ჭირის დროს. „ამისთვის უწყოდნენ მოყუსობა (ე. ი. ამხანაგობა – რ. თ.), ნათესაობა, ურთიერთთა მტერობა და მოყურობა, ლხინთა ლხინობა და ჭირთა ჭირობა“ (ქც, 1973, გვ. 24). მაგრამ ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ ნათესაური ურთიერთობის წრე სხვადასხვა სიდიდის იყო საქართველოს სხვადასხვა მხარეში. ის უფრო გამოკვეთილი იყო დასავლეთ საქართველოსა და მთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში. სამნუხაროდ, ნათესაობა, ნათელმძრონობა უახლესი პერიოდის ქართველთა ცხოვრებაში ზოგჯერ ობიექტურობის, სამართლიანობის გადამფარავიც კი გახდა. ნათესაობა (შორეული ნათესაობაც) ადამიანთა ურთიერთობებში უფრო მკვეთრად დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ ჯგუფებშია წარმოდგენილი.

ვახუშტი ბაგრატიონი ქართველთა ხასიათის შესახებ ძალიან ბევრ დადებით ეპითეტს იმეტებს, თუმცა ის არც მათ უარყოფთ

თვისებებზე ხუჭავს თვალს. ხოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი უფრო მკვეთრ ფერებში წარმოგვიდგენდა ქართველთა ზოგიერთ უარყოფით თვისებას. „...ვინაიდან ნათესავი ქართველთა ორგულ ბუნება არს პირველითგანვე თჳსთა უფალთა. რამეთუ, რაჟამს განდიდნენ, გასუქდნენ და დიდება პოონ და განსუენება, იწყება განზრახვად ბოროტისა, ვითარცა მოგუთხრობს ძველი მათიანე ქართლისა და საქმენი ან ხილულნი“. ქართველებს „უჩემოთ ვინ იმღერეთობაც“ ახასიათებდათ. სწორედ ამას ნერდა მეფე-პოეტი არჩილი: „ასე სჭირს საქართველოსა // დიდებულთ განა მცირეთა. // აზვადდებიან, იტყვიან: // უჩემოთ ვინ იმღერეთა?!“ მაგრამ ამ შემთხვევაში არჩილი მხოლოდ ზედაფენაზე, მმართველებზე საუბრობს და არა მოსახლეობაზე, ქართველებზე საერთოდ. რაც შეეხება XII ს-ის მოღვაწეს კათოლიკოსს ნიკოლოზ გულაბერიძეს, ის მხოლოდ ქართველთა კეთილ და დადებით თვისებებზე საუბრობს. მისი აზრით ქართველები „არიან ბუნებით სადაგნი და მართიენი და გონებით წრფელნი, სიმართლესა ცხოვრებისასა და უღელსა უმანკოებისასა მზიდველნი და მხოლოდ ღმრთისა ოდენ და მკლავის თვისისა მოსაენი, რომელთაცა უკვე გამოისახვის და საცნაურ იქნების სიქველე ჭაბუკისა, ვითარცა საცნაურ არს ყოველთა მიერი, უეჭველად ესევეითარი ბუნება პირველითგანვე უკვე დამცველობს ნათესავთა შორის ქართველთასა...“ ხოლო უფრო ადრე გიორგი ხუცეს-მონაზონი სიამაყით აღნიშნავდა, რომ „ნათესავი ქართველთა წრფელ და უმანკო არს“, რაც ზნეობრივი სიფაქიზის, გულწრფელობის და პატიოსნების გამოხატულება იყო. როდესაც სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართველთა შესახება საუბარი, ყველა ავტორი ერთხმად აღნიშნავს ქართველების ვაჟკაცობისა და სიმამაცის შესახებ. სტუმართმოყვარეობა ხომ ყველა ქართველის უპირველესი თვისება იყო („სტუმარი ღვთისაა“, ე. ი. ის ღმერთის გამოგზავნილად ითვლებოდა). სამართლიანადაა შენიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში, რომ „სტუმართმოყვარეობა ყველა ხალხს ახასიათებს, ქართველებში ეს თვისება მკვეთრად არის გამოხატული“ (გ. ყორანაშვილი). ვახუშტი ბაგრატიონი არა მხოლოდ ზოგადად ქართველთა სტუმართმოყვარეობის შესახებ საუბრობს, არამედ საქართველოს ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის

მკვიდრთა შესახებაც („სტუმართა და უცხოთ მოყუარენი“). სხვათა-შორის, საქართველოს სამეფო კარზე მესტუმრეთუხუცესის თანამდებობაც კი არსებობდა, რომლებიც „მოურნეობდნენ სტუმართა“. მას არაერთი მესტუმრე ექვემდებარებოდა. მნიშვნელოვანია, რომ მრავალრიცხოვან ქართულ გვარსახელებს შორის გვაქვს პროფესიული ტიპის გვარსახელები მესტუმრე და მესტუმრიშვილი. სტუმრის მიღების, პატივისცემის საკითხში ქართველ ხალხს ზომიერება ერთგვარად დარღვეულიც კი ჰქონდა. ქართველი არაფერს იშურებს სტუმრისათვის. ღარიბი კაციც კი ამ თვალსაზრისით თავს არ შეიცხვენს. გზად მიმავალ კაცს წყალი რომ მოვთხოვა, მას აუცილებლად ღვინოსა და საჭმელს მიართმევდნენ. ფრანგი ჟან შარდენი, რომელიც გონიოდან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს გზით ახალციხეში და შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოვიდა, თურქეთის გამგებლობაში მცხოვრები ქოროხისა და მტკვრის ზემო ნელში მცხოვრები ქართველების შესახებ შემდეგს წერდა: „ჩვენ უხვად გვაძლევდნენ ქათმებს, კვერცხს, ბოსტნულს; ღვინო, პური და ხილი ბლომად გვქონდა, რადგან თითოეულ მოსახლეს თავის წილად დიდი დოქით ღვინო, ერთი კალათა ხილი და ერთი კალათა პური მოჰქონდა. ჩვენგან ფულს არ იღებდნენ და ჩემი მეგზურიც არ მაძლევდა ნებას მადლობა რაიმე საჩუქრით გამომეხატა“. აქვე არ შეიძლება არ დაესძინოთ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული იმ მოსაზრების შესახებ, რომ სტუმართმოყვარეობის ტრადიცია ქართველ ხალხში თითქოსდა თავად-აზნაურობაში გაჩნდა და ის საქართველოს მთიანეთში ბარიდან შევიდა. რა თქმა უნდა, ეს შეხედულება გასაზიარებელი არაა იმიტომაც, რომ ის ყველაზე გამოკვეთილად სწორედ ქართველ მთიელებში იყო წარმოდგენილი. ქართველისათვის ყველაფერი უცხო ერთგვარად სათაყვანებელიც იყო. ამიტომაც ყოველგვარ კარგს სიტყვით „საუცხოო“ გამოხატავდნენ. მაგრამ უცხო მხოლოდ საკუთარ ქვეყანაში იყო მისაღები. უცხოობას ქართული ეთნოსის წარმომადგენლები არ მიეღტვოდნენ. „ქართული სული ბედნიერებას სიმარტოვეში ვერ პოუვებს. სიმარტოვეს რამდენიმე ნაირსახეობა აქვს, ყველაზე აუტანელი მათ შორის ქართული ბუნებისათვის „უცხოობაა“, როგორც ვინრო გაგებით (მშობლიური გარემოს მონყვეტა), ასევე ფართო მნიშვნელობითაც (საკუ-

თარ ბუნებაზე უარის თქმა, სხვაში გათქეფვა, „გაუცხოება“, ნიველირება“ (გ. ასათიანი). ნ. ბარათაშვილის სიტყვებიც „უწინამც დღე კი დამელევა მე, / უცხოობაში რაა სიამე!“ ქართული სულის, მენტალობის გამოვლენა იყო. მაგრამ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ქართველთა ეს ხასიათი ბოლო დროს გაქრობის პირას მივიდა. ასე რომ, ძლიერი ნოსტალგიურობის, სამშობლოსაგან გაუყრელობის გრძნობის შესახებ ალბათ ველარ ვილაპარაკებთ.

ვახუშტი ბაგრატიონი ქართველების ერთ-ერთ ძირითად მახასიათებლად სოლიდარობის თვისებას თვლიდა: „უკეთუ ორნი ანუ სამნი არიან, არარაჲ შეიჭირვიან“. ამ თვისებას, ხასიათს ქართველთა გადარჩენის ერთ-ერთ მიზეზადაც კი ასახელებენ (გ. ყორანაშვილი). ეს ეთნოფსიქოლოგიური ნიშანი ქართველებმა ბოლომდე შემოინახეს. მაგალითად, საბჭოთა არმიაში განვეული სხვა ეთნოსების წარმომადგენლები თუ გათითოკაცებულნი იყვნენ, ორი-სამი ქართველი უკვე ერთ გუნდს, ერთად მოქმედ ძალას წარმოადგენდა და მათი დამჩაგრავი არავინ იყო. სიტუაციის მფლობელნი და წარმმართველნი ისინი იყვნენ. არადა, თითქოს პირიქით უნდა ყოფილიყო. ქართველთა ხასიათის ერთ-ერთი მკვეთრად გამოხატული თვისება ხომ აშკარა ინდივიდუალიზმია. ნაწილობრივ ამის დამამტკიცებელიცაა მემპტიანის სიტყვები: „ვითარ წარვდეს ამას შინა ჟამნი რაოდენნიმე, იწყეს კუალად მედგრობად ზაკულებით, ვითარცა არს ჩვეულება ქართლისა აზნაურთა“ (ქც, 1955, გვ. 274). აღნიშნულის გამოხატულებაა ხშირად პირადი ინტერესების საერთო-სახალხო, საზოგადო ინტერესებზე მალლა დაყენება (კ. კაპანელი). „ჩვენს ისტორიულ წარსულში ეგოისტურს ინტერესებს ხშირად გაუმარჯვია ეროვნულ ინტერესებზე“. „ჩვენი ფილოსოფია პრაგმატული იყო, ჩვენი ზნეობა ინდივიდუალისტური და ეგოისტური. ცალმხრივი უტილიტარისტები ვიყავით და სარგებლიანობის თვალსაზრისით ეზომავდით ჭეშმარიტებასაც, სიკეთესაც და მშვენიერებასაც. უდიდეს ბედნიერებას ინდივიდუალურ კეთილდღეობაში ვხედავდით“ (გ. ქიქოძე). მაგრამ, როგორც ჩანს, ინდივიდუალისტები ისინი ერთმანეთთან მიმართებაში არიან. საოცარია, რომ ქართველები ინდივიდუალისტები არიან, მაგრამ ქართული სულის სიძლიერე ყველაზე ნათლად გუნდურ, ჯუფურ ქმედებებში ჩანს. მხედველობაში გვაქვს

ქართული ხალხური სიმღერები და ცეკვები. ამაშიც რეალისტურადაა გამოხატული ქართული ხასიათის ორბუნებოვანობა. გ. გაჩევიც ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ქართული ხასიათი ყველაზე სრულად ვლინდება გუნდში, გუნდურ გალობაში ანუ თანხმიერებაში, როდესაც ინდივიდუალობები უკან იხევენ და პირველობას პარმონიულ მთლიანობას უთმობენ. მაგრამ ინდივიდუალობა გუნდურ ცეკვებსა და სიმღერებშიც ნათელია, გამოკვეთილია. ყველა სიმღერასა და ცეკვაში მისი შემსრულებელნი აშკარად ეპაექრებიან ერთმანეთს, ყველა თავისებურად მღერის და ცეკვავს, ორიგინალური ელემენტები შეაქვს მასში, ერთი ცდილობს მეორეს აჯობოს, მასზე უკეთესად იმღეროს და იცეკვოს; ეს შემსრულებლებს სახის მიმიკაზეც გამოკვეთილი აქვთ. ქართველთა ეს ეთნოფსიქოლოგიური ხასიათი კარგად შეამჩნია გურამ ასათიანმა. ის წერს: „ქართულ გუნდშიც მთავარი თავისთავად თანხმიერება კი არ არის, არამედ ის, რომ ეს არის პოლიფონიური თანხმიერება – ანუ ისეთი თანხმობა, რომელიც თავის თავში აუცილებელ სხვადასხვაგვარობას გულისხმობს. ერთხმოვანება, ერთფეროვნება, ერთსახოვნება საფუძველშივე მიუღებელია ჩვენი ესთეტიკური მსოფლმხედველობისათვის. ასეთია ქართული სიმღერაც, ქართული პეიზაჟიც, ქართული ვერსიფიკაცია; ხოლო ქართველი ტომების ხასიათები ხომ პოლუსებისაგან შედგება!“ (გ. ასათიანი). ასე რომ, ქართულ ხალხურ ცეკვებსა და სიმღერებში ნათლად ჩანს რამდენად ძლიერნი, ბევრის მიმღწევენი არიან ერთ მუშტად შეკრული, ერთი იდეით გაერთიანებული ქართველები, რასაც სამწუხაროდ რეალურ ცხოვრებაში იშვიათად აღწევდნენ. ჯგუფურად შესრულებულ ხელოვნების სხვა ნაწარმოებებშიც გამოკვეთილია ინდივიდუალიზმი. მაგალითად შეიძლება ქართულ სასულიერო არქიტექტურაზე განთავსებული ჩუქურთმები მოვიყვანოთ. საყოველთაოდ ცნობილია, არც ერთი ორნამენტი ერთმანეთს არ იმეორებს, ყველა მათგანი ერთმანეთისაგან განსხვავდება. როგორც ჩანს, ხელოვნები ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ, ანდა ერთი ხელოვანი თავის თავს ეჯიბრებოდა. ამაყი ქართველებისათვის ესეც სახელის მომტანი იყო. რამ ჩამოაყალიბა ქართველთა ასეთი ხასიათი? პასუხი მარტივია – საქართველოს მკვეთრად განსხვავებულმა, კონტრასტულმა ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა გარემომ.

ვფიქრობთ, ქართველთა ეთნოფსიქოლოგიით უნდა აიხსნას საქართველოში საგლეხო თემის ფაქტობრივი არარსებობა. ცნობილია, რომ განვითარებული ფეოდალური (და შემდეგ კაპიტალისტური) ურთიერთობების პირობებში ინგლისში, რუსეთში, აღმოსავლეთ სომხეთში სათემო მინათმფლობელობის პროცენტი შეუდარებლად მაღალი იყო, ხოლო საქართველოში ის ნულს უთანაბრდებოდა. ასე რომ, აქ მეზობლობის ხარისხი, კავშირის სიახლოვე, ზემოდან ჩარევის სტილი ფრიად უმნიშვნელო იყო. ამ შემთხვევაშიც აშკარად არის გამოვლენილი ქართველების ინდივიდუალური ხასიათი. ქართველთათვის ცხოვრებაში მხოლოდ დროებით კოლექტივებად გაერთიანება იყო დამახასიათებელი. საქართველოს ბარში სათემო მინათმფლობელობის გარკვეული ფორმა არსებობდა ქიზიყში და აქაც მინის ყოველწლიურ გადანანილებაში ინდივიდუალიზმი ნყვეტდა გადანანილების საკითხს – მეთემეები სირბილში ეჯიბრებოდნენ ერთმანეთს და პირველ მისულებს საუკეთესო მინა ხვდებოდათ. დროებითი ურთიერთდახმარების დროსაც პრიორიტეტი ინდივიდუალიზმს ჰქონდა მინიჭებული. ინდივიდუალიზმი კარგად ჩანს საქართველოში ისტორიულად მიმდინარე მიგრაციულ პროცესებშიც. ადამიანთა გადასახლებები ძირითადად ინდივიდუალურად (გაჟონვით) ხდებოდა. ჯგუფურად მხოლოდ მთიელები მიგრირდებოდნენ (თანაც იშვიათად), სადაც ტერიტორიული თემური ურთიერთობები ტრადიციული იყო.

ქართველთა ხასიათის შესახებ არჩილ ჯორჯაძეს ორიგინალურად აქვს აზრი გამოთქმული და მის ნააზრევს თითქმის სრულად შემოგთავაზებთ: „ქართველს აქვს თავისი საკუთარი ტემპერამენტი და ხასიათი. მას მეტად უყვარს საკუთარი თავი; პირადობა მისი ბატონია, საზოგადო საქმე ძალდატანებაა. იგი მალე ინთება, ხოლო უმალვე ჰქრება. მისი ენტუზიაზმი უფრო ფიზიოლოგიურია, ვიდრე ფსიხიური. იგი შრომობს, ხშირად ბევრსაც შრომობს, ხოლო მის შრომას გაუტანლობის ნიშნები ატყვია. არ უყვარს საერთო მუშაობა. იგი ინდივიდუალისტია. ჯგუფურობა სულს უხუთავს. იგი განზე იწევა, არ უთმობს სხვას იმას, რაც საჭიროა საერთო საქმის გაკეთებისათვის. და საერთო საქმე მას არ ეხერხება“. „ქართველი არსებითად საამქვეყნიო კაცია, მისი სიცოცხლის ფესვები აი ამ მინაშია

ჩაფლული, რომელზედაც დგას, მას უყვარს მზე, ლაყობა, ოხუნჯობა, იგი გულუბრყვილოა, მაგრამ თავს არ ივინყებს. მას მეტად უყვარს თავისი ხორცი, თავისი კეთილდღეობა. ამიტომ არის იგი ხშირად ფარისეველი, როდესაც სასწორზე „პირადი“ და „საზოგადო“ იწონება. მას არ უნდა გახსნას და გააქარწყლოს თავისი პირადობა „კრებულობით დასაწყისში“ – ღმერთია იგი, თუ სახალხო საქმე“.

ქართველთა ინდივიდუალური ეთნიკური ხასიათისათვის ნიშანდობლივია შემდეგი გარემოებაც. ცნობილია, რომ გაქრობის წინაშე მდგომ ყოველ ეთნოსს კრიტიკულ სიტუაციაში რეაქციის უნიკალური მოდელი ახასიათებს (ს. ლურიე). ქართული ეთნოსი ასეთ ზღვართან არაერთხელ მდგარა და გადარჩენა-არგადარჩენის კრიტიკულ სიტუაციაში გამოსავალი მხოლოდ ინდივიდებს მოუძებნიათ. საქართველოს ისტორიიდან აღნიშნულის დამადასტურებელი არაერთი მაგალითი შეიძლება მოვიყვანოთ. საამისოდ დავით აღმაშენებლის, ჩოლოყაშვილ-ერისთავთა, ერეკლე მეორის, ილია ჭავჭავაძის მოღვაწეობაც საკმარისია. საუკუნეების განმავლობაში ქართველებს ხასიათში ჰქონდათ გამჭდარი გარედან მომდინარე საშიშროების წინაშე გარკვეული დამცავი მექანიზმი. ისინი ეთნიკური კულტურის დაცვას გადამწყვეტ, კრიტიკულ სიტუაციებში ახერხებდნენ, მაშინ როდესაც კრიტიკულ სიტუაციამდეც საშიშროებას გრძნობდნენ, ხედავდნენ, მაგრამ რეაგირებას არ ახდენდნენ. ასე რომ, ქართველებს მნიშვნელოვანი გადანწყვეტილების გამოსატანად ზღვარი, კრიტიკული მომენტი სჭირდებოდათ და სჭირდებათ. ქართველთა მთელი ისტორია საგარეო მტერთან ბრძოლის ისტორიაა, მაგრამ პარადოქსია, რომ მათთვის პერსონიფიცირებული მტრის სახე არ არსებობს. არც პერსონიფიცირებული დამცველის სახეა მათთვის გამოკვეთილი. ასეთ დამცველს კი მთელი ისტორიის მანძილზე ეძებდნენ, მაგრამ თითქმის ყოველთვის განბილებულნი რჩებოდნენ. მიუხედავად ამისა, დამცველს მაინც ეძებდნენ და დღესაც ეძებენ.

ქართველები გულუხვობითაც გამოირჩეოდნენ. გულუხვობა თავისთავად ცხადია, უყაირათობას, არახელისმომჭირნეობას გულისხმობს. სწორედ ამას ნიშნავს ვახუშტის სიტყვები: „უხუნი არცა თჳსსა და არცა სხჳსას კრძალავენ“. ე. ი. არც თავისას და არც სხვისა არ ერიდებიან. აღნიშნულის დასადასტურებლად დღევანდ-

ლი სასმელ-საჭმელით გაჯერებული სუფრები, ქეიფები შეიძლება გაეცხენოთ. ძალიან უყვარდათ და უყვართ ქართველებს ბუნების წიაღში მოღვნი, „გზებზე სუფრის გადაფენა“. ხასიათის ორბუნებრივობა, ორი უკიდურესობა, გუნდურობა და ინდივიდუალიზმი, უფრო სწორედ გუნდურ ქმედებაში ინდივიდის, პიროვნების წარმოჩენა კოლექტიური ტრაპეზების დროსაც კარგად ჩანს. აქაც ეპაექრებიან ქართველები ერთმანეთს, ვინ უკეთეს სადღეგრძელოს იტყვის, ვინ უფრო მახვილსიტყვაა და, რაც მთავარია, თამადა ქართული ხასიათის ტიპური გამოვლინებაა. თუ ადამიანი საერთოდ არავის და არაფრის უფროსი არაა, სუფრაზე თამადად ყოფნისას ხომ ის ყველაფრის გამგებელია, დროებით ხომ არის ის „მეუფე“, დროებით ხომ ჰყავს ადამიანთა გარკვეული რაოდენობა დაქვემდებარებული. სუფრა თითქმის სპექტაკლს, თამაშს ჰგავს. აქ ისინი, შეიძლება ცხოვრებაში წარუმატებელნი, თავს ბედნიერად წარმოადგენენ. გ. ასათიანიც შენიშნავდა, რომ ქართული ლხინის დედააზრი ბედნიერების სპექტაკლის გამართვაა. ქართველების ეთნოფსიქოლოგია იმითაც არის აღსანიშნავი, რომ ხშირად სადღეგრძელებელ ადამიანს ისეთ თვისებებს მიაწერენ, რასაც სინამდვილეში ის არ იმსახურებს. მაგრამ ასეთ შემთხვევაში მთავარია მან თანამოინახეს ასიამოვნოს.

შემჩნეულია, რომ ქართველები ბუნებრივი არტისტიზმით ხასიათდებიან. ძალიან დიდ დროს უთმობენ ისინი ცხოვრებისეული სპექტაკლების გამართვას. „ბუნებრივი არტისტიზმი, თანდაყოლილი სწრაფვა ყოველივე ამაღლებულისაკენ, ჩვეულებრივისაგან განსხვავებულისკენ, „პათეტიურისკენ“, ყველაფრისკენ, რაც შემოქმედებასთან, ხელოვნებასთან, ფანტაზიასთან, ანუ „სიცრუესთან“ არის დაკავშირებული“ (გ. ასათიანი). „ქართველი კაცი მუდამ სცენაზე გრძნობს თავს. მარტოდ დარჩენილსაც კი ვილაცის მოუშორებელი მზერა ელანდება და ყოველ თავის მოძრაობაში ამ უხილავ თვალთა დაინტერესებულ ყურადღებას ითვალისწინებს“ (გ. ასათიანი). აქედან გამომდინარე ქართველი გარეგნულად ზერელეა, ზედაპირულია. ცხოვრებაში სპექტაკლების მოწყობის ნიჭი ძირითადად დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას ჰქონდა. სხვათა შორის, ქართველი ხალხის ამ თვისებით ქართველი პოლოტიკოსებიც გამოირჩეოდნენ.

ქართველები დიდი იუმორით, ხუმრობის ნიჭით, „ენატკბილობით“ არიან დაჯილდოვებულნი. შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ ქართველთა გადარჩენაში, სხვა ფაქტორებთან ერთად, იუმორმაც დიდი როლი ითამაშა, ხშირი ომიანობით გამოწვეული გაჭირვება გადაატანინა. ისევე როგორც არტისტიზმით, იუმორითაც ქართველთა უმეტესობაა დაჯილდოვებული. მაგრამ ფრიად განსხვავებული ხუმრობა ახასიათებთ სხვადასხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენლებს, დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრთ, მთიელებს და ბარელებს.

ხაზგასმულია ქართველთა ღმობიერება, სამშობლოს სიყვარული, შემწყარებლობა, მიმტყეებლობა. ჟან შარდენი ხაზს უსვამდა, რომ ქართველები თავაზიანნი და კაცთმოყვარენი, ამასთანავე დარბაისელნი და თავდაჭერილნი არიან. ის აღნიშნავდა ქართველთა უფლებამოსილების, სიამაყის, თავმომწონეობის და დიდების მოყვარეობის შესახებ. XIX საუკუნის პირველი მესამედის გერმანელი ავტორის ედუარდ აიხვალდის დახასიათებით ქართველები მამაცები, სტუმართმოყვარენი, კეთილები, არაგულქვანი, გაჭირვებაში შეუდრეკელნი, სამშობლოსათვის თავდადებულნი არიან. თუმცა ის ქართველთა ისეთ უარყოფით თვისებებზე საუბრობს, როგორიცაა სიმამაცით ტრაბახი, სიზარმაცე და უდარდელობა. ხაზს უსვამს უბრალო ხალხის გულკეთილობას. აიხვალდს არც ის გამორჩენია მხედველობის არედან, რომ ქართველი თავადაზნაურობა ამაყოფიდა თავისი ძველი გვარით და წინაპრების ნამოღვანარს განადიდებდა. წარსულთა თავმომწონება, ისტორიზმით ცხოვრება დღესაც დამახასიათებელია ქართველი ხალხისათვის, მაგრამ იყვნენ თუ არა ისტორიულადაც ქართველები ზარმაცები? რა თქმა უნდა, აქ დასმულ კითხვას უარყოფითად უნდა ვუპასუხოთ. ვახუშტი ბაგრატიონი, რომელიც საკმაოდ შორს დგას ეროვნული ხასიათის იდეალიზაციისაგან და უარყოფით თვისებებზეც საუბრობს, არსად არ ახსენებს ქართველთა სიზარმაცეს. არაშრომისმოყვარე ხალხი, ბუნებრივია, მაღალ სამეურნეო, მატერიალურ, სულიერ კულტურას ვერ შექმნიდა. ბატონიშვილის დახასიათებით ქართველები „მცნენი მუშაკნი“ იყვნენ. არგვეთელების შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავს, რომ ისინი არიან „მომჭირნე მუშაკნი“. საბას განმარტებით კი „მოშნირ-

ნე“ „მრავლად გამრჯელი“ ადამიანია („მომჭირნე“ მოღვაწესაც და ჭირთა მომთმენსაც აღნიშნავდა). ქართულ ენაში არის ერთი შესანიშნავი სიტყვა „ჭირნახული“ რაც სოფლის მეურნეობიდან მიღებულ მოსავალს ნიშნავს, ე. ი. დიდი შრომის, გაჭირვებითი შრომის შედეგად მიღებული. ქართველების შრომისმოყვარეობას განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია გერონტი ქიქოძემ. მისი აღნიშვნით, „ჩაქუჩიანი მამაკაცი ძველი საქართველოს ნათელი სიმბოლოა, ისევე როგორც მახვილიანი ან ჯვრიანი მამაკაცი“ (გ. ქიქოძე). მართლაცდა, ამდენი ტაძრის, თანაც მიუდგომელ ადგილზე ამშენებული ხალხი შეიძლება ზარმაცი ყოფილიყო? სხვათა შორის, სიზარმაცე ქართველთათვის საბჭოთა პერიოდში მართლაც დამახასიათებელი გახდა, რაც კოლექტიური საკუთრების დანერგვამ, საერთო-სახალხო საკუთრებამ განაპირობა. საქმე იქამდეც კი მივიდა, რომ ათეისტურ ქვეყანაში კოლექტივის ქურდი ქურდად არ ითვლებოდა.

სხვადასხვა თვისებებთან ერთად ქართველები „ჭირთა მომთმენნი“-ც იყვნენ. ეს ხასიათი არც დღეს შეცვლილა და მას უკანასკნელი პერიოდის მოვლენებიც ადასტურებს. ერთი რამეც აშკარაა – დიდი და განუსაზღვრელი მოთმინების შემდეგ მათ უცაბედი და დიდი აფეთქება იციან.

ქართველები კარიერისადმი მისწრაფებით გამოირჩოდნენ და გამოირჩევიან. ისინი მუდმივად სიმაღლისაკენ მიისწრაფოდნენ, თანამდებობების დაკავება მათი მუდმივი სურვილი იყო, იმისდა მიუხედავად ჰქონდა თუ არა მას ამის უნარი და შესაძლებლობა. ამ თვისებით განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ ჯგუფთა წარმომადგენლები გამოირჩევიან. ყველა გლეხი აზნაურობაზე ოცნებობდა, აზნაური – თავადობაზე. საქართველოს ისტორიამ იცის გვიან შუა საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოში აზნაურთა ფენის რაოდენობრივი ზრდა. ქართველებს თითქმის მუდმივად სხვა სახელმწიფოებში წამყვანი თანამდებობები ეკავათ; თანაც ეს ქვეყნები ძალიან ხშირად ქართველთადმი მტრულად განწყობილი ქვეყნები იყო. ქართველთა ნიჭიერებას, მონაცემებს, როგორც ჩანს, დიდი და ვრცელი სამოღვაწეო ასპარეზი სჭირდებოდა.

ამრიგად, თუ დავაკვირდებით, დავინახავთ, რომ ქართველი ავტორები უამრავ დადებით თვისებასთან ერთად, უარყოფით თვისე-

ბეზსაც აღნიშნავენ. ისინი შორს არიან ეროვნული ხასიათის იდეალიზაციისაგან. ესაც ქართველთა ხასიათის თავისებური გამოვლენაა.

ქართველები ეთნიკური ნიშნით არასდროს არ განასხვავებდნენ ადამიანებს ერთმანეთისაგან. უან შარდენი წერდა, რომ საქართველოში უფლება გაქვს იცხოვრო შენი სარწმუნოებით და ადათებით, იმსჯელო მასზე და დაიცვა იგი. მეორე ევროპელი – გიულდენშტედტი იგივეს წერდა: „მმართველობა და სამღვდელოება ამჟღავნებს სრულ რჯულშემწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მაჰმადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ, რომლებიც სრულებით არ ეკუთვნიან ბერძნულ ეკლესიას და არ სდევნიან მათ“. აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ უბრალო ქართველი გლეხი კაცის ნათქვამი: „ყველა ადამის შვილი ვართ, თათარიც ჩვენი ძმა არის, // ჩვენსა და სომეხებს შუა განყოფილება რა არის“. ქართული ხასიათი პატიების უნარით გამოირჩევა და არა შურისმაძიებლობით. XX-XXI საუკუნეების მიჯნის მოვლენები და განსაკუთრებით ეთნიკურ საფარველში გახვეული ე. წ. ქართულ-აფხაზური და ქართულ-ოსური კონფლიქტები ყველასათვის ცნობილია, რომ რუსეთის სახელმწიფოს გაჩაღებულია, მაგრამ არავის, არც ერთ ქართველს რუსების მიმართ ნეგატიური დამოკიდებულება არ გასჩენია. იგივე შეიძლება ითქვას აფხაზებისა და ოსების შესახებაც, რომლებიც ძირძველი ქართული ტერტორიების მიმტაცებლებად მოგვევლინენ. ვფიქრობთ, რომ ქართველთა მონყალე ხასიათი და განუსაზღვრელი შემწყნარებლობის უნარი ხალხის ბუნებისა და ქრისტიანული მორალის შეთანაწყობის შედეგად არის ჩამოყალიბებული. მისი განმტკიცებისათვის კი იმას უნდა შეეწყო ხელი, რომ რთულ გეოგრაფიულ გარემოში მცხოვრებთათვის გადარჩენის ერთ-ერთი გზა შემწყნარებლობასა და ტოლერანტობაზე გადიოდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამორჩეულ თვისებებს შორის ღმობიერებასაც ასახელებენ. ქართველთა ამ თვისებას ფეოდალური ეპოქის სამართალშიც კი ხედავდნენ (ა. ვაჩიშვილი). ხოლო რ. არსენიძე წერდა: „ღმობიერება არის ერთი ძირითადი თავისებურებათაგანი, რომელიც ქართველ ერს ძველადვე შეუსისხლხორცებია და რომელიც, მამასადამე, ერის კულტურულ განძად უნდა ჩაითვალოს“.

რაც ყველაზე მთავარია, ქართველების ერთ-ერთი დიდი თვისება ქალისადმი პატივისცემა, მონივნება, მოკრძალებაც არის. ქალი საქართველოში თითქმის გაღვთაებრივებული იყო. ამ საკითხზე ორიგინალური აზრი აქვს გამოთქმული კ. კაპანელს: „ჩვენში ქალი უფრო გამშვენებულია მამაკაცის ოცნებით და უფრო გაღმერთებულია ვიდრე ევროპაში; ქართველმა ერმა არც კი იცის, რომ დავით აღმაშენებელმა შექმნა საქართველოს ისტორიული სახე. სამაგიეროდ ქართველ ერს თამარ მეფის სახელი ენაზე აკერია, თუმცა თამარ მეფეს მეთაფი არ გაუკეთებია, რაც დავით აღმაშენებელმა გააკეთა საქართველოსათვის“ (კ. კაპანელი). ქალისადმი დამოკიდებულება კარგადაა ასახული ცეკვა „ქართულში“, რომელიც ქართველთა წინაპრებმა საუკუნეების მიღმა შექმნეს. საერთოდ, ქართულ ფოლკლორში და განსაკუთრებით ცეკვებსა და სიმღერებში კარგად ჩანს ქართველთა ხასიათი. ქართლურსა და კახურ სიმღერებში, აგრეთვე მეგრულში დიდი სევდა და ნაღველია ჩაქსოვილი, გურულში კი – არა. ბუნებრივია, როდესაც ამ გარემოებას მკვლევარები საგარეო ფაქტორებით ხსნიან. სიმღერებში და ცეკვებში კარგად ჩანს ქართველთა ვაჟკაცობა, სიმამაცე, სოლიდარობა, მებრძოლი სულისკვეთება, შრომისადმი სიყვარული.

ქართველი ქალის ხასიათისა და საერთოდ ქართველთა ეთნოფსიქოლოგიისათვის ნიშანდობლივია ივრის ხეობის ზემო წელის სოფელ ლიშოში ჩანერილი ეთნოგრაფიული მასალა. სოფელში ერთმანეთის ნათესავეები, ფაქტობრივად ერთი სოციაუმის წევრები მკვიდრობდნენ. XX საუკუნის დასაწყისის ერთ დღეს ამ სოფელში ერთ-ერთ ახალგაზრდას ქორწილი ჰქონდა. მეზობელ სახლში მისი ახალგაზრდა ავადმყოფი ბიძაშვილი ლოგინში იწვა. ქორწილის დღეს დილით ავადმყოფი გარდაიცვალა. გარდაცვლილის დედამ შვილის სიკვდილი ყველას დაუმალა. ახლოდან თუ შორიდან ქორწილში მოსული ნათესავეები, ბუნებრივია, ავადმყოფის ნახვის სურვილს გამოთქამდნენ. მაგრამ ყველა მათგანს უკვე გარდაცვლილის დედა კარებში ხვდებოდა და ეუბნებოდა, რომ მისი შვილი კარგადაა და მშვიდად სძინავს. მთელი დღისა და ღამის განმავლობაში შვილმკვდარმა დედამ მოახერხა და არავის გააგებინა შვილის სიკვდილი. მხოლოდ მეორე დღეს, დილით აუწყა სოფელსა და ნათესავენს ვა-

ჟის გარდაცვალების ამბავი. ქართველ ხალხში ანალოგიური შემთხვევები სხვაგანაც არის დაფიქსირებული. მოყვანილი მასალის განზოგადება შეიძლება. ეს არის ქართველი ქალის დიდი სულიერების, გაუტეხლობის, მაღალი კულტურის, თავშეკავებულობის მაჩვენებელი. ქართველმა ქალმა ერთგვარი გმირობა ჩაიდინა, უაღრესად დამწუხრებული დედა ყველაფერზე მაღლა დადგა და ახალგაზრდა კაცს და ახლო ნათესავებს სიხარულის, ზეიმის, ბედნიერების დღე არ ჩაუმწარა. ასეთი რამ მხოლოდ იმ ხალხს შეეძლო გაეკეთებინა, რომელთა შეგნებითაც სიკვდილი. და სიცოცხლე, ბედნიერება და უბედურება, სიხარული და მწუხარება განუყოფელია. გაჭირვების მოთმენის, გაუტეხლობის, სიმტკიცის, შვილის, ოჯახისადმი, კერძისადმი ერთგულების განსახიერება იყო ილია ჭავჭავაძის მიერ დახატული ქართველი ქალი – ოთარაანთ ქვრივი. თავისი ხასიათით მას ზემოხსენებული ლიბოელი შვილმკვდარი დედა უთუოდ ენათესავება. ისინი ქართველი ქალის ტიპური წარმომადგენლები არიან. უბედურების დროს ქართველებმა იცოდნენ დიდად შეცხადება, დიდი გლოვა, მაგრამ, ამასთან ერთად, სიმაგრის გამოჩენა, გულგაუტეხლობა, „მამაპაპური მხნეობაც“ (ილია) იყო დამახასიათებელი. ესეც ქართველი ხალხის ორბუნებრივობის, ორპოლუსიანობის გამოვლინებად შეიძლება ჩავთვალოთ.

ქართველთა ხასიათი საკმაოდ შორს იყო აღმოსავლეთის ხალხების ფსიქოლოგიისაგან და უფრო დასავლეთ ევროპულს ემსგავსებოდა. ესეც ბუნებრივია, რადგან ქართული ფეოდალიზმი, სოციალური სტრუქტურა დასავლურის მსგავსი იყო და არა აღმოსავლური დესპოტიზმისა. თუმცა აშკარაა, რომ ქართველთა ხასიათი ევროპელი ხალხების ხასიათისა და საერთოდ კულტურისაგან ფრიად განსხვავებულია. ქართველები ეთნოფსიქოლოგიით ევროპელთაგან მხოლოდ სამხრეთ ევროპელებს, განსაკუთრებით ესპანელებს ემსგავსებიან, რასაც იმით ხსნიან, რომ როგორც ერთ, ისე მეორე ხალხში დიდხანს იყო შემორჩენილი ფეოდალური ურთიერთობები (გ. ყორანაშვილი). რასაკვირველია, საზოგადოებრივი განვითარების დონე გარკვეულ დაღს ასვამდა ეთნოსის ხასიათსა და მენტალობას, მაგრამ უმთავარესი მაინც ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო იყო.

ესპანელთა ეთნოფსიქოლოგია კარგადაა შესწავლილი სალვა-დორ დე მადარიაგას მიერ. მისი წიგნის გაცნობისას შთაბეჭდილება ისეთია თითქოს ქართველთა ხასიათსა და მენტალობაზეა საუბარი. ჩამოვთვალოთ ზოგიერთი მათგანი: ჟინიანობა; ახასიათებთ გატაცებითი ცხოვრება; პირადი გამოცდილება, სიმპათიები, ერთგულება უფრო ძვირფასია, ვიდრე აბსტრაქტული იდეები და პრინციპები; ისინი ღრმად პიროვნულები არიან; ემოციურები; ინდივიდუალისტები; ესპანელებს „ფასეულობების გადაბრუნებული სკალა აქვთ – ცენტრში თავად არიან, მის ირგვლივ ახლობლები არიან, მეორე ადგილზე კი ქალაქისა და პროვინციის ინტერესები აქვთ დაყენებული, მესამეზე – ქვეყნის ინტერესები და კაცობრიობის, როგორც მთლიანის სახე, გაბუნდოვანებული აქვთ; ესპანელთა ინდივიდუალიზმითაა განპირობებული ნორმალური პარტიების სიმცირე და მომქმედი პოლიტიკური პარტიების მრავალრიცხოვანება; ერთგულნი არიან ოჯახის, ახლო მეგობრების, ნათესავების; ხშირად არიან საოჯახო სუფრებზე, რესტორნებში; საზოგადოებრივი თავყრილობები დაუსრულებლად და დიდხანს გრძელდება; სახელმწიფო სამსახურში სამუშაო საათები ზუსტად დადგენილი არა აქვთ; ბევრი აქვთ დასვენების, სადღესასწაულო დღეები (წმინდანთა დღესასწაულები); ესპანელთა პოლიტიკური აზრი ბუნდოვანი და ცვალებადია; არჩევნებზე ხმას აძლევენ მეგობრებს, ნათესავებს და არა რომელიმე პოლიტიკურ პროგრამას. ვფიქრობთ, დამატებითი არგუმენტაცია აღარ სჭირდება იმას, რომ ქართველთა და ესპანელთა ხასიათში ბევრი რამ იდენტურია. ზემოთ ამ ხასიათთა მსგავსების მიზეზების შესახებაც აღინიშნა. კიდევ ერთი რამ უნდა იყოს ამის მიზეზი. ქართული კულტურა და ხასიათი ადგილობრივთან ევროპული (დასავლური) და აღმოსავლური კულტურების შერევის შედეგადაა ჩამოყალიბებული. ესპანური კულტურა და მენტალობაც თვით ესპანელთა, სხვა დასავლეთ ევროპელების (მაგალითად, გერმანული ტომების) და აღმოსავლური (არაბული) კულტურის, მენტალობის ნაჯვარია“.

ქართველებს ჰქონდათ სხვადასხვა ხალხების კარგი თვისებების დანახვის უნარიც. დაუძინებელი მტრის გამორჩეული თვისების აღიარება ქართველთათვის პრობლემას არ წარმოადგენდა. ქართველი მემკვიდრე – ჟამთააღმწერელი ქებას არ იშურებს ისეთი

მძვინვარე მტრის შესახებ როგორიც იყო ჯალალედინი: „...მოიკლა კაცი იგი მაღალი და სახელოვანი ჯელმნიფე“. „სულტანი ჯალალდინ მოიკლა, და აქა შინა დასრულდა სრულიად ჯელმნიფობა მაღალი“ (აქც, 1959, გვ. 185). აქ ვაჟა-ფშაველას შემოქმედებაც შეიძლება გავიხსენოთ. მისი გმირები (მაგალითად, ალუდა ქეთელაური) დიდად აფასებენ მონინალმდეგის, მტრის მამაცობას და ხშირად იტანჯებიან კიდევაც იმის გამო, რომ არაჩვეულებრივი გმირი გამოასალმეს წუთისოფელს. საქართველოში არაერთი შემთხვევა ყოფილა, როდესაც საკუთარ არენაზე ქართველი სპორტსმენები უცხოელებს ვაჟკაცურ ბრძოლაში დაუმარცხებიან, ქართველ მაყურებელს შესანიშნავად მოასპარეზე მეტოქეებისათვის აპლოდისმენტები არ დაუშურებია. ამავე კონტექსტშია განსახილველი „ელინებისათვის“ ქართული ეთნონიმის – „ბერძენის“ შექმნა. გრძნობდნენ რა ელინების კულტურულ-ცივილურ მენინავეობას, ქართველებმა მათ „ბერძენი“ („ბერძნები“) უწოდეს, რაც სიტყვა „ბრძენიდან“ მომდინარეობს. ქართველი არა მხოლოდ თავის ნამამაგარს, ნაჭირნახულებს უფრთხილდებოდა და უფრთხილდება, არამედ სხვისასაც, მათ შორის, მტრისასაც. ამ შემთხვევაში ყველაზე ნიშანდობლივია ერთი ეპიზოდის გახსენება მხატვრული ფილმიდან „ჯარისკაცის მამა“ – მთავარი გმირი გიორგი მახარაშვილი წინ აღუდგება საბჭოთა (რუს) ტანკისტს, რომელმაც დააპირა გერმანელთა ვენახის გადათელვა. დედაზრი ისაა, რომ ადამიანის ნაშრომის, ნამამაგარის გაფრთხილება ყველგან საჭირო და აუცილებელია, ვისიც არ გინდა იყოს ის. იმავე სიუჟეტიდან ასევე ნათლად ჩანს ქართველი ადამიანის ბუნებასთან, პეიზაჟთან ურთიერთობის საკითხი. ქართველი მცენარეს ისევე ექცეოდა, როგორც სულიერს. ამის დამადასტურებელი ვაჟა-ფშაველას მთელი შემოქმედებაცაა.

XIX ს-მდე ყველა უცხოელი თუ ქართველი ქართველთა მებრძოლი სულისკვეთების შესახებ საუბრობდა, მაგრამ სახელმწიფოებრიობის დაკარგვის შემდეგ აღნიშნავენ ამ მებრძოლი სულის დაქვეითების შესახებაც. სხვათა შორის, ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართველი ხალხის მებრძოლი სულისკვეთების შესახებ შემდეგი მოსაზრებაა გამოთქმული: „ვაჟკაცობის, სიმამაცის, ქალის კულტი და სხვა, რაც თავდაპირველად გაბატონებულ ფენებში წარმოიშვა და

დამკვიდრდა, შემდეგში ფართოდ გავრცელდა მთელს ქართველობაში" (გ. ყორანაშვილი). დავსძენთ, რომ ეს მოსაზრება საკითხისადმი მხოლოდ კლასობრივი მიდგომის შედეგადაა ჩამოყალიბებული და ეთნოგრაფიული მონაცემებით ის არაფრით არ დასტურდება. ხევსურეთი ერთიანი საქართველოს სოციალური სისტემისაგან განცალკევებით იდგა, ეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე ერთიან ქართულ სახელმწიფოებრივ სისტემაში ავტონომიურად ფუნქციონირებდა, მისი მკვიდრნი კი ვაჟკაცობითაც და სიმამაცითაც საკმაოდ ქებულნი იყვნენ. ხევსურეთში შექმნილი ხალხური პოეზია უპირატესად გმირებისადმი, ვაჟკაცებისადმი მიძღვნილი. ამ თვალსაზრისით „ვეფხისტყაოსნის“ დასახელებაც საკმარისია. მთელი ისტორიის მანძილზე ქართველებისათვის იდეალი იყო მშვიდობა, მტერზე გამარჯვება. სიმამაცის, ვაჟკაცობის გარეშე ხომ ყოველგვარ გამარჯვებაზე ლაპარაკი ზედმეტი იქნებოდა. ამიტომაც იყო, რომ ისინი მისალმებისას ერთმანეთს გამარჯვებას უსურვებდნენ. ქართველმა თავადაზნაურობამ სხვა მხრივ მოახდინა გლეხთა ფენაზე გავლენა. ეს უკანასკნელნი ზედაფენას ეტიკეტში ბაძვდნენ. ამ მხრივ განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოს გლეხობა გამოირჩეოდა.

ქართველების ეთნოფსიქოლოგიის შესახებ გარკვეული მოსაზრებებია გამოთქმული რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში. რუსები და სხვა ეთნოსები თუ ერთგვარად აღმატებულად არიან დახასიათებულნი, ქართველების შესახებ ამას ვერ ვიტყვით. მაგალითად, ერთ-ერთი სამეცნიერო ნაშრომის მიხედვით ქართველები არიან: აგზნებულები, იმპულსურები, მებრძოლენი, პრეტენზიულები, აგრესიულები (ვ. ხოტინეცი). აშკარაა, რომ აღნიშნული ცნებები ქართველთა დასახასიათებლად მიზანმიმართულად არის მოხმობილი.

საქართველოს თვითოეული მხარის წარმომადგენლები მხოლოდ ეთნოგრაფიული თავისებურებებით განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ისტორიულ-გეოგრაფიული (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული) მხარეების წარმოქმნა განპირობებული იყო ბუნებრივ-გეოგრაფიული მრავალფეროვნებით. ბუნებრივია, ეთნოგრაფიული ჯგუფები ერთმანეთისაგან ზოგიერთი თავისებურებებით, ხასიათით და ტემპერამენტითაც გამოირჩეოდნენ. ეთნოგრაფიული ჯგუფების თითქმის ზედმინევით დახასიათება

აქვს მოცემული XVIII ს-ის პირველი ნახევრის დიდ მეცნიერს ვახუშტი ბაგრატიონს. კახელების შესახებ ის წერს: „...გზავსნი ყოველთავე ქართველთა ზნითა, ჩვეულებით და ქცევით, არამედ ლაღნი, ამაყნი და მეხოტბენი, დიდ-მოქმელნი, მეჩხუბარნი, შემმართებელნი, უფრო გლეხნი, ერთგულნი...“ თუშებს ახასიათებს, როგორც ბრძოლაში შემართებულებს, მოლაშქრეებს, მხნეებს, ძლიერებს, კარგ მხედრებს. დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ვახუშტისეული დახასიათება კი შემდეგნაირია. „...ცქვიტნი, კისკასნი, ენატკბილნი, მსუბუქნი, ფიცხნი, ბრძოლასა შემართებულნი და ძლიერნი, მომღერალ-მგალობელნი...“ ხოლო გურულების დასახასიათებლად კი შემდეგ სიტყვებს იყენებს: „ბრძოლასა შინა შემმართებულნი“, „უქურდალნი“, „უავაზაკონი, ვითარცა ოდიშარნი“, „სტუმრის მოყუარულნი და კეთილად შემწყნარენი, კეთილ-მგალობელ-მწიგნობარნი, მშუდნი, არამედ მყის გულმწყრალნი“... საქართველოს სხვადასხვა კუთხის წარმომადგენელთა ვახუშტისეულ დახასიათებას თუ თვალს გადავავლებთ, აღმოვაჩენთ, რომ მათ უფრო ბევრი საერთო აქვთ ერთმანეთთან, ვიდრე განმასხვავებელი. ბევრი თვისება-ხასიათი დღესაც დავინწყებას არაა მიცემული. ბუნებრივია, მთიელები ბარელთაგან ეთნოფსიქოლოგიურად ერთგვარად განსხვავდებოდნენ. იგივე შეიძლება ითქვას აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფების შესახებ. ერთგვარი თავისებური მენტალიტეტი ჰქონდათ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მკვიდრებსაც. ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ქართული და ესპანური ეროვნული ხასიათები ძალიან ჰგავს ერთმანეთს. ესპანური ხასიათი, ისევე როგორც ქართული, ეთნოგრაფიული ჯგუფების მიხედვითაც თავისებურია.

ამრიგად, ასეთია ქართველი ხალხის ხასიათი, მენტალობა. მისი ჩამოყალიბების მნიშვნელოვანი ფაქტორები იყო ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო, სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობები, ისტორიული წარსული, ეთნოსთა გარემოცვა და, რაც მთავარია, ქრისტიანული რელიგია, რომლის მთელი არსი ღრმად იყო გამჯდარი ქართველის არსებაში. ამასთანავე, ამ თვალსაზრისით ქრისტიანობას საქართველოში სათანადო ნიადაგიც დახვდა. „არსებობს დიდად საგულისხმო აზრი, რომ ქრისტიანობამ უღრმესი ზემოქმედება

მოახდინა ამ მხრივ ქართველთა ზნეობრივ მსოფლმხედველობაზე. უფრო მეტიც, რომ მთელი ჩვენი ეროვნული ხასიათის დღევანდლამდე მოღწეული კარკასი სწორედ ქრისტიანობის მიერ არის კონსტრუირებული“ (გ. ასათიანი).

საქართველოს ეთნოგრაფიული მხარეების სამეურნეო – ეკონომიკური კავშირები

საქართველოს თითოეული ეთნოგრაფიული რეგიონი ძირითადად ერთი სამეურნეო-ეკონომიკური ერთეული იყო. ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული (ისტორიულ-გეოგრაფიული) მხარე გამოკვეთილი ბარი იყო, ზოგი მთიანეთი, ზოგიც კი ზეგანს (მთისწინეთს) წარმოადგენდა. ზოგიერთი მათგანი სამივე გეოგრაფიული ნიშნის შემცველი იყო. საქართველოს მთელი ისტორია იმას ადასტურებს, რომ არა მარტო მთიანეთი და ბარის კუთხეები, არამედ ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე ერთმანეთთან იყო დაკავშირებული შესაბამისი გზებით, ბილიკებით და მათ შორის მიმოსვლა, კავშირი ხორციელდებოდა იმ დროისათვის არსებული სატრანსპორტო საშუალებებით.

საქართველოს ერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენლებს თუ პურეული კულტურები ჰქონდათ მეტი რაოდენობით, სხვებს მევენახეობის პროდუქტები, ხილეული, მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის პროდუქტები ჰქონდათ. ასე რომ, საქართველოს ეთნოგრაფიული ერთეულები დანაკლისის სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე ერთმანეთთან სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირებით იესებდნენ. საერთოდ „საქართველოს მინა-წყალი მთლიან ერთეულს წარმოადგენდა, რომელიც ბუნებრივი ზღუდეებითაც (მთებითა და მდინარეებით) არის შემოფარგლული და თანაც, ვითარცა მტკვრისა, რიონისა და ჭოროხის აუზების შემცველი გეოგრაფიულად და ეკონომიურად ურთიერთთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული“ (ივ. ჯავახიშვილი).

საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს შორის სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირების არსებობის არაერთი მაგალითი შეიძლება მოვიყვანოთ (მთიელთა გარე სამუშაოზე

სიარული; მთიელ მეცხვარეთა მიერ ბარის საზამთრო საძოვრების გამოყენება და პირიქით; ალებმაცემობა სხვადასხვა რეგიონებს შორის და სხვ). მიუხედავად იმისა, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული) ერთეულები XVI ს-ის ბოლოდან სხვა სახელმწიფოს შემადგენლობაში აღმოჩნდნენ, ისტორიის სიღრმეში ჩამოყალიბებული სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები თითქმის არ დარღვეულა. ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანზე დაყრდნობით ივანე ჯავახიშვილი ხაზს უსვამდა, რომ „XVIII საუკუნეშიაც, როდესაც მესხეთი ახალციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკუთვნოდა და საქართველოს პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, მაშინაც კი მთელ მესხეთს, განსაკუთრებით კი ჯავახეთს და სამცხეს საქართველოსთან ჰქონდა მჭიდრო ეკონომიკური დამოკიდებულება და იქაური სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმი, სანოვაცე, განსაკუთრებით კი პური ტფილისში და გორში ჩამოჰქონდათ გასაყიდად“. ამავე დროს მთელი საქართველოს საქონელი, ცხვარი, სამხრეთ საქართველოს საზაფხულო საძოვრებზე იყრიდა თავს.

ამრიგად, ბუნებრივ-ისტორიული არეების დანანეერებისა და სხვაობის პირობებში ჩამოყალიბებული ისტორიულ-ტერიტორიული ჯგუფების მჭიდრო კავშირურთიერთობა საქართველოს ერთიან კულტურულ-ეკონომიკურ ორგანიზმს ქმნიდა. მათ სხვა მხრივი კავშირებიც ჰქონდათ. თავი რომ დავანებოთ მუდმივ მიგრაციულ კავშირებს, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების წარმომადგენლებს შორის მჭიდრო საქორწინო კავშირებიც არსებობდა. მაგალითად, ასეთი საქორწინო კავშირები ჰქონდა რაჭის მოსახლეობას ზემო იმერეთის, ოკრიბისა და ლეჩხუმის მკვიდრებთან. XVIII ს-ის ერთ საბუთში საუბარია თრიალეთიდან ჯავახეთში (რომელიც ოსმალეთის შემადგენლობაში იყო) ქალის გათხოვებაზე. საქართველოს ამა თუ იმ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში არსებულ ეკლესია-მონასტრებს ყმა-გლეხები ჰყავდათ სხვა მხარეებში. მაგალითად, XIV ს-ში ხაჭიგ დადიანმა სამეგრელოს სოფელ ნოუშხევში მცხოვრები გლეხები სვანეთის სეტის მთავარმონაშეს შესწირა. ასე რომ, საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე მისი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები კარჩაკეტილი არ ყოფილა და მათ ერთმანეთთან მჭიდრო

კულტურული, სამეურნეო, ეკონომიკური და სოციალური ურთიერთობანი ჰქონდათ.

ქართველთა მინათმოქმედება

ქართველი ხალხის ერთ-ერთი ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მინათმოქმედება იყო. მინათმოქმედებას საქართველოში საუკუნეების ტრადიცია აქვს. XIX ს. პირველ ნახევარში საქართველოში არსებობდა როგორც სახელმწიფო, ისე საბატონო და საეკლესიო მინები. ბარის რაიონებში მხოლოდ ნაწილობრივ იყო შემორჩენილი სათემო მინათმფლობელობა. სათემო მინათმფლობელობა გაბატონებული იყო მთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში, თუმცა აქაც, უმეტეს შემთხვევაში, სახვნელი მინა ცალკეული ოჯახების საკუთრებას წარმოადგენდა. იქ, სადაც მინა სათემო საკუთრებაში იყო, პერიოდულად ხდებოდა მისი გადანაწილება.

ფეოდალურ საქართველოში გლეხობა რამდენიმე კატეგორიად იყოფოდა. ფეოდალებს სხვადასხვა ნატურალური გადასახადით უხდიდნენ გადასახადს (ლალა, სურსათი, კოდისპური). ასევე ასრულებდნენ სხვადასხვა სამუშაოს. ცნობილია, რომ ვენახებიდან გლეხები ბატონს მოსავლის მეოთხედს, მეხუთედს ან მეშვიდედს უხდიდნენ. აღმოსავლეთ საქართველოში რიგ ადგილებში საძოვარში 100 ცხვარზე ყოველწლიური გადასახადი ორი ცხვარი და ერთი ბატკანი იყო. მთიელებს ბარის საზამთრო საძოვრებისათვის საბალახო გადასახადი ეკისრებოდათ. XIX ს-ში საქართველოს სამხედრო გზის გასწვრივ მცხოვრებ მთიელებს შეწერილი ჰქონდათ საგზაო ბეგარა.

მეურნეობის ფორმები განპირობებული იყო ფიზიკურ-გეოგრაფიული მრავალფეროვნებით. ამ თვალსაზრისით სამი ძირითადი მეურნეობის ტიპი გამოიყოფოდა. მთაში მესაქონლეობა მთის მინათმოქმედებასთან იყო შერწყმული. აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში უპირატესობა ჰქონდა ბარის მინათმოქმედებას (სარწყავი და ურწყავი მინათმოქმედება), მევენახეობას, მებალეობას. ბარული მესაქონლეობა ძირითადად მინათმოქმედებისადმი იყო დაქვემდებარებული. დასავლეთ საქართველოს ბარის მინათმოქმედება ძირითადად იმით განსხვავდებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის მინათმოქმედე-

ბისაგან, რომ პირველში ძირითადი მარცვლეული კულტურა ღომი იყო (მოგვიანებით – სიმინდი), მეორეში – პურეული კულტურები.

საქართველოს დიდ ნაწილში მემინდვრეობას უძველესი დროიდან მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. მოყავდათ ხორბალი, ქერი, ფეტვი, ფეტვის ნაირსახეობა ღომი, ჭვავი. გვიან დასავლეთ საქართველოში ღომის კულტურა სიმინდის კულტურამ გამოდევნა. მეცნიერებს დადგენილი აქვთ, რომ ხორბლეულის 16 სახეობიდან საქართველოში გავრცელებული იყო 11. საქართველოსთვის ენდემური იყო მახა, ზანდური, კოლხური ასლი. საერთოდ, საქართველო მცენარეთა და, კერძოდ, მარცვლეული კულტურების წარმოქმნისა და ფორმირების ერთ-ერთი ძველი კერაა. ქართული მინათმოქმედების კულტურა წარმოადგენდა რთულსა და მთლიან სისტემას, რომლის შემადგენელი ელემენტები საუკუნეთა განმავლობაში მუშავდებოდა და ყალიბდებოდა. ქართლის მაგალითზე ეს რთული და მრავალმხრივი სამინათმოქმედო სისტემა შეიცავს სხვადასხვა სახის შრომის პროცესებს, როგორიცაა მოკარვება, გაპოხიერება, ხვნა, ფარცხვა, მორწყვა, თესვა, მარგვლა, მკა, ლენვა, შენახვა, დაფქვა და სხვ. გლეხობას საკმაო ცოდნა ჰქონდა ნიადაგისა, განსაზღვრავდა მის სინოტივეს, წყალგამტარიანობას, განასხვავებდა მაგარ, რბილ, მძიმე, მშრალ, სქელ, ცივ, ქვიშა-ქვიან, დამზრალ და დახრუკულ ნიადაგებს. ამას თან ახლდა მორწყვის რთული სისტემა. მინდვრის მოსარწყავად იყენებდნენ მდინარეებს, ნაკადულებს, წყაროებს, აგებდნენ გოდორ-ყურეებს, გაჰყავდათ დიდი, საშუალო და პატარა რუები და არხები (ეტი, ნაკადელი, კანარი); აწყობდნენ რუსხმულებს. ფართოდ იყო გამოყენებული კოოპერაციული შრომა და არჩეულ მერუეთა ინსტიტუტი.

რთული იყო ახოს აღებაც (ნაკაფი, ნატეხი, ნაქორჩნი, ასხეპილი, შემოყვერვა, დანვა და სხვ.).

გამოირჩეოდა ხვნის წესები დაბლობსა, მთის ფერდობებსა და მაღლობებზე. იცოდნენ აოშვა, გადახვნა, დასვენება, ნაკურცხალი, თესლის ბრუნვა. ქართველმა მინათმოქმედმა საუკუნეთა განმავლობაში შეიმუშავა სახვნელი იარაღების სხვადასხვა სახეობა, შეპირობებული კონსტრუქციული და ფუნქციური თავისებურებებით. სახვნელი იარაღების ამ მრავალსახეობის საფუძველზე საქართვე-

ლოს სახენელი იარაღების ცოცხალ მუზეუმს უწოდებდნენ. შეიძლება მხოლოდ ზოგიერთი მათგანის სახელწოდება მოვიტანოთ: გუთანი, ანეულის გუთანი, დიდი გუთანი, მუხრანული გუთანი, არონა, ჯილდა-გოგორა, კავი, აკოკა, ოკოფა, ოგაფა, ხარხარალი, ღენცვიშ, კავენრა, სანერა, ცალუღელა კავი, ორხელა, აჯილდა გუთანი, აჩაჩა, საცალკელოე, სახნეული...

სახენელი იარაღებიდან იქმნებოდა შესაბამისი სამეურნეო პროდუქტი გაერთიანებანი: რიგრიგა, ნაცვალგარდა, მოდგამი, ემბაზი, ულაში, ნადი და სხვ.

პროდუქტი ურთიერთდახმარება ქართველებმა საერთოდ მეურნეობის თითქმის ყველა სფეროში იცოდნენ. მას დიდი ტრადიციები ჰქონდა მინათმოქმედებასთან, მესაქონლეობასთან დაკავშირებული სამუშაოების დროს. აგრეთვე სახლის მშენებლობისას იცოდნენ გაჭირვებული ოჯახის დახმარება (ქვრივ-ობლების, მოხუცების, უსახსრო ოჯახების). ურთიერთდახმარების დროს რომელ ოჯახსაც ეხმარებოდნენ, დღის ბოლოს ის ოჯახი დამხმარეებს უმასპინძლებოდა. გაჭირვებული ოჯახის დახმარების შემთხვევაში საგზალი დამხმარეებს მოჰქონდათ. გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი ტერმინებისა, მინათმოქმედების სამუშაოების შესრულებისას, პროდუქტის ორგანიზაციის აღნიშნული ფორმა სხვა სახელწოდებებითაც აღინიშნებოდა: დაძახილი, მამითადი, ოჩხარი, მომკილი, ხარნადი. ურთიერთდახმარება სიმღერის გარეშე არ მიმდინარეობდა. ყანის კოლექტიური მკის დამთავრების შემდეგ, მესვეური თავთავისაგან ჯვარს („მკის ჯვარი“) დანაწევდა და მას სამკალის პატრონთან სახლში მიიტანდა. მკის ჯვარს დიასახლისი სახლის ბოძზე ან კედელზე ჰკიდებდა. მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ყოფილა პროდუქტის ორგანიზაციის ისეთი ფორმები, როგორებიცაა მონარეობა ანუ მეცხვარეების გაერთიანება და ოკოთური ანუ სამეგრელოში მეჯოგეთა გაერთიანება. მონარეობა ტერიტორიულ-მეზობლური გაერთიანება იყო. ის სეზონურად ხდებოდა და ცხვრის ყველა მეპატრონე თანასწორუფლებიანი იყო.

მინათმოქმედების იარაღებიდან შეიძლება დავასახელოთ შნაკვი, რომელიც ენდემური კულტურების – მახასა და ზანდურის ასაღებად გამოიყენებოდა, რადგან ამ კულტურების ნამგლით მკაარ შეიძლებო-

და. საჭირო იყო შნაკვით თავთავების ფრთხილად მოგროვება. ბარის რაიონებში ფართოდ გამოიყენებოდა ხორბლის სალენი იარაღი კევრი. საქართველოს ტერიტორიაზე კევრის გამოყენება ჯერ კიდევ ძველი ნელთალრიცხვით პირველ ათასწლეულში იყო ცნობილი.

საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე განვითარებული იყო ტერასული მეურნეობა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამორჩეული იყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, როგორც მტკვრის ხეობა, ისე ჭოროხის მთელი აუზი. ტერასულ ნაკვეთებს შორის ქვის კედლებია აგებული. ორ კედელს შორის მოქცეული მიწის ზოლი, რომელსაც სხვადასხვა ფართობი უკავია, არის ტერასა, ანუ კულტურათა გასაშენებლად შექმნილი და ხელოვნურად დაბაჟებული ადგილი. ტერასების საშუალებით ქართველი გლეხი მიწის ყოველ გოჯს იყენებდა. ტერასებს იყენებდნენ როგორც მემინდვრობისათვის, ისე მებაღეობისა და მევენახეობისათვის. საუკუნეების წინ აგებულ ტერასებს ჭოროხის ხეობაში დღესაც იყენებენ ადგილობრივი გლეხები, სადაც ტერასების სართულთა რაოდენობა ხშირად 15-20-მდე აღწევს.

როდესაც საქართველოში მორწყვის კულტურაზე ვსაუბრობთ, არ შეიძლება არ ითქვას იმის შესახებ, რომ საქართველოს ზოგიერთ მხარეში იცოდნენ არა მხოლოდ დამუშავებული მიწის მონაკვეთების მორწყვა, არამედ სათიბებისაც. სათიბების მორწყვის ტრადიცია იყო და არის სვანეთში. რწყვის შედეგად სათიბი ერთი ზაფხულის განმავლობაში ორჯერ ითიბება. სათიბების მორწყვის ტრადიცია აჭარასა და შავშეთ-იმერხევეშიც არსებობს. საქართველოს ამ ისტორიულ მხარეში პირველ მოთიბულს თივას უწოდებდნენ, მეორედ მოთიბულს – მორჩეს.

მევენახეობა და მელვინეობა

მევენახეობა და მელვინეობა საქართველოს სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი უძველესი და უმნიშვნელოვანესი დარგია. საქართველოს ტერიტორია მეცნიერთა მიერ მიჩნეულია სოფლის მეურნეობის ამ დარგის ერთ-ერთ კერად. მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე ქართველებმა შექმნეს მევენახეობისა და მელვინეობის თვითმყოფადი კულტურა. საქართველოს ეკონომიკაში ღვინო

ოდითგანვე დიდ როლს თამაშობდა. ის საექსპორტო საგანი იყო. საქართველოს მტრები ქვეყნის ეკონომიკის დასუსტებას, პირველ რიგში, ვაზის აჩეხვით ცდილობდნენ. საქართველოში 500-ზე მეტი ვაზის ჯიშია დამონმებული. ვაზის ადგილობრივი ჯიშების სიუხვე და ნაირსახეობა მსოფლიოს არც ერთ ქვეყანაში არ არის ცნობილი. ვაზის ჯიშების სხვადასხვაობაზე გავლენას ახდენდა ბუნებრივ-გეოგრაფიული და ყოფაცხოვრებითი პირობები. ამ ნიადაგზე საუკუნეთა განმავლობაში შეიქმნა საქართველოს ცალკეული რაიონების გარემო პირობებისადმი შეგუებული ვაზის ენდემური ჯიშები: კახეთში – რქანითელი, საფერავი, კახური მწვანე, ხიხვი და სხვ. (სულ 80 ჯიში), ქართლში – ბუდეშური, გორული მწვანე, ჩინური, ფრანგულა, თავკვერი, შავკაპიტო და ა.შ. (სულ 72 ჯიში), იმერეთში – ციცკა, ცოლიკაური, კრახუნა, ოცხანური-საფერი, ხარის-თვალა (სულ 75 ჯიში). რაჭა-ლეჩხუმში – ალექსანდროული, ნულუკიძის თეთრა, მცივანა, მუჯირეთული, უსახელეური (სულ 59 ჯიში), გურიაში – ჯანი, ჩხავერი, მტევანდიდი, თეთრი კამური (სულ 58 ჯიში), აჭარაში – ბროლა, კლარჯული, სანური (სულ 52 ჯიში), აფხაზეთში – ამლახუ, ავისირხვა, კაჭიჭი, აუასპი (58 ჯიში), სამეგრელოში – ჭვიტილური, ოჯალეში, ჩეჭიფეში და პანეში (60 ჯიში).

საქართველოს ვაზის გავრცელების ზონა ზღვის დონიდან 1340 მეტრამდე ვრცელდებოდა. ვახუშტი ბაგრატიონისათვის ვაზის კულტურა მთისა და ბარის გამიჯვნის საშუალება იყო. იქ, სადაც ვაზი აღარ გვარობდა, იმ ადგილს მთად მიიჩნევდნენ. ვენახისათვის ყველაზე უკეთესი იყო სამხრეთისაკენ დახრილი ფერდობი. ასეთ ადგილს მზვარეს უწოდებდნენ. აღმოსავლეთ საქართველოში ვენახს მხოლოდ ზოგიერთ ადგილას რწყავდნენ. გარდა ღვინისა, ქართველი გლეხი ვაზისაგან ღებულობდა სუფრის ყურძენს, ჩამიჩს, ტკბილს, მაჭარს, ბადაგს, არაყს, ძმარს, თათარას, ფელამუშს, ჩურჩხელებს და სხვა საკვებ პროდუქტებს.

ნარსულში მევენახეობა-მელვინეობის დიდ სამეურნეო მნიშვნელობაზე მიუთითებს უამრავი განათხარი ძეგლი, წერილობითი წყარო და ეთნოგრაფიული მონაცემი. ეთნოგრაფიული მონაცემებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს მევენახეობა-მელვინეობას-

თან დაკავშირებული შრომის იარაღები, ხელსაწყოები, ჭურჭელი, სხვადასხვა სახის ნაგებობანი, დიფერენცირებული შრომის პროცესები, მეურნეობის ამ დარგში საუკუნეთა განმავლობაში შემუშავებული ხალხური შრომითი ჩვევები და სანარმოო გამოცდილება.

მევენახეობა-მელვინეობასთან დაკავშირებით ხალხის ყოფაში დამონმებულია მდიდარი ემპირიული ცოდნა სავენახე ნიადაგის შერჩევისა და დამუშავების, ვაზის ჩაყრის, გამრავლების, მცნობის, სხელის, ფორმირების, მოსავლის აღების, ყურძნის დანურვის, ღვინის დაყენების და მოვლის, ღია და დახურული მარნების, მარნის მოწყობილობის (ხისა და ქვის სანნახელი, საქაჯავი, ქვევრები, ხრიკა, სარცხი), მრავალფეროვანი საღვინე ჭურჭლისა და სხვათა შესახებ. აღმოსავლეთ საქართველოში თუ მარანი აუცილებლად დახურულ შენობაში უნდა ყოფილიყო (ხშირად ის საცხოვრებელი სახლის პირველი სართული იყო), დასავლეთ საქართველოში იცოდნენ მის ღია ცის ქვეშ მოწყობა. აქ კარმიდამოს შემალეულ ადგილზე მიწაში ჩაყრილ ჭურებს (ქვევრებს) ჭურ-მარანს უწოდებენ. მაგრამ მას აუცილებლად საჩრდილობელი ხეები ახლდა თან. დახურული მარანი არც დასავლეთ საქართველოსთვის იყო უცხო. XI ს-ის „ნიკორწმინდის დანერილი“-ს მიხედვით, რაჭაში ქვითკირის მარნები არსებულა. აქვე ქვითკირის სანნახელებიც სცოდნიათ. მთის სოფლებში საღვინე ჭურები ხისა და ქვითკირის შენობის ჭერქვეშ ჰქონდათ ჩაყრილი.

აღმოსავლეთ საქართველოში დაბლარი ვენახი იყო გავრცელებული, დასავლეთში – მაღლარი. თუმცა, როგორც მეცნიერებმა გაარკვიეს, აღმოსავლეთ საქართველოსათვის არც მაღალი ვაზი იყო სრულიად უცხო, რომელსაც ბაბილოს უწოდებდნენ. ბაბილოთი დაჩრდილული ადგილები იშვიათი არ იყო ქვემო ქართლის, შავშეთ-კლარჯეთის მიწა-წყალზე.

ქართული მარნის მრავალრიცხოვან ჭურჭელ-იარაღიდან უმთავრესია სანნახელი. ყურძნის ფეხით დასაწურად განკუთვნილი სანნახელი ხშირად ხის მორისაგან ჰქონდათ გათლილი. ხის სანნახელი უფრო დასავლეთ საქართველოსათვის იყო დამახასიათებელი. ქართლ-კახეთის ძველ მარნებში ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი უზარმაზარი ქვითკირის სანნახელები. ქვემო ქართლში, სამცხესა და

ჯავახეთში მონოლითში გამოკვეთილი სანნახელებიცაა შემორჩენილი. ვარძიის მახლობლად ჭაჭკარსა და ფიაში კლდეში ნაკვეთი ათეულობით სანნახელი აქვთ დათვლილი. ქვისაგან სანნახელის გამოკვეთის ტრადიცია იმერეთშიც ყოფილა.

ქართველ კაცს ღვინის შორ მანძილზე გადასატანი ჭურჭლებიც შეუქმნია. ესენია ტიკი და რუმბი. ტიკს თუ ძირითადად თხის ტყავისაგან აკეთებდნენ, რუმბები მსხვილფეხა საქონლის ტყავისაგან კეთდებოდა. ღვინიანი რუმბები მხოლოდ ურმით გადაჰქონდათ. ყველაზე დიდ ტიკში 5-6 ჩაფი (7-8 ვედრო) ღვინო ჩადიოდა, რუმბი კი 50 ჩაფამდე (68 ვედროს) ტევადობის იყო.

მევენახეობა-მელვინეობა ისე ღრმად იყო დანერგილი ხალხის ყოფაში, რომ პრაქტიკულ გამოყენებასთან ერთად მისი ცალკეული ელემენტები ხალხმა ძველიდანვე თაყვანისცემის ობიექტად აქცია. მეურნეობის ამ დარგს ღრმა კვალი დაუმჩნევია აგრეთვე ქართველი ხალხის რელიგიური შეხედულებებისათვის. ასეთებია ირაციონალური წარმოდგენა მარანზე, როგორც წმინდა ადგილზე, რომელშიც მოთავსებული იყო სხვადასხვა შესანიერი ღვინო ე.წ. ზედაშეები. ღვინო რელიგიური დღეობების და პურობის განუყოფელი ატრიბუტი იყო.

დასავლეთ საქართველოში ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი მელვინეობის წარმართული ღვთაების აგუნას კულტი, რომელსაც საახალწლოდ ვენახის სიუხვეს შესთხოვდნენ. ყოველივე ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ჯერ კიდევ ქრისტიანობის გავრცელებამდე ქართველები მევენახე და მელვინე ხალხი იყო და ქართველთა რელიგიურ პანთეონში იმთავითვე ვაზისა და ღვინის მფარველ ღვთაებასაც სათანადო ადგილი ჰქონდა მიჩენილი. ხალხის წარმოდგენით მარანიც წმინდა ნაგებობა იყო. მას ფაქიზად იცავდნენ მავნე სულებისა და ავი თვალისაგან. ზოგი რიტუალი მარანში სრულდებოდა. როგორც საკურთხეველში ეკრძალებოდა ქალს შესვლა, ასევე ეკრძალებოდა მას მარანზე მისვლა და ჭურიდან ღვინის ამოღება. თუ მასპინძელი კაცი შინ არ იყო, ან უკაცო ოჯახი გახლდათ, მაშინ მეზობელს სთხოვდნენ ღვინის ამოღებას. მარანს მუდამ სინმინდით უვლიდნენ. ღვინოს იღებდნენ სასოებით, კრძალვით და რიდით. საერ-

თოდ, მევენახეობა-მელვინეობის ტრადიციებმა ქართველი ხალხის ხასიათზე გარკვეული გავლენა იქონია.

მებალეობა

საქართველოში უაღრესად დანინაურებული იყო მებალეობა. გაშენებული ჰქონდათ ხეხილის დიდი ბაღები; დასავლეთ საქართველოში ხეხილი კარმიდამოსაც ამშვენებდა. ქართველ ხალხს ამა თუ იმ ხილის მრავალი ჯიშის ჰქონდა გამოყვანილი. დიდი ტრადიციები ჰქონდა ხალხურ სელექციას. ქართლი სახელგანთქმული იყო თავისი ვაშლითა და ატმით, კახეთი – ლეღვით, მესხეთი – მსხლით, თუთით, იმერეთი და სამეგრელო – ლეღვის სხვადასხვა ჯიშით, გურია – ვაშლით, აფხაზეთი – შავი ქლიავით და სხვ. ყველანაირი ხეხილი გვარობდა ტაო-კლარჯეთში. აქ ხეხილი ძირითადად ტერასებზე ჰქონდათ გაშენებული. ტაო-კლარჯეთში საუკუნეების წინ აშენებული ტერასები დღესაც ფუნქციონირებს, რაც თავისთავად ქართველთა დიდ შრომისმოყვარეობაზე მიუთითებს. ჟან შარდენი მოგვითხრობს: „მსოფლიოს არც ერთ კუთხეში არ არის ისეთი გემრიელი პური, როგორც აქ. ხილი საუცხოოა და მრავალნაირი. ევროპის არც ერთ ადგილას არ მოდის უფრო გემრიელი მსხალი და ვაშლი. აზიაში არსად მოიძებნება აქაურზე გემრიელი ბრონეული“. საქართველოში ბევრი გაველურებული ჯიშის გვხვდება, რომლებიც ერთ დროს ბაღები იყო და მტერთა ლაშქრობების გამო, მოსახლეობის მიერ საცხოვრებლების მიტოვების შემდეგ, გაველურდნენ. ქართველებმა იცოდნენ ხილისაგან ჩირის გაკეთება, ხდიდნენ არაყს, აკეთებდნენ მწნილს. განსაკუთრებით სახელგანთქმული იყო თუთის არაყი, რომელიც არომატულობით გამოირჩეოდა. ხილს პერმეტულად დახურულ ორმოებში ინახავდნენ. ჩირს როგორც მზეზე, ისე თონესა და სპეციალურ ღუმელებში აკეთებდნენ. ხილისაგან მზადდებოდა ტკბილი და მჟავე ტყლაპები, მურაბები. ნიგვზისა და ნუშისაგან ხდიდნენ ზეთს. ასევე განვითარებული იყო მებაღეობა და მებოსტნეობა. საერთოდ, მცენარეულ კულტურებს ქართველი ხალხის კვების რაციონში ერთ-ერთი მთავარი ადგილი ეკავა.

მესაქონლეობა

მესაქონლეობა საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში, განსაკუთრებით მთის ზოლში, მრავალფეროვანი სახით იყო წარმოდგენილი. ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვით XI ს-ში ასირიელებს ქართველური ტომები ხარკს მსხვილფეხარქოსანი საქონლის, წვრილფეხარქოსანი საქონლის და ცხენების სახით უხდიდნენ. საქართველოს ეკონომიკაში მესაქონლეობა ყოველთვის დიდ როლს თამაშობდა. გარდამავალ მთისწინა ზოლში მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება თანაბარ სანაწილებზე იყო წარმოდგენილი. მთაში კი მესაქონლეობას წამყვანი პოზიციები ეკავა. ამის შესახებ სტრაბონიც აღნიშნავდა. თუმცა შეძლებისდაგვარად მთიელი მიწათმოქმედებასაც ავითარებდა. აქ ერთი გოჯი მიწის ნაკვეთი არ რჩებოდა მოსახლავი. მთის მიწათმოქმედებაში მნიშვნელოვან როლს მესაქონლეობა ასრულებდა, რადგან აქ, პატივის შეტანის გარეშე, წარმოდგენილი იყო მარცვლეული კულტურების (განსაკუთრებით ქერის) მოყვანა. მიწათმოქმედების განვითარებისათვის, ყველა გეოგრაფიულ ზოლში აუცილებელი იყო მესაქონლეობის სათანადო დონეზე განვითარება, რადგან საქართველოში ერთ-ერთ გამწევ ძალას მსხვილფეხარქოსანი საქონელი (ხარი კამეჩთან ერთად) წარმოადგენდა.

მესაქონლეობის დარგებიდან ფეოდალურ საქართველოში სასაქონლო მნიშვნელობა მხოლოდ წვრილფეხა საქონელს ჰქონდა, რომლის ყველაზე ტიპური ფორმა იყო თუშური მეცხვარეობა, რომელიც ცხვრის საზაფხულო და საზამთრო საძოვრებზე გადარეკვას ითვალისწინებდა. გადარეკვითი მეცხვარეობის გამო, მთიელებს მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ჰქონდათ ბართან. გადარეკვითი მეცხვარეობა განვითარებული იყო აგრეთვე ფშავსა და მთიულეთში. თუშებსა და ფშაველებს საზამთრო საძოვრები თუ კახეთში ჰქონდათ, მთიულებს – ქართლში. თუშეთის მთელი მოსახლეობა თითქმის მთლიანად მეცხვარეობაზე იყო გადასული. თუმცა მათ ბინადარი ცხოვრება არ მოუშლიათ. ბინადრობა და გადარეკვითი მეცხვარეობა ერთმანეთთან იყო შეთანწყობილი. თუშეთში დარჩენილები მიწის არც ერთ სახვენელ ნაკვეთს არ ტოვებდნენ დასამუ-

შავებელს. მთელს კავკასიაში სახელგანთქმული იყო თუშური ცხვრის ჯიში, რომელსაც მაღალხარისხოვანი მატყლი ჰქონდა. თუშები ასევე სახელგანთქმულნი იყვნენ ცხვრის ყველის დამზადებით, რომელსაც გუდებში ინახავდნენ. თავისი ცხიმოვანობითა და კარგი გემოთი გამოირჩეოდა. დასავლეთ საქართველოდან მეცხვარეობა იმერეთში იყო განვითარებული. აქ ის უპირატესად საკარმიდამო-სამომხმარებლო სისტემის იყო. იმერული ცხვარი, რომელიც ხალხური სელექციის გზით იყო შექმნილი, თავისი გარეგნული სახით ანალოგიური იყო ძველი წინააზიური ცხვრისა. მსგავსი ცხვრის ჯიში ძვ.წ. VIII ს-ის ასირიულ ბარელიეფებზე არის გამოსახული. მეცხვარეობამ დიდ მასშტაბებს საქართველოში XIX ს-ში მიაღწია. გამოჩნდნენ ცხვრის ფარების მსხვილი მფლობელები, რომლებიც დაქირავებულ შრომას იყენებდნენ. თუში მეცხვარეები მხოლოდ საქართველოს ბაზრის მოთხოვნილებებს არ აკმაყოფილებდნენ. თუშურ მატყლს დიდი რაოდენობით ყიდულობდნენ გერმანული ფირმები ირანში თავიანთი ხალიჩების ფაბრიკებისათვის.

მეცხვარეობის მაღალი კულტურის მაჩვენებელია საქართველოში ცხვრის ხელოვნურად დანერგვის პრაქტიკა. როგორც ქართველმა ეთნოგრაფებმა (ნ. ბრეგაძე) დაადგინეს, ისევე როგორც სხვა ქვეყნებში, საქართველოშიც ოდესღაც ცხვრის დოლი ძირითადად ნოემბერში მიმდინარეობდა, რაც მეცხვარეობის ფართო მასშტაბების პირობებში, ზამთრის სიცხეების გამო, ბატკნის შენარჩუნების საფრთხეს ქმნიდა. ქართველი მეცხვარეები 20-22 ივნისიდან, როცა ცაზე კუროს თანავარსკვლავედის ვარსკვლავთ გუნდი გამოჩნდება, ყოჩებს ფარაში აღარ აჩერებენ, რადგან ბიორიტმით ამ დროს ყოჩები ნერბვას იწყებენ. ივნისში დანერგვის შემთხვევაში, დოლი შემოდგომაზე იწყებოდა. მეცხვარეობისათვის კი დოლის ზამთრის პირას დანყება არახელსაყრელი იყო. ამ დროს როგორც ცხვრის, ისე ბატკნის გამოკვება გაძნელებული იყო. სირთულეს ქმნიდა რამდენიმე თვეს გაგრძელებული დოლიც. ნამატის ასეთ პირობებში შენარჩუნება ადვილი არ იყო. ქართველი მეცხვარე აქტიურად ჩაერთა დანერგვაში – დოლის განსაზღვრის საქმეში. მან დანერგვის დროის რეგულირება მოახერხა, რათა დოლი ყოველმხრივ ხელსაყრელ დროს დანყებულიყო. ასეთი დრო კი გაზაფხულის დადგომა – ბუ-

ნების გაღვიძებას თან სიტბო და მწვანე ბალახის სიუხვე ახლდა. ამავე დროს, ქართველმა მეცხვარემ ხელოვნურად შეზღუდა დოლის ხანგრძლიობაც. ამით მას საშუალება ჰქონდა თანაბარასაკოვანი ნა-მატი ერთდროულად მიეღო. ცხვრის დანერგვაში ხელოვნური ჩარე-ვით მეცხვარეობის მომთაბარულ-საიალალ მეურნეობას განვითა-რებისა და რძის პროდუქტების ფართო მასშტაბით წარმოების საშუ-ალებაც მიეცა. ისიც აღსანიშნავია, რომ „დოლის ხელოვნურად შე-მუშავებული, ტრადიციული ვადები რეგიონების მიხედვით მერყე-ობდა თებერვალ-აპრილს შორის. დოლის ადრეული და გვიანი ვადე-ბი შეფარდებული იყო ამა თუ იმ რაიონის კონკრეტულ პირობებთან – იგულისხმება ბუნებრივი გარემო, მთის, ბარის თუ საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების გამოყენება. იმის გათვალისწინებით თუ სად და რომელი საძოვრებით სარგებლობდა ფარა, მეცხვარეები არეგუ-ლირებდნენ დოლის დადგომის ვადებს, ადგილს უფარდებდნენ ყო-ჩის ფარაში გაშვების დროს“. „ეს ფაქტი ხალხური ზოოტექნიკის დარგში გონივრული მიღწევის საუკეთესო მაგალითია, რომლის პრაქტიკული ღირებულება დაადასტურა ყოფამ“ (ნ. ბრეგაძე).

საქართველოში როდესაც მეცხვარეობის შესახებ ვსაუბრობთ, არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ მეურნეობის ამ სფეროში იმ გამორჩეუ-ლი მწყემსების შესახებ, რომლებიც *მცნობის* სახელით იყვნენ ცნო-ბილი. მცნობი არის ცხვრისა და ბატყნის ცნობის განსაკუთრებული უნარით დაჯილდოვებული მწყემსი. მეცხვარეობის ფართო მასშტა-ბებით განვითარება მცნობის გარეშე წარმოუდგენელი იყო. განსა-კუთრებით წარმოუდგენელი იყო დოლი მცნობის გარეშე. ამიტო-მაც, სხვა მწყემსებთან შედარებით, ცხვრის მეპატრონეთაგან მცნო-ბებს ბევრად მეტი ჯამაგირი ჰქონდათ. როგორც სამეცნიერო ლი-ტერატურაშია აღნიშნული, „მცნობები ცხვარ-ბატყანს სცნობენ როგორც კონკრეტული ნიშნებით (ხმა, მატყლი, სიარული, შეფერი-ლობა), ისე საერთო იერზედაც“; „მცნობობა ისეთივე ძველი უნდა იყოს, როგორც თვით მეცხვარეობის მეურნეობა. მისი როლი კი გაზ-რდილი მასშტაბების დროს იზრდება“; „მცნობობა არის ნიჭი, ისე-თივე როგორც შეიძლება იყოს ნიჭი სიმღერისა, ლექსის თქმისა, მხატვრობისა“ (ნ. აზიკური).

მსხვილფეხარქოსან საქონელს სასაქონლო მნიშვნელობა ხე-სურეთში ჰქონდა. აქ დღემდეა შემორჩენილი ადგილობრივი ხეესურული ჯიშის ძროხა. მისთვის დამახასიათებელი იყო მთისათვის ნიშანდობლივი მკაცრი პირობების ამტანიანობა, საკვებისადმი უპრეტენზიოობა, ხარისხოვანი პროდუქცია. ზამთარში ხეესურეთში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში (მაგალითად, შავშეთ-იმერხევში) საქონელი პირველ სართულზე ჰყავდათ მოთავსებული და მხოლოდ დღეში ერთხელ უშვებდნენ გარეთ წყალზე. ზაფხულში ნახირი ყოველდღიურად სახლში ბრუნდებოდა. სოფლიდან საძოვარი თუ შორს ჰქონდათ, იქ დიდი ხნით მიერეკებოდნენ. აქ მოწყობილი იყო საზაფხულო საცხოვრებელი მწყემსებისათვის. ზაფხულობით ანალოგიურად მთის საძოვრებზე მიერეკებოდნენ ძროხებს აჭარასა და შავშეთ-იმერხევში. მსხვილფეხა საქონელი ზაფხულში ღია ცის ქვეშ ჰყავდათ. აქვე ხდებოდა რძის გადამუშავება (ყველი, ერბო). კარაქს დღევებდნენ, როგორც ხის, ისე თიხის სადღვებლებში. ხეესურთა მეურნეობაში მესაქონლეობის დიდ მნიშვნელობაზე მიუთითებს მათ საცხოვრებელში რძის გადამამუშავებელი სპეციალური ნაგებობა, რომელსაც სენეს უწოდებდნენ. სენე ხეესურული სახლის უძველესი და ორიგინალური ელემენტი იყო. XI ს-ში სენიანი სახლების მშენებლობა რაჭაშიც სცოდნიათ.

მსხვილფეხა საქონლის დიდი ჯოგები ჰყავდათ სამეგრელოში, სადაც გაუმჯობესებული ჯიშები იყო გამოყვანილი (კვარაცხელიების, ფიფიების ჯიშები). სამეგრელოდან საქონლის ჯოგებს აბასთუმანსა და არტაანშიც (დღევანდელი თურქეთის ტერიტორია. საქართველოს ისტორიული მხარე) მიერეკებოდნენ, ზამთარში – შავი ზღვის სანაპიროზე. სამეგრელო განთქმული იყო ძროხის რძისაგან დამზადებული ყველის ნაირსახეობით – სულგუნით.

ზემოთქმულის მიუხედავად, ბარში მესაქონლეობას მაინც დაქვემდებარებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ის მიწათმოქმედების ინტერესებს ექვემდებარებოდა. ქართლში მესაქონლეობასთან იყო დაკავშირებული ხანულობის წეს-ჩვეულება. მისი არსი იმაში მდგომარეობდა, რომ უბანში მცხოვრები მეზობელი ოჯახები ნანველს მორიგეობით აგროვებდნენ და ასე აკეთებდნენ რძის პროდუქტებს (ყველს, კარაქს, ხაჭოს, ერბოს), რაც აშკარად მიუთითებს იმ გარე-

მოებაზე, რომ მესაქონლეობას აქ მასშტაბური ხასიათი არასოდეს არ ჰქონია. თუმცა ზოგიერთი ხანულობის წეს-ჩვეულებას მენველი საქონლის შემცირებით ხსნის.

საქართველოს მთიანეთში (ხევსურეთი, ზემო სვანეთი, მთის რაჭა...) მსხვილფეხა საქონლის რაოდენობა, საკვების მარაგის გამო, განსაკუთრებით ზამთარში მკაცრად რეგლამენტირებული იყო. ამიტომ ზედმეტ საქონელს საზამთროდ კლავდნენ და ხორცს ამარილებდნენ. საქონლის ტყავისაგან ქართველი გლეხები ფეხსაცმელს (ჯლანები, ქალამნები) ასხამდნენ. ცხვრის, თხის და ხბოს ტყავისაგან ზედა ტანსაცმელს, ქუდეებს, სამგზავრო ჩანთებს კერავდნენ. ქართველებმა კარგად იცოდნენ ტყავის დამუშავების სხვა წესებიც.

მეურნეობის დამხმარე დარგები

ქართველთა სამეურნეო ყოფაში არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე მეთხეობასა და მელორეობას. მეთხეობას განსაკუთრებით სამეგრელოში მისდევდნენ. საქართველოს ყველა კუთხეში მელორეობას სათანადო ყურადღება ექცეოდა. ქართველი გლეხი შობას ყოველთვის ღორის დაკვლით ხვდებოდა. კახეთსა და სვანეთში ადგილობრივი ჯიშის ღორს გემრიელი ხორცი ჰქონდა. საქართველოში განთქმული იყო და არის რაჭული ღორი, რომელიც, ჩვეულებრივ, ღორის ხორცის შებოლვისაგან მიიღებოდა. ბევრი ღორი პყლიათ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოშიც. 1595 წელს შედგენილი გურჯისტანის ანუ ჩილდირის ვილაიეთის დიდი დავთრის მიხედვით, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ ყველა ოჯახს ღორზე და ცხვარზე ჰქონდა გადასახადი შენერილი.

საქართველოს მეურნეობის ძირითადი დარგების – მინათმოქმედებისა და მესაქონლეობის დანამატებს წარმოადგენენ: მონადირეობა, მეთევზეობა და მეფუტკრეობა. ქართველ ხალხს ნადირზე და გარეულ ფრინველზე ნადირობის გარკვეული ხერხები ჰქონდა შემუშავებული. სპეციფიკური იყო მონადირის ჩაცმულობა და აღჭურვილობა. მონადირეები ყინულზე სასიარულოდ წრიაპებსა და მრგვალ თხილამურებს იყენებდნენ. იცოდნენ ნადირობა მახე-ხა-ფანგებითაც. დათვზე ნადირობისას დათვის ტყავისაგან შეკერილ

ქუდს იხურავდნენ, რაც მაგიური მნიშვნელობის იყო. ხშირად ნადირობდნენ კოლექტიურად. მონადირეობას სასპორტო-ალმზრდელობითი მნიშვნელობა ჰქონდა. ძველად ქართველ ხალხში ნადირობის მფარველი სამი ღვთაება არსებულა: „ნადირთ პატრონი“, „ოჩო-პინტრა“ და „ნადირთ მწყემსი“.

საქართველოში თევზაობდნენ მდინარეებში, ტბებში, ზღვაში. მდინარის თევზებზე სათევზაო იარაღები იყო: ბარჯი, ანკესი, კოკოზა, მშვილდ-ისარი... ამასთან ერთად, თევზაობისას იყენებდნენ სხვადასხვა სახის ბადეებს, რთულ დანადგარებს (ოჩხი, კონი, ფაცერი) და საშუალებებს (წყლის მოწურვა). სამეგრელოსა და ლაზეთში ზღვაში ნავებით თევზაობდნენ.

თაფლსა და სანთელს ფართო და მრავალმხრივი გამოყენება ჰქონდა საქართველოში. ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში, მეფუტკრეობის პროდუქტები სხვა ქვეყნებში მნიშვნელოვანი რაოდენობით გაჰქონდათ. ამას სტრაბონისა და ქსენოფონტეს ცნობები მოწმობენ. ქართული ფუტკარი ხორთუმის სიდიდით (7 მმ.) გამოირჩეოდა, რაც მას საშუალებას აძლევდა ღრმად ჩანვდომოდა ყვავილის ბუტკოს. თაფლს ქართველები საკვების გარდა სამკურნალო საშუალებადაც გამოიყენებდნენ. ქართველებს ისტორიულად ჰქონდათ მოწნული და წივით გაგოზილი სკები, ხის გეგები. შინაურ მეფუტკრეობასთან ერთად გავრცელებული იყო ტყის მეფუტკრეობაც. ძველ საქართველოში თითქმის იშვიათად ნახავდა კაცი ოჯახს, რომელსაც ფუტკარი არ ჰყავდა.

ხელოსნობა

ოდითგანვე ქართველები ცნობილი ხელოსნები იყვნენ. მას საქართველოს ყველა კუთხეში ჩატარებული არქეოლოგიური განათხიზნვები მასალაც ადასტურებს. XIX ს-ის მეორე ნახევარში ტრადიციული ხელოსნობის დარგები კვლავ ფუნქციონირებდნენ. საქართველოში დღემდე აღმოჩენილ ქსოვილთა ნაშთებიდან ცნობილია სელის ქსოვილების ფრაგმენტები ნავთლულიდან (ძვ.წ. XII-XI სს), კოლხურ ფულთან ერთად (ძვ.წ. IV ს.), ბამბის და შალის ქსოვილების ნაშთები დმანისიდან (ძვ.წ. IX ს.). განსაკუთრებით მაღალ დონეზე იდგა კოლ-

ხეთში სელის ქსოვილების დამზადება, რომელსაც ჰორიზონტალურ დაზგაზე ქსოვდნენ. კოლხური სელი ცნობილი იყო მაშინდელ მსოფლიოში თავის მაღალი ღირსებით და უცხო ქვეყნებშიც ბლომად გაჰქონდათ. ქსენოფონტეს სიტყვით, მეთევზეთა ბადეების საქსოვად, საუკეთესო ნართად, კოლხური სელის ნართი იყო მიჩნეული. ბოლო ხანებში სამეგრელოსა და ლაზეთში ბადეთა საქსოვად სწორედ სელის ნართს იყენებდნენ. იმავე ავტორთა ცნობით, ქართველთა წინაპრები ქსოვილისაგან დამზადებულ კვართებს ატარებდნენ. ამავე თვალსაზრისით, საინტერესოა, რომ სამეგრელოს გლეხები XIX ს-ის მეორე ნახევარშიც კი სელის ტილოსაგან დამზადებულ პერანგებს იცვამდნენ – „სელის პერანგი გრილია და ყანაში სამუშაოდ კარგი“.

ხალხის ყოფაში უახლოეს წარსულში შემონახული იყო შალის, ბამბის, სელის, აბრეშუმის, კანაფის და სხვა ქსოვილების დამზადების ტრადიცია. გამორჩეული იყო ფარდაგებისა და ხალიჩების ქსოვა. ისინი ყურადღებას იპყრობდნენ შესრულების მაღალი დონითა, რთული და დამახასიათებელი ორნამენტებით. ქართველებს საქსოვი დაზგების ორი ძირითადი ტიპი ჰქონდათ: დგამ-სავარცხლიანი (ჰორიზონტალური) და ბეჭ-საშევერიანი (ვერტიკალური). ვერტიკალურ დაზგაზე ძირითადად ხალიჩები იქსოვებოდა.

განსაკუთრებული სიმდიდრით, ფერების სინაზით და შესრულების მრავალფეროვანი ტექნიკური ხერხებით გამოირჩეოდა ქართული ნაქარგობა – აბრეშუმის, შალის, ბამბის ნაირსახოვანი ძაფებითა და ოქრომკედით. გეომეტრიული ორნამენტები საქართველოს მთიანი ნაწილისათვის იყო დამახასიათებელი, ბარისათვის – მცენარეული და ცხოველური სახის ორნამენტი. ოქროსა და ვერცხლის ძაფებს ადგილობრივი ოქრომჭედლები ამზადებდნენ.

ხითხურობა და ქვითხურობა საქართველოში უძველესი ხანიდანვეა ცნობილი. ხის ძვირფას ჯიშებს ოდითგანვე იყენებდნენ ნაგებობათა და საყოფაცხოვრებო მიზნებისათვის. განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ავეჯებს, ხის ჯამ-ჭურჭელსა და ნაგებობათა ძირითადი ელემენტების მოჩუქურთმებას. საქართველოში ხის ჩუქურთმის ორი ძირითადი ტიპი იყო შემუშავებული – მთური (გეომეტრიული) და ბარული (რელიეფური კვეთილობა, გრეხილური, წნული და მცენარეული და

ცხოველური ელემენტებით). ქართველთა შორის ხის მუშაობის მაღალი ოსტატობით განსაკუთრებით ლაზი ხელოსნები გამოირჩეოდნენ. ისინი ისტორიულადაც განთქმული იყვნენ ხის დამუშავების ოსტატობით. ლაზების შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: „კაცნი არიან ჯელოვანი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნავთათა“. მეცნიერებს შენიშნული აქვთ, რომ ლაზურ ორნამენტში ასახულია ქართველი ხალხის ერთ-ერთი უძველესი წარმოდგენა სიცოცხლის ხის შესახებ. ქართველებმა იცოდნენ აგრეთვე სახლის კარების, დედაბოძის, ფრიზების, აივნის სვეტების მოჩუქურთმება. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სასაწინებლე ხეები სპეციალური დაბალი ურმით (გოგრაჭა) გამოჰქონდათ. ამ დროს სცოდნიათ ნადის მონვევაც (20-25 კაცი). გურიაში შრომის ამ კოლექტიურ პროცესთან იყო დაკავშირებული სპეციალური სიმღერა „ელესაი“.

საქართველოს ტერიტორია ძველი დროიდანვე განთქმული იყო სამშენებლო და მოსაჩუქურთმებელი ქვების საუკეთესო ხარისხის საბადოებით, რამაც დიდად შეუწყო ხელი, როგორც ხუროთმოძღვრული კულტურის ძეგლების ასევე საოჯახო და საყოფაცხოვრებო ნამზადის შექმნას. მონუმენტური ძეგლები, სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები ქვის გამოყენების ტრადიციებზე მიუთითებენ. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ ქართველმა ხალხმა შექმნა კლდეში გამოკვეთილი ისეთი კომპლექსები, როგორებიცაა უფლისციხე, ვარძია, ხვამლი... ფეოდალური პერიოდის მონუმენტურმა საკულტო ნაგებობებმა, რომლებიც დეკორატიული ჩუქურთმებითაა შემკული, შეუძლიათ მეტოქეობა გაუწიონ იმავე პერიოდის დასავლურ-რომაულ არქიტექტურას. ჩვენამდე მოაღწია ქართველ ქვითხუროთა მიერ შესრულებულმა ქვაჯვარებმა, საფლავის ქვებმა, რომლებიც მრავალფეროვნებით ხასიათდებიან. განთქმული იყვნენ სამცხე-ჯავახელი ქვითხუროები. ისინი არა მარტო საქართველოს, არამედ კავკასიის მასშტაბითაც მოძრაობდნენ. 1919 წლამდე ქვის დამამუშავებელი სანარმო არზრუმშიც ჰქონდათ. ცალკე იყვნენ ქვის მტეხელები, ქვის მჭრელები, მეჩუქურთმეები, მხეხავები.... ცალკე იყვნენ ხელის საფეკავებისა და წყლის წისქვილის ქვების დამამზადებლები. დასავლეთ საქართველოში სახელგანთქმული იყვნენ იმერელი ქვითხუროები.

ხელოსნობის მნიშვნელოვან დარგს საქართველოში მეთუნეობა წარმოადგენდა. ქართული ხალხური კერამიკა გვიჩვენებს, ერთი მხრივ, ტიპოლოგიურ მთლიანობას ქვეყნის შიგნით, ხოლო მეორე მხრივ, ძველ ქართულ კერამიკასთან უმჭიდროესს კავშირს. მეცნიერები ამჩნევენ ქართული კერამიკის ანალოგიურობას ჩრდილოეთ კავკასიისა და წინა აზიის კერამიკასთან. ქართველი მეთუნეები ამზადებდნენ სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ჭურჭლებს, ღვინის ქვევრებს, თორნეებს, აგურს, კრამიტს... ქართული სამეთუნეო წარმოების ერთ-ერთი დამახასიათებელი თავისებურება იყო ღვინის დიდი ქვევრებისა და ჭურების დამზადება. ეს ქვევრები ჩვეულებრივ, 50-დან 200 ვედრომდე მოცულობის იყო, ზოგჯერ გიგანტურ 450-500 ვედროიანსაც აკეთებდნენ. ქვევრების დამზადებით იმერელი ოსტატები გამოირჩეოდნენ. თავიანთი ნაკეთობა მათ გასაყიდად საქართველოს სხვა კუთხეებშიც გაჰქონდათ. XI ს-ის ნიკორწმინდის ხელნაწერში საუბარია რაჭაში ნავარძული (ნავარძეთი, ზემო იმერეთის სოფელია – რ. თ.) ჭურის დაფლვის შესახებ. დიდი ქვევრების გამოწვევის შემდეგ ქვევრებს ადგილზე ყიდდნენ. მყიდველებს მიჰქონდათ ურმებით ანდა სათრიელით. ხმარების წინ ქვევრს გარედან კირხსნარს უსვამდნენ, შიგნით კი მის კედლებს საგულდაგულოდ შეაზელდნენ დუმის ქონს. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში გავრცელებული იყო პურის ვერტიკალური საცხობი თორნე (თონედან // თორნედან უნდა იყოს მიღებული ტერმინი მეთუნე). თონეს ძირითადად ეზოს კუთხეში ათავსებდნენ. მას მიწაში ან მთლიანად დგამდნენ, ან ნაწილობრივ. თორნის გამოყენების სიძველეზე მიუთითებენ როგორც წერილობითი წყაროები, ისე არქეოლოგიური მონაცემები. სამეთუნეო ნაწარმის დასაფარავად ხმარობდნენ ჭიქურს. საქართველოში მოჭიქული ჭურჭელი ცნობილია ადრე რკინის ეპოქიდან. XI-XVII-ის ქართული ჭიქური გამოირჩეოდა შემადგენელი მასალის სიმდიდრით და მხატვრულ-დეკორატიული ფორმის მრავალფეროვნებით. წარმტაცი სანახავია მოჭიქული კრამიტით გადამხურული ქართული ეკლესია-მონასტრები. გვიანობამდე მზადდებოდა საოჯახო და სამზარეულო მოჭიქული ჭურჭელი, კახეთის, ქართლის, იმერეთის კერამიკულ ცენტრებში. იმერეთში ხალხური კერამიკის წარმოების უმნიშვნელოვანესი ცენტრი სოფელი შრომა იყო.

მეთუნეობა ამ სოფლის მთელი მოსახლეობის ერთ-ერთ უმთავრეს საქმიანობას წარმოადგენდა. ჭურჭელს გლეხები მინათმოქმედებისაგან მოუწყვეტლივ მთელი წლის განმავლობაში აკეთებდნენ. საყურადღებოა, რომ შროშაში მოჭიქული ჭურჭლის კეთების ხელოვნებას მხოლოდ ერთი გვარი – მოდებაძეების გვარი ფლობს. ბორჩხა (ჭოროხის ხეობა) სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს კერამიკული წარმოების ერთ-ერთი წამყვანი ცენტრი იყო. საუკეთესო კერამიკული ჭურჭელი ქართლში – ქსნის ხეობის სოფელ ცხაავატში მზადდებოდა.

ძველი ბერძენი ავტორების მოწმობით ქართველი ტომები ლითონის დამუშავების საიდუმლო ხერხებს ფლობდნენ. ეს საიდუმლოება იმაში გამოიხატებოდა, რომ ხალიბები და მოსინიკები რკინისა და სპილენძის მადანს გამოდნობის დროს ურევდნენ „ერთგვარ მინას“, „ცეცხლგამძლე ქვას“, რაც ლითონს მაღალ ღირსებას ანიჭებდა. მადნის დამზადების ეს წესი ახლო წარსულამდე ცოცხლობდა ქართულ ხალხურ მეტალურგიაში. ეთნოგრაფიული შესწავლით გაირკვა, რომ წედისური ფოლადის მისაღებად რაჭაში „რკინის კაცები“ რკინის გამოდნობის პროცესში ურევდნენ „ფამას“ – შავი ქვის მადანს. ლითონის დამამუშავებელი ხელოსნობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დარგს იარაღებისა და საყოფაცხოვრებო ნივთების დამზადება შეადგენდა (კაჟიანი თოფები და დამბაჩები, ვერცხლით, ოქროზარნაშით, სევადითა და ძვლით განყობილი საპირისნამლეები, ხმლები, სატევარები, ქარქაშები). მაჭახელში (ჭოროხის ხეობა) დამზადებული „მაჭახელად“ ნოდებული თოფები და დამბაჩები საქართველოს და კავკასიის სხვადასხვა კუთხეში იყიდებოდა. აქვე, ჭოროხის ხეობაში და ლაზეთში, ფართოდ მისდევდნენ მესპილენძეობასაც. საქართველოში კეთდებოდა მუზარადები, ფარები. რკინის ფართან ერთად იცოდნენ ტყავის ფარის გაკეთებაც. ხევესურეთში ბოლო დრომდე შემონახული იყო ქართული აბჯარი. სპილენძისაგან საყოფაცხოვრებო ჭურჭელი, სხვადასხვა ზომის და მოყვანილობის ლანგრები და დამბაჩები, ორნამენტირებული სასმისები, ჯამფილები, საღვინე და საწყლე თუნგები, კუტალები, ხელადები, კარდლები, ორყურები, საჩურჩხელე ქვაბები მზადდებოდა. აღსანიშნავია სპილენძის ჭურჭლის დამზადების ტექნიკა დაკერვისა და მიჩრჩილვის

ნესით, რაც უძველესია მეტალურგიაში. საქართველოში დამზადებული ჭურჭელი მნიშვნელოვანი რაოდენობით საზღვარგარეთაც გადიოდა გასაყიდად. სპილენძისაგან მზადდებოდა საკულტო დანიშნულების ნივთებიც. სპილენძის ჭურჭელი მზითვის აუცილებელი შემადგენელი ელემენტი იყო. ძველი მეტალურგიის კვალი ღრმადაა აღბეჭდილი გადმოცემებში. სამჭედლო წმინდა ადგილად ითვლებოდა, მჭედელს კი ზებუნებრივი ძალის არსებად თვლიდნენ. ქართველ ხალხში მხატვრული და ტექნიკური განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია საიუველირო ხელოვნებამ. ოქრომჭედლობის ძველმა ტრადიციამ განსაკუთრებით განვითარება პოვა ფეოდალურ ხანაში. XI ს. ჩამოყალიბდა რიგი სკოლები და მიმართულებები. ამ თვალსაზრისით ოპიზის სკოლის შესანიშნავი წარმომადგენლები ბექა და ბემქენ ოპიზარების (XII ს.) დასახელებაც იქმარებს. ზოგიერთ რაიონში ოქრომჭედლობა გარკვეულ გვართა უპირატეს საქმიანობას შეადგენდა, ხოლო სვანეთში ოქრომჭედლობას ქალებიც მისდევდნენ. სვანეთს გარდა საოქრომჭედლო ცენტრები იყო ლეჩხუმში, ხევსურეთში, თბილისში, თელავში, გორში, ახალციხეში, ქუთაისში, ზუგდიდში და სხვ. ძველი, მამაპაპური ნესით ოქროს მოპოვება სვანეთში დღესაც გრძელდება. ოქროს მოსაპოვებლად ცხვრის ტყავს გამოიყენებდნენ, რომელსაც ძირითადად ფიცარზე ჭიმავდნენ და მდინარეში ამაგრებდნენ. გარკვეული დროის შემდეგ ტყავს წყლიდან იღებდნენ. მას გასაშრობად მიწაზე შლიდნენ. შემდეგ კი ტყავიდან ოქროს მარცვლებს ამოკრებდნენ. ქალაქელი ოქრომჭედლების მფარველად წმინდა გიორგი ითვლებოდა.

ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ფრიად საინტერესოა სააღებ-მიცემო ცენტრების არსებობა, სადაც მუდმივმოქმედ ბაზრებთან, ქარვასლებთან და სხვა სავაჭრო დანესებულებებთან ერთად პერიოდულად ეწყობოდა ხოლმე დიდი ბაზრობა. XIX-XX სს. მიჯნაზე საქართველოში ძირითადად სამი სახის ბაზარი არსებობდა: მუდმივმოქმედი ბაზრები დიდ ქალაქებში, ბაზრობა კვირა დღეებში ან პარასკეობით – ქალაქური ტიპის მცირე დასახლებულ პუნქტებში და სხვადასხვა დღეობებთან დაკავშირებული ბაზრობა (მცხეთაში, ალავერდში, ატოცში, მარტვილში, ხონში, ონში და აშ.). საექსპორ-

ტოდ გადიოდა ხე-ტყის ძვირფასი ჯიშები (ბზა, კაკალი), აბრეშუმის პარკი, მატყლი, მარგანეცი, ქათმის კვერცხი...

დასახლების ფორმები

გეოგრაფიული გარემოს, სამეურნეო ყოფისა და კულტურული-ისტორიული პირობების გამო საქართველოში გამოშუშავდა სასოფლო-დასახლების სხვადასხვა ფორმები. XIX-XX სს-ის მიჯნის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით დასახლება ძირითადად სამი ტიპის იყო. მთის დასახლებები უპირატესად მთის ფერდობებზე იყო განლაგებული. მთავარ დასახლებულ პუნქტს ზევით და ქვევით ჰქონდა პატარა საზამთრო და საზაფხულო სადგომები. ასეთი დასახლება გადარეკვით მესაქონლეობის მეურნეობებისათვის იყო დამახასიათებელი. სოფელი ჩვეულებრივ მთების სამხრეთ კალთებზე წყაროებთან იყო გაშენებული. სახლები პატარა მოედნების ირგვლივ იყო შეჯგუფული. მთის საცხოვრებელი ვერტიკალურ ჭრილში ერთი სახურავის ქვეშ მოიცავდა საქონლის სადგომს, ადამიანთა საცხოვრებელს, კვების პროდუქტების შესანახს. სოფლები ცალკეულ უბნებად იყო დაყოფილი. მთაში შემორჩენილია საბრძოლო კოშკები, ციხე-სიმაგრეები. საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილი სოფლის შუაში იყო. ყველა მეთემის თავშეყრის ადგილი – სალოცავი (ხატი) კი დასახლებული პუნქტებიდან გარკვეულად დაშორებული იყო. ქრისტიანული სალოცავები სოფლებში იყო განლაგებული.

მეორე ტიპის დასახლება აღმოსავლეთ საქართველოს ბარისათვის იყო დამახასიათებელი. ქართლში დიდი დასახლებული პუნქტები არც თუ ისე იშვიათად რამდენიმე ასეულ კომლს მოიცავდა. სახლები შეჯგუფულად იყო განლაგებული. სოფლებში ვიწრო ქუჩები გადიოდა. სოფლები ძირითადად მთების (ქედების) ძირში იყო განლაგებული. ფართო დაბლობ ადგილებში მეკომურეებს სახნავი მიწები ჰქონდათ. ქართლში მინდვრები, ბაღები, ვენახები, ბაღრები, ბოსტნები სოფლის გარეთ იყო. მთაში თუ საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ვერტიკალურ ჭრილში იყო ერთი სახურავის ქვეშ მოქცეული, ბარის დასახლებაში საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ჰორიზონტალურად, ერთმანეთის გვერდით იყო განლა-

გებული. ბარის დასახლებას დიდი უბნები ჰქონდა. საზოგადოებრივი მოედანი და საკულტო შენობები სოფლის ცენტრში იყო მოთავსებული. დიდ სოფლებში რამდენიმე ეკლესია იყო. ხშირად ყველა უბანს თავისი სალოცავი ჰქონდა. ქრისტიანული ეკლესიის ირგვლივ, ჩვეულებრივ, საუბნო სასაფლაოები მდებარეობდა. საერთო სასაფლაოს შემთხვევაში ყველა გვარს ცალკე საუბნო დასაკრძალი ადგილი ჰქონდა გამოყოფილი, ისე როგორც ერთი უბანი ძირითადად ერთი გვარის ხალხით იყო დასახლკარებული. ბარის სოფელში ერთი ან რამდენიმე წყარო გამოედინებოდა. სოფლები ერთმანეთთან საურმე გზებით იყო დაკავშირებული. ხეებზე და მდინარეებზე სხვადასხვა ტიპის ხიდები (ძელური, თაღოვანი, კიდული ხიდი) იყო გადებული. ძველად ხიდების ასაშენებლად ვაზსაც იყენებდნენ (მაგალითად, ლეჩხუმში).

დასაელეთ საქართველოს ბარისათვის კარმიდამოს ტიპის დასახლება იყო დამახასიათებელი. ასეთი ტიპის დასახლება, ჩვეულებრივ, რამდენიმე კილომეტრზე იყო გადაჭიმული. აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში თუ სახლები ძირითადად ერთმანეთზე იყო მიდგმული და მათ ძალიან პატარა ეზოები ჰქონდათ, აქ პირიქით, კარმიდამოს ხშირად ორიდან ექვს ჰექტარამდე ადგილი ეკავა. საკარმიდამო ნაკვეთი შედგებოდა სახლის, სამზარეულოს, სათხის, ბოსლის (გომურის), საძაღლის, საქათმის, საღორის, მარნის, ბელის, ხულას, ნალიისაგან... კარმიდამოში იყო სხვადასხვა დანიშნულების ნაკვეთები (ხეხილიანი ეზო, ბაღი, სანერგე, ბაღა, ბოსტანი, ყანა, ვენახი, სათიბი, საისლე, საბამბე). კარმიდამოს ტერიტორიაზე იყო ჭაც. ასეთი კარმიდამო ხშირად ცოცხალი ლობით იყო შემოსაზღვრული. ერთი სიტყვით ასეთი ტიპის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები დიდ ტერიტორიაზე იყო განთავსებული. ეს საკარმიდამო კომპლექსი გაშლილი ტიპის დასახლებას ქმნიდა. ცხადია, ასეთი დასახლება მტრების ხშირი თავდასხმისაგან დაცვის თავისებურ სისტემას მოითხოვდა. ამ სისტემაში განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა უსწორმასწორო რელიეფი და ტყე. ტყით დაბურვილობა ქართველებს მტერთან ბრძოლას უადვილებდა. ამას გარდა, სამოსახლო ადგილებშიც, ტყეების მახლობლად, ხეები მრავლად ირგვებოდა.

თუ მტერი სოფლებს გაანადგურებდა, აყრილი მოსახლეობა ტყის სიღრმეში აფარებდა თავს.

საცხოვრებელი ნაგებობები

ეთნოგრაფიული მონაცემებით ტრადიციული ქართული საცხოვრებელი ძირითადად სამ ტიპად იყოფა. ამ ტიპებში კი არაერთი ქვეტიპი გამოიყოფა. მთაში გავრცელებული იყო ორი ან ოთხსართულიანი ქვის შენობები. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ვერტიკალურად ერთი სახურავის ქვეშ იყო განლაგებული. ამ ტიპის საცხოვრებლისათვის დამახასიათებელია ადამიანებისა და საქონლის ერთად თავმოყრა. აქვე ჰქონდათ საკეების აუცილებელი მარაგი და სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარი. სვანურ საცხოვრებლებს (ქორ) მიდგმული ჰქონდა, თავდაცვითი კოშკები. სვანური სახლის პირველი სართული ერთმანეთისაგან მდიდრულად ორნამენტირებული ტიხრით იყო გამოყოფილი. ტიხარს ლიობები ჰქონდა, რითაც საქონელი ყოველთვის ადამიანის ყურადღების ცენტრში იყო. სვანური სახლის მეორე სართული (დარბაზი) ოჯახის საზაფხულო საცხოვრებელს, სასურსათო მარაგისა და ფურაჟის შესანახ ადგილს წარმოადგენდა. ხევსურული სახლი სამსართულიანი ქვის ნაგებობა იყო. ქვედა სართულზე ადამიანები ცხოვრობდნენ. საცხოვრებლისგან ტიხრით საქონლის სადგომი იყო გამოყოფილი. სპეციალური სათავსი (სენე) რძის პროდუქტების გადასამუშავებლად და შესანახად იყო განკუთვნილი. მეორე სართულის ნაწილში მამაკაცთა საძინებელი და მარაგის შესანახი იყო, მესამე სართულზე კი სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარს ინახავდნენ. მთის საცხოვრებელს, მაგალითად, სვანურ მაჩუბს კერა ოთხ ნაწილად ჰყოფდა. კერა იყო გასათბობი, გასანათებელი, პურის საცხობი და საჭმლის გასაკეთებელი. კერასთან ხდებოდა მესისხლეთა შერიგება, აქ ტარდებოდა საქონლის რიტუალებიც. კერისადმი ცუდი დამოკიდებულება (ჩაქრობა, დაშლა, ჯაჭვის გადაგდება და სხვ.) კვალიფიცირდებოდა როგორც მძიმე დანაშაულს.

დასავლეთ საქართველოს ბარისათვის დამახასიათებელი იყო ხის ოთხკუთხა, ყავრით ან კრამიტით გადახურული, მინის იატაკი-

ნი და კერიანი საცხოვრისი, რომელსაც საჯალაბო სახლს უწოდებდნენ. საჯალაბო სახლის ცენტრში მოთავსებული იყო კერა – ე. წ. შუა ცეცხლი. ორი კედლის გასწვრივ იდგა ტახტები, რომლებზედაც ოჯახის ყველა წევრი იძინებდა. საჯალაბო სახლის სპეციალურ ადგილას – საფუკილეში ინახებოდა ფუკილის მარაგი. ოთახის ერთ რომელიმე კედელზე მოწყობილი იყო ნიში (ნალო) და კედლის კარადა (თახჩა) ჭურჭლისათვის. ჭამის დროს კერის წინ, უმთავრესად სადილობისას, იდგმებოდა მოკლე ფეხებიანი ხის ვიწრო მაგიდა – სუფრა. ამ ტიპის დასავლურ-ქართული საცხოვრისი წარმოადგენს შორეოზონტალურ ჭრილში განლაგებულსა და უკვე დანაწევრებულ საცხოვრებელ და სამეურნეო შენობათა კომპლექსს. ა. კასტელმა დასახლების მსგავსი ტიპი სამეგრელოში ჩახატა XVII ს-ის შუა ხანებში.

სამეგრელოში საცხოვრებლის უძველეს ფორმად მიჩნეულია ნწული (ფაცხა) და უბრალო ძელურა (ჯარგვალი). პირველი წარმოადგენს მრგვალ ან ოთხკუთხ ნწულს. მისი სახურავი კონუსისებური ან ორფერდაა და სახურავად გამოყენებულია ჭაობის ლერწამი. საცხოვრისის ეს ადრინდელი ფორმები განვითარების შედეგად ფიცრულ სახლებად ჩამოყალიბდა (ბოყვიანი სახლი ორფერდა გადახურვით; ოდა სახლი – საძირკველზე მდგარი ოთხკუთხოვანი ფიცრული ფიცრის იატაკით, მაგრამ ჯერ კიდევ საერთო დაუნაწილებელი ფართობით).

შავშეთ-იმერხეში საცხოვრებელი სახლები ერთმანეთისაგან დამორებული არაა. საცხოვრებელი სახლი ფიცრულია (რასაც შუშის სახლს უწოდებენ), ორ-სამსართულიანი. პირველ სართულზე მოწყობილია ახორი (საქონლის სადგომი), მეორე საცხოვრებელს წარმოადგენს, მესამე უფრო დაბალი ჭერით ბელელის სახელითაა ცნობილი, სადაც ინახავდნენ მოწეულ ჭირნახულს, საჭმელ-სასმელს და შრომის იაღარებს. საცხოვრებელი სახლების წინ უდგათ ხის ძელებისაგან აგებული ნაგებობები (ქორ), რომელშიც თივას ინახავენ. ასეთი ქორები სოფლის ნაპირას სათიბ ნაკვეთებშიც ბევრი უდგათ და ხშირად ისინი ორ-სამსართულიანია.

აღმოსავლეთ საქართველოსათვის (ქართლი, თრიალეთი, სამცხე, თბილისი) დამახასიათებელი იყო ქვის დარბაზული სახლი. მისი

დამახასიათებელი ელემენტებია: კერა, ბულაურიანი დედაბოძი და გვირგვინიანი გადახურვა. გვირგვინიანი სახლები ძვ. წ. პირველ საუკუნეში, რომელი არქიტექტორის ვიტრუვის მიხედვით, კოლხეთშიც ყოფილა გავრცელებული. დარბაზს ერთ მხარეს მიდგმული ჰქონდა მარანი, მინაში ჩაფლული ქვევრებით, მეორე მხარეზე – თორნე. დედაბოძი და თავზე მოჩუქურთმებული იყო (მზის დისკო, ვარსკვლავები...). მეცნიერები ფიქრობენ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში საცხოვრებლის არქაული ფორმა იყო მინური სახლი, რომელიც შემდგომ დარბაზის ტიპის საცხოვრებლად გარდაიქმნა. ქართლური და მესხური დარბაზებისაგან განსხვავდება თრიალეთური დარბაზი. ამ დარბაზის პორიზონტალურ გეგმაში ერთი სახურავის ქვეშ წარმოდგენილი იყო: საკუთრივ საცხოვრებელი, საკუჭნაო, მარანი, საბძელი, ბოსელი. ასეთი სახლის უკანა და ორი გვერდითი კედელი ნახევრად მინაში იყო, ფასადის კედელი მინის ზემოთ იყო და ის ეზოსაკენ ანდა ქუჩისაკენ იყო მიმართული. ქართლის დარბაზში კი სამეურნეო ნაგებობები გამოყოფილი იყო. ფიქრობენ, რომ ეს ეზოს გაჩენამ გამოიწვია, მაგრამ ამ უკანასკნელმა დასახლების ტიპზე რაიმე გავლენა ვერ მოახდინა; ძველებურად ის შეჯგუფებული დარჩა.

ქართული ხალხური ტრანსპორტი

ყოველი ხალხის ყოფასა და კულტურაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ხალხურ სატრანსპორტო საშუალებებს და იმ გზებს, რომლებზედაც ეს ტრანსპორტი მოძრაობდა. ასე რომ, ტრანსპორტსა და გზებზე დიდად იყო დამოკიდებული ხალხისა და ქვეყნის განვითარება, მეზობელ ხალხებთან კულტურული და ეკონომიკური ურთიერთობა. ინდუსტრიული საზოგადოების ჩამოყალიბებამდე ტრანსპორტის ორი ძირითადი სახე არსებობდა – სახმელეთო და საწყლო.

ეთნოგრაფიული მასალების საფუძველზე ირკვევა, რომ საუკუნეების მანძილზე ქართველმა ხალხმა შექმნა როგორც სახმელეთო, ისე წყლის ტრანსპორტის სახეობათა მრავალფეროვნება. ეს სახეო-

ბანი ხასიათდება თავისებურებებით, რაც ძირითადად ადგილობრივი ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებით და მეურნეობის ფორმებით იყო შეპირობებული. ქართველი ხალხი საუკუნეების განმავლობაში თითქმის ყველა სატრანსპორტო საშუალებას იყენებდა. საქართველოს სახმელეთო ტრანსპორტი სამ მთავარ ჯგუფად იყოფა:

ა) თრევა-სრიალის პრინციპზე აგებული უბორბლო გადასაზიდი საშუალებები (ძირითადად მარხილები და მისდაგვარი მოწყობილობანი). უბორბლო ანუ თრევა-სრიალის პრინციპით გამართული გადასაზიდი საშუალებანი, ბუნებრივია, სრიალს ემყარებოდა. ის საქართველოს მთის სატრანსპორტო საშუალება იყო, თუმცა მას მთისწინა ანუ ზეგან გეოგრაფიულ გარემოშიც გამოიყენებდნენ და არც ბარისათვის იყო უცხო. ბარში, უპირატესად ზამთარში, დიდ-თოვლობისას მარხილი ენაცვლებოდა ბორბლიან სატრანსპორტო საშუალებებს. აქ მისი ფუნქციონირება ხშირი წვიმების დროსაც სცოდნიათ. ურმისა და მარხილის წლის დროების მიხედვით გამოყენების ტიპურ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარედ შეიძლება დღეს თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებში მოქცეული შავშეთ-იმერხევი დავასახელოთ. იმერხევის სოფლებში ზამთარში ტვირთის ერთადერთი გადასატანი საშუალებაა მარხილი. მარხილის გავრცელების არე კავკასიის სამხრეთ კალთების საქართველოს მთიანი მონაკვეთი იყო. ამას გარდა, როგორც აღინიშნა, ის მცირე კავკასიონის საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეებშიც ფართოდ გამოიყენებოდა (აჭარის მთიანეთი, თრიალეთი, სამცხის უკიდურესი მთიანეთი და ა. შ.).

გორვა-სრიალის პრინციპს ემყარებოდა ნალო, სათრიელა, ფჩხილე (ლაშქინი), მარხილი. მარხილი რამდენიმე სახის იყო: მარხილი, ლეკმარხილა, თურში, თავკავი და სხვა. აჭარაში მარხილთან ერთად გამოიყენებოდა ხიზეკი, ციგა, თუში. ხიზეკი, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ძირითადად აჭარისწყლის ხეობაში – დღევანდელი ქედის რაიონში და მაჭახლის ხეობაშია გავრცელებული. ხიზეკი მარხილთან შედარებით პატარა, მსუბუქი და ვიწროა (ა. დავითაძე). აჭარაშივე მარხილის ერთგვარ სახესხვაობას ცალმარხილა ანუ ცალუღელი წარმოადგენდა. მას ძირითადად მარიტის, სხალთის და ღორჯომის ხეობებში იყენებდნენ. სახელწოდე-

ბა პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ მასში ერთი ხარი იყო შებმული. სრულიად სამართლიანად ცალმარხილას შექმნა ქართველი გლეხის მიერ მთისა და დიდთოვლობის პირობებში მანევრირების უფრო მოხერხებულობით არის ახსნილი (ა. დავითაძე). აჭარაშივე ფართოდ გამოიყენებდნენ ციგას. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „ციგა მცირე მარჯილია“. ციგაში გამწვევ ძალას არ აბამდნენ; ციგით ტვირთს ადამიანი ეზიდებოდა (ა. დავითაძე). ოჯახში იმდენი ციგა ჰქონიათ, რამდენი მამაკაციც იყო. მარხილში მუშა საქონელს, ძირითადად ხარს, აბამდნენ. უბორბლო საზიდის სხვა სახეობებიდან ფჩხილები ანუ ლაშკინი იმერეთისა და რაჭის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში გამოიყენებოდა, სათრიელა (სათარი) კი – ქართლსა და კახეთში. საბას განმარტებით, „მარჯილი დიდი; ციგა – მცირე, ნალო – ეტლის მსგავსი, უთვალო, კაცთ ჩასაყდომი თოვლზე“; „ნალო ესე არს ეტლის მაგიერ ზამთარ საჯდომი უთვალო, მარჯილივით თოვლზედ სათრევი“.

ბ) გორვით პრინციპზე მოწყობილი ბორბლიანი ტრანსპორტი. ბორბლიან საზიდში გორვით მოძრაობაზე დამყარებული სახეობანი შედიოდა, მათ შორის ძირითადი სახეობა იყო ქართული ბორბლიანი ურემი. ის უპირატესად საქართველოს ბარში და ნაწილობრივ ზეგან ადგილებში გვხვდებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოდან ურმის გავრცელების არეალი მოიცავდა კახეთის ვაკეს, ქართლ-კახეთის ზეგანს, საინგილოს, შიდა და ქვემო ქართლის ველებს, დასავლეთ საქართველოდან – ქვემო იმერეთს, კოლხეთის დაბლობს, გურიას, აჭარისა და აფხაზეთის სანაპიროს.

ურემი ცნობილი იყო ორი ქვესახეობით – ა) საბარო ურემი და ბ) საძნე ურემი (ჯავახეთში – ბჯის ურემი), აგრეთვე ცალუღელი ურემი, ცხენის ურემი და ღერძკალა. ცალუღელა ურემი დამახასიათებელი იყო ქართლის ვაკე ადგილებისათვის, გვხვდებოდა კახეთშიც. მას დღესაც ჩვეულებრივ ურემთან ერთად დიდი გამოყენება აქვს შავშეთ-იმერხევის ადგილობრივ ქართულ მოსახლეობაში. კონსტრუქციულად მასთან ახლოს იდგა ცხენის ურემი, რომელიც როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ბარში შედარებით გვიან გავრცელდა. სულხან-საბას განმარტებით, „ურემი ძნისა, შეშისა და მისთანათ საზიდავი. საბარო არს მცირე ურემი“.

საძნე ურემი საბარო ურემისაგან მხოლოდ შედარებით მაღალი ჭა-
ლებით (ჭაელებით) განსხვავდებოდა. პირველის სახელწოდება პირ-
დაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ ის ძნისა და თივის გადასატანად იყო
განკუთვნილი. ორბორბლიანი ურემი სამი ძირითადი ნაწილისაგან
შედგებოდა: უბე, ღერძ-ბორბლები და უღელი. უბე ღერძ-ბორბლებ-
ზე იყო შედგმული და მასზე თავსდებოდა ტვირთი. ურემის ბორბალი
შედგენილი ანუ „ფერსო-სოლებასხმული“ იყო, მაგრამ, როგორც
ჩანს, უფრო ადრე საქართველოში ერთი მთლიანი ხისაგან გამოთ-
ლილი ბორბალი სცოდნიათ. მას გოგორას უწოდებდნენ. დღესაც კი
თურქეთის ტერიტორიაზე იმერხევის მხარეში ურემებს ძირითადად
გოგორას ტიპის ბორბლები აქვს.

როგორც ირკვევა, ჯავახეთში გოგორას ტიპის ბორბალს „დო-
ლაბი“ ეწოდებოდა: „ჯავახეთში უნინ დოლაბიანი ურემებიც სცოდ-
ნიათ. ეს სახელწოდება ურემს დოლაბებად წოდებული ერთნაირი
ბორბლების გამო მიუღია. დოლაბი-ბორბალი ბორბლის უძველესი,
პრიმიტიული სახე იყო და ჩვეულებრივ ბორბლისაგან იმით გან-
სხვავდებოდა, რომ ერთიანი ხისაგან იყო გამოჭრილი და ღერძის გა-
საყრელად შუაში გახვრეტილი“ (ი. მაისურაძე). თუმცა ჯავახეთში
„დოლაბი“ ტბებზე ცურვისას ერთგვარი დამხმარე საშუალებაც
იყო. კერძოდ, თავფარავნელი ჭაბუკის ბალადაში მოხსენიებული
დოლაბი („ცალ ხელით დოლაბი მიაქვს // ცალ ხელით ნიაქეარობ-
და“) სხვა არაფერია, თუ არა გოგორა-დოლაბის მსგავსი, მრგვალი
ხისაგან გამოჭრილი და შუაში გახვრეტილი ფიცარი. ტბაში ცურვი-
სას მოცურავეს დოლაბის ნახვრეტში მკლავი ნიდაყვამდე ჰქონდა
ჩაყრილი. ზედ მთელი ტანით მასზე იყო გადანჯვნილი და მეორე
ხელს წყალს უსვამდა ანუ „ნიაქეარობდა“. რადგან „დოლაბი“ წყალ-
ში გადაადგილების საშუალება იყო, ინტერესმოკლებული არ უნდა
იყოს აქვე ისიც აღვნიშნოთ, რომ დოლაბი უბრალო გახვრეტილი
ფიცარი არ იყო. ის ფისიანი (მკვრივი) ხისაგან უკეთებიათ, რომელ-
საც ორ წელიწადს ახმობდნენ, შემდეგ უსვამდნენ თხის ცხელ ქონს
და თაფლის სანთელს. ასე გაკეთებული ტბებში გადასადგილებელი
საშუალება – დოლაბი არც წყალში იყლინებოდა და არც მზეზე
ხმებოდა. სცოდნიათ ბორბალ-დოლაბის საცურაო დოლაბად გამო-
ყენებაც (ი. მაისურაძე).

ხის ღერძიან ურემში ერთი თვალი ყრუდ იყო ღერძზე დამაგრებული ანუ „გახეშილი“, ხოლო მეორე თვალი თავისუფლად ბრუნავდა. ასეთი მონყობილობა აუცილებილი იყო ურმის ვინრო ადგილზე მოსაბრუნებლად. „ღერძკალა“ ქართლში, მტკვრის ხეობაში გვხვდებოდა. ის ბარული საზიდი საშუალებების ერთ-ერთ სახეობას წარმოადგენდა და მით ხის მორები გადაჰქონდათ. ღერძკალა ჭალებისა და ზენრების გარეშე ურემი იყო, რათა ის თავისუფლად გამოეყენებინათ ტყეში. კონკრეტული სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობებით განსაზღვრული იყო ძირითად სახეობათა ქვესახეობები. მემინდვრობასა და მევენახეობასთან იყო დაკავშირებული საძნე ურემი (ბჯის ურემი), ჭადის ურემი, ჭურის ურემი და სხვ. ამასთანავე, ორბორბლიანი საბარო ურემი ადგილობრივი გამოყენების ფარგლებს სცილდებოდა და ძირითადად ალებშიცემობისათვის იხმარებოდა („მანძილზე სასიარულო“ იყო). ურმის ეს სახეობა საქართველოს გარეთაც – კავკასიასა და თურქეთშიც იყო გავრცელებული. ამ ურმის კონსტრუქციული თავისებურებანი იყო სამკუთხოვანი უბე ცენტრალური ნაწილით ორბორბლიან ღერძზე, ხოლო წინა ნაწილი უღელზე დაყრდნობილი. ის სხვა ქვეყნების საზიდებისაგან განსხვავდებოდა. ასეთი ტიპის ორბორბლიანი ურემი ჯერ კიდევ XII ს-ის საქართველოში ყოფილა გავრცელებული, რასაც ვარძიის ფრესკა ადასტურებს.

გ) შერეული ტიპის ტრანსპორტში შედიოდა ისეთი სახეობანი, რომელთა კონსტრუქცია ემყარებოდა როგორც გორვის, ისე სრიალის შეერთებულ პრინციპს. ასეთი სახეობები იყო ჩოჩიალა ანუ აჩაჩა ურემი, ბოლოთრია, სელი და თუში. ამ სახის საზიდი საშუალებების გავრცელების არეალი იყო გარდამავალი ზოლი ანუ მთისწინეთი (ზეგანი). გარდამავალი ზოლის (ჩოჩიალა ურემი, ბოლოთრია, სელი და სხვ.) ტრანსპორტის შესახებ სამართლიანადაა აღნიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში, რომ ისინი ადგილობრივი წარმოშობისაა და უდავოა, რომ ეს შეპირობებულია კონკრეტული სამეურნეო-გეოგრაფიული ვითარებით, ყოფით (მ. გეგეშიძე). ბოლოთრია დამახასიათებელი იყო შიდა ქართლის მთისწინეთისათვის და ქართლის გაღმა მხარის სოფლებისათვის.

ჩოჩიალა ურმის გავრცელების არეალი იყო დასავლეთ საქართველოს გორაკ-ბორცვიანი ადგილები ზემო იმერეთში, რაჭაში, ლეჩხუმსა და მთიან სამეგრელოში. სელი დამახასიათებელი იყო აჭარის მთიანეთის ძირისა და მესხეთის დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილისათვის. რაც შეეხება თუშს, მისი გავრცელების არე მხოლოდ ზემო იმერეთის საჩხერის რაიონის ორიოდ სოფლით (გორისა, მერჯევი) შემოიფარგლებოდა. ბოლოთრიას კონსტრუქცია კომბინირებულ პრინციპზე იყო დამყარებული – ბრუნვითი მოძრაობის თრევა-სრიალთან შეხამებით. ეს თავისებურება შერეული ტიპის სხვა სახეობებსაც ჰქონდათ (ჩოჩიალა ურემი, სელი, თუში). ორბორბლიან ურემში თუ მთავარი სატვირთო ნაწილი – უბე სამკუთხოვანი იყო და თავით უშუალოდ უერთდებოდა უღელს, ბოლოთრიას ზესადგარი ოთხკუთხედს წარმოადგენდა, რომელსაც უღელთან აკავშირებდა ხელები. ბოლოთრიას ზესადგარი წინა ნაწილში ანეული იყო და ღერძ-ბორბლებზე იყო დაყრდნობილი, ხოლო ზესადგარის უკანა ნაწილი მსხვილი ბოლოებით მიწაზე იდო, მიწაზე ეთრეოდა. ბოლოთრიას ძირითადად თივისა და ძნის საზიდად იყენებდნენ. ჩოჩიალა ანუ აჩაჩა ურემი სხვადასხვა სახელწოდებებს ატარებდა (ფჩხილებიანი ურემი, მარხილა ურემი, მთის ურემი, ფიცრული ურემი. აღმოსავლეთ საქართველოში მას იმერული ურმის სახელით იცნობდნენ).

ისევე როგორც ბოლოთრიას, ჩოჩიალა ურემის კონსტრუქციული თავისებურებაც თრევისა და გორვის პრინციპების შეერთებაში მდგომარეობდა, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ბოლოთრია ურემში მიწაზე თრევა ბოლო ნაწილით ხდებოდა, ხოლო ჩოჩიალა ურემში – წინა ნაწილში მოთავსებული ფჩხილებით, რომლებიც მიწაზე ეთრეოდა, სრიალებდა. ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში სამართლიანადაა შენიშნული, რომ „ჩოჩიალა ურემი, ისევე როგორც მასთან კონსტრუქციულად ახლომდგარი საშუალებანი, საქართველოს სამეურნეო-გეოგრაფიულ პირობებში შექმნილი და დანიშნულებული საზიდაა. ამას მოწმობს მისი კონსტრუქციული და ფუნქციური მონაცემები და აგრეთვე ისიც, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში საქართველოს გარეთ ასეთი საზიდა დამონმებული არ არის“ (მ. გეგეშიძე). სელიც გორვა-სრიალის შეერთებით მიღებული

საზიდა. მასში, ისევე როგორც ჩოჩიალა ურემში, საზიდის წინა ნაწილში ხორციელდება თრევა-სრიალი, ხოლო უკანა ნაწილში – გორვა. მაგრამ ჩოჩიალა ურემში სასრიალო მოწყობილობას თუ ფჩხილები წარმოადგენდა, რომელთა ბოლო მინაზე ეთრეოდა, ხოლო თავი უღელს უერთდებოდა, სელში თრევის მოვალეობას ფეხები ანუ საცურავეები ასრულებდა. ისინი საზიდის წინა ნაწილში სკამის ფეხების მსგესვად იყო შედგმული. სელის ზესადგარი თავისი მოყვანილობით მარხილს წააგავდა, რადგან თავი ახრილი ჰქონდა. სელი უპირატესად სამხრეთ საქართველოს დასავლეთ მონაკვეთში იყო გავრცელებული. თუში სამოძრაო პრონციპის მიხედვით ჩოჩიალა ურემს წააგავს. თუშს ქვევრების გადასატანად გამოიყენებდნენ.

ქართველ კაცს საუკუნეების მანძილზე ხანგრძლივი დაკვირვების შედეგად საზიდი საშუალებების დასამზადებლად ხის გარკვეული ჯიშები შეურჩევია, რომლებიც გამძლეობითა და გამოსადეგობით გამოირჩეოდა. საქართველოს ყველა მხარეში სამორგვე, საფერსოე და ხელნების მასალად თელა გამოიყენებოდა, სასოლედ – მუხა, ხოლო საღერძედ – ნიფელი. ტრადიციული იყო საურმე ხის ზოგიერთი ნაწილის ცეცხლის ალში გატარება. ასეთ გატუსულ ხეს საქონლის პატივს უსვამდნენ. ამის შემდეგ ხე აღარ დასკდებოდა.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით, საბარო ურემს, მართალია, ძირითადად ტვირთის გადასატანად გამოიყენებდნენ, მაგრამ მას სამგზავრო დანიშნულებაც ჰქონდა. სცოდნიათ ურმით ქირაზე სიარულიც. ქირაზე სიარული, უმეტეს შემთხვევაში, შორ მანძილზე წასვლას გულისხმობდა. ურმით ქირაზე სიარული კაცკავსა და აღზევანამდე სცოდნიათ. ქართულ საისტორიო საბუთებში „ურმის მუშები“ და „ურმის კაცები“ არიან მოხსენიებულნი, რომლებიც შორ მანძილზე დაქირავებისას დამხმარე ხალხს წარმოადგენდნენ.

ურმის კეთება სოფელში მცხოვრებ თითქმის ყველა გლეხს ხელნაწივობდა. მხოლოდ ურმის თვლების მკეთებელთა პროფესია იყო ცალკე გამოყოფილი. ურმის მკეთებელი ცალკე ხელოსნად შედარებით გვიან იქცა. „ურემი“ ძველ საქართველოში საზომი საშუალებაც ყოფილა. „საზოგადოდ აღმოსავლეთ საქართველოში ურემი ყველაფრისათვის უნდა ყოფილიყო საზომად მიჩნეული, რითაც ურმით გადატანა-გადმოტანა შეიძლებოდა და მიღებული იყო“. „ურე-

მი" ვითარცა საზომი, ერთს 1250-1260 წწ. სიგელშია მოხსენიებული, რომელშიაც „ურემი ღუინოა“ დასახელებული" (ი. ჯავახიშვილი). ურმით იცოდნენ რუმბებით ღვინის გადატანაც. იმის გამო, რომ სხვადასხვა სახისა და დანიშნულების ურმები არსებობდა, დიდოჯახებს ჩვეულებრივ სამი ურემი ჰქონიათ: სამნე ურემი, საბარო ურემი და სასოფლო ანუ საბეგრო ურემი, რომლითაც ბეგარის სამუშაოები სრულდებოდა. ურთიერთდახმარების დროს (ულამი, მოდგამი), განსაკუთრებით სახლის მშენებლობის დროს, სცოდნიათ ურმით გასვლა, რათა სწრაფად მოეზიდათ ის სამშენებლო მასალები, რაც სახლის მშენებლობისათვის იყო საჭირო.

ბუნებრივია, ხალხურ სატრანსპორტო საშუალებებს შესაბამისი გამწვევი ძალა და გზები სჭირდებოდა. თითოეულ სოფელში კი „სამარხილე გზები" (მთებში) და „საურმე გზები" (ბარში) არსებობდა. გზების მოვლა-პატრონობა სავალდებულო იყო და იგი ხშირად კანონმდებლობაშიც პოვებდა გამოხატულებას. გზების შენახვის შესახებ მკაფიოდ არის ნათქვამი „დასტურლამალში", რომლის მიხედვითაც ირკვევა, თუ ვის ევალებოდა მათი მოვლა-პატრონობა. ურემსა და მარხილში შესაბამელი ძირითადი გამწვევი ძალა ხარი, იშვიათად კამეჩიც, იყო. ისტორიულ საქართველოში ცხენისა და სახედრის გამოყენება გამწვევ ძალად გვიან დაიწყეს. ცხენს ე. წ. „ცხენის ურემში" („ტაჩკაში") აბამდნენ. ცხენი საქართველოში უპირატესად შესაჯდომი და სასაპალნე დანიშნულების იყო.

სასაპალნე ტრანსპორტი. სასაპალნედ საქართველოში ძირითადად ცხენებს, სახედრებს, ჯორებს და იშვიათად აქლემებსაც გამოიყენებდნენ. ეს უკანასკნელნი უმთავრესად შორ მანძილზე – აზერბაიჯანისაკენ, ინდოეთისაკენ და ირანისაკენ მიმოდითდნენ.

ხალხური სამთასვლელო საშუალებებიდან აღსანიშნავია სასიარულო თხილამურები (მრგვალი, გირკალისებური, ჭვინტიანი). ასეთი სახის თხილამური გარდა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის მხარეებისა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოშიც (მაგალითად, შავშეთ-იმერხეშიც) იყო გავრცელებული.

საქართველოში გარდა ტრადიციული სახმელეთო ტრანსპორტისა, ფართოდ იყო გავრცელებული წყლის სატრანსპორტო, როგორც სამდინარო, ისე საზღვაო საშუალებები. სამდინარო ნაგებობ

სარგებლობდა როგორც მტკერის, ისე რიონისა და ჭოროხის ხეობების გასწვრივ მცხოვრები მოსახლეობა. სამდინარო ნაოსნობა განსაკუთრებით დანიშნულებული ჭოროხის ხეობაში იყო. საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე ჭოროხის ხეობის მოსახლეობას სავაჭრო-ეკომომიკური ურთიერთობა ერთმანეთთან და შავი ზღვის სანაპიროსთან (ბათუმი, გონიო) უპირატესად სამდინარო ტრანსპორტის საშუალებით ჰქონდა. სამდინარო ხალხურ საზიდ საშუალებებში ნავის ორ ძირითად სახეობას არჩევდნენ: დაჭედილს და დაუჭედავს. დაუჭედელი ნავი ეწოდებოდა ერთი მთლიანი ხისაგან გამოთლილ ნავს, რომელიც ვარცლის სახელს ატარებდა (სხევანიჩი ცალფა ნავსაც უწოდებდნენ). XVII საუკუნის მისიონერის ცნობით მდინარე ფაზისის „ორივე ნაპირი დასახლებულია. თვითეულ ოჯახს აქვს თავისი მთლიანი ხისაგან გამოთლილი ნავი, რომლითაც გადაიან და გამოდიან ერთი ნაპირიდან მეორეზე. წყლის სიმშვენიერის გამო ნავებს ხშირად ქალები მართავენ“ (ლამბერტი, 1938, გვ. 172). სანყლო ტრანსპორტის ერთ-ერთი სახეობა იყო ნავტიკიც, რომლებიც ძირითადად მდ. მტკვარზე იყო გავრცელებული. მას უპირატესად მეთევზეები გამოიყენებდნენ. ნავტიკი იყო ხარის ტყავის ოთხი დიდი რუმბი გაბერილ მდგომარეობაში, რომელზედაც ზემოდან უბრალო ჩარჩო იყო მოწყობილი.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით მთელი ჭოროხისპირა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლში ნაოსნობას და ნავმშენებლობას მისდევდნენ. ნავების დამზადების ერთ-ერთი ცენტრი ქვემო მარადიდი ყოფილა. სხვა ცენტრებიდან აღსანიშნავია ხება და ბორჩხა. დიდი რაოდენობით მზადდებოდა ნავები ლაზეთში (სარფი, რიზე), რომლებსაც ზღვაზე სანაოსნოდ გამოიყენებდნენ. რიზეში მცირე გემებიც უშენებიათ. აქაური მოსახლეობის დიდი ნაწილი ზღვაოსნობასა და მეთევზეობას მისდევდა. ვახუშტი ბაგრატიონი ლაზებს შემდეგნაირად ახასიათებს: „კაცნი არიან კელოვანნი ხის მუშა-კობითა და შენებითა ნავთათა, დიდთა და მცირეთა“ (ქც, 1973, გვ. 690). ეთნოგრაფიული მონაცემებითა და წერილობითი წყაროებით დადგენილია, რომ ნავმშენებლობა და ნაოსნობა ლაზთა შორის მეურნეობის ყველაზე დანიშნულებული დარგი იყო. ბევრი ლაზისათვის ცხოვრების ძირითადი წყარო მეზადურეობა ყო-

ფილა (ა. დავითაძე). მარადიდში კი გრძელი და ბრტყელძირიანი ნა-
ვეები უკეთებიან. აქ ოცამდე ნავსაშენი ყოფილა. „საუკეთესო ნა-
ვეებს მარადიდში აკეთებდნენ. აქაური ნახელავი ძალიან მოსწონდათ
ბაზარზე. მარადიდელი ცნობილი ოსტატები იყვნენ: ხასან, დელიალა
და იბრაიმ ცინცაძეები, მამუდ ჯიხაძე, ახმედ ჯიხაძე, იზეთ ლომიძე,
ძმები ყედემ, საით, რეშიდ დიდმანიძეები, ლომაძეები, გოგიძეები და
სხვები“ (ა. დავითაძე). მარადიდში ზოგიერთი გვარი მემკვიდრეო-
ბით ნავთმშენებლები ყოფილან. ნაოსნობა ჭოროხის ხეობის მკვიდ-
რთათვის ერთ-ერთი მთავარი საქმიანობა ყოფილა. მენავეებს გა-
დაჰყავდათ მგზავრები და ეზიდებოდნენ ტვირთს. ნაოსნობდნენ არ-
თვინიდან ბათუმამდე. ზოგიერთი მონაცემით ჭოროხის ამ მონაკ-
ვეთზე დაახლოებით ორასი ნავი მოქმედებდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ
საქართველოში კონსტრუქციისა და ფუნქციის მიხედვით განსხვა-
ებული ნავეები არსებობდა. მაგალითად, მდინარე რიონზე თუ
ბრტყელძირა და გვერდებგამოღილი „ოდიშური ნავეები“ დაცურავდა,
სამაგიეროდ საზღვაო „ლაზური ნავეები“ მრგვალძირა იყო. ლაზურ
საზღვაო ნავს ფელუკას უწოდებდნენ, რომლის სიგრძეც 10-15 მეტ-
რამდე აღწევდა. ამ ნავს აფრებიც უკეთდებოდა და ანძის სიგრძე
აუცილებლად ნავის სიგრძის ტოლი უნდა ყოფილიყო. ლაზებს
სცოდნიათ ასევე საზღვაო, შედარებით მომცრო ნავეების დამზადე-
ბაც, რომელსაც „ფათალია ნავს“ უწოდებდნენ. ამ უკანასკნელის
თავისებურება ის ყოფილა, რომ მას რკინისა და სპილენძის სამაგ-
რების გარეშე აკეთებდნენ. ლაზური საზღვაო აფრიანი ნავით –
ფელუკათი გადაჰყავდათ როგორც მგზავრები, ისე გადაჰქონდათ
ტვირთი და თევზაობდნენ. როგორც ირკვევა, ამ გემით მეკობრეე-
ბიც სარგებლობდნენ. სააფრე ქსოვილს კი სელისაგან ამზადებდნენ.
უფრო დიდი ყოფილა ქართული საზღვაო ნავი – „სანდალი“. მისი
სიგრძე 20-35 მეტრი, ხოლო სიგანე 5-10 მეტრი ყოფილა. ფელუკასა
და სხვა საშუალო და მცირე ზომის ნავეებისაგან განსხვავებით, სან-
დალი იფიცრება გარედან და შიგნიდანაც. გარეთა შემოფიცვრას
ძალზე გულმოდგინედ ახდენდნენ, რომ იგი აბსოლუტურად ნყალგა-
უმტარი ყოფილიყო“ (ზ. კუტალიეშვილი). ჭოროხზე, ხობზე და პა-
ლიასტომზე მცურავი ნავეებიც ორიგინალობით გამოირჩეოდნენ.

ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა სათევზაო, ტვირთის გადასატანი, ზღვის ცხოველებზე სანადირო და მგზავრთა გადასაყვანი ნაუბი. სამეგრელოში ბრტყელძირა პატარა ნაუბებს („ნიში“) არა მხოლოდ მამაკაცები, არამედ ქალები და ბავშვებიც მართავდნენ. ცალფა ნაუბების გარდა, ქართველი ხალხის ყოფაში დიდი ადგილი ეჭირა ე. წ. დაჭედილ, ფიცრებისაგან შეკრულ ნაუბებს. ქართველთა „წინაპრები აგებდნენ როგორც რამდენიმე ფიცრისაგან ნაჭედ მარტივ სამდინარო ნაუბებს, ასევე რთული კონსტრუქციის დიდ საზღვაო ხომალდებსაც“ (ზ. კუტალიეშვილი). 1866 წელს შედგენილი ერთი რუსული დოკუმენტის მიხედვით, „ჭოროხული ნაუბები ვენეციურ გონდოლებს ნააგავდა. მისი სიგრძე 18–26, ხოლო სიგანე 2–3 ნაბიჯი იყო. ნავით გადაჰქონდათ 200 ფუთამდე ტვირთი, რასაც ართვინიდან ბათუმამდე (90 კმ.) 4 სთ. ჭირდებოდა, ხოლო სანინალმდეგო მიმართულებით სვლისას იმავე მანძილის დაფარვას 4 დღე უნდებოდა“. ასეთი ნაუბის მამოძრავებელ საშუალებას ნიჩბები და ძელზე აღმართული აფრები წარმოადგენდა. რიონის აუზში გავრცელებულ დაჭედილ ნაუბს „ოდიშურ ნაუბს“ უწოდებდნენ. ლაზურ ნაუბებთან შედარებით, ამ ნაუბებს უფრო ბრტყელი ძირი ჰქონდათ. ის წყალში ღრმად არ ჩადიოდა და კიჩოანეული და ცხვირანეული დადიოდა.

საქართველოში სამდინარო ტრანსპორტის ერთ-ერთი სახეობა იყო ტივიც. ტივი 15 ხისაგან იყო შეკრული. სულხან-საბა ტივს განმარტავს შემდეგნაირად: „ძელნი შეწყობილნი წყალთ სავალად“. ტივი გავრცელებული იყო როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში (მტკვარზე, ალაზანზე, ენგურზე, რიონზე, პალიასტომზე). მტკვარზე ნაუბებთან ერთად XI საუკუნეში ტივების გამოყენების შესახებ ცნობა „მატიანე ქართლისას“ ავტორსაც აქვს დაცული (ქც, 1955, გვ. 297). ეთნოგრაფიული მონაცემებითა და წერილობითი წყაროებით ტივით მგზავრებიც გადაჰყავდათ და ტვირთიც გადაჰქონდათ. ტივად შეკრული ძვირფასი ხე-ტყე ხშირად საექსპორტო საქონელსაც წარმოადგენდა. მეტივეობა XIX საუკუნეში განსაკუთრებით ბორჯომის ხეობაში ყოფილა დანიშნურებული. ბორჯომელ მეტივეებს ტივები არა მხოლოდ თბილისამდე, არამედ ბაქომდეც კი ჩაჰქონდათ. აქ გავრცელებული ყოფილა მექორწინების ტივით მოგზაურობა.

ძველად ქართველთათვის არც ბორანი ყოფილა უცნობი. სამეგრელოში ჩანერილი ეთნოგრაფიული მასალებით „ცალფა ნავი შორს მოსიარულეა, ცალფას იმიტომ ვეძახით, რომ ერთი ნავია, ბორანი კი ორი ნავია ერთად შეკრულ-დაჭედილი“ (ზ. კუტალიეშვილი).

ამრიგად, საქართველოში მრავალფეროვანი სახმელეთო და საწყლოსნო ტრანსპორტო საშუალებანი არსებობდა. ქართული სახმელეთო ტრანსპორტი კონსტრუქციულად სამ ჯგუფად იყოფა: უბორბლო ტრანსპორტი (ძირითადად მარხილები) საქართველოს მთიანეთში იყო გავრცელებული; ბორბლიანი ტრანსპორტი (ძირითადად ორბორბლიანი ურემი) საქართველოს ბარში გვხვდებოდა; შერეული ტიპის ტრანსპორტი – გორვისა და სრიალის პრინციპით შეთანაწყობილი საზიდი – მთიდან ბარში გარდამავალ ზოლში ანუ მთისწინეთში დომინირებდა. მას გარკვეული სამუხრუჭე სისტემა გააჩნდა, ერთ შემთხვევაში უკანა და მეორე შემთხვევაში წინა ნაწილში. თითოეული მათგანი საუკუნეების მიღმა წარმოიქმნა და დროთა განმავლობაში ისინი იხვეწებოდა, სამეურნეო, გეოგრაფიულ და ბუნებრივ გარემო-პირობებიდან გამომდინარე იქმნებოდა გარკვეული ქვესახეობანი. განირჩეოდნენ საზიდი საშუალებანი ფუნქციისა და დანიშნულების მიხედვითაც. აღსანიშნავია მეშინდერეობასთან და მევენახეობასთან დაკავშირებული ტრანსპორტის სახეობანი: საძნე ურემი (ბჯის ურემი), ჭადის ურემი, ჭურის ურემი და სხვა. ორიგინალური და მრავალფეროვანი იყო საწყლო ტრანსპორტიც. ასე რომ, შემოქმედებითი მიდგომა ქართველმა ხალხმა მატერიალური კულტურის ამ სფეროშიც გამოავლინა.

ქართული საჭმელები

ისევე როგორც სხვა ეთნოგრაფიული რეალიები, სპეციფიკური ბუნებრივი პირობებისა და მეურნეობის ადგილობრივი ფორმებიდან გამომდინარე, საკვებიც მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა. ამ მხრივ საკმაოდ დიდი განსხვავებაა მთასა და ბარს, აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შორის. ქართული ეროვნული საჭმელები შერეულია. ქართველები მიირთმევდნენ როგორც ხორცეულ, ისე მცენარეულ და რძის პროდუქტებს. ხორცსა და თევზს როგორც მო-

ხარშულს, ისე შემწვარს შეექცეოდნენ. საჭმელებს გემოვნების მიხედვით აკეთებდნენ – მჟავეს, ცხარეს და ტკბილს. დასავლეთ საქართველოში განსაკუთრებით პოპულარული იყო ცხარე, სანებლებით შენელებული საჭმელები. ამ მიზნით ფართოდ იყენებდნენ წიწაკას, ტყემალს, ბრონეულის წვეს, კონახურს. ქართველი ტომების საკვების ფართო ასორტიმენტების შესახებ ჯერ კიდევ ძვ. წ. V-IV სს-ში ქსენოფონტე აღნიშნავდა. ხორცეულ და პურეულ საჭმელებთან ერთად ის ღვინოსა და თაფლის ფართო გამოყენებაზეც მიუთითებდა. ქართველები ჩვეულებრივ დღეში ორჯერ ან სამჯერ ჭამდნენ. ჭამის დროს თავშეკავებულნი იყვნენ. ქართული სუფრის აუცილებელი კუთვნილება მწვანილიც იყო. აცხობდნენ სხვადასხვა ფორმის პურებს: მრგვალს, შოთს, ლავაშს. დასავლეთ საქართველოში პოპულარული იყო სქელი ფაფა – ჯერ ღომის ღომი, შემდეგ სიმინდის ღომი და მჭადი. სიმინდის პურს (მჭადს) ძირითადად თიხის ან ქვის ბრტყელ ტაფებზე – კეცებზე აცხობდნენ. კეცებზე იცოდნენ პურის გამოცხობა შავშეთ-იმერხევეშიც. მოხარშული ხორბლისა და თაფლის შერევით გემრიელი საჭმელი – წანდილი მზადდებოდა, ხორბლის ფქვილისა და ერბოთი კი – ხავინი. ხილის, ბოსტნეულისა და მწვანილისაგან სხვადასხვა წვნიან საჭმელებს – შეჭამანდს აკეთებდნენ. პოპულარული იყო რძე და რძის პროდუქტები (მანონი, ყველი, დო, კარაქი, ერბო). საქართველოს სხვადასხვა მხარეში სხვადასხვანაირი ყველის ამოყვანა იცოდნენ. ცნობილია თუშური გუდის ყველი, იმერული ყველი, სულგუნი, რომლის ცენტრიც სამეგრელოა. ცხიმებიდან აღმოსავლეთ საქართველოში ერბოს იყენებდნენ, დასავლეთ საქართველოში – მცენარეულ ზეთებს, ძირითადად ნიგეზის ზეთს. თავდაპირველად დასავლეთ საქართველოში ამზადებდნენ სპეციალური სანელებლებით შეზავებულ ფრინველის ხორცს – საცივს. მთელ საქართველოში პოპულარული იყო მწნილები. შავშეთ-იმერხევეში ბოსტნეულსა და ხილს (მაგალითად, მსხალს) ჭურებში ამჟავებდნენ (ამწნილებდნენ). ქართულ საჭმელებზე როდესაც ვსაუბრობთ, არ შეიძლება ჩირები, გოზინაყი და ჩურჩხელა არ ვახსენოთ. ეს უკანასკნელი მხოლოდ ქართული პროდუქტი იყო. მას ან მის მსგავსს არც ერთი სხვა ხალხი არ ამზადებდა. ჩურჩხელა უაღრესი ყუათიანობით გამოირჩევა და ხანგრძლივად ინახებოდა.

ის სტრატეგიული დანიშნულების პროდუქტადაა მიჩნეული. სასმელებიდან შეიძლება ლეინოსა და არაყთან ერთად ლუდი, ბურაბი, ბადაგი დავასახელოთ. ლუდს საქართველოს მთაში ძირითადად სარიტუალო დანიშნულება ჰქონდა. მას რელიგიურ დღესასწაულების დროს ხარშავდნენ. საჭმელების მრავალფეროვნება მეურნეობის განვითარების ფორმების არსებობაზე, ქართველთა მაღალ გემოვნებასა და შემოქმედებით უნარზე მიუთითებს.

ქართული ტანსაცმელი

ქართული ხალხური ტანსაცმელი, ისევე როგორც კულტურის სხვა ელემენტები, საუკუნეთა მანძილზე ყალიბდებოდა. კოსტუმის ძირითადი ტიპები იქმნებოდა სამეურნეო-ყოფითი, კლიმატურ-გეოგრაფიული, სოციალურ-ეკონომიური, სქესობრივ-ასაკობრივი პირობებით. რასაც ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავდა ქართული სახვნიელი იარაღების შესახებ, იგივე შეიძლება ითქვას ქართული ტანსაცმლის შესახებ. ამ თვალსაზრისით საქართველო ტანსაცმლის ცოცხალი მუზეუმი იყო. საქართველოს ბარში ტანსაცმლის კომპლექსს ჩასაცმელ-დასახურავს უწოდებდნენ, აღმოსავლეთ საქართველოს მთის მოსახლეობა კი მას ტალავრის სახელით აღნიშნავს. ძველ ქართულ წყაროებში ტანსაცმლის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო სამოსელი. ფეოდალური ეპოქის ქართველის ტანსაცმლის შესახებ თვალსაჩინო წყაროებს წარმოადგენს ტაძრებში შემორჩენილი ფრესკები და ბარელიეფები, ხელნაწერებში ჩართული მინიატურები, საფლავის ქვები და სხვ. ერთი რამ ცხადია: დღეს ასე გავრცელებული შარვალი შუა საუკუნეების საქართველოში ფაქტობრივად არ იცოდნენ. მამაკაცის საყოველთაოდ გავრცელებული სამოსი იყო გრძელი კაბა. XIX ს-ში ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა შინ და გარეთ ჩასაცმელი ტანსაცმელი. მაგალითად, ქართულ კაბას და ჩოხა-ახალუხს მაშინ ძირითადად ზედა ფენა ატარებდა. გლეხებს კი გლეხური, უფრო სადა და უბრალო ტანსაცმელი ეცვათ. ქართული კაბა და ჩოხა-ახალუხი მათთვის საზეიმო ტანსაცმელი იყო. ყველა სოფელში ასეთი ტანსაცმელის ერთი ან ორი ხელი ვიღაცას ჰქონდა და მას ნეფე-დედოფალი ქორწილში იცვამდა, ანდა ასეთ საქორწილოდ

შეკერილ კოსტუმს უფრთხილდებოდნენ, დღესასწაულებზე იცვამდნენ და სასიკედილოდ ინახავდნენ. რიგითი, ყოველდღიური ჩასაცმელის დამზადებას ძველად თითქმის ყველა ქალი ახერხებდა, მაგრამ გარკვეული სოციალური ფენა საგანგებო ჩასაცმელისათვის ხელოსნებს იწვევდა. ტანსაცმლის მკერავი ხელოსნები მოღვაწეობდნენ, როგორც ქალაქებში, ისე სოფლებში: მენალები, თერძები, ჭონები. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით ქართლები და კახელები ერთგვარად იცვამდნენ, იმერლები კი – ოდნავ განსხვავებით. მამაკაცთა ქართული ჩასაცმელი გრძელი ჩოხა-ახალუხი იყო სათანადო ფეხსაცმელითა და ცხვრის ტყავის ქუდით და იმ გასაწყობით (ვერცხლის ნანილებიანი ქამარი, ვერცხლის ქარქაშიანი ხმალი), რაც განსაკუთრებულ სილამაზეს მატებდა მთელ კომპლექტს. ჩოხის სიგრძე რეგიონების მიხედვით მერყეობდა. მამაკაცებს ის ზოგს კანჭებამდე და ზოგს მუხლამდე სწვდებოდა. მოკლე ჩოხებს ატარებდნენ იმერეთში, ნეივებზე კი შალის პაიჭებს იცვამდნენ. თავზე-სარჩულდადებული ფაფანაკი ეხურათ. გლეხის საზამთრო სამოსელიდან აღსანიშნავია ტყავი (ქურქი), რომელიც ცხვრის ტყავისაგან იკერებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული პატარა ზომის შავი ქუდი, რომლის ცაზე ჯვარედინად აბრეშუმის ზონარს აკერებდნენ. ამჟამად, ასეთ ქუდს კახეთში თუშურ ქუდს უწოდებენ, ქართლში – კახურ ქუდს. სვანური ქუდის სახელით ცნობილი ქუდი ოდნავ სხვანაირი იყო. შემორჩენილია სვანეთში 1860-იან წლებში გადაღებული მამაკაცთა ფოტოები, რომლებზედაც აღბეჭდილ სამ მამაკაცს ერთმანეთისაგან განსხვავებული ძაბრისებრი ქუდი ახურავს. ერთ მათგანს ზუსტად ისეთივე ქუდი ახურავს როგორც კასტელის მიერ დახატულ გიორგი სააკაძეს. გლეხის ყოველდღიური ფეხსაცმელი ქალამნები იყო, სადღესასწაულო კი – წალები. განსაკუთრებულად თავისებური იყო თავადის ფეხსაცმელი. ის იყო მაღალყელიანი, გვერდზე იკერებოდა თასმებით და წვერზე ჭვინტი ჰქონდა. ჭვინტიანი ფეხსაცმელი კედლის მხატვრობაში გვხვდება.

ქალის კაბა ეროვნული კოსტიუმის ძირითადი სახეობა იყო. მის კომპლექსში შედიოდა აბრეშუმის ან შალის ძვირფასი ქსოვილები-საგან შეკერილი, წელში გამოყვანილი კაბა (გულ-მკერდზე შემოტ-

მასწავლებელი ზედატანითა და გრძელი, კალთაგანიერი ქვედატანით, ოქრომკედლით ნაქსოვი სარტყლით, ჩადგმული გულისპირითა და სახელოებით), აბრეშუმის გრძელი პერანგი და ტოტებნაქსოვი შეიდიტ, ხავერდის მოკლებენვიანი ქათიბი, ტყავის ფეხსაცმელი, რთული შემადგენლობის თავხურვა (ლეჩაქი, ჩიხტიკოპი, თავსაკრავი, ბალდადი, შუბლის ქინძისთავები და სხვ.), სამკაულები (სამაჯურები, ბეჭდები, საყურეები, სასაფეთქლები, ყელსაბამები, ძენკეები, გულისა და შუბლის ქინძისთავები). თავხურვას შეესაბამებოდა თმის საგანგებო ვარცხნილობა – კავები, დალალები, ნანწავები. ხევესური ქალებისათვის კი ჩევესლებრივი იყო შუბლზე წინამოს გაკეთება. ქართული კაბა მაღალი წრის ქალებისათვის ყოველდღიური სამოსელი იყო, გლეხი ქალისათვის კი – საუქმო. ქართული კაბა ძველად საქართველოში საყოველთაოდ იყო გავრცელებული, უმთავრესად ბარში, სადაც ის სხვადასხვა სახელწოდებით იყო ცნობილი (ნელიანი, ყურთმანჯიანი, სარტყელ-გულისპირიანი).

XIX-XX სს-ის მიჯნაზე არსებობას განაგრძობდა მხოლოდ ამა თუ იმ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში გავრცელებული ძველი ქართული ტანსაცმელი: ხევესურული ტალავარი, გურია-ლაზეთაჭარაში გავრცელებული მამაკაცის კოსტიუმის თავისებური სახე, რომელსაც „ჩაქურა“ (შარვალსაც ერქვა) ეწოდებოდა; მთის რაჭველ ქალთა ტანსაცმელი და სხვ. რაჭველი ქალის ტანსაცმელში შედიოდა: ბამბის გრძელი ნითელი ფერის პერანგი (რომელიც პერანგისა და კაბის როლს ასრულებდა), შავი სატინით განწყობილი სახელოები და გულისპირი, გულისპირის ნანიბურებზე მძივები და ბალთები იყო მიმაგრებული, ჩოხის მოყვანილობის კაბა ზოლიანი აბრეშუმის საგულე (ახალუხი), შავი სატინისა და ჭრელი ნაჭრებისაგან შეკერილი წინსაფრით, ლეკვერთხები და ჩიქილა. აჭარელი გლეხის ტანსაცმელი შემდეგი ელემენტებისაგან შედგებოდა: მასრებიანი შალის „ჩოხა“, საკუთრივ ჩაქურა – განიერი, ფართოუბიანი შარვალი (შალისა), რომელიც ხვანჯრით იკვრებოდა, ისე რომ მამაკაცს წელზე ნაოჭები მოხდენილად შემოწყობოდა, ზუბუნი (ახალუხი – წელამდე, ორჯიბიანი, საყელოიანი), სელის პერანგი, ყაბალახი, „ლაფჩინი“ (ჭვინტიანი ფეხსაცმელი) და ლურჯი მაუდის სადღესასწაულო ჩოხა. მამაკაცს სარტყელში გაყრილი ჰქონდა საბრძოლო ია-

რალი – მაჭახელა (დამბაჩა), ყამა (სატევეარი) და სხვ. რაც შეეხება ხევესურულ ტალავარს, მეცნიერები ფიქრობენ, რომ ქართული ტან-საცმლის უძველესი ფორმა სწორედ ასეთი უნდა ყოფილიყო. მისი ელემენტი პერანგი ორგინალური თარგით და მდიდარი ნაქარგებით გამოირჩევა არა მარტო საქართველოს, არამედ კავკასიის სხვა ხალხთა ჩაცმულობისაგან. მამაკაცის ხევესურული კოსტიუმი შინ ნაქსოვი ტილოსაგან იკერებოდა. ის ძირითადად შედგებოდა ჩოხის, ნიფხაის (შარვალი), „პერანგისა“ და პაჭიჭებისაგან. მდიდრულად ნაქარგ პერანგზე ჯვრები იყო გამოსახული. ქალს სადიაცო კაბა მუხლებამდე ჩასდევდა; რის შემდეგაც შემოეკერებოდა „ქოქომონად“ სახელდებული არშია. სადიაცოს გულისპირი – „ფარაგი“, წინკალთა და სახელოები მაჯებთან სათანადო ქარგულობითა და აპლიკაციით იმკობოდა. სადიაცოს ზემოდან იცვამდნენ „ფაფანაგს“ ან „ქოქოლოს“. ქოქოლო წინ ჩახსნილი სამოსია, რომელსაც წინა კალთები ან ზურგი სადად აქვს აჭრილი, ხოლო გვერდებში შედგმული აქვს წელზე ნაკეცებად მიწყობილი განიერი კალთა. ფაფანაგს, ისე როგორც ძველებურ კაბას, გახსნილი ჰქონდა სახელოები. შეხსნილი ჰქონდა აგრეთვე გვერდები. ფაფანაგისაგან განსხვავებით ქოქოლოს მოკლე სახელოები ჰქონდა. ქოქოლო ყოველდღიური სახმარი სამოსი იყო, ფაფანაგს სადღესასწაულო დღეებში იცვამდნენ. ხევესურეთში ფეხსამოსად უხმარიათ ყელიანი, წინდის ფორმის ძირზე ტყაგადაკრული თათები და ტყავის ქალამნები. არ შეიძლება არ აღინიშნოს თუშეთში გავრცელებული ნაქსოვი ფეხსაცმლის შესახებაც, რომელსაც „ჩითებს“ უწოდებდნენ. საქალო ჩითები უყელო, დაბალყელიანი და მაღალყელიანი იქსოვებოდა. ჩითები მოხერხებული ფეხსამოსია და მას დღესაც ფართოდ იყენებენ.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ძველად ქალი თავსაბურავის გარეშე არ გაივლიდა. თავსაფარის მოხდა ქალისთვის დიდ შეურაცხყოფად ითვლებოდა. მანდილს, როგორც ქალის სინდის-ნამუხის სიმბოლოს ძველ სოციალურ სინამდვილეში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას მიანერდნენ. საკმარისი იყო ქალს მოეხსნა მანდილი და მოჩხუბართა შორის ჩაედო, რომ ორივე მხარე დაზავდებოდა.

ანთროპონიმიული მოდელი. საკუთარი სახელების სისტემა

ზემოთ მიმოხილული ქართული ეთნიკური კულტურიდან, რაც ძირითადად მატერიალურ კულტურასა და სამეურნეო ყოფას ეხებოდა, აშკარად გამოჩნდა რა მრავალფეროვანი და მდიდარი იყო იგი. ეს სიმდიდრე და მრავალფეროვნება საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული (ისტორიულ-გეოგრაფიული) რეგიონების ბუნებრივ-გეოგრაფიული მრავალფეროვნებით იყო გამოწვეული, რომელიც სრულიად განსხვავებულ მთის, მთისწინა და ბარის სოფლებს მოიცავდა. სრულიად განსხვავებული ბუნებრივ-გეოგრაფიული და ლანდშაფტური გარემო იყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში – ჭოროხის ხეობასა და მტკვრის ხეობის ზემო წელში. მრავალფეროვანი იყო ქართველთა სოციალური ურთიერთობები, სულიერი კულტურა, თუმცა ამ სფეროში ქართულ ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს უფრო მეტი საერთო ჰქონდათ, ვიდრე განმასხვავებელი. ჯერ გავეცნოთ ზოგადად სოციალურ ურთიერთობათა ეთნოგრაფიული ყოფის თავისებურებებს.

როგორი იყო ქართული ანთროპონიმიული მოდელი? ქართული-საკუთარი სახელების სისტემა? ერთი შეხედვით თითქმის ეს პრობლემა ლინგვისტურია და ეთნოგრაფიას და ისტორიას თავისი ასპექტები არ აქვს ამ პრობლემისადმი. მაგრამ დასახული პრობლემების ლინგვისტიკური შესწავლა მხოლოდ ცალმხრივი იქნება. ანთროპონიმიულ მოდელთან და საკუთარი სახელების სისტემასთან ისტორიასა და ეთნოგრაფიას თავისი ასპექტები აქვს, რასაც ქვემოთ შევხებით.

ანთროპონიმია ესაა ადამიანთა სახელების ერთობლიობა, რომელიც მოიცავს სახელს, მამის სახელს და გვარსახელს, აგრეთვე მეტსახელს. თითოეული მათგანი წარმოიქმნა ისტორიის განსაზღვრულ პერიოდში. ანთროპონიმების საშუალებით შესაძლებელია ფართო კულტურულ-ისტორიული, ეთნოისტორიული და სოციალური პრობლემების გადანყევტა.

საკუთარი სახელი ყველა ხალხს აქვს. ის ადამიანთა საზოგადოების გაჩენისთანავე ჩაისახა. ეთნოლოგთა მიერ შესწავლილი, განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომი ყველა ხალხისათვის დამახა-

სიათებელი იყო საკუთარი სახელი. ყველა ეთნოსს ახასიათებს თავისი საკუთარი სახელების სისტემა ანუ ანთროპონიმიული მოდელი.

ისტორიულად ჩამოყალიბდა ქართველი ხალხის ანთროპონიმიული მოდელი. ქართველები იმ ხალხს შორის ვართ, რომლებიც მემკვიდრეობით სახელს (გვარსახელს) უკვე მრავალი საუკუნეა, რაც ატარებენ. ქართული გვარსახელი, რომელიც დოკუმენტურად VII საუკუნიტაა დადასტურებული, არავისგან ნასესხები არაა, მას თავისი განვითარების ხანგრძლივი გზა აქვს განვლილი. უცხო სახელები საქართველოში, უპირველეს ყოვლისა, პრივილეგირებული ფენის წარმომადგენელთა შორის იკვლევდა გზას. ქრისტიანობის მიღებამდე საქართველოში დიდად იყო გავრცელებული სპარსული სახელები. ქრისტიანობის გავრცელებამ ქართველ ხალხში კანონიზებულ ქრისტიანულ სახელებს გაუხსნა გზა. ისტორიულმა ვითარებამ განაპირობა არაბული და თურქული სახელების დამკვიდრება. „ქართლის ცხოვრების“ პირველ ტომში წარჩინებულთა შორის ორჯერ გვხვდება ქართული სახელი – ზვიადი და კახაბერი. საყურადღებოა, რომ ქართულ-ქართველური საკუთარი სახელების განდევნაში მნიშვნელოვანი წვლილი ქრისტიანულ ეკლესიას მიუძღვის. ეს ბუნებრივიცაა. ქართული სახელები მაინც არ ეძლეოდა დაეინყებას და ხშირად მეორე ანუ ზედმეტი სახელის სახით ვრცელდებოდა. ისინი განსაკუთრებით შემორჩა მთის რეგიონებსა და სამეგრელოში. ესენია ძირითადად გაანთროპონიმებული ქართული სიტყვები, რომლებიც ნათელი და ადვილად ამოსაცნობია. ასეთი სახელების მხოლოდ ნაწილს ჩამოვთვლით: ახალა, ახალბედა, ბიჭია, ბერძენა, ბუა, ბულბულა, გვრიტა, გვიანა, გონიერი, გამახარე, დათვია, დედუნა, დიდება, დედიქალა, ერთგულა, ვეფხია, თეთრუა, ირემა, იმედა, კაკაბა, კოჩი, კათათურა, კუნწული, ლომა, ლეკვია, ლაჟვარდა, მგელა, მერცხალა, მზია, მზევარ, მშვიდა, მარცვალა, მწივანი, მყვირალი, მალღია, მზეჭაბუკ, მზია, მზევინარ, მშვიდა, ნებიერი, პირიმზე, პაპანწნი, რჩეულა, საძაგელა, სიხარული, სამხარა, უფლისა, ფოთოლა, ფეტვია, ფუტკარა, ქალუკა, ქორია, ქერა, შუა, შოშია, ჩქარია, ჩიტა, ძაღლია, წესიერი, ცქიფი, ცისკარა, ხატია, ხელა, ხმალა...

ქართული სახელები ქრისტიანობის მიღების შემდეგ თანდათან ნაკლებად გამოიყენებოდა. ისინი ძირითადად მეორე ან მეტსახელის ფუნქციას ასრულებდნენ. ისეც ხდებოდა, რომ ძალიან ხშირად კანონიზებული ქრისტიანული ოფიციალური სახელი აღარავის ახსოვდა და პიროვნებას გარშემომყოფნი მხოლოდ მეტსახელით მიმართავდნენ. ასე რომ, პიროვნებები ორ და მეტ სახელს ატარებდნენ. ერთზე მეტი სახელის რქმევის ტრადიცია ფეოდალური პერიოდის ქართულმა წყაროებმაც შემოგვინახეს: „ლაშა-გიორგი“, „დავით-სოსლანი“, „ქობულ-სტეფანოზი“ (VII ს. I ნახ. ქართლის ერისმთავარი). XIX ს-ის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში არაერთი შემთხვევაა დაფიქსირებული, როდესაც ოჯახის უფროსები ორი სახელით, ერთი ქრისტიანული და მეორე მეტსახელით არიან ჩანერილები.

ქართველები მხოლოდ სახელით მიმართავდნენ ერთმანეთს. ქართულ სინამდვილეში ბატონობით მიმართვა მხოლოდ XIX ს-ში შემოვიდა. მამის სახელით მიმართვის ფორმა რუსეთიდან იყო შემოსული. მაგრამ პიროვნებას მისი დაკონკრეტების მიზნით ქართულ ყოფაში მამის სახელით ხშირად მოიხსენიებდნენ, ანდა პიროვნებებს სახელითა და მამიშვილობით (გვარის დანაყოფის სახელით) მოიხსენიებდნენ. ასეთ შემთხვევაში მამის სახელთან „ძე“ ან „ასული“ არ გამოიყენებოდა. მამის სახელი უბრალოდ ნათესაობით ბრუნვაში იყო სახელთან მიმართებაში. ხალხურ სამეცხველო ენაში დღესაც ორწევრიანი სისტემაა გამეფებული, ოღონდ მამის სახელს გვარის დანაყოფის სახელი ცვლის: „ქიტელაანთ გიო“, „კოკლიჭიანთ გიორგი“...

ქართული გვარსახელები ისტორიის სიღრმეშია წარმოქმნილი. საისტორიო წყაროებით ქართული გვარსახელი VII ს-დან დასტურდება. მაგრამ ქართულ ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ჩვენში მოხდა გვაროვნული გვარის ჯერ გვიანდელ გვარში და შემდეგ გვარსახელში გადასვლა. ასე რომ, მემკვიდრეობითი სახელის გარეშე ქართული ენობრივ-ეთნიკური სამყარო არასოდეს ყოფილა. პიროვნებები ქართულ საისტორიო საბუთებში, ძეგლებში ჩანერილი არიან როგორც სახელითა და გვარით, ისე სახელით, მამის სახელით და გვარსახელით. XII ს-დან მოყოლებული ძალიან ხშირია პიროვნებების სახელით, მამის სახელით და გვარსა-

ხელით ჩაწერა. სამწევრიანი ანთროპონიმიული მოდელით პიროვნების დაფიქსირება უფრო ადრინდელ, IX-X საუკუნეებით დათარიღებულ სოფელ ბიეთის (მეჯუდას ხეობა) ეკლესიის წარწერაზეა: „ქრისტე, მეუფეო ყოველთაო, ადიდე ერისთავთ-ერსითაჲი იოანე, ძე ბაკურ ყანჩაველისაჲ...“ XII ს-ის თმოგვის ეკლესიის წარწერიდან: „ქრისტე შეიწყალე სული ფარსმან ერისთავთერისთავისაჲ იოანეს ძისაჲ ჭიმჭიმელისაჲ“. სამწევრიანი ანთროპონიმიული მოდელი (სახელი+მამის სახელი+გვარსახელი) არაერთხელ გვხვდება XVII-XVIII სს-ის საისტორიო საბუთებში, აღწერის დავთრებში (მაგალითად, 1733 წლის დოკუმენტი: „გურიას ასათიანი ხუცესი ენუქის შვილი იესე“. 1774 წლის მორიგე ჯარის ნუსხიდან: „ჟინვალიდან სისვაური ბერის შვილი გიორგი“. 1774 წლის აღწერის დავთრიდან: „დორეული იოსებას შვილი კაცია“ და სხვა). ეს ტრადიცია მკაცრადაა დაცული XIX ს-ის თითქმის ყველა აღწერის დავთარში. ამრიგად, ქართული ანთროპონიმიული მოდელი სამწევრიანი იყო და ის სახელის, მამის სახელისა და გვარსახელის ერთობლიობისაგან შედგებოდა.

გვარსახელი ესაა მემკვიდრეობითი სახელი, რომელიც სამი თაობის განმავლობაში მაინც გადაეცემა თაობიდან თაობას. ადრეულ პერიოდებში წარმოქმნილ ყველა გვარს არ მოუღწევია ჩვენამდე. ის, როგორც გარკვეული სოციალური ერთეული, განსაკუთრებული ფუნქციით იყო აღჭურვილი. გვარსახელი ჩვეულებრივ შეიძლება გამქრალიყო და სხვა, ახალი გვარსახელი წარმოქმნილიყო. ძველი გვარსახელები განსაკუთრებით შემორჩა საქართველოს იმ პროვინციებს, რომლებიც მეტ-ნაკლებად გადაურჩნენ დარბევებს. ქართული გვარსახელები ძირითადად ოთხ ჯგუფად იყოფა: ეპონიმიური, ეთნონიმიური, გეოგრაფიული და პროფესიული. ეპონიმიურია ის გვარსახელი, რომელსაც ჩვეულებრივ საფუძვლად უდევს წინაპარი მამაკაცის, გვარის საფუძველჩამყრელის სახელი (მაგალითად ლომიძე, იაშვილი, ალექსანდრია...); ეთნონიმურ გვარსახელებს მიეკუთვნებიან: ძურძუკი, ჩერქეზიშვილი, ჩერქეზია, ალანია. გეოგრაფიული ტიპის ქართული გვარსახელების ფუძეს სოფლის სახელი (ოიკონიმი) წარმოადგენს: გლოველი, ლიჩელი, გოკიელი, ლიქოკელი....

ქართულ სინამდვილეში მხოლოდ გვარსახელი არაა მემკვიდრეობითი სახელი. მემკვიდრეობითია აგრეთვე გვარის დანაყოფის სა-

ხელიც, რომელიც საქართველოს უმეტეს მხარეებში დიდი მდგარდობით გამოირჩეოდა. ქართულ მეცნიერებაში მეორე მემკვიდრეობითი სახელის (გვარის დანაყოფის სახელი) აღსანიშნავად გამოიყენება ორი ტერმინი: „შტო-გვარი“ და „ქვეგვარი“. შემოთავაზებულია „მეტგვარიც“, მიგვაჩნია რომ ორივე ეს ტერმინი ხელოვნურადაა შექმნილი. ისინი სრულიად არ გამოხატავენ აღნიშნული სოციალური ერთეულის სახელწოდებას. გვარის დანაყოფის სახელწოდების აღსანიშნავად საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში სხვადასხვა სიტყვა (ტერმინი) გამოიყენება: „მამანი“. „მამიშვილობა“. „ბუღობა“, „კომობა“, „ბაბიშვილობა“, „ბუნე“, „სახიჯარი“, „თოხუმი“, „ქექილი“, „ნარყი“, „მეტსახელი“, „საგინებელი გვარი“, „გვარზე მეტი“, „განაყრობა“, „სამხუბი“, „ლამხუბი“, „თური“, „გამნარყი“... გვარის დანაყოფის სოციალური ერთეული საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა მდგომარეობით, სიმტკიცით ხასიათდება. ერთი რამ ცხადია, რომ ის ცვალებადობას, ახლის წარმოქმნას უფრო ექვემდებარება, ვიდრე გვარსახელი. როგორც გვარსახელებს, მეორე მემკვიდრეობით სახელსაც საფუძვლად, უმეტესად, მამაკაცის სახელი აქვთ. უფრო დიდ სოციალურ ერთეულსა (გვარი) და მცირე სოციალურ ერთეულს (გვარის დანაყოფს) შორის განსხვავება ისიცაა, რომ პირველი ძირითადად ფიქსირდებოდა და ფიქსირდება ოფიციალურ-იურიდიულ და სხვა სახის დოკუმენტებში, მეორე სახელი კი არსად არ ფიქსირდება. მას იურიდიული ძალა არა აქვს და ის მხოლოდ ხალხის მეხსიერებაში არსებობს. ამასთანავე, მას ყოველთვის გარკვეული სოციალური შინაარსი ჰქონდა და აქვს. მეორე მემკვიდრეობითი სახელის მატარებელნი უფრო მრავალი სოციალური ვალდებულებებით იყვნენ ერთმანეთთან დაკავშირებულნი, ვიდრე გვარის წევრები. სოფელში სახელდებისას ძირითადად მეორე მემკვიდრეობითი სახელი გამოიყენებოდა.

ქართული გვარსახელების ორგინალობა მათი ფორმანტების მრავალრიცხოვნობაშიც გამოიხატება: -ძე, -შვილი, -სკი-რი, -იან, (-ან), -ია, -უა, -ურ (-ულ), -ელ, -ში, -არ, -ჭკორი, -ყვა, -ტი, ისტორიულ და დღეს ხალხურ სასაუბრო ენაში შემორჩენილი -ათ (ეთ). აგრეთვე მდებარეობითი ფუნქციის მქონე -ფხე (-ხე). ქართული გვარსახელების სუფიქსების მრავალფეროვნება ძირითადად ქართული

ენის მრავალმხრივი შესაძლებლობით აიხსნება. ისინი ძირითადად კრებითობის, კუთვნილებისა და სადაურობის გამომსახველნი არიან – ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთშია წარმოქმნილი. უძველესი ქართული გვარების მანარმოებელი სუფიქსებია -იან, (-ან), -ურ (-ულ) და -ეთ. ადრე მიაჩნდათ, რომ -ყვა სუფიქსი რამდენიმე ქართულ გვარში (ინგოროყვა, როყვა...) ადილეური ენებიდან შემოსული ელემენტი იყო. ახლა ლინგვისტურად დადგენილია (მ. ჩუხუა), რომ მას არაფერი აქვს საერთო ადილეურ ენებთან. ის ქართული ყმა-ს ტრანსფორმაციის შედეგად არის მიღებული. გვაქვს უსუფიქსო ქართული გვარებიც, მაგრამ უმნიშვნელო რაოდენობით (ბუთხუზი, კვატიტი, სიმსივე, შერმადინი, ილარიონი, ლაბარი, მესტუმრე, მეკონდახე, მეზუკე, ხარაზი, კანდელაკი, მესხი, დვალი, კორტი...).

საქართველოში გვექონდა საკუთარი სახელების რქმევის შემდეგი ტრადიცია: 1) პიროვნებას არქმევდნენ სახელს, რომელმაც ამა თუ იმ გვარს თავის დროზე ჩაუყარა საფუძველი (მაგალითად, „რატი რატიანი“); 2) პიროვნებებს არქმევდნენ ადრინდელი გვარის სახელს (მაგალითად, „სისოურ დორეული“. ამ შემთხვევაში სისოური საკუთარი სახელია. დორეულების ადრინდელი გვარი სისაური ყოფილა); 3) პიროვნებებს არქმევდნენ უშუალოდ გვარის სახელს (მაგალითად, „მცხეთელაძე მცხეთელაძე“). ამას გარდა ყოფაში იყო -ძე, -ურდა -ელ სუფიქსიანი სახელებიც (მაგ., ბერიძე, სურამელა...).

საქორწინო წეს-ჩვეულებები

ქართული გვარის ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქცია საქორწინო ურთიერთობების მონესრიგება იყო. მიუხედავად იმისა, რომ მართმადიდებელი ეკლესია შვიდი თაობის შემდეგ დაქორწინების ნებას რთავდა, ერთი გვარისანი, რომლებიც ერთი წინაპრისაგან მომდინარეობდნენ, ერთმანეთზე არ ქორწინდებოდნენ. ამას მოითხოვდა ქართული წეს-ჩვეულება, ტრადიცია. იმდენად დიდი იყო ქართველ ხალხში ეგზოგამიურობის ტრადიცია, რომ ერთმანეთზე არ ქორწინდებოდნენ არა მარტო ერთი გვარის წარმომადგენლები, არამედ ხშირად სხვადასხვა გვარისანიც, რომლებიც ერთი სხვა ადრინდელი, საერთო გვარისაგან მომდინარეობდნენ. მთაში ერთი ხატის (სალოცავის)

ყმებს შორისაც ეგზოგამიური აკრძალვა გვექონდა. საქართველოს ზოგიერთ მხარეში აკრძალული იყო დაქორწინება ერთი სოფლის მცხოვრებლებს შორისაც. იმის გამო, რომ ერთი ხეობის ანდა ერთი სოფლის მცხოვრებნი ერთმანეთზე არ დაქორწინებულყვნენ, იცოდნენ ხელოვნური დანათესაება (მაგალითად, შვილად აყვანის გზით). ქორწინების ხელშეშლელ ფაქტორთაგან შეიძლება დავასახელოთ ნათელმძრონობაც. მიუხედავად ამისა, საქართველოში იყო შემთხვევები ერთი გვარის ხალხის ერთმანეთზე დაქორწინებისა. ამ შემთხვევაში წყვილი შვიდი თაობით ერთმანეთისაგან უნდა ყოფილიყო დაშორებული. ეს ძირითადად თავადაზნაურთა წრეში ხდებოდა, აგრეთვე იმ დიდ გვარებში, რომლებშიც საერთო წინაპრის შემდეგ 20-25 და მეტი თაობა იყო გასული. თუმცა ამას ხალხი არასდროს იწონებდა და უკანასკნელ ხანს „გვარგატეხილებმა“ დაიწყეს სალოცავეებში დაფიცება, რომ არასოდეს დაარღვევდნენ საქორწინო ეგზოგამიას.

ქორწინებისათვის აუცილებელი პირობა იყო აგრეთვე მშობლების თანხმობა, ასაკი, რელიგია, ნათესაობა (იკრძალებოდა დედის, ბებუის და წინაპრების მოგვარეებზე დაქორწინება), გონებრივი და ფიზიკური მდგომარეობა. ისტორიულად საქორწინო ასაკი იცვლებოდა. ასე, მაგალითად, თუ XIX ს-ის 70-80-იან წლების მონაცემებით გოგონებისათვის საქორწინო ასაკი 14-16 წელი იყო და ვაჟებისათვის 16-17 წელი, XIX-XX სს-ის მიჯნაზე საქორწინო ასაკმა მოიმატა გოგონებისათვის 16-19 წლამდე, ვაჟებისათვის – 20 წლის ზემოთ. ეთნოგრაფიული მონაცემებით დადასტურდა 12-13 წლის გოგონას გათხოვების ფაქტებიც. მაგრამ ასეთ შემთხვევაში ქმრის ოჯახი და ძირითადად დედამთილი რძალს ახალ გარემოს აცნობდა, ასწავლიდა საოჯახო საქმეებს და მხოლოდ რამდენიმე წლის შემდეგ (3-4 წლის შემდეგ) შეუდგებოდა ის ცოლქმრული მოვალეობის შესრულებას. საქორწინო ასაკი საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს შორისაც მერყეობდა. ადრეული ქორწინებანი ხეცსურთა ყოფისათვის არ იყო დამახასიათებელი. აქ გოგონები 21-25 წლის ასაკში თხოვდებოდნენ, კაცები კი – 25-30 წლის ასაკში ქორწინდებოდნენ. ისტორიული წყაროებითა და გადმოცემებით დასტურდება მცირეწლოვანთა, განსაკუთრებით აკვანში, დანიშნის

ფაქტები. ასეთი ფაქტები დადასტურებული აქვს არქანჯელო ლამბერტს სამეგრელოში XVII ს-ში. საპატარძლოს არჩევისას ვაჟის მშობლები არკვევდნენ მის წარმომავლობას (ხომ არ წარმოადგენდა ის საქმროს შორეულ წინაპარს), ჯანმრთელობას, ხელსაქმის უნარიანობას და სხვა თვისებებს. თბილისში იცოდნენ აბანოებში გოგონას დათვალიერება. შუამავლად ხშირად ნათესავს ანდა საპატარძლოს ახლობელს ირჩევდნენ. შეთანხმებითი ქორწინების გარდა, სცოდნიათ ქალის მოტაცებაც, თუმცა ის იშვიათობას წარმოადგენდა, რადგან მას შეიძლება ჩხუბი და მკვლელობაც კი გამოენჯია. თანხმობის შემდეგ საპატარძლოს ოჯახი საქმროს ოჯახისაგან ბელგას იღებდა. ბელგას უშუალოდ ნიშნის გადაცემა მოსდევდა. მის ერთ-ერთ ელემენტს მოსახვევი შეადგენდა, რის შემდეგაც საპატარძლოს (დანიშნულს) სახლიდან თავსაბურავის გარეშე გასვლა აღარ შეეძლო. შემდეგი ეტაპი იყო დიდი ნიშნობა. ნიშნობა, ფაქტობრივად, ქალის სახლში ქორწილს ნიშნავდა. ქორწილი ჩვეულებრივ შემოდგომაზე, მოსაველის აღებისა და სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების დამთავრების შემდეგ იცოდნენ. ქორწილს აუცილებლად წინ უსწრებდა ჯვრისწერა. ქორწილი სამი დღე გრძელდებოდა. პატარძლის სახლში მოყვანისას რიტუალი კერასა და დედაბოძთან ტარდებოდა. ქორწილის თამადა დედაბოძზე სანთლებს ანთებდა და ლოცვას წარმოთქვამდა. ყოველ სადღეგრძელოს თან სიმღერა ახლდა. აგრეთვე სადღეგრძელოებს შორის მექორწინეები გუნდურ ცეკვებს ასრულებდნენ. ქორწილის დროს, განსაკუთრებით, როდესაც მაყრები საპატარძლოს სახლს მიუახლოვდებოდნენ, იცოდნენ საქორწილო სიმღერის – მაყრულის შესრულება. სხვა სოფლიდან მოყვანილ პატარძალს ახალგაზრდები ჩირაღდნებით ხვდებოდნენ. ქორწილის მეორე დღეს ქართლში იცოდნენ მძახლების გადმოწვევა, რასაც „მძახლიწვეულს“ უწოდებდნენ. მეოთხე დღეს სცოდნიათ ხინკლის გაკეთება. ქორწილიდან ერთი კვირის შემდეგ ნეფე საჩუქრებით მიდიოდა დედოფლის მშობლებთან და ერთი ღამით იქ რჩებოდა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ქალებს პატარძალი წყალზე გაყავდათ (ან ჭასთან), რის შემდეგაც ის ყოველდღიურ საოჯახო საქმიანობას შეუდგებოდა. იცოდნენ პატარძლის ნეფის ხატში (სალოცავში) გაყვანაც. ტრადიციული იყო მზითევის გატანება. მზითევი არის ქალის ქონების ის წილი,

რომელიც მას გათხოვებისას მამის სახლიდან მიაქვს ქმრის სახლში. მის შემადგენლობაში შეიძლება შედიოდეს, როგორც პირადი და საოჯახო მოხმარების ნივთები (ტანსაცმელი, ლოგინი, შრომის იარაღები, სამკაულები, დგამ-ჭურჭელი და სხვ.), ასევე მომგებიანი ქონება (პირუტყვი, ფული, მამული და სხვ.). ეს უკანასკნელი ყოფაში „სათაენოს“ სახელით იყო ცნობილი.

ქართველებმა იცოდნენ ზესიძეობის ინსტიტუტი. ზესიძედ შესვლა ძირითადად ბარის რაიონებში იყო გავრცელებული. მთიდან ის მხოლოდ სვანეთისათვის არ იყო უცხო. ზესიძედ შესვლა მაშინ ხდებოდა, თუ ოჯახს მემკვიდრე ვაჟი, გვარის გამგრძელებელი არ ჰყავდა. ამიტომ იყო, რომ ქართული ტრადიცია მოითხოვდა ზესიძედ შემსვლელისაგან გვარის შეცვლას, სიმამრის გვარზე მის (ან შვილების) დანერას. ასეთ შემთხვევაში შეეძლო ზესიძეს სიმამრისაგან მემკვიდრეობის მიღება. ეს ტრადიცია უძველესი იყო. იგივე ნესჩვეულება წარჩინებულთა შორისაც ყოფილა. მაგალითად, ადრე შუა საუკუნეებში სამცხის დიდებული აზნაურები იყვნენ ჩორჩანელები. გიორგი ჩორჩანელი უშვილო იყო და მის დაზე დაქორწინებულმა მირიან ბაჰლაუნდმა ჩორჩანელების მთელი მამული მემკვიდრეობით მიიღო. ამიერიდან მირიან ბაჰლაუნდის შთამომავლები არა ბაჰლაუნდებად, არამედ ჩორჩანელებად იწოდებიან, რაც განპირობებული იყო ზესიძეობით და მამულის მიღების პირობით.

საოჯახო ყოფა

XIX ს-ის დასასრულსა და XX ს-ის დასაწყისში ქართველ ხალხში ოჯახის ძირითადი ფორმა იყო პატარა ოჯახი, რომელიც ძირითადად ორი თაობისაგან შედგებოდა (მშობლები და შვილები). ასეთი ოჯახი დაახლოებით ორიდან ათ სულამდე ითვლიდა. ხშირად პატარა ოჯახი რომელიმე მშობელის (ოჯახის უფროსისა) და მისი დასაოჯახებელი ძმებისაგან ან დებისაგან შედგებოდა. პატარა ოჯახის გვერდით შერჩენილი იყო დიდი ოჯახებიც. ასეთ ოჯახებს უწოდებდნენ აგრეთვე გაუყრელ ძმებს, ერთსახლი ძმებს. ასეთ დიდ ოჯახებს სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად საოჯახო თემსაც უწოდებდნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ოჯახების შესახებ

ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო შეხედულებაა გამოთქმული. პირველი მათგანის მიხედვით, ესაა ისტორიული კატეგორია, რომელსაც საფუძველი ეყრება პირველყოფილ-თემური ფორმაციის გვაროვნული წყობილების დაშლის პროცესებში. მეორე მოსაზრების თანახმად, დიდ ოჯახს ანუ საოჯახო თემს არაფერი აქვს საერთო პირველყოფილ საზოგადოებასთან, ის კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვის დროს წარმოიქმნება, რადგან რამდენიმე ცოლშვილიანი ძმის ერთად ცხოვრება და საერთო მეურნეობა განაპირობებდა სიმდიდრის დაგროვებას. ვფიქრობთ, მეორე შეხედულება რეაქცია იყო პირველ შეხედულებაზე, რადგან ერთხანს ქართულ ეთნოგრაფიაში ყველა სოციალური ინსტიტუტის წარმოქმნას პირველყოფილ საზოგადოებას ანდა მისი დაშლის ეტაპზე წარმოშობილად მიიჩნევდნენ. როგორც ჩანს, ფეოდალიზმის პირობებშიც (შუა საუკუნეებშიც) მომგებიანი იყო გაუყრელი ცხოვრება. ხალხის აღწერის დავთრებში დაფიქსირებულია ერთ ოჯახში რამდენიმე ძმის (როგორც მაშინ უწოდებდნენ, თავის) თანაცხოვრება. XIX-XX სს-ის მიჯნაზე დიდი ოჯახები საქართველოს ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში გვხვდებოდა, მათ შორის თურქეთის გამგებლობაში მყოფ შავშეთ-იმერხევის პროვინციაშიც. ეთნოგრაფიულად დიდი ოჯახი მხოლოდ ხევსურეთში არაა დადასტურებული. ქართლში დიდი ოჯახების სულთა რაოდენობა ძირითადად 20-დან 30-მდე მერყეობდა. მაგრამ იყო ისეთი ოჯახები, რომელთა სულადობრივი რაოდენობა 40 სულს აჭარბებდა. მაგალითად, 1830 წლის აღწერით შიდა ქართლის სოფელ ხოვლეში დიმიტრი ბახტაძის ოჯახში 45 სული იყო აღრიცხული. დიდი ოჯახის უფროსს ძირითადად ასაკით უფროსი მამაკაცი წარმოადგენდა, რომელიც ამ საზოგადოებრივი (სოციალური) და სამეურნეო ერთეულის ერთპიროვნული მმართველი იყო. მისი გარდაცვალების შემთხვევაში დიდი ოჯახის უფროსი გამოცდილი, ხელმძღვანელობის უნარის მქონე ერთ-ერთი ვაჟი, ხშირ შემთხვევაში, ასაკით ყველაზე უფროსი ხდებოდა. ქართულ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში დიდი ოჯახი ძირითადად კლასიფიცირებულია სამეურნეო დარგების მიხედვით: ა) მეურნეობის სამიწათმოქმედო ფორმის უპირატესობით (ქართლი, კახეთი, იმერეთი რაჭა), ბ) მესაქონლეობის სამეურნეო ფორმის უპირატესობით (ქიზიყი, თუშეთი, ხევი, ფშავი),

გ) სიმბიოზური მეურნეობით (მთის რაჭა, სვანეთი, ერწო-თიანეთი). სტრუქტურული თვალსაზრისით ქართული დიდი ოჯახი რამდენიმე ძმის შთამომავალთა გაერთიანებას წარმოადგენდა, როგორც აღმავალი, ისე გვერდითი ხაზიდან. ოჯახის ყველა წევრს თავის მოვალეობა ჰქონდა. ერთი ძმა მემინდვრეობაში იყო დაკავებული, მეორე – მესაქონლეობაში, მესამე მევენახეობასა და მებაღეობაში, მეოთხე – ხე-ტყის დამუშავებაში. ასევე განაწილებული ჰქონდათ შრომა-საქმიანობა ქალებს, რომელთა შორის უფროსი ასაკით ყველაზე დიდი იყო (დიასახლისი). დიდი ოჯახის დაშლის, გაყრის შემთხვევაში არ იყოფდნენ წისქვილს, არყის გამოსახდელს, ზეთსახდელს. გაყრის დროს ქონება მხოლოდ ცოლ-შვილიან მამაკაცებზე (დიდ ოჯახში შემავალ პატარა ოჯახებზე) ნაწილდებოდა. გაყრამდე ქონების უდიდესი ნაწილი საერთო საკუთრებას შეადგენდა. თუმცა მის პარალელურად არსებობდა განკერძოებული, პირადი საკუთრებაც (მზითევი, სათავნო...). მართალია, ქართული ოჯახი მონოგამიური იყო, აქ მრავალცოლიანობა არ არსებობდა, მაგრამ ეთნოგრაფიული მონაცემებით, საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში (ფშავი, ხევსურეთი...) დადასტურებულია შემთხვევები მეორე ცოლის შერთვისა იმ შემთხვევაში, თუ ქალი უშვილო იყო ანდა მხოლოდ ქალიშვილები უზნდებოდა. ვაჟის (მემკვიდრედ მხოლოდ ის ითვლებოდა) არ ყოლა საქორწინო წყვილს მეორე ცოლის შერთვას აფიქრებინებდა. ინიციატორად ხშირად თვით ქალი გამოდიოდა და ხშირად ის აქტიურად მონაწილეობდა მისი ქმრის მეორე ცოლის მოძებნაში. მეორე ცოლის მოყვანა პირველის სახლიდან ნასვლას არ გულისხმობდა.

ქართულ ოჯახში გარკვეული ეტიკეტი არსებობდა. რძლებს ყოველთვის მორიდება ჰქონდათ მამაკაცების მიმართ. ეს უპირველეს ყოვლისა უმძრახობაში გამოიხატებოდა. უმძრახობა არ დალაპარაკებასა და სახელით არ მიმართვაში გამოიხატებოდა, როგორც ოჯახის უფროსის – მამამთილის, ასევე ქმრის ბიძებისა და ძალების მიმართ. უმძრახობის ხანგრძლივობა ზოგან დროებითი იყო (მაგალითად, ერთ წლამდე), ზოგან კი მთელი ცხოვრების მანძილზე გრძელდებოდა. ამ მხრივ ნაკლები შეზღუდვები იყო ბარში. აქ ტაბუ იმ შემთხვევაში ირღვეოდა, როცა უფროსები რძლებთან დალაპარაკების სურვილს გამოიჩენდნენ. სურვილის აღსრულება ხდებოდა რძლი-

სათვის საჩუქრის მირთმევით და უმძრახობის აღკვეთის თხოვნით. მიუღებელი იყო სხვების თანდასწრებით ცოლის ქმართან დალაპარაკება. მითუმეტეს, ცოლი ქმარს არასოდეს სახელით არ მიმართავდა. საქართველოს ზოგიერთ მხარეში უმძრახობა დადასტურებული არაა (მაგალითად, მთის რაჭაში და ქართლში). უმძრახობის პერიოდის გავლის შემდეგაც, ქალი ქმარს, მაზლებს და მამამთილს ძალიან ხმადაბლა მიმართავდა, როგორც შავშეთ-იმერხეში ამბობენ, ქალი მამამთილს ტუჩების ცმაცუნით ელაპარაკებოდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ არსად საქართველოში ქალი მამამთილსა და დედამთილს სახელით არ მიმართავდა, ჩვეულებრივ, მას მამას და დედას უწოდებდა. ასეთი ტრადიცია იყო სამეგრელოში. აქვეა დადასტურებული რძლის მიერ მაზლისა და მულისათვის სახელის შეცვლა. ხალხური ეტიკეტის ნორმები დაცული იყო კერასთან ჯდომის, პურის ჭამისა და სტუმრიანობის დროს. კერასთან მკაცრად იყო გამიჯნული სამამაკაცო და სადიაცო ადგილები. დაუშვებელი იყო მამაკაცების, ქალების და ბავშვების ერთად სადილობა.

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ 1830 წლის აღწერით ქართლის სოფელ ხოვლეში დიმიტრი ბახტაძის ოჯახში 45 სული იყო გაერთიანებული. მოგვყავს ამ ოჯახის სრული შემადგენლობა. ოჯახის უფროსი დიმიტრი ბახტაძე აღწერის დროს 50 წლის იყო. დიმიტრის ჰყავდა ცოლი დარეჯანი (40 წლის). დიმიტრის სამი ვაჟი ჰყავდა: ბერუა (30 წ.), გიორგი (22 წ.) და პეტრე (15 წ.), რომელთაგანაც მხოლოდ უფროსი – ბერუა იყო დაქორწინებული. ბერუას 17 წლის მეუღლეს ქეთევანს ორი ვაჟი – სოლომონი (4 წლის) და ივანე (1 წლის) ჰყავდა (ირკვევა რომ ბერუა დაახლოებით 25 წლის ასაკში დაქორწინებულა და მისი პარტნიორი ამ დროს 12 წლის ყოფილა). დიდ ოჯახში ცხოვრობდა ოჯახის უფროსის ძმა აღდგომელა, რომელიც 40 წლის იყო. მას და მის ცოლს – ნენეს (40 წლის) ოთხი ქალიშვილი ჰყავდათ: ელისაბედი (10 წლის), ნინო (9 წ.), მართა (5 წ.) და მაია (4 წ.). დიდ ოჯახში ცხოვრობდა აგრეთვე დიმიტრის, როგორც ჩანს, გარდაცვლილი ძმის (ან ძმების) ხუთი შვილი: ქიტია (27 წ.), როსტომი (26 წ.), ანდრია (23 წ.), სვიმონი (21 წ.), სოსია (15 წ.). აღრიცხულნი არიან აგრეთვე ქიტიას ცოლი ბარბარე (15 წლის), ქიტიას და ტასო (10 წლის), ქიტიას დედა ელისაბედი (49 წლის). დიდ ოჯახში ცხოვრობ-

დნენ აგრეთვე დიმიტრის ბიძაშვილები: სოსია (40 წ.) და რამაზი (30 წლის) თავიანთი ცოლ-შვილით. სოსიას ცოლი ანა (26 წლის). ცოლ-ქმარს შორის ასაკში სხვაობა 14 წელია. მათ ჰყავდათ შვილები: ნინიკა (12 წ.) – ე.ი. ანა სოსიას 13 წლის ასაკში გაჰყოლია ცოლად, გიორგი (1 წ.), ნინო (7 წ.) და ნენე (4 წ.). დიმიტრის მეორე ბიძაშვილს რამაზს ჰყავდა ცოლი მართა (25 წ.). მათ ჰყავდათ ერთი ქალიშვილი სალომე (4 წ.). ამ დიდი ოჯახის წევრებად მითითებულნი არიან აგრეთვე სოსიას ბიძაშვილები (იგივე ოჯახის უფროსის დიმიტრის სხვა ბიძაშვილები): ბეროა (50 წ.), გოგია (40 წ.) დათა (30 წ.) ვასილი (24 წ.). ბეროას ცოლს ნენე რქმევია (40 წ.). მათ შვილი არ უჩანთ. გოგია თავის ცოლზე თინაზე ოცი წლით დიდი ყოფილა. ამ წყვილს ერთი ქალიშვილი – სოფიო (2 წ.) ჰყავდათ. დათას ცოლი ყოფილა ელისაბედი (17 წ.), რომელთა ვაჟსაც ერქვა ივანე (1 წ.). ამავე ოჯახში ცხოვრობდა ბერუას დედა ელენე (65 წ.). ამრიგად, აღნიშნულ დიდ ოჯახში 9 საქორწინო წყვილი ცხოვრობდა, ე.ი. 9 პატარა ოჯახი გაერთიანებული იყო ერთ დიდ ოჯახად. 1886 წლის საოჯახო სიებით 57 სულ აღირსი ცხებოდა სოფელ მარტყოფში სამეჭუათშვილის ოჯახში.

სოციალური ურთიერთობები ფეოდალურ საქართველოში

საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობები შუა საუკუნეებში კლასიკური ფორმით იყო წარმოდგენილი. მეცნიერები თვლიან, რომ აქ ამ სოციალურ-ეკონომიკურმა სისტემამ თავისი განვითარების ყველა საფეხური (ადრეფეოდალური, განვითარებული ფეოდალური, გვიანფეოდალური) გაიარა. ყველაზე დიდი ფეოდალი მეფე იყო, შემდეგ – მთავრები. დიდი სასულიერო ფეოდალი იყო კათალიკოსი. საერო ფეოდალები თავადებად და აზნაურებად იყოფოდნენ. თავადები ფლობდნენ დიდ ადგილ-მამულს და ყმა-გლეხების დიდ რაოდენობას. მნიშვნელოვნად ფართო იყო აზნაურთა წრე, რომლებიც პატარა ადგილ-მამულსა და რამდენიმე ათეული ყმის მფლობელები (მესაკუთრეები) იყვნენ. აზნაურები დამოკიდებულნი იყვნენ უმაღლეს ფეოდალებზე და სამ კატეგორიად (სამეფო ანუ სახელმწიფო, თავადის და საეკლესიო) იყოფოდნენ. შესაბამისად სამ კა-

ტეგორიად იყოფოდნენ გლეხებიც. მსახური გლეხები მეფისა და თავადის კარზე საოჯახო ვალდებულებებს ასრულებდნენ, ეკისრათ ადმინისტრაციული ფუნქციები, ევალეობდათ დაცვა და ა.შ. გლეხების ძირითადი ნაწილი ყმა-გლეხს წარმოადგენდა. ქვედა კატეგორიაში მოჯალაბე და შინაყმა გლეხები შედიოდნენ, რომლებიც ფაქტობრივად მონის მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. არსებობდნენ უმინო გლეხებიც, რომლებიც ერთი მემამულიდან მეორესთან იყვნენ გაქცეულნი. საქართველოში გვიან შუა საუკუნეების პერიოდში სამი სახის რენტა არსებობდა: სასურსათო, შრომითი და ფულადი. გარკვეულ გადასახადს უხდიდნენ გლეხები მემამულეს ქალიშვილის გათხოვებისას. ოჯახის გაყრის შემთხვევაში საქონლისა და საოჯახო ქონების მეოცედი ან მეათედი ფეოდალს მიჰქონდა. გლეხები ემსახურებოდნენ სარწყავ არხებს, დაკავებული იყვნენ სხვადასხვა სამშენებლო სამუშაოებით, ასრულებდნენ საგზაო ბეგარას. ყველა კატეგორიის გლეხებს შორის განსაკუთრებით მძიმე იყო მემამულის ყმა-გლეხების მდგომარეობა. ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლებული ქართველი გლეხი ანდა მთიდან მიგრირებული, პირველ რიგში, საეკლესიო მიწაზე ან სახელმწიფო მიწაზე დასახლებას ცდილობდა. მიგრანტები თავადის მიწაზე უკიდურეს შემთხვევაში ესახლკარებოდნენ. ქართულმა ფეოდალურმა ურთიერთობამ კლასობრივი ბრძოლა არ იცოდა იმ სახით, როგორც ის დასავლეთ ევროპასა და რუსეთში არსებობდა. XIX ს-ში საქართველოში კაპიტალისტური ურთიერთობები განვითარდა. მიუხედავად ამისა, ძალიან დიდხანს ტრადიციული კულტურის ელემენტები არსებობას განაგრძობდა. მათი უმეტესობა დავიწყებას მხოლოდ XX ს-ში მიეცა.

ტერიტორიული თემი საქართველოში

ზემოთ აღნიშნულის მიუხედავად, შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით კახეთში, საერთო-სათემო მიწათსარგებლობაც არსებობდა. საერთო-სათემო მიწებში, როგორც სახენელი, ისე სათიბ-საძოვრებიც შედიოდა. სათემო მფლობელობა ქართლ-კახეთში ერთნაირი ზომით არსებობდა, როგორც სამეფო (სახელმწიფო), ისე საეკლესიო და საბატონო გლეხობაში.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით დასტურდება კახეთში სათემო მიწების თავისუფალი, ე.წ. „დამატებითი“ და პერიოდული გადანაწილება. ეს განსაკუთრებით ითქმის ქიზიყზე, რომელიც, როგორც ქვეყნის განაპირა მხარე, სამეფო (სახელმწიფო) დაქვემდებარებაში იყო. ტერიტორიული (სამეზობლო) თემი კლასიკური ფორმით საქართველოს მთაში იყო წარმოდგენილი. ტერიტორიულ (სამეზობლო) თემებს საერთო სარგებლობაში ჰქონდათ ტყე, საძოვრები და სახვნელი მიწის ნაწილიც. გამოსაყენებელი მიწები კომლობრივად ნაწილდებოდა. სვანური თემი (ხევ) რამდენიმე სოფლის ერთობლიობას წარმოადგენდა. მასში სხვადასხვა გვარები იყვნენ გაერთიანებულნი. თემში შემავალ სოფლებსა და მათ წარმომადგენლებს ყრილობა აერთიანებდა. ყრილობას ყველა სრულწლოვანი მამაკაცი ესწრებოდა; არ გამოირიცხებოდა ქალების დასწრებაც. მთელ თემს ყრილობის მიერ არჩეული უხუცესები განაგებდნენ. უხუცესთა უფლებები საერთო კრებით იყო შეზღუდული, რომლის ერთ-ერთი ფუნქცია მათ მიერ წარმოდგენილი წინადადებების დამტკიცება იყო. საერთო სათემო დღესასწაულების დროს უხუცესებს უფლება ჰქონდათ დღესასწაულების დამთავრებამდე მამაკაცებისათვის იარაღი ჩამოერთმიათ. უხუცესებს გარდა, ყოველ სოფელში არჩეული პირები ცალკეულ სასოფლო საკითხებს განაგებდნენ. სათემო ერთობის დარღვევისათვის იცოდნენ ჯარიმის გადახდევინება (ჰიბარ). ჯარიმა იყო დაწესებული საზოგადოებრივ ადგილებში სიტყვიერი შეურაცხოფისათვის. სვანეთში სახვნელი მიწა კერძო საკუთრებაში იყო, მაგრამ სათემო მიწებიც არსებობდა საეკლესიო თუ სახატო მიწების სახით. სვანეთში სახატო (ანუ სათემო) მიწების შევსების წყარო ძირითადად შემონირულობა იყო. ამ მიწებს თემი განაგებდა. სვანური თემის განმტკიცების ერთ-ერთი საშუალება იყო თემის ყრილობაზე ფიცის პერიოდულად დადება, რის შედეგადაც ცნობები საისტორიო წყაროებშიცაა დაფიქსირებული. ფიცის ტექსტს სპეციალურ ხის ფირფიტაზე წერდნენ. შემორჩენილია ფიცის დადების უფრო ძველი ფორმა – ჯოხებზე ჭდეების დადება. შუა საუკუნეების სვანეთში ტერიტორიული თემები შემჭიდროებულნი იყვნენ და მათ ერთგვარი თემთა კავშირი ჰქონდათ შექმნილი, რომელსაც „ერთობილ სვანეთს“ უწოდებდნენ. ამ კავშირის საზღვრები საუკუნეთა

განმავლობაში იცვლებოდა. ბოლოს კი იმდენად დავინროვდა, რომ მხოლოდ ბაღს ზემო სვანეთს მოიცავდა. თემთა კავშირი აქ „ბედნიერი ხევის“ სახელსაც ატარებდა. მას ჰქონდა თავისი სახალხო კრება (ხეობ), რომელიც იკრიბებოდა სამ წელიწადში ერთხელ. თემთა კავშირს ჰქონდა თავისი უზუცესთა საბჭო, რომელიც ცალკეული თემების წარმომადგენლებისაგან შედგებოდა, რომლებსაც თემის საერთო კრებაზე ირჩევდნენ. სვანთა თემების გაერთიანებულ კავშირში გამოიყოფოდა ძლიერი და სუსტი თემები. განსაკუთრებული შეთანხმების თანახმად ძლიერი თემები ვალდებული იყვნენ სუსტებისათვის დახმარება აღმოეჩინათ სხვა თემთაგან შევინროების შემთხვევაში. თავისი სიძლიერით აქ მულახის თემი გამოირჩეოდა, რომელსაც მუჟალის მეზობელი თემი დაუქვემდებარებია, უფრო სწორედ, ძლიერი და სუსტი თემების გაერთიანება მომხდარა („მულახ-მუჟალის თემი“).

აღმოსავლეთ საქართველოს თემები ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მიხედვით, სტრუქტურული თვალსაზრისით, აშკარად განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. ფშავში თერთმეტი ტერიტორიული თემი იყო. ყველა ფშავური თემის სათემო სოფელი, სადაც თემის სალოცავი იყო მოთავსებული, მხოლოდ უკანაფშავში მდებარეობდა. ფშავის ტერიტორიული თემები, ერთის გამოკლებით, ამა თუ იმ გვარის სახელს ატარებდნენ, რაც აშკარად მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ გვაროვნული თემების გარშემო მოხდა ტერიტორიული თემების ჩამოყალიბება და ამ ტერიტორიულმა თემებმა შეინარჩუნეს თავდაპირველი სახელწოდება გვაროვნული თემისა, ე.ი. ფშავში მოხდა გვაროვნული თემების ტერიტორიულ თემებში თანდათანობითი გადაზრდა. ფშაველთა ტერიტორიული თემებია: 1) ქისტაურთ თემი (თემის ცენტრი იყო სოფ. შუაფხო. აქვე მდებარეობდა სათემო სალოცავი – „იახსარი“. შუაფხოს გარდა ტერიტორიულ თემში კიდევ ოთხი სოფელი შედიოდა); 2) უძილაურთ თემი (ცენტრი – სოფ. უძილაურთა სათემო სალოცავი კოპალა); 3) გოგოჭურთ თემი (სოფ. ცაბაურთა. სალოცავი – „მთავარანგელოზი“. თემში კიდევ ხუთი სოფელი შედიოდა); 4. გოგოლაურთ თემი (სოფ. გოგოლაურთა. სალოცავი – „წმინდა გიორგი“. ტერიტორიულ თემში სულ ოთხი სოფელი შედიოდა); 5) ნონკოლაურთ თემი (სოფ. მუქუ.

სალოცავი – „მოხარნადე ღვთისმშობელი“. ამ თემში მოკვერანთკარიც შედიოდა); 6) ზურაბაულთ თემი (სოფ. მათურა. სალოცავი – „მთავარანგელოზი“); 7) გაბიდაურთ თემი (სოფ. ხოშარა. სალოცავი – „სახუთმეტო ძელისანგელოზი“); 8) ჭიჩოელთ თემი (სოფ. ჭიჩო. სალოცავი – „პირცეცხლი“. ჭიჩოელთ ტერიტორიულ თემში შედიოდა ივრის ხეობის ზემო წელის რამდენიმე სოფელი); 9) გოდერძაულთ თემი (სოფ. ახადი. სალოცავი – „პირქუში“. ამ ტერიტორიული თემის რამდენიმე სოფელი ივრის ხეობაში იყო); 10) ნითელაურთ თემი (სოფ. ნითელაურთა. სალოცავი, – „კოტიას წმინდა გიორგი“. თემში კიდევ სამი სოფელი შედიოდა); 11) უკანაფშაველთ თემი (სოფ. უკანაფშავი. სალოცავი – „გიორგი წყაროსთაული“. ამ თემში შედიოდა სოფლები: ვაკისოფელი, გოქცი, ბოთანა, ელიაგზა, ჩალახევი და ჭიდალი). უკანაფშავის თემი თავის დროზე სამი პატარა ტერიტორიული თემის (ელიაგზა, ჭიდალი და ვაკისოფელი) გაერთიანების შედეგად ჩამოყალიბებულა. ფშავის თერთმეტივე ტერიტორიული თემი მკაცრად იყო თავმოყრილი ცენტრალური სალოცავის ლაშარის ჯვრის გარშემო. ფშავში ტერიტორიული თემის, უფრო ზუსტად, ტერიტორიული თემის სალოცავთა საკუთრებას მიწის დიდი ნაკვეთები შეადგენდა.

სხვანაირი იყო ხევსურული თემის ტერიტორიული სტრუქტურა. აქ თითოეული სოფელი ცალკე აღებული თემი იყო, მაგრამ თავის მხრივ სასოფლო თემები უფრო დიდ ტერიტორიულ თემებში იყვნენ გაერთიანებულნი. პირაქეთ ანუ ბუდე ხევსურეთში შედიოდა: 1) არაგვის ხეობა (სოფლები: მონშაო, დათვისი, გველეთი, ბარისახო, ჩირდელი, ბუჩუკაური, უკანახო); 2) ლიქოკის ხეობა (სოფლები: ლიქოკი, ქობულო, აკუში, ჭალაისსოფელი); 3) ბისო – ხახმატის ხეობა (სოფლები: ჭორმეშავი, ხახმატი, ბისო); 4) გორშელმის ხეობა (სოფლები: ატაბე, ბაცალიგო, უკანხადუ, ზეისტეჩო); 5) წყალსიქითის ხეობა (სოფლები: როშკა, ღელისვაკე, ღელე, ქმოსტი, გაღმა როშკა, ბლო); პირიქით ხევსურეთში მდებარეობს შემდეგი ტერიტორიული თემები: 1) გურო-შატილი (სოფლები: შატილი, გურო, კისტანი, ლაბაისკარი); 2) მიღმახევი (მუცო, არდოტი); 3) არხოტის ხეობა (ახიელა, კვირინწმინდა, კალოთანა, ჭიმლა, აშლა).

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ხევსურეთს, ისევე როგორც ფშავს, სახევსურეთო ცენტრალური სალოცავი (გუდანის ჯვარი) ჰქონდა, რაც არ შეესაბამება სინამდვილეს. ხევსურეთის სასოფლო თუ ტერიტორიულ თემებში მცხოვრებთ ცენტრალური, გამაერთიანებელი სალოცავი არ ჰქონიათ. გუდანის ჯვარი მხოლოდ „სამგანძუროს“ – სამი ყველაზე დიდი და ძლიერი გვარის (არაბულების, ჭინჭარაულების, გოგოჭურების) საერთო სალოცავი იყო. სხვა სოფლები (გვარები) ამ სალოცავს არ ეყმობოდნენ. მართალია, XX სს-ის დასაწყისში თუშეთში ოთხი ტერიტორიული თემი იყო (გომენარი, ჩაღმა, პირიქითი და წოვა), მაგრამ ეთნოგრაფიული მონაცემებით ამ ტერიტორიულ თემთა რაოდენობა უფრო მეტი ყოფილა და მათი გამსხვილება მომხდარა. გომენარის თემს ივანაურთა და ხეცურთა თემები შეუერთებია, ჩაღმის თემს – ჭანჭახოვანის თემი, პირიქითის თემს კი – სამციხის თემი. ამრიგად, ისტორიულ თუშეთში რვა ტერიტორიული თემი არსებობდა: ჭანჭახოვანი, ჩაღმა, ხეცურთა, ივანაურთა, გომენარი, პირიქითი (აღმა), სამციხი და წოვათა. თუშეთში ყველა სოფელი ერთ სალოცავში ლოცულობდა. ორი ან სამი მეზობელი სოფლის ან ჯვრის საყმოს წარმომადგენლები ერთიმეორეს „მეკოდენი“ იყვნენ და, ამასთან, განსაზღვრული მოვალეობანი ეკისრებოდათ ერთმანეთის მიმართ. ამრიგად, თუშეთში მეკოდე სოფლის სახით ტერიტორიული თემის განსაკუთრებული, თავისებური სახე არსებობდა. სახნავი და სათიბი მიწები თუშეთში საგვარეულო საკუთრებას წარმოადგენდა, რომელიც გვარში შემავალ ოჯახებს შორის დროდადრო ნაწილდებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ხევსურეთში, თუშეთში, მთიულეთში, გუდამაყარში ორი საფეხურის ტერიტორიული თემი გვექონდა. პირველი მიკროტერიტორიული ერთეული ანუ სასოფლო თემი, როგორც მთიელები იტყოდნენ „თემ-სოფელი“ და უფრო დიდი ტერიტორიული თემი – ერთმანეთის გვერდით მდებარე მეზობელი სოფლების სათემო გაერთიანება.

ტერიტორიულ-მეზობლური გაერთიანებები არსებობდა გური-აში. აქ ერთი სოფელი, ერთ ეკლესიაში შემავალ ერთ ერთეულს წარმოადგენდა. სოფელი ძირითადად საუბნო ან საგვარო ერთეულებად იყო დაყოფილი (ერთი უბანი ძირითადად ერთი გვარის ხალხით იყო

დასახლებული). თითოეულ ასეთ უბანს სახევისთაო ანუ სასახლიკაცო ერქვა. იყო შემთხვევები ორი ან მეტი გვარის ერთ სახევისთაოდ გაერთიანებისა. თითოეულ სახევისთავოს ჭირსა თუ ლხინში სავალდებულო წესები ჰქონდა გამომუშავებული. მიცვალებულის დროს ხევისკაცებს ევალეობდათ რიგ-რიგობით სადილ-ვახშმის მიტანა, რადგან მიცვალებულის ოჯახში ამ დროს „ცეცხლი არ დაინთებოდა“ ხოლო ქალები თმაგაშლილი ჭირისუფლად სხდებოდნენ. თითოეულ სახევისთავოს თავისი მოზიარეებიც ჰყოლია. ისინი მიცვალებულის სხვა სამსახურისგან თავისუფალი ყოფილან.

ხელოვნური დანათესავების ფორმები

მთის ტერიტორიულ თემთან მჭიდროდაა დაკავშირებული უცხო მძღების წეს-ჩვეულება, რაც ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში ამანათობის ინსტიტუტსა და ხარ-ქვების შეყრის სახელითაა ცნობილი. სოფელში ამანათის მოსელა სისხლ-მესისხლეობას ეფუძნებოდა. ამანათი სხვა მხრიდან (საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კუთხიდან ანდა ჩრდილოეთ კავკასიიდან) იყო მოსული. ამანათზე რამდენიმე წლის დაკვირვების შემდეგ, სასოფლო თემი გადანაცვტდა მის მიღება-არმიღების საკითხს. დადებითად გადანაცვტის შემთხვევაში ამანათი (უცხოდ მოსული კაცი) თემს ხარ-ქვებით შეეყრებოდა. ეს რიტუალი კი ჩვეულებრივ სათემო სალოცავში ტრადიციულად რელიგიური დღესასწაულის დროს ხდებოდა. სამართლიანადაა შენიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში, რომ ეს ინსტიტუტი სათავეს გვაროვნულ საზოგადოებაში იღებს და დროთა განმავლობაში ის ორგანულად შეერწყა მთის ტერიტორიული თემის ყოფას, მეტიც, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ამანათი თავად გახდა ახალი ერთობლიობის – ტერიტორიულ პრინციპზე და ხელოვნურ ნათესაობაზე დაფუძნებული თემის ერთ-ერთი მთავარი შემქმნელ-შემოქმედი. ამანათის მფარველ ჯვარში შეფიცვით მისი ამ ჯვარში (სალოცავში) ყმობის გაფორმება, ახალ თემში განევრინება, ახალ თემ-სოფლის სრულუფლებიანობის ყმობის სტატუსში აყვანა ხდებოდა. წეს-ჩვეულება ამანათს და ხარ-ქვებით შეყრილს გვარის გამოცვლას არ ავალდებულებდა. თუ სურდა ახალ თემ-სო-

ფელში თავის ძველ გვარზე დარჩებოდა, ანდა სოფლის რომელიმე გვარს აირჩევდა. სისხლ-მესისხლეობის მიზეზით მოსული ძირითადად ახალ გვარს იღებდა ანდა თემ-სოფლის გვარს. ტერიტორიულ თემში ხელოვნურად დანათესავებულზეც ვრცელდებოდა საქორწინო აღკვეთები, კერძოდ ეგზოგამია.

საქართველოს მთის ტერიტორიულ-თემურ ტრადიციებთან მჭიდროდაა დაკავშირებული ძმადნაფიცობის ინსტიტუტი. ძმად ეფიცებოდნენ ერთმანეთს არა მარტო პიროვნებები, არამედ მთის სხვადასხვა თემთა ჯვარ-ხატები. ძმადნაფიცობა ავალდებულებდა გაფიცულებს თანხმობაში ყოფილიყვნენ და ერთმანეთს დახმარებოდნენ. გარდა იმისა, რომ ქართველი ხელისუფალნი ბრძოლებში დამსახურებისათვის უხვად ასაჩუქრებდნენ მთიელთა სალოცავებს ბარის საძოვრებით, უძრავი ქონებით თუ ვენახ-მარნებით, ისინი (ბაგრატიონები) თავიანთ თავს აცხადებდნენ მთიელთა სალოცავების, მაგალითად, ფშავის ცენტრალური სალოცავის – ლაშარის ჯვრის, ხევსურთა ძლიერი სალოცავის – გუდანის ჯვრის და სხვათა მოძმეებად. უფრო მეტიც, მთაში ამოსული მეფეები თავიანთ მოძმე ჯვარ-ხატებს ესაუბრებოდნენ და შემდეგ სალოცავის სურვილს, დანაბარებს ხალხს გადასცემდნენ. ასე უსაუბრია ხევსურეთში მეფე ერეკლეს გუდანის ჯვართან. მთიელთან ურთიერთობის ეს ფორმა, როგორც ჩანს, ერთნაირად მისაღები იყო, როგორც სამეფო ხელისუფლებისათვის, ისე თვითმმართველობით მცხოვრები მთიელთა თემებისათვის. მეფის ხელისუფლებას მოძმეობის ინსტიტუტის საშუალებით ისინი ჩართული ჰყავდა სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში. უფრო მეტიც, 1747 წ. ერთი საბუთით, ერეკლე II ფშავში წარგზავნილ თავის მოხელეზე თავდასხმისათვის დამნაშავეს ასამართლებს არა ოფიციალური ფეოდალური კანონით, არამედ მთური, ხალხური, ჩვეულებითი სამართლით.

ჩვეულებითი სამართალი

ქართველმა ხალხმა ორიგინალური ჩვეულებითი (ხალხური) სამართალი შექმნა. ბუნებრივია, ჩვეულებითი სამართალი საქართველოში სახელმწიფოს ჩამოყალიბებამდე მის ყველა მხარეში მოქმე-

დებდა. სახელმწიფოს წარმოქმნის შემდეგ, ჩვეულებითმა სამართალმა თანდათან ადგილი დაწერილ ფეოდალურ სამართალს დაუთმო. ჩვეულებითი სამართალი კი თითქმის ბოლო დრომდე საქართველოს მთიანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა მხარეებმა შეინარჩუნა, განსაკუთრებით სვანეთმა და ხევსურეთმა. სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგა ხანია შენიშნულია, რომ საქართველოს მთის მხარეები ერთიან სახელმწიფოებრივ სისტემაში ავტონომიურად ფუნქციონირებდნენ. მთის პროვინციების ავტონომიური ფუნქციონირება იმაშიც გამოიხატებოდა, რომ აქ არა დაწერილი სახელმწიფო სამართალი, არამედ ხალხის მიერ შექმნილი ჩვეულებითი სამართალი მოქმედებდა. საყურადღებოა, რომ XX საუკუნეში ჩვეულებითი სამართალი არა მხოლოდ მთაში მოქმედებდა, არამედ ბარში გადასახლებულ მოსახლეობაშიც. მაგალითად, არაგვის ხეობის ბარში ჩამოსახლებულ ხევსურებში, საქმის ხევსურული „რჯულით“ გარჩევა დამნაშავეის ციხიდან გამოსვლის შემდეგ ხდებოდა.

მეცნიერები ჩვეულებითი სამართლის მასალების ანალიზის საფუძველზე დანაშაულებს პირობითად ორ ჯგუფად ყოფენ: 1. დანაშაულები, რომლებიც მიმართულია საზოგადოების (ხეობის, თემის, სოფლის) წინააღმდეგ. ასეთი დანაშაულები მთელი მოსახლეობის რეაგირებას იწვევდა. სვანეთსა და ხევსურეთში თემისა და მთელი კუთხის ღალატად ითვლებოდა ეკლესიების, ჯვარ-ხატების გაძარცვა, აგრეთვე ეგზოგამიის დარღვევა, უკანონო სქესობრივი კავშირი და სხვ.; 2. დანაშაულები, რომლებიც მიმართული იყო არა ტერიტორიული თემის (ხეობა, სოფელი), არამედ კერძო ინტერესების წინააღმდეგ. ამ ჯგუფის ყველაზე გავრცელებული დანაშაულებია: მკვლელობა, დაჭრა-დასახიჩრება, ქონებრივი ზიანის მიყენება, ქურდობა და სხვა. ჩვეულებითი სამართალი არც საქართველოს ბარის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებისათვის იყო უცხო, განსაკუთრებით იმ შემთხვევაში, როდესაც ყველას ინტერესის ხელყოფა ხდებოდა (სოფლის საერთო ქონების ხელყოფა, საზოგადოებრივი სამუშაოსაგან თავის არიდება, ზნეობრივი ნორმების დარღვევა). განსაკუთრებულ აღშფოთებას და განრისხებას იწვევდა ზნეობრივი ნორმების დარღვევა. ასეთი დარღვევებისათვის სოფლის ყრილო-

ბებს, ჩვეულებრივ, გამანბილებელი სასჯელები გამოჰქონდა (შეჩვენება, ვირზე უკულმა შესმა და სხვ.).

საქართველოს მთიანეთში უძველესი სასამართლო დაწესებულება იყო სამედიატორო სასამართლო. საგულისხმოა, რომ მთაში მედიატორთა ინსტიტუტი განსაკუთრებით საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ გამოცოცხლდა, რადგან მაშინ ის მაინც დაფარულად ფუნქციონირებდა; პოსტსაბჭოთა პერიოდში კი საფარიდან გამოვიდა და მოქმედების თავისუფლება მიიღო. სამედიატორო სასამართლოები მთაში ძირითადად დანაშაულის მეორე სახეს – კერძო ინტერესების წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებს განიხილავდა. სამედიატორო სასამართლო სამოქალაქო საქმეებსაც განიხილავდა.

ქართულ ჩვეულებით სამართალში განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ფიცის ინსტიტუტი. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ ფიცი უმნიშვნელოვანეს მტკიცებულებას წარმოადგენდა. სცოდნიათ საფლავზე ფიციც. დამნაშავის გამოტეხვის საშუალება იყო „ხატზე გადაცემა“, რაც ძირითადად დასავლეთ საქართველოში იყო გავრცელებული.

საქართველოს მთიანეთში სხვადასხვა დანაშაულისათვის იცოდნენ თემიდან გაძევება, მოკვება. ასეთ სასჯელებზე გადაწყვეტილებებს სათემო ყრილობა იღებდა. მთაში სცოდნიათ ჩაქოლვაც, თუმცა, როგორც ირკვევა, თემს ასეთი ერთობლივი გადაწყვეტილების მიღება ძალიან იშვიათად უხდებოდა. მთიულეთის სოფელ სეთურებში ქვის გროვის ბორცვია აღმართული. დღესაც კი ყველა ადგილობრივი მკვიდრი გავლისას ვალდებულია ბორცვს ხელუკულმა ქვა მიაგდოს. ქვის გროვის (ბორცვის) ქვეშ საუკუნეების მიღმა ჩაქოლილი ბიძაშვილი ქალ-ვაჟია, რომლებსაც ერთმანეთთან შეუცოდავთ.

მთაში სცოდნიათ დამნაშავისათვის სამრისხველო სამანის ჩასმაც. მისი ჩასმის გადაწყვეტილება თემს გამოჰქონდა ისეთ შემთხვევაში, როდესაც ამა თუ იმ პიროვნებას მოიკვეთდნენ ანდა გააძევებდნენ. ასეთი სასჯელი კი თემს საზოგადოების ღალატის დროს გამოჰქონდა. ხანდოელებს ასეთ ღალატად მიუჩნევიათ თემის სალოცავის – „ყოლანმინდის“ კუთვნილი ვენახიდან კულუხის მოუტანლობა. ამ საალოცავს ბარის სოფელ არაგვისპირში ვენახი ჰქონდა. ვენახს უვლიდა ხანდოდან გადასახლებული ქაშიაშვილების (ძირად დავითუ-

რების) გვარი, რომლებსაც სახატო დღეობებისათვის ბარიდან ღვინო მოჰქონდათ. კოლექტივიზაციის პერიოდში ქაშიაშვილებს ღვინის (კულუხის) მიტანა შეუწყვეტიათ, რადგან ხატის ევნახი ხელისუფლებამ ჩამოართვა. ეს გარემოება სრულიადაც არ გაუთვალისწინებიათ ხანდოელებს და ბარში ოდესღაც გადასახლებული მეთემეები დაუნყევლიათ – სამანი ჩაუსევამთ დავითურთ ხატში: „ალარც ღვინო გვინდა მათი, ალარც ის მამულები და ალარც ის ხალხიო“. სამანი ერთი მეტრი სიგრძის ქვა ყოფილა. ამ რიტუალს მთელი სოფელი ესწრებოდა. ყველას თითო მუჭა მინა მიუყრია სამანისათვის.

ხანდოშივე დადასტურებულია მოკვეთის რამდენიმე შემთხვევა. სოფელ მეჯილაურებში ერთი კაცი ბიძაშვილის ცოლს მიხდომია. ამის გამო, სოფელმა ეს კაცი შვიდი წლით მოიკვეთა. სოფლის შუაგულ ადგილას მას ხარი დაუკლეს. დამნაშავეს ხარი სოფელს ერთობლივად დაუჭერია. ხარი დეკანოზს დაუკლავს და მასვე დაურისხებია. ოცდაათ კომლს ხორცი უმად გაუნანილებია. ამავე დროს, დამნაშავე გაუშიშვლებიათ და ყინულზე უტრიალებიათ; შემდეგ უცემიათ. მოკვეთის ვადის – შვიდი წლის გასვლის შემდეგ დამნაშავე აყრილა და ბარში გადასახლებულა. მოკვეთიდან შვიდი წლის განმავლობაში დასჯილთან ყველა უმძრახად იყო. მას არც ხატში და არავისთან მისვლისა და კონტაქტის უფლება არ ჰქონდა. ხანდოშივე მოკვეთის სხვა შემთხვევასაც ასახელებენ – სხვისი ყანის მომკელს დანაშაული ძმისწულისათვის დაუბრალებია.

მთაში იცოდნენ სოფლის (თემის) ერთობლივი გადანყვეტილებით მთელი გვარის ანდა გვარის დანაყოფის ამონყვეტაც კი. თემის საბჭოს ამონყვეტის გადანყვეტილება ძირითადად თემთან დაპირისპირების, აღზევების მცდელობის გამო გამოჰქონდა. მაგალითად, ხევის სოფელ გერგეტში ასეთ ამონყვეტილ გვართა შორის ირჯიაულთ გვარს ასახელებენ. სვანეთში კი ამავე მიზეზით არაერთი ფაქტია დადასტურებული დიდი ოჯახის კომპი ამონვისა.

ჩვეულებითი სამართლით იყო განმტკიცებული ხევსურეთსა და სვანეთში სისხლის აღების წეს-ჩვეულება. საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში სისხლის აღების წეს-ჩვეულება შემორჩენილი არ იყო. მკვლელობა აქ უკვე არა მთელი ხეობის, ტერიტორიული თემის, სოფლის და გვარის წინააღმდეგ მიმართულ

დანაშაულად განიხილებოდა, არამედ როგორც კერძო პირთა წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული. ამ შემთხვევაში, ბუნებრივია, სისხლის აღებაც ოჯახის წევრთა, ახლო ნათესავთა ანდა, უკიდურეს შემთხვევაში, გეარის დანაყოფში („მამიშვილობა“, „მამანი“, „სამხუბი“) შემაჯალ მამაკაცთა უშუალო მოვალეობას შეადგენდა. ხშირად მესისხლეობა გრძელდებოდა მოქიშპე მხარეებს შორის მოკლულთა რაოდენობის გათანაბრებამდე. შემდეგ კი თემის ბჭეები მესისხლეთ შერიგებას აღწევდნენ. მთიანეთის უმეტეს პროვინციებში სისხლის აღება „სისხლის“ გადასახადით იყო შეცვლილი. ეს იყო სასჯელის ქონებრივი საზღაურის სახე. სისხლის გადასახადი გარდა მკვლელობისა სხეულის დაზიანებისათვის იყო. სისხლის გადასახადს ქართველი მთიელები, ჩვეულებრივ, საქონლით იხდიდნენ. ჭრილობას ხორბლის მარცვლებით ზომავდნენ. ერთ მარცვალს სიგრძეზე სდებდნენ, მეორეს – გარდიგარდმო. ჭრილობაზე რამდენი მარცვალიც დაეტიოდა, დამჭრელს დაჭრილისათვის იმდენი მსხვილფეხარქოსანი პირუტყვიუნდა გადაეხადა.

შიდამიგრაციული პროცესები

ეთნოისტორიული თვალსაზრისით საქართველოსა და ქართველი ხალხისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შიდა მიგრაციულ პროცესებს. ამ პროცესებმა საქართველოს ისტორიასა და კონკრეტულად ქართველი ერის გადარჩენის საქმეში დიდი და მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს. შიდა მიგრაციულმა პროცესებმა გარკვეული როლი შეასრულეს ადრე შუა საუკუნეებში სხვადასხვა ქართული და არაქართული ტომების ურთიერთშერევაში და, აქედან გამომდინარე, ქართველი ერის შექმნა-ჩამოყალიბებაში. გვიან შუა საუკუნეებსა და XIX საუკუნეში საქართველოს მოსახლეობის შიდა გადასახლებები ხშირად ერთადერთი საშუალება იყო ზოგიერთ ქართულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეში მოსახლეობის აღწარმოებისათვის; რომ არა საქართველოს ერთი კუთხიდან მეორეში ჭარბი მოსახლეობის გადასახლება, მოსახლეობისაგან ამოვარდნილ, გაპარტახებულ რეგიონებში, უეჭველად, საქართველოს არაერთ სხვა პროვინცია-საც უცხო ეთნიკური ერთეული დაიკავებდა.

შიდა გადასახლებები ორი ფორმის იყო: ინდივიდუალური ანუ გაჯონვითი და ჯგუფური. მიგრაციის ეს ფორმა ხორციელდებოდა საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე. ჯგუფური გადასახლებანი ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში შეინიშნება იმ დროს, როდესაც უმეტესად მთის რეგიონებში ჭარბი მოსახლეობა რაოდენობის ზღვარს მიაღწევდა და საქართველოს ესა თუ ის რეგიონი (უმეტესად მთისწინეთი და ბარი) მოსახლეობისაგან ამოვარდებოდა. გაჯონვითი ანუ ინდივიდუალური გადასახლებანი კი მუდმივად ხდებოდა, რომლის მიზეზი სხვადასხვა იყო: კლასობრივ-სოციალური დაპირისპირება, მესისხლეობა, ეკონომიკური პირობები...

ქართლიდან ინტენსიური იყო მოსახლეობის გადასახლება არაბობის დროს (VII ს-ის შუა ხანებიდან) დასავლეთ საქართველოში. პარალელურად ხორციელდებოდა მოსახლეობის გადაადგილება სამხრეთ საქართველოდან, როგორც დასავლეთ, ასე აღმოსავლეთ საქართველოში. საქართველოს ისტორიაში ცნობილია აგრეთვე, თუ როგორ მოაშენეს მურვან-ყრუს მიერ მოსახლეობისაგან 735-736 წლებში ამოწყვეტილი სამხრეთ საქართველო (შავშეთ-ტაო-კლარჯეთი) ქართლიდან გადმოსახლებულმა მოახალშენებმა. „კონსტანტი კახის ნამება“ გვამცნობს, თუ როგორ ილტვოდნენ შიდა ქართლის გაღმა მხარის კონსტანტი კახას საუფლოში VIII-IX სს-ში სხვადასხვა მხრიდან მოსული მოახალშენები. იმავე დროს, არგვეთისა და სამცხის მცხოვრებნი ემკვიდრებოდნენ ადგილობრივი მოსახლეობისაგან შეთხელებულ ფერსათში, გურიამი, ქვემო აჭარაში.

IX ს-ში სხვა მნიშვნელოვანი მიგრაციული მიმართულებებიც რომ ხორციელდებოდა, ამის დამადასტურებლად შეიძლება მოვიყვანოთ შიდა ქართლის მთიელთა – ნანართა ინტენსიური აყრა-გადასახლება კახეთში. ნანართა ერთდროულმა გადასახლებამ ამ ქართული ეთნოგრაფიული ერთობის გაქრობაც კი გამოიწვია, რამაც, თავის მხრივ, საშუალება მისცა სხვა ქართველ მთიელებს – დეალებს მათ ნამოსახლარებზე დაფუძნებულიყვნენ (მხედველობაში გვაქვს თერგის სათავე – თრუსო). XIII ს-ის დასასრულს გაჭირვებაში ჩავარდნილი ქართლის გლეხობის გარკვეული ნაწილი სამცხეში გადასახლდა. მნიშვნელოვანი ღონისძიებები განუხორციელებია ამ მხრივ XV ს-ის პირველ ნახევარში ალექსანდრე I-ს. მან მთის ნამატი

მოსახლეობა კახეთში: ყვარელში, მალაროში და სხვა სოფლებში ჩაასახლა, ნასოფლარები ააღორძინა. 1470 წლის საბუთით ირკვევა, რომ ქსნის ერისთავმა ახლიდან მოაშენა მეჯუდასა და ქსნის ხეობების რიგი სოფლები, სადაც „მურვანის ჯამს უკანით კაცი არ სახლებულიყო“. ქვემო ქართლის თავადს ყაფლან ორბელიშვილს 40 წლის მანძილზე მოუხერხებია აოხრებულ სოფლებში მოსახლეობის დასახმა. მისი საფლავის ეპიტაფია (გარდაიცვალა 1671 წ.) გვამცნობს: „...ბარსა და მთაში მტრისაგან გაოკრებული მკვიდრი მამული ჩემი აღვაშენე სოფელი აა (61)“.

XVII-XVIII-XIX სს-ში მთის ნამატი მოსახლეობა ეფუძნება მთის-წინეთსა და ბარში. ასე იქნა მოშენებული აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელების მიერ ქართლ-კახეთის რიგი ადგილები. სვანეთიდან გადმოსახლებულები დიდი რაოდენობით მკვიდრობენ რაჭაში, სამეგრელოში, იმერეთში. ლეჩხუმელები და რაჭველები, თავის მხრივ, იმერეთში გადასახლდნენ. ზემო იმერლები და რაჭველები გაპარტახებული შიდა ქართლის ამღორძინებლები იყვნენ XVI-XVII და მომდევნო საუკუნეებში. XIX ს-ში დასავლეთ საქართველოს ნამატი მოსახლეობა ინტენსიურად ესახლებოდა აღმოსავლეთ საქართველოში, როგორც ქართლსა, ისე კახეთში. იმერეთისა და რაჭის მოსახლეობამ იხსნა შიდა ქართლის ბარი. თორი (დღევანდელი ბორჯომის რაიონი) თითქმის მთლიანად იმერლობამ მოაშენა. შავშელ-კლარჯელები გურია-აჭარაში მიგრირდებოდნენ, მესხები – გურიასა და იმერეთში, ჯავახები – ქართლში. XVII-XVIII-XIX სს-ში ხევსურებმა, ფშავლებმა და მთიულ-გუდა-მაყრელებმა შაჰ-აბასის მიერ მთლიანად გაპარტახებული ერწო-თიანეთი ხელახლა მოაშენეს. XIX საუკუნე მთიულ-გუდა-მაყრელთა ქართლის გადაღმა მხარეში ჩაასახლების პერიოდი იყო. XX ს-ის დასაწყისში ქართველმა მთიელებმა შირაქის ველიც აითვისეს. XIX ს-ის მეორე ნახევარსა და XX ს-ის დასაწყისში მოხდა კახეთში ალვანის მინდორზე თუშთა დაფუძნება. მთის მოსახლეობის ბარში მიგრაციის დამადასტურებელია არაერთი მთური საკულტო ძეგლის (სალოცავის) ნიში, რომელიც ბარში გადმოსახლებულ მთიელს თან მოჰქონდა და ტოპონიმები (სოფლის სახელები). ამ უკანასკნელთა თან წამოღება ჯგუფური მიგრაციის დროს ხდებოდა.

ამრიგად, მოსახლეობის შიდა მიგრაციული პროცესების შედეგად მოხდა მტრისაგან გავერანებულ, მოსახლეობისაგან ამოვარდნილ ქართულ პროვინციებში ქართველი ხალხის აღწარმოება. ასეთი მიგრაციები დარღვეულ ეთნოდემოგრაფიულ სიტუაციას მალევე აღადგენდა. ამ თვალსაზრისით გადამწყვეტი როლი შეასრულეს საქართველოს მთიანეთის პროვინციებმა, რადგან მთაში მოსახლეობის რაოდენობა ლიმიტირებული იყო და ნამატი ყოველთვის ბარში გადასახლდებოდა.

ბავშვის აღზრდის წეს-ჩვეულებები

ბავშვის აღზრდის განსაკუთრებული სისტემა ჰქონდა შემუშავებული ქართველ ხალხს. საქართველოს ყველა კუთხეში დიდი ზემოთ აღნიშნავდნენ ვაჟის დაბადებას, რადგან ის გვარის გამგრძელებელი იყო. სიხარულს გამოხატავდნენ იმის გამოც, რომ ვაჟის დაბადებით ოჯახში კერა არ ჩაქრებოდა. ყურადღება ექცეოდა როგორც ფიზიკურ, ისე სოციალურ აღზრდას. საქართველოს მთიანეთში განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ ბავშვის საგვარო თუ სასოფლო (სათემო) სალოცავში პირველ გაყვანას. ქართლში ბავშვის სალოცავში გაყვანა დაბადებიდან ერთი წლის შემდეგ სცოდნიათ. სალოცავში გაყვანამდე მას თმას არ ჭრიდნენ. ხატში (სალოცავში) მიყვანისთანავე თმა აუცილებლად სასულიერო პირს უნდა შეეჭრა. შეჭრილ თმას კი ხატის კარზე ტოვებდნენ. ხევსურეთში თმის შეჭრა მესამე წელს სცოდნიათ. ამ დროს გარკვეული რიტუალი ტარდებოდა – იხარშებოდა ლუდი, თმას უცოლო ახალგაზრდა შეაჭრიდა. ყოველივე ამას თან დალოცვა ახლდა. ერთი წლის შემდეგ სცოდნიათ თმის შეჭრა სამეგრელოში. იცოდნენ მოჭრილი თმის თუთის ან კაკლის ხის ძირში ჩაფვლა: „ასე გაზრდილიყოს ჩემი შვილიო“. ერთი სიტყვით, ეს რიტუალები მაგიური ქმედებით იყო გაჯერებული. ქართველები ბავშვებს პატარაობიდანვე აჩვენებდნენ ტრადიციებს, წეს-ჩვეულებებს. ბავშვის აღზრდის ერთიანი სისტემის პარალელურად საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს რიგი თავისებურებანიც ახასიათებდა. მაგალითად, მთაში ძალიან დიდი ყურადღებას უთმობდნენ სხვადასხვაგვარ ფიზიკურ ვარჯიშებს და

საბრძოლო თვისებების განვითარებას, რაც, უპირველეს ყოვლისა, განპირობებული იყო მთის რეგიონების საზღვრისპირეთში მდებარეობით, მოსალოდნელი თავდასხმებით.

საქართველოს ყველა მხარეში წინ იყო ნამონეული შრომითი აღზრდა. ამ მხრივ თავისებურებები ახასიათებდა მთისა და ბარის ეთნოგრაფიულ მხარეებს, რაც, ბუნებრივია, მთისა და ბარის ბუნებრივ-გეოგრაფიული და სამეურნეო-ეკონომიური პროფილით იყო განპირობებული. ბავშვის აღზრდის სისტემაში ხალხურ თამაშებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. ბევრ თამაშში წარსული ცხოვრების სურათები იყო გაცოცხლებული. ზოგიერთი მათგანი ომიანობას, ტყვედ შეპყრობას მოგვაცოცხლებდა. ხალხური თამაშები ხელს უწყობდნენ ბავშვის როგორც ფიზიკურ, ისე გონებრივ განვითარებას. რაც მთავარია სათამაშოს ბავშვები თვითონვე აკეთებდნენ. ქართველ ეთნოგრაფებს საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში ათეულობით სხვადასხვა თამაშობა აქვთ დაფიქსირებული, აღწერილი და შესწავლილი. მარტო მათი სახელწოდების ჩამოთვლაც კი შთამბეჭდავ სურათს ქმნის. ზოგიერთ თამაშს, მაგალითად, წელახტს, თავისუფალ დროს მოზარდებიც მისდევდნენ. მშობლები 5-6 წლის ასაკიდანვე ბავშვებს შრომას აჩვენებდნენ. დედას გოგონა ჰყავდა გვერდით ამოყენებული, მამას – ვაჟი. პირველს თუ ძირითადად საოჯახო საქმეებს აჩვენებდნენ, მეორეს – სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოს. მეცნიერებს აღნიშნული აქვთ, რომ საქართველოს მთაში ვაჟს მამაკაცები არ აგრძნობინებდნენ ბავშვობას, ის თითქმის გათანაბრებული იყო უფროსებთან. ამავე დროს, მთაში ვაჟებს, პირველ რიგში, იარაღის ხმარებასა და ბრძოლის წესებს ასწავლიდნენ. მრავალშვილიან ოჯახებში გაზრდილმა ბავშვებმა უკვე იცოდნენ ბავშვის მოვლა. ასეთ ოჯახებში ფაქტობრივად უფროსი ბავშვები ასაკით მომდევნო თავიანთ დაძმებს ზრდიდნენ. დიდი აღმზრდელობითი მნიშვნელობა ჰქონდა სალამოობით ნაშრომ-ნაღვანი ადამიანების მიერ ქართული ხალხური ცეკვებისა და სიმღერების შესრულებას. მართალია, ქართული ხალხური ცეკვა და სიმღერა ყველა ხალხურ რელიგიურ დღეობაზე ტარდებოდა, მაგრამ ბავშვები, როგორც ერთს, ისე მეორეს, ყოველ სალამოს უბანში გამართული სახელდახელოდ მოწყობილი „ტაშფანდურების“ დროს სწავლობდნენ. მაგალითად, ქართლში ასეთი სალამოების

მონყობა ხშირად სცოდნიათ და მას ძირითადად საცხოვრებელი სახლის ბანზე ანყობდნენ. ჯერ რადიოს, შემდეგ ტელევიზორის გაჩენამ ასეთი ტრადიცია დაეინყება მისცა.

საქართველოს ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში ბავშვის საწოლი შიბაქიან-არტახებიან-საგოგავებიანი აკვანი იყო. დღეს აღიარებულია, რომ ქართველთათვის ბავშვის ეს საწოლი ტრადიციული არ იყო. ის გვიან საუკუნეებში აღმოსავლეთიდან შემოვიდა, რადგან უაღრესად პრაქტიკული იყო. მის არაქართულ წარმომავლობაზე ზემოთ დასახელებული ტერმინებიც (შიბაქი, არტახი) მეტყველებენ. არტახები ზღუდავდა ბავშვის ნორმალურ განვითარებას, უბრტყელებდა თავს და მენჯს. ქართულ ფრესკებზე გამოსახული ბავშვის საწოლი საერთოდ არ ჰგავს თანამედროვე აკვანს. არტახების გარეშე იზრდებოდა ბავშვი ხეცსურეთში, რაც ერთ-ერთი დამადასტურებელი მოწმობაა აკვნის არაქართული წარმომავლობის შესახებ – ხეცსურეთმა ხომ ძალიან ბევრი ქართული ეთნოგრაფიული რელიკია ბოლო დრომდე შემოინახა. ბავშვის აღზრდასთან იყო დაკავშირებული ის „სააკვნო სიმღერები“, რომლებსაც ქართველი დედები დაბადებიდანვე ასმენინებდნენ პატარებს. „იავნანას“ სიტყვები და მელოდია ბავშვის გრძნობებზე მოქმედებდა, ამშვიდებდა მას. მეცნიერები „იავნანას“ ქალღეთაება „ნანას“ კულტს უკავშირებენ. აღნიშნავენ, რომ ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ, იავნანა რომელიც ღეთაება ნანას სადიდებელ საგალობელს წარმოადგენდა, დღემდე, რა თქმა უნდა, სახეშეცვლილი შემორჩა ქართულ ყოფას. საყურადღებოა, რომ „იავნანას“ დღემდე მღერიან შავშელ-იმერხეველები.

დაკრძალვის წეს-ჩვეულებები

განსაკუთრებული დაკრძალვის წეს-ჩვეულებები ჰქონდა შემუშავებული ქართველ ხალხს, რომელიც მთელი საქართველოსათვის ძირითადად ერთნაირი იყო, თუმცა, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მიხედვით, მას რიგი ლოკალური თავისებურებები ახასიათებდა. ეს ინსტიტუტი რეგულირებული იყო მართლმადიდებლური მოთხოვნების მიხედვით, მაგრამ ქრისტიანობამდელი ტრადიციებიც მნიშვნელოვნად იყო შემორჩენილი. საქართველოში მიცვალებ-

ბულს, ჩვეულებრივ, მესამე დღეს კრძალავდნენ; ამ თვალსაზრისით ერთგვარად ორიგინალური სამეგრელოს ეთნოგრაფიული ყოფა იყო. აქ მიცვალებულს 1-2 დღით მეტს ინახავდნენ. საქართველოს ყველა მხარეში მიცვალებულის მასობრივი დატირება ხდებოდა, ისე რომ, გარეშეთ ხშირად თეატრალიზებული წარმოდგენის შთაბეჭდილება რჩებოდათ, რადგან ყველა რიტუალი, მოქმედების წესი ტრადიციულად დადგენილი ჩვეულებით ზედმიწევნით სრულდებოდა. ქართველმა ხალხმა იცოდა მიცვალებულის ოჯახისადმი გვერდში ამოდგომა, რაც სიტყვიერ თანადგომასთან ერთად, მატერიალურ დახმარებაშიც გამოიხატებოდა (მოპქონდათ ღვინო, არაყი, ყველი, ფქვილი, ლობიო...). პროდუქტების მიტანა ფულის მიტანით მხოლოდ XX ს-ში შეიცვალა. დასავლეთ საქართველოში ჭირისუფალი მთელი დღის განმავლობაში უმასპინძლდებოდა მოსულ ახლობლებსა და ნათესაებს. აღმოსავლეთ საქართველოში კი ქელები დაკრძალვის შემდეგ იმართებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში მას ხარჯსა და რიგსაც უწოდებდნენ. ამავე რეგიონში იცოდნენ მიცვალებულის ტანსაცმელზეც დატირება, დოღის გამართვა, მიზანში სროლა და სხვ. ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში მწუხარებები სამგლოვიარო შავ ტანსაცმელს იცვამდნენ. მწუხარე ქალი აუცილებლად თავს შავი მოსახვევით, რომელსაც ჩადრს უწოდებდნენ, იბურავდა. ტრადიციული იყო მამაკაცების მიერ ორმოცი დღე წვერის მოშვება, ზოგიერთ კუთხეში კი – ერთი წელიც. ძველად დაკრძალვის დღეს ქვრივი ქალი ქართლსა და კახეთში საქორწილო კაბასაც იცვამდა. სცოდნიათ აგრეთვე მიცვალებული ქალის საქორწილო კაბით დაკრძალვა. მიცვალებულს მთელი სოფელი გლოვობდა. ის სოფლისათვის, ჩვეულებრივ, სამ დღეს გრძელდებოდა. დაკრძალვამდე, როგორ წესი, ყველა წყვეტდა სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებს. ნათესაეები ორმოცი დღე გლოვობდნენ, ოჯახის წევრები კი – ერთ წელიწადს. მიცვალებულს სამარემდე ქალებიც მიაცილებდნენ, მაგრამ გამომშვიდობებისა და კიდევ ერთხელ დატირების შემდეგ, წესი არ იყო ქალები მიცვალებულის მიწაში ჩასვენებასა და მიწის მიყრას დასწრებოდნენ. საქართველოში მიცვალებულს სუდარაში გახვეულს ასაფლავებდნენ. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, კუბოთი (სასახლით) დაკრძალვას რეგულა-

რული ხასიათი XIX საუკუნეში მიუღია. მიღებული არ იყო ცოლის მიერ ქმრის დატირება. სცოდნიათ სამგლოვიარო ტანსაცმლის უკუღმა პირით ჩაცმაც. XIX ს-ის ავტორები აღნიშნავენ, რომ სამეგრელოში ადამიანის სიკვდილი ჭირისუფლისათვის თითქმის გამანადგურებელი იყო. აქ მიცვალებულის დატირება მთელი დღის განმავლობაში ტირილითა და კივილით ხდებოდა, მჯილს გულში იცემდნენ, იგლეჯდნენ თმებს, ფრჩხილებით იხოკავდნენ სახეს, იხევენ კაბას. რაც მთავარია მიცვალებულის ოჯახი ყველა მომსვენელს უმასპინძლებოდა. დასავლეთ საქართველოში მიცვალებულისადმი მიძღვნილ ტრაპეზზე ხორცს არ ჭამდნენ. აღმოსავლეთ საქართველოში კი ქელები ძროხისა და ცხვრის დაკვლის გარეშე წარმოუდგენელი იყო. აქ ხაშლამისა და შილაფლავის გარდა, ბოზბაშსაც აკეთებდნენ. მიცვალებულის ნათესავეები, ძირითადად სისხლით ნათესავეები, მხოლოდ დაკრძალვამდე არ ჭამდნენ ხორცს. სუფრაზე აუცილებლად უნდა ყოფილიყო მჟავეული, ყველი, მწვანილი და, რაც მთავარია, ღვინო, რომლითაც მიცვალებულის და უფრო ადრე წასული სხვა ნათესავეების შესანდობარს ამბობდნენ.

საინტერესოა XIX ს-ში სევანეთის ერთ-ერთ სოფელში მიცვალებულის დატირებისა და დაკრძალვის აღწერა. ამ დროს არც ერთი მამაკაცი ქუდს არ იხურავდა. ქალებს თმები ჰქონდათ გაშლილი; ეცვათ შავი კაბა. თავდაპირველად ქალები ტიროდნენ. მამაკაცები ამ დროს ეზოში იმყოფებოდნენ. გამოსვენებამდე მომტირალს კაცები სახლში შეჰყავდა. ოთახში შესული მამაკაცები მიცვალებულის ირგვლივ დგებოდნენ. შენობა სანთლებით იყო განათებული. ქალები ხმამაღლა ტიროდნენ და მჯილს მკერდში იცემდნენ. მოხუც ქალებს თმები გაშლილი ჰქონდათ. მამაკაცების შესვლიდან 30 წუთის შემდეგ იწყებოდა სიტყვების თქმა. ტირილს თან ახლდა ბანი (მოძახილი): „მაი ვაი“. ამავე დროს, მწუხარებები მუხლებზე ეცემოდნენ. სხვათა შორის, სევანურმა ყოფამ დღემდე შემოინახა სიმღერის განსაკუთრებული სახე, სამგლოვიარო სიმღერა – „ზარი“, რომელსაც მხოლოდ მამაკაცები ასრულებდნენ. ბალს ზემო სევანეთის ყველა თემში მხოლოდ თითოეული თემისათვის დამახასიათებელი, ორიგინალური ზარი სრულდებოდა, ბალსქვემო სევანებს კი ერთი ზარი ჰქონდათ. საქართველოს ბარში იცოდნენ პროფესიონალი მოტირა-

ლების მონვევა, რომლებიც ლექსის ფორმით ყვებოდნენ მიცვალებულის შესახებ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში კი მოთქმით ტირილი იცოდნენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ თუში დიაცების მოთქმა თავის შინაარსით შთამბეჭდავი და გულში ჩამწვდომი იყო, რაც დიდხანს შერჩებოდა ხოლმე იქ მყოფთა მესიერებას და შემდგომში თაობიდან თაობას გადაეცემოდა, როგორც ხალხური სიტყვიერების თავისებური ნიმუში. საუკუნეების წინ ნატირალი, დასატირებელისა და დამტირებლის ვინაობა თაობიდან თაობას გადაეცემოდა. „ტირილის“ ტექსტი, თავისი ბუნებით, სილაბურად და რიტმულად საკმაოდ მაღალ დონეზეა მონესრიგებული, მაგრამ პოეტური ლექსიკით ერთობ ურითმო ლექსებია. სალექსო სტრიქონი აქ თორმეტმარცვლოვანია და იგი იშვიათად ირლვევა.

თუშეთი საქართველოს სხვა კუთხეებისაგან „დალაობითაც“ გამოირჩეოდა. დალაობა მამაკაცთა სამგლოვიარე ზარი იყო, რომელიც იმ შემთხვევაში სრულდებოდა თუ წლისთავის ხარჯს დოლით იხდიდნენ. იგი სვანური ზარისაგან მელოდიით გამოირჩეოდა და აქ „მოდალვე“ ამბობს მიცვალებულის საქებ ტექსტს. თუშური დალაობის მოტივი ერთხმიანი მოძახილია, ხოლო ტექსტი – თექვსმეტმარცვლიანი ურითმო ლექსი. დალაობა შინაარსობრივად – გარდაცვლილის სიცოცხლეში საქმეთა სადიდებელსა და მისი სიკვდილის შემდეგ სინანულს გამოხატავდა. არც თუშეთში და საქართველოს სხვა არც ერთ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ კუთხეში მიცვალებულზე გამარჯობის (მისალმების) თქმა არ იცოდნენ. ამ დროს მხოლოდ ერთმანეთს უსამძიმრებდნენ.

სვანეთში იცოდნენ მიცვალებულისათვის განკუთვნილი საგანგებო დღეობა, რომელსაც ლიფანალი ეწოდებოდა. ხალხის რწმენით, ზამთარში მიცვალებულების სულები თავიანთ სახლში ბრუნდებოდნენ. სულების ოჯახში მოსვლას დიდი ზეიმით ხვდებოდნენ, მათთვის საგანგებო სუფრას შლიდნენ, მათ სასიამოვნებლად მღეროდნენ, ცეკვავდნენ და ჭიანურზე უკრავდნენ. ამბობდნენ ზღაპრებსა და ლექსებს. ლიფანალი რამდენიმე დღე გრძელდებოდა. ზეიმითვე ხდებოდა სულების უკან, საიქიოს გასტუმრებაც. ოჯახის უფროსი წარმოდგენაში არსებულ სულებს წინ მიუძღოდა, მათს სავალ

გზაზე რძეს აპკურებდა და სულებს შესთხოვდა ოჯახისა და საქონლის გამრავლებაზე ზრუნვას, მარცხისა და საფრთხის აცილებას.

სასაფლაოები, ჩვეულებრივ, ეკლესიათა მიმდებარე ტერიტორიაზე იყო. სასაფლაოზე თუ რამდენიმე გვარის წარმომადგენელი იკრძალებოდა, აქაც ყველა მათგანს თავისი მინის ნაწილი ჰქონდა გამოყოფილი. სასაფლაო საინტერესო და საგულისხმო მასალას იძლევა მეურნეობის, ყოფა-ცხოვრების, ხელოსნობისა და რელიგიის ისტორიისათვის. არაერთ საყურადღებო მონაცემს იძლევა საფლავის ქვები და მათზე მოთავსებული ეპიტაფიები, მხატვრობა. საფლავის ქვების გამოთლამი სპეციალურად ქვითხუროები იყვნენ დაკავებულნი. საქართველოს სინამდვილეში დადასტურებულია შემთხვევები, როდესაც ესა თუ ის გვარი მხოლოდ საფლავის ქვების კეთებით იყო დაკავებული და ისინი სოფლის მეურნეობის დარგებს ფაქტობრივად არც მისდევენ. საფლავის ქვები ბევრგან ხალხური ხელოვნების შესანიშნავი ძეგლებია, ზოგიერთი მათგანი კი მაღალი ესთეტიკურობით გამოირჩევა. საფლავის ქვებზე ხშირად სამეურნეო იარაღები იყო გამოხატული. ქვემო ქართლის ერთ-ერთ საფლავის ქვაზე მეცნიერებმა სახენელის ის ტიპი ამოიცნეს, რომელიც ჯილდის სახელით იყო ცნობილი და ეთნოგრაფიულად ამ მხარეში იყო გავრცელებული. საფლავის ქვები ჩაცმულობის ისტორიისათვისაც შესანიშნავი წყაროა. საფლავის ქვები რამდენიმე ფორმისა იყო. ორგინალური და მხატვრულად დამუშავებული საფლავის ქვებით იყო მოფენილი ჯავახეთი. აქ საფლავის ქვებს ხშირად სხვადასხვა ცხოველის გამოხატულება ჰქონდა. გვხვდება ეკლესიის მოყვანილობის საფლავის ქვებიც.

სუფრის ეტიკეტი

ქართველ ხალხს საუკუნეების განმავლობაში სუფრის გარკვეული ეტიკეტი ჰქონდა შემუშავებული. თავისებური და სპეციფიკური იყო საქორწილო, სამგლოვიარო, ყოველდღიური და კალენდარულ და რელიგიურ დღეობათა სუფრის ეტიკეტი. რადგან ზემოთ მიცვალეულის დაკრძალვის წესებზე ვსაუბრობდით, ამიტომ, უპრიანია, ამ შემთხვევაში, პირველ რიგში, სამგლოვიარო სუფრის ეტიკეტს შევხვით. ეთნოლოგიურ ლიტერატურაში (თ. იველაშვილი) ხაზი

აქვს გასმული, რომ დღევანდელი და ისტორიული სამგლოვიარო ქართული სუფრა განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან. წარსულში სამგლოვიარო სუფრასთან თავს ოჯახის ძალიან ახლობლები და სხვა სოფლიდან მოსული მოკეთებები და ნათესავები იყრიდნენ. ქელების სუფრასთან დასხდომა მეზობლებს არ სცოდნიათ. ისინი ფეხზე ტრიალებდნენ და მოსულ სტუმრებს ემსახურებოდნენ. ქელებში უმთავრესად მამაკაცები სხდებოდნენ, თანაც უფროს-უმცროსობის მიხედვით. ქალებს ცალკე სუფრას უშლიდნენ. სუფრას გლოვის სუფრის წესების მცოდნე პიროვნება უძღვებოდა. შესანდობართა რაოდენობა და თანამიმდევრობა ზოგად ქართულ ტრადიციებს ემყარებოდა. შესანდობარი აუცილებლად კენტი რაოდენობის უნდა თქმულიყო. საქართველოს ყველა კუთხეში, ვიდრე მიცვალებულის შესანდობარი არ ითქმებოდა, სუფრაზე მსხდომთაგან მიუღებელი იყო პურის გატეხვა (ჭამის დანყება). ამასთანავე, მექელებები ელოდებოდნენ, რომ პური პირველად ჭირისუფალს გაეტეხა. როგორც ქრისტიან ხალხს შეჰფერის, პირველად უფლის სადიდებელს იტყოდნენ, შესთხოვდნენ მას მიცვალებულის სულის და, საერთოდ, მიცვალებულთა სულების მფარველობას. შემდეგ მიცვალებულის შესანდობარს ამბობდნენ. ძველად საქართველოში ამ შესანდობარზე სასმისის ბოლომდე დაცლა მიუღებელი იყო და დიდ სირცხვილად ითვლებოდა. იგონებდნენ ოჯახიდან წასულებს, წინაპრებს, გვარიდან ვინც იყო წასული, ვინც მექელებეთა ხელიდან შენდობას მოელოდა. ბოლოს ახალგარდაცვლილის ოჯახის წევრებს ადღეგრძელებდნენ. არ დაივიწყებდნენ მათაც, ვინც მიცვალებული გააპატიოსნა და საფლავი გაუჭრა. ქართველებმა არ იცოდნენ ქელების სუფრასთან დიდხანს ჯდომა. სამგლოვიარო სუფრის წევრები მალევე იშლებოდნენ. სირცხვილი იყო ვინმე ქელებიდან მთვრალი გასულიყო. ა. წულაძის ცნობით გურიაში მიცვალებულის დამარხვის დღეს ტრაპეზი (პურის ჭამა) ქორწილს არ ჩამოუვარდებოდა. ყველა შესანდობარს გალობა მოჰყვებოდა. მრავალჯამიერის მაგიერ „საუკუნოთ იყოს ხსენება მისი!..“ სამჯერ გალობით იტყოდნენ.

გარკვეული ეტიკეტი გააჩნდა ყოველდღიურ ტრაპეზსაც. რადგან ყოველდღიური ტრაპეზისათვის ქართველ ხალხს ოთხი ტერმინი – საუზმე, სადილი, სამხარი, ვახშამი – ჰქონდა, სავარაუდოა, რომ ყო-

ველდლიური სუფრა ოთხჯერადი იყო. სუფრასთან, პირველ რიგში, ოჯახის უფროსი მამაკაცი ჯდებოდა, შემდეგ კი – დანარჩენები უფროს-უმცროსობის ეტიკეტის დაცვით. საუზმეზე აუცილებლად მიირთმევდნენ არაყს (3 ჭიქას). საუზმის სუფრიდან, როდესაც აიშლებოდნენ, ოჯახის უფროსი მამაკაცი სუფრაზე ტოვებდა თავის ნაჭამ პურის ნატეხს, რომელსაც ქართლში, კახეთში და სამხრეთ საქართველოში „ხელთნაყოლი“ ეწოდებოდა. „ხელთნაყოლი“ დიასახლისის უნდა შეენახა და ოჯახის უფროსი მამაკაცისათვის სადილობისას მიერთმია. საუზმის დროს თუ არაყს მიირთმევდნენ, სამხრისას უმთავრესად ღვინოს სვამდნენ, მაგრამ არა დიდი, არამედ პატარა ჭიქებით. პირველი სადღეგრძელო დღის მადლის შეწევნის იყო, მეორე – მუშაკაცისა და ალალი მარჯვენის, ოჯახის ბარაქიანობის, ბოლოს კი აუცილებლად ყოვლადწმინდა ღვთისმშობელს ახსენებდნენ. ვახშობისას თავს უფლებას აძლევდნენ უფრო მეტი ღვინო შეესვათ და, შესაბამისად, სადღეგრძელოებიც ეთქვათ. ამ დროს ქვეყნის კეთილდღეობისა და მშვიდობის სადღეგრძელოს აუცილებლად იტყოდნენ. ამთავრებდნენ სამება-ერთარსება ყველანაშინდის ხსენებით.

საქორწილო სუფრაზე ნეფის მაყრებს და დედოფლის მაყრებს სხვადასხვა მხარეზე სვამდნენ. ამ შემთხვევაშიც ქალები და მამაკაცები ცალ-ცალკე ისხდნენ. ქალებიც მამაკაცებივით, უფროს-უმცროსობის მიხედვით იკავებდნენ ადგილს. ქალისა და მამაკაცის სუფრაზე ცალ-ცალკე დასხდომა ტრადიციული იყო. „შუშანიკის წამებიდან“ (V ს.) ვიცით, რომ მამაკაცები და დედაკაცები პურს ცალ-ცალკე ჭამდნენ. ვახტანგ ბატონიშვილი წერს, რომ „უცხო კაცთა და ქალთა პირდაპირ სხდომა არ იყო რიგი“-ო.

წარსულში მიუღებელი იყო იარაღით სუფრასთან ჯდომა. ეს ნესი XX საუკუნის დასაწყისამდე მოქმედებდა. იარაღის შესხნის შესახებ შესხენება თამადის მოვალეობაში შედიოდა და პირველ მაგალითს თვითონვე იძლეოდა. სტუმრის იარაღს ოჯახის უფროსი მამაკაცი საიმედოდ ინახავდა ნადიმის დასასრულამდე. იარაღის შესხნა ქართველი ხალხის სტუმართ-მასპინძლობის უძველესი ტრადიციიდან მომდინარეობს.

საქორწილო ნადიმს თუ მღვდელი ესწრებოდა, მაშინ აუცილებლად მას აკისრებდნენ თამადის მოვალეობის შესრულებას. საქარ-

თველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეთაგან, თამადის ინსტიტუტი საქორწინო სუფრაზე მხოლოდ ფშავსა და ხევსურეთში არაა დადასტურებული. თამადას აუცილებლად პირველი სასმისით ღმერთი უნდა ეხსენებინა. ის სასოებით წარმოსთქვამდა: დიდება ღმერთსა, ღმერთო, დიდება შენ, ღმერთმა ყველას გაუმარჯოს. საქართველოს ზოგიერთ მხარეში, მაგალითად, გურიაში, თამადის მიერ წარმოთქმული პირველი სადღეგრძელო ასე ჟღერდა: „ღმერთს დიდება, ჩვენ მშვიდობა“. საქართველოს ყველა კუთხეში სუფრის მენიუ სულ რამდენიმე თავ კერძს შეიცავდა. ქორწილის შემდეგ ზედმეტი პროდუქტი არ რჩებოდა. ყოველი სახის საჭმელი ეკონომიურად და ზომიერად იყო განაწილებული. ქორწილში სასმელის მიღება ნებაყოფლობითი იყო. ქართული საქორწინო სუფრის აუცილებელი თანმხლები იყო მხიარულება და გართობა, ცეკვა და სიმღერა, რომლებსაც სადღეგრძელოებს შორის ასრულებდნენ. განსაკუთრებით დიდი ადგილი ეკავა „სუფრულებს“. წარსულში ქორწილის სუფრაზე სიმთვრალე სირცხვილი იყო.

სტუმართმოყვარეობის ტრადიციები

ქართველების შესახებ დაწერილ ყველა ნაშრომსა თუ ნარკვევში ყოველთვის განსაკუთრებით აღნიშნავენ სტუმართმოყვარეობის დიდი ტრადიციების შესახებ. შეიძლება ითქვას, რომ სტუმრის მიღების პატივისცემის საკითხში ქართველ ხალხს ზომიერება ერთგვარად დარღვეულიც კი ჰქონდა. ქართველი არაფერს იშურებს სტუმრისათვის. ღარიბი კაციც კი ამ თვალსაზრისით თავს არ შეირცხვენს. სტუმარი ღვთის გამოგზავნილად და ხელშეუხლებლად ითვლებოდა. გზად მიმავალ კაცს წყალი რომ მოეთხოვა, მას აუცილებლად ღვინოსა და საჭმელს მიართმევდნენ. საქართველოს ყველა მხარეში სტუმარი ფრიად საპატივცემულო ადამიანი იყო, მაგრამ განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ მთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებისა და დასავლეთ საქართველოს შესახებ. ჟან შარდენი, რომელიც გონიოდან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს გზით ახალციხეში და შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოვიდა, ჭოროხისა და მტკვრის ზემო წელში მცხოვრები ქართველების შესა-

ხებ შემდეგს წერდა: „ჩვენ უხეად გვაძლევდნენ ქათმებს, კეერცხს, ბოსტნეულს; ღვინო, პური და ხილი ბლომად გვექონდა, რადგან თითოეულ მოსახლეს თავის წილად დიდი დოქით ღვინო, ერთი კალათა ხილი და ერთი კალათა პური მოჰქონდა. ჩემგან ფულს არ იღებდნენ და ჩემი მეგზურიც არ მაძლევდა ნებას მადლობა რაიმე საჩუქრით გამომეხატა“. საქართველოს თითქმის ყველა მხარეში საცხოვრებელ სახლში ქართველებს აუცილებლად ცალკე ოთახი ჰქონდათ, რომელსაც სასტუმრო ოთახს უწოდებდნენ. სვანეთში ყველა სახლს ე.წ. გუბანდი (ანუ „სასტუმრო სახლი“) ჰქონია მიდგმული. რაჭაში ძველად, მთელ გვარს ერთი საერთო სასტუმრო ჰქონია. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში კი სასოფლო სასტუმროების შენების ტრადიცია არსებობდა. აჭარაში ყველა სოფლის შესასვლელთან აუცილებლად იდგა დაბალი მხარნახევარი სიმაღლის ჯარგვალი – სოფლის სასტუმრო, უსასყიდლო. სოფელში უცხო სტუმარს ყველგან გაუწევდნენ მასპინძლობას და ღამესაც ყველგან გაათევინებდნენ. სტუმარმასპინძლობის ტრადიციის მიხედვით, სტუმრობის ვადა არ იყო რეგლამენტირებული. ქართველ ხალხს სტუმრის მიღება-გამასპინძლების გარკვეული წესები ჰქონდა შემუშავებული. სტუმრის შესაქცევად იცოდნენ მეზობლების, მომლხენების, ენაწყლიანი მოსაუბრეების მონევა. ამავე დროს, როდესაც მოულოდნელი სტუმარი გამოჩნდებოდა, მეზობლებმა სხვადასხვა სასმელ-საჭმლის მიწოდება იცოდნენ. ისტორიულად საქართველოს სახელმწიფო კარზეც სტუმარმასპინძლობის დიდი და განსაკუთრებული ტრადიცია არსებობდა. აქ შეიძლება გავიხსენოთ სამეფო კარზე მესტუმრეთუხუცესისა და მესტუმრის თანამდებობანი და აქედან მიღებული ქართული გვარსახელი – მესტუმრიშვილი (მესტუმრე).

ქრისტიანობამდელი რწმენა-წარმოდგენები

ზემოთ აღინიშნა, რომ ქართველები მართლმადიდებელი ქრისტიანები არიან. ქართველთა შორის გვხვდებიან მაჰმადიანები, კათოლიკეები, იყვნენ გრიგორიანელი ქართველები (მონოფიზიტები). მიუხედავად ამისა, საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში მეტნაკლებად შემორჩა ქრისტიანობამდელი რწმენა-წარმოდგენებიც.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელები მხოლოდ ფორმალურად იყვნენ ქრისტიანები. მათი რელიგია ქრისტიანობისა და ქრისტიანობამდელი წარმართული რელიგიის ნაჯვარი იყო. ქართველ მთიელთა სინკრეტული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები საშუალებას გვაძლევს გავარკვიოთ როგორი რელიგიის მიმდევრები იყვნენ ქართველები, მანამ, სანამ ქრისტიანობას მიიღებდნენ. საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებამდე არსებულ ღვთაებათა რიგი ერთგვარ უფროს-უმცროსობაზე იყო აგებული. ქართველთა წინაქრისტიანულ პანთეონს შეადგენდნენ ციური სხეულები (ან მათი განმასახიერებელი ღვთაებები): მზე, მთვარე, ხუთი ვარსკვლავი. ქართული საისტორიო ტრადიციის მიხედვით აზოს გაციისა და გაიმის კულტები შემოუღია და მათი კერპები აღუმართავს. ქართლის სახელმწიფოს დამაარსებელმა ფარნავაზმა სხვა მნიშვნელოვან ღონისძიებებთან ერთად (მაგალითად, ანბანის შექმნა) რელიგიური რეფორმებიც ჩაატარა და სახელმწიფო რელიგიად უცხო არმაზის კულტი გამოაცხადა. მან ამ ღვთაების კერპი არმაზის მთაზე აღმართა. არმაზის კულტის შემოღებას არავითარი კონფლიქტი არ მოჰყოლია ადრე არსებულ რელიგიასთან. სხვადასხვა თემის ქართველებმა იგი უმტკივნეულოდ მიიღეს. ეს საუკეთესო და ბრძნული გადანეშეტილება იყო, რადგან რომელიმე ქართული თემის ღვთაების მთავარ ღვთაებად გამოცხადება ამ თემთა და მხარეთა შორის თანაბრობის პრინციპს არღვევდა. არმაზის ღვთაების მთავარ ღვთაებად გამოცხადებით, გაციისა და გაიმზე ქართველებს უარი არ უთქვამთ. პირიქით, ისინი მის გვერდით განალაგეს. მეორე მეფეს საურმაგს აინინასი და დანიანს კერპები აღუმართავს, ხოლო ფარანჯომს ზადენის კულტი შემოუღია. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, არმაზი და ზადენი ქართლის დიდი ღმერთები („სოფლის მპყრობელი, მზის მომფენელი, წვიმის მომცემი და ქვეყნის ნაყოფთა გამომზრდელი“), ნაყოფიერების ღვთაებები იყვნენ. რაც შეეხება გაცსა და გაიმს, ისინი „დაფარულის გამომძიებლებად“ ითვლებოდნენ და უფრო მეტად სოციალური ფუნქციები ჰქონდათ დაკისრებული. როგორც არმაზი, ისე სხვა კერპები ქრისტიანობამ გაანადგურა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანადაა შენიშნული, რომ ქრისტიანობამ მხოლოდ სახე უცვალა წარმართულ კულტებს, რომ ქრისტიანული წმინდანები ძველ ქართულ წარმართულ ღვთაებებს ჩაენაცვლენ. მიაჩნიათ, რომ წმინდა გიორგიმ მთვარის კულტის ადგილი დაიჭირა. ძველი ქართველები თაყვანს სცემდნენ კორომებს, ხეებს, ქვებს, მთის მწვერვალებს. დღესაც კი საქართველოს ამა თუ იმ სოფელში მრავლად შეგვხვდება წმინდა ხეები, რომლებიც ხანდახან ქრისტიანულ წმინდანთა სახელებსაც კი ატარებენ და ისინი მორთული არიან საკადრისებით (ჭრელი, სხვადასხვა ფერის ნაჭრებით).

ძველი ქართული წარმართული სალოცავები მაღალი მთის წვერზე იყო დაარსებული. შემორჩენილია ძველი საკულტო ნაგებობები, რომლებსაც ხალხი ხატების, ჯვრების სახელებით მოიხსენიებს. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ზეციურ არსებათა ამქვეყნიურ საბრძანისს ჯვარი ან ხატი ეწოდებოდა. იმავე სახელებით მოიხსენიებიან თვით ზეციური არსებანი. გამოკვლეულია, რომ შემდეგ საფეხურზე ზეციური არსებანი – ჯვარ-ხატები ასტრალურ ღვთაებად გარდაიქმნენ (ვარსკვლავებს განასახიერებდნენ), გაუჩნდათ უზენაესი ტრიადა (მორიგე ღმერთი, მზექალი, კვირია), რომლის მორჩილების ქვეშაც აღმოჩნდნენ. ეს დამორჩილებული ასტრალური ღვთაებები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ღვთისშვილებად მოიხსენიებიან. თავის მხრივ ღვთისშვილებს ემორჩილებოდნენ არქაული დროიდან მომდინარე რელიგიური პერსონაჟები (მწევარნი, ლაშქარნი, დობილნი). ეს პერსონაჟები სულეზად კი არიან მიჩნეული, მაგრამ არ განდიდებულან იმ დონემდე, რომ ზეციურ არსებებად გარდაქმნილიყვნენ. ადამიანები, როდესაც შორ მანძილზე მოგზაურობდნენ, მწევრებს მოუწოდებდნენ დახმარებისათვის. მათვე შესთხოვდნენ დახმარებას სანადიროდ და საბრძოლველად წასვლისას. მთიელთა წარმოდგენით მწევრები დაუყოვნებლივ ეხმარებოდნენ გამოძახებას და უბედურებაში ჩავარდნილ ადამიანებს ეხმარებოდნენ. ჯვარი და ხატი ნიშნავდა როგორც ამა თუ იმ თემის მფარველ და ბატონ-პატრონ ღვთისშვილებს, ისე ამ ღვთისშვილის მიწიერ საბრძანისს. სხვათა შორის, ფშაველთა ძირითადი სალოცავის, მთავარი ღვთაების ნიში ზემო თიანეთის სოფელ ტუმუ-

რეზიში ქვისაგან გამოთლილი კაცის სახით იყო წარმოდგენილი, რომელსაც ლამას სახელით იხსენიებდნენ.

მთიელთა ჯვარ-ხატებთან წმინდა ხეებიც იდგა. მაგალითად, ფშავის ლაშარის ჯვარისკარს უზარმაზარი იფნის ხეები ამშვენებს, რომლებიც ე.წ. საკადრისებით – თეთრი ჩითის თავსაფრებით, ვინრო და გრძელი ნაჭრებით არის დამშვენებული. ზედ მიბმული აქვს ზანზალაკები და ირმის რქები. ლაშარის ჯვრის ყმანი მისი საბრძანისის კარზე მირეკავდნენ სამსხვერპლო ბატკნებს, ცხვრებს (ჭედლებს) და კურატებს.

ხევისბერი ლაშარის ჯვარს მსხვერპლად შესწირავდა თუ არა ცხოველებს, კისერზე შებმულ საგნებს ჩამოხსნიდა და იქვე ხეზე ჩამოკიდებდა. ირმისა და ჯიხვის შეწირვა მონადირის მოვალეობას შეადგენდა. რელიგიური დღესასწაულის რიტუალის აუცილებელი ატრიბუტი იყო დროშა, რომელიც ყველა სალოცავს ჰქონდა. ყველა ჯვარს (ხატს) ცალკე მედროშე-ხევისბერი ჰყავდა. დროშების გამოტანისას ხალხი ფერხისას გააბამდა ხოლმე. სარიტუალო დროშასთან შეხება არავის შეეძლო, ხევისბერის გარდა. დროშა იყო არა მხოლოდ ღვთაების სიმბოლო, არამედ მისი განსახიერებაც. ლაშარის ჯვრის გაღვინის შიგნით ეკლესიის ნანგრევებია. ნაეკლესიარები მთაში სხვაგანაც ბევრია, მაგრამ ხალხი იქ არ ლოცულობდა. როგორც ჩანს, მთაში ეკლესიები ცენტრალური ხელისუფლების მიერ საქართველოს ძლიერების ხანაში (XI-XII სს-ში) იგებოდა, მაგრამ ქრისტიანული სალოცავები ხალხის ყურადღების ღირსად ვერ იქცა, რადგან ისევ წარმართულ სალოცავებში აგრძელებდნენ ლოცვას. ქრისტიანული ეკლესიები დროთა განმავლობაში უყურადღებობის გამო დაინგრა. დღესაც წინაფშავის სოფელ თვალიეში შესანიშნავი ბაზილიკა დგას, სადაც, თავის დროზე, ხარჭაშნელი ეპისკოპოსი იჯდა. დღეს ამ სოფელში ძირითადად ხევსურული სალოცავის „ხმალას“ ხატის ყმანი ცხოვრობენ, რომლებიც სისაურების და ძირად სისაურთა ძირითადი სალოცავია. ამ სოფელში მთიდან ოდესღაც გადმოსახლებულებს „ხმალას“ ხატის ნიში გადმოუტანიათ. ისინი ისევ ხმალს ლოცულობდნენ. თვალიეის ეკლესია კი მათ ყურადღებას არ იქცევდა.

მიუხედავად იმისა, რომ სვანეთში ქრისტიანობა ღრმად იყო შესული (აქ დიდი რაოდენობით გარემო პირობებთან შეხამებული კომ-

ნია ეკლესიები არსებობდა), აქაც ჰქონიათ სხვადასხვა სარიტუალო დროშები; ისინი ცალკეულ თემებს ეკუთვნოდა. ერთ-ერთი მათგანი ცნობილია „ლეშის“ სახელწოდებით, რომელიც მესტიის საზოგადოების (ტერიტორიული თემის) სეტის წმინდა გიორგის ეკლესიაში ინახებოდა. დროშა შალის ქსოვილისაგანაა შეკერილი და მას ზომორფული ფორმა აქვს. XIV ს-ში დროშა „ლეში“ ბედნიერი სვანეთის ხეობის უზუცესების განკარგულებაში იმყოფებოდა. სხვა სვანური დროშებისაგან განსხვავებით, ის მთელი ზემო სვანეთის სინმინდელ ითვლებოდა. გადმოცემით, სვანებს ის ქალღმერთმა (ლეთისმშობელმა) ლამარიამ გადასცა, რომელიც დედამინის, მინის და ნაყოფიერების მფარველი იყო. სხვა გადმოცემით, ის თამარ მეფეს შეუკერავს და სეტის წმინდა გიორგისათვის მიუძღვნია. „ლეში“ სინამდვილეში მგლის გამოსახულებას წარმოადგენდა.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა ყოფაში ბოლო დრომდე შემორჩენილი იყო ქადაგობის ინსტიტუტი. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვით „...წარმოდგების კაცი უცებ და ვითარცა ხელმწილი და ღალატებს მრავალსა მაგიერ წმინდისა გიორგისა, და რასა იგი იტყვის, სთნავთ და ჯერ იჩენენ უმეტეს ჭეშმარიტებისასა“. ღვთაების მიერ ქადაგის დამიზნება-დაჭერა ხდებოდა. ხშირად ქადაგობა მემკვიდრეობითაც მოუდიოდათ. სცოდნიათ დღეობის დროს ქადაგის სალოცავად დასმა, რაც მთელი საზოგადოებისათვის მოსალოდნელ ამბავთა წინასწარმეტყველებას ისახავდა მიზნად. ხევსურეთის მასშტაბით ასეთი გუდანის ჯვარი იყო, რომლის ქადაგის ნაქადაგარს მთელ ხევსურეთში კითხულობდნენ და ანგარიშს უწევდნენ. გუდანში დასმული ქადაგი მთელი ხევსურეთისათვის მოსალოდნელ ამბავთა შესახებ ქადაგებდა, სხვა ჯვრების და მათი ყმების მოსალოდნელ ამბებს იუწყებოდა. არადღეობის დროს ქადაგის დასმა ხდებოდა ლაშქრობის, რჯულის საქმეებისა და საჯვარო საკითხების მოგვარების მიზნით (ქადაგის საგანგებოდ დასმა სამეგრელოშიც სცოდნიათ. სოფ. სუჯუნაში წმინდა გიორგის დღესასწაულის დროს ერთ წმინდა კაცთაგანს ეკლესიაში ჩაეკეტავდნენ, დილით გამოიყვანდნენ, შეაყენებდნენ ამაღლებულ ადგილას, საიდანაც იგი შეკრებილ ხალხს მთელი წლის მანძილზე მოსალოდნელ ამბავთა შესახებ უწინასწარმეტყველებდა). რელიგიის სფეროდან ქადაგის მოვალეობას

შეადგენდა: ჯვრის მსახურთა დაყენება (დასტური, მეგანძური), დღეობის დავიწყებული წესების აღდგენა, ჯვრის ქონებრივი მდგომარეობის განმტკიცება, საკულტო ნაგებობების შენების თაოსნობა და სხვ. ხოლო სოციალური მნიშვნელობის მქონე საკითხების გადწყვეტისას იგი გვევლინება საღაშქროდ წასვლის ერთ-ერთ მთავარ ორგანიზატორად და გადამწყვეტ პირად, ჭრა-ჭრილობისა და თავ-მეთავეობის საქმის მომწესრიგებლად, რჯულის წესების ჩამოყალიბებისა და დადგენის მონაწილედ.

ქართველ ხალხში შემორჩენილი იყო აგრარული წეს-ჩვეულებები და რწმენა-წარმოდგენები: სამინათმოქმედო დღესასწაულები, მინათმოქმედებისა და მსხვილფეხა რქოსანი საქონელის ღვთაებამფარველების თაყვანისცემა, რელიგიურ-მაგიური წესები, რომელსაც გვალვის დროს ასრულებდნენ.

ქართული ხალხური კალენდარული დღესასწაულებიდან აღსანიშნავია ბარბალობა. ბარბალობა დასავლურ ქართულ ტრადიციაში დღესასწაულების დასაწყისად არის მიჩნეული. მთელ საქართველოში ბარბალობა უქმე დღე იყო. სვანეთში ეს დღე საქონლის, კერძოდ კი ძროხის და წველადობის მომატებისათვის იყო განკუთვნილი, რაჭასა და ლეჩხუმში კი საქონლის, ქათმის და ადამიანის ჯანმრთელობისათვის, ასევე ნათესების სიუხვისათვის. შობა დატვირთული იყო მრავალფეროვანი მაგიური ხასიათის წეს-ჩვეულებებით, რომლებიც ძირითადად მიმართული იყო ნაყოფიერების გასაზრდელად, ჯანმრთელობის განსამტკიცებლად, ავი სულების დასაძლევად. შობისათვის დამახასიათებელი იყო: კერაში კარგი ცეცხლის ანთება, კორკოტის მოხარშვა, ლოცვა და რიტუალური ტრაპეზი, ღორის დაკვლა, ალილოზე სიარული. დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული დღესასწაული იყო ბოსლობა. ამ დროს კერვა-ქსოვა არ შეიძლებოდა. უფროსი ქალები მარხულობდნენ საღამომდე – საქონლის სახადის საწინააღმდეგოდ – ხარებს კისრები არ გაუფუჭდესო. რაჭაში ძველად კლავდნენ საბოსლობიო გოჭს, გამოაცხობდნენ ლობიანებს. ერთი ლობიანის ჯვარსახიან განატეხზე ანთებულ სანთელს ჩაასობდნენ; ზედ დადებდნენ გოჭის ბეჭსა და ჭიქა ღვინოს. ყველაფერ ამას გობზე ათავსებდნენ. ოჯახის უფროსი ამ გობს წაიღებდა ბოსელში, თავზე შემოავლებდა საქონელს და შეულოცავ-

და. ლეჩხუმშიც ბოსლობა ხარებისათვის იყო განკუთვნილი. ამ მხარეში შემდეგი ორგინალური წესი არსებობდა: დიასახლისის კერიასთან ლოცვის დროს მასთან მივიდოდა ქმარი და ეტყოდა: „ბოსლა-კოტრა მომეკოტრა“. ამ ქალს მოიკოტრებდა ზურგზე და კერიის გარშემო სამჯერ შემოივლიდა. ბოსლა-კოტრას დროს სახლში არავინ არ უნდა ყოფილიყო. ყველიერის კვირის ყველაზე დიდი დღესასწაული იყო ყეენობა. ყეენობა ქართული ხალხური თეატრის ერთ-ერთი სახეობა – მასობრივი სანახაობა იყო. მისი საწყისები სამინათმოქმედო, განაყოფიერების კულტის მისტიკურულ წარმოდგენებშია. შემდეგ ყეენობამ რელიგიური შინაარსი ჩამოიცილა და ხალხურ სანახაობად იქცა, რომელიც გამოხატავდა ქართველი ხალხის ბრძოლას დამპყრობლების წინააღმდეგ. XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან ყეენობა ცარიზმის წინააღმდეგ მიმართულ სანახაობად იქცა. შეიცვალა ყეენის მოკაზმვის, ყეენის ჯარის შემოსევის, ქალაქისა და სოფლის დარბევის, სასამართლოს, ქართველთა სარდლისა და ყეენს შორის ბრძოლის, დამარცხებული ყეენის მდინარეში გადაგდების სცენები. ქალაქში ყეენობას ხელოსნები მართავდნენ, სოფლად – გლეხები. ყეენობაში მათ სოციალური ბრძოლის მოტივები შეჰქონდათ. ყეენობის ტრადიციული მომქმედი პირები არიან: ყეენი (მეფე), დედოფალი, ვეზირი, მოსამართლე, ხუმარა („მოენე“), მტრის ჯარისკაცები, ქართველთა მეთაური სარდალი, განმათავისუფლებელი ბრძოლის მონაწილენი. ქართლის ზოგიერთ სოფელში ქალების და კაცების ყეენები ცალ-ცალკე ჰყავდათ. ხალხის რწმენით, ქალების გამართული ყეენობა უკეთესი იყო, ამ წელს უფრო კარგი მოსავალი მოდისო. ამ დროს გვალვის საწინააღმდეგოდ გუთნით წყალსაც ხნავდნენ. ყველიერის ერთ-ერთი დამახასიათებელი და სასურველი გასართობი საქანელაზე ქანაობა იყო. ქართლში, ქალები პირველად რომ დასხდებოდნენ საქანელაზე კალთაში დიდ ქვას ჩაიდებდნენ, ბევრი ერბო გვექნებაო. ყველიერის დროს, ადრე გაზაფხულზე იმართებოდა ბერიკაობაც. გარდა ბერიკისა, ბერიკაობის მომქმედი პერსონაჟები იყვნენ: ნეფე, დედოფალი, პატარძალი, ხბო, ტახი, ლორი, ცხვარი, კურდღელი, ტურა, ირემი, არაბი, ლეკი, თათარი. აღმოსავლეთ საქართველოში ბერიკების კარდაკარ სიარულის დროს, დღესასწაულის ერთ-ერთი აუცილებელი რიტუალი იყო კეკელას

(დედოფლის) ნაქცევა და მისდამი ეროტიკული სურვილის გამჟღავნება. დღესასწაულის დროს ყველა რიტუალი სიმღერისა და მუსიკალური ინსტრუმენტების თანხლებით მიმდინარეობდა. ბერიკის ამაღლა შეკრებილი სანოვაგით ბოლოს ლხინს ეძლეოდა. ბერიკაობა იყო ქართული ხალხური იმპროვიზებული ნიღბების თეატრი. ტერმინი „ბერიკაობა“ განაყოფიერებისა და შვილიერების კულტის სადიდებელ სანახაობას აღნიშნავს და ნაწარმოებია საერთო ქართველური ძირიდან „ბერ“ (შვილი). ბერიკული წარმოდგენები საუკუნეთა მანძილზე იცვლებოდა, ახალი შინაარსით მდიდრდებოდა და თაობიდან თაობას გადაეცემოდა. ჩვენამდე მოღწეული ბერიკაობის სიუჟეტების უმეტესობა კომიკურია და ძირითადად შექმნილია საყოფაცხოვრებო თემაზე. ბერიკაობა სამგვარი წყობის იყო: კარდაკარ სიარული, მოედანზე სათამაშო და სადარბაზო.

ფრიად საგუსლიყურთა ქვემო სევანეთში შემორჩენილი ნაყოფიერებასთან და ბუნების აღორძინებასთან დაკავშირებული ნაყოფიერების ღვთაება, რომელსაც ადრეკილაი ერქვა. ეს იყო კვირიასადმი მიძღვნილი ადრე საგაზაფხულო ციკლში შემავალი რიტუალი; მასში წარმოდგენილი რელიგიურ-მითიური პრინციპები სქესთა ურთიერთობის სახით იყო წარმოდგენილი. მამაკაცთა ორი ჯგუფი მღეროდა სიმღერას, რომლის ტექსტი ასე იწყებოდა: „ოი, ადრეკილა წაგვივიდა და მოგვივიდა, გირტყამთ ჯოხს...“ და ა.შ. სიმღერის ყოველ ფრაზას მორიგეობით ასრულებდა თითოეული მხარე სვანურად და ქართულად. სიმღერის მუსიკალური ზომაა 4/4. სიმღერის დამთავრების შემდეგ გუნდები „ბრძოლას“ იწყებდნენ. მეფერხულები ერთმანეთს სტაცებდნენ ქუდს, ხმაღს, ქამარს და სხვ. შეიძლება კაციც „დაეტყვევებინათ“. ადრეკილაი განეკუთვნება ნაყოფიერებასთან დაკავშირებულ წარმოდგენებს, რომელთა შესატყვის რიტუალებში ხშირად ნატურალისტურად იყო ასახული სექსუალური მომენტი. ასეთი წარმოდგენები ფართოდ იყო გავრცელებული უძველეს სამინათმოქმედო კულტურის მქონე ხალხებში, მათ შორის, ქართველთა წინაპრებში. ადრეკილაის უნოდებდნენ აგრეთვე რიტუალურ აქსესუარებს, რომელიც ხისგან გამოთლილი ფალოსის გამოსახულება იყო. მას კვირიობის დღესასწაულის დროს ხელზე ჰკიდებდნენ მონაწილე პერსონაჟებს (უმთავრესად მამაკაცებს). მისი პარალელია კა-

ხური „კონკილა“, ზემო სვანური „საქმისა“, ჯავახური „თულო“, ქართლური „კანჭი“. საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული ფალოსის კულტი, რომელიც ბუნების აღორძინებასთან, სიცოცხლის განახლებასთან იყო დაკავშირებული. ის საკრალურ მნიშვნელობას ანიჭებდა ნაყოფიერების მამრობით ძალებს. საქართველოს ტერიტორიაზე ცნობილია ქვის არაერთი სვეტებიანი გამოსახულება ფალოსისა, რომელიც უძველესი დროიდან კულტმსახურების ობიექტი უნდა ყოფილიყო. მთელი რიგი რიტუალები და ადრე საგაზაფხულო დღესასწაულები (ბერიკაობა, მურყვამობა) სექსუალური ნიშნით იყო აღბეჭდილი და პირველყოფილი უშუალოებით სრულდებოდა, სადაც განსაკუთრებული აქცენტები სწორედ ფალოსის საკრალურ მნიშვნელობაზე მოდიოდა.

ქართველ ხალხს დარ-ავდრისათვის განკუთვნილი რიტუალებიც ჰქონდა. გვალვისა და უამინდობის სანიშნააღმდეგო წეს-ჩვეულებები ლაგდება გარკვეული პრინციპით, სადაც ცალ-ცალკე ჯგუფებად გამოიყოფა: მარტივი, ფრაგმენტული მაგიური მოქმედებანი (ქვების გადაბრუნება, ბაყაყის გასრესა, საფლავიდან მიცვალებულის ძვლების ამოღება, გამურული ჭურჭლის გამოტანა, წმ. „ტბების შებილწვა“ და სხვ.); ამინდის შეცვლის რიტუალები, რომელთაც მართავდნენ გარკვეული ღვთაების სახელზე საჭიროების შემთხვევაში (ლაზარობა, გონჯაობა, დიდებაზე სიარული და სხვ) და რომლებიც შემდეგნაირად სრულდებოდა: ძლიერი გვალვის ან წვიმების დროს ქალები ამზადებდნენ თიხის თოჯინას, დაატარებდნენ სოფელ-სოფელ და მღეროდნენ ლაზარეს საგალობელს: „ახ ლაზარე ლაზარე, თავი გააზანზარე... აღარ გვინდა ტალახი, ახლა მოგვეგორახი“. დამხვდურები ჩამომვლელებს წყალს გადაასხამდნენ ან ნაცარს მიაყრიდნენ იმის მიხედვით, თუ როგორი ამინდის გამოთხოვა უნდოდათ. თოჯინას, ზოგჯერ კი პროცესიის წინამძღოლს ნუნავდნენ და წყალში აგდებდნენ. სრულდებოდა „წყლის მოხვნის“ ნესიც: ქალები, გაებმებოდნენ უღელში და იწყებდნენ გუთნის ტარებას მდინარეში, ისე რომ გუთანიც და თვითონაც დასველებულიყვნენ. წვიმის გამოწვევის მიზნით, სრულდებოდა აგრეთვე ხატის გაბანვის წესი, საეკლესიო კალენდარული დღესასწაულები, რომლებიც ძირითადად წმ. ელიას სახელზე იმართებოდა.

დიდი დღესასწაული იყო ახალი წელი. დასავლეთ საქართველოში ახალ წელს აკეთებდნენ ჩიჩილაკს. ის იყო ხის ფორმის რიტუალური საგანი: მზადდებოდა საახალწლოდ მიკვლევა-მოლოცვისათვის. ჩიჩილაკს ამზადებდნენ თხილის მსხვილი ჯოხისაგან. აჭრილ ბურბუშელას ჩიჩილაკი ან „ბასილას“ წვერი ერქვა. ზედა წვერს ჯვარედინად ჩაჩეხავდნენ და შიგ ჯვარის სახით ჩასვამდნენ წვერნამახულ ჯოხებს, რომელთა ბოლოებში ჩამოაცვამდნენ ორ ბროწეულს ან ვაშლს, ორ სფერულ კვერს, ე.წ. „ყვინჩილებს“. იმერეთში სცოდნიათ ჩიჩილაკის ენდროთი შეფერადება. ზემოდან იცოდნენ კალპის ან გვერგვის დადგმა. ჩიჩილაკის და სხვა რიტუალური ხეების თაყვანისცემა სათავეს იღებს სიცოცხლის ხესა და ნაყოფიერებასთან დაკავშირებული იდეებიდან. ნახევრად წარმართული ღვთაება იყო „ბასილა“, რომელშიც შერწყმული იყო ქრისტიანული ეკლესიის მოღვაწის ბასილი დიდისა და „დიდ ღმერთად“ წოდებული ქართული წარმართული ღვთაების კულტი. ბასილას და კაცბასილას უწოდებდნენ კაცის სახის საახალწლო კვერს, რომელსაც დიდ ღმერთს უძღვნიდნენ. მას ახალ წელს წყალსაც ასხურებდნენ და წყალკურთხევა დღეს მდინარეში ასველებდნენ. ზოგჯერ ბასილა გამოსახული იყო მრგვალი კვერის ზედაპირზე, ამიტომ მას კვერბასილაც ეწოდებოდა. ქართველებს ნადირთ ღვთაებებიც ჰყოლიათ. სვანეთში ნადირობის ქალღმერთს დალი ერქვა. ხალხის წარმოდგენით მას ოქროს თმები ჰქონია. მეგრელთა რწმენით, ნადირობის მფარველი იყო ჟინი ანთარი. სამეგრელოში ნადირთა და ფრინველთა მფარველად მესეფეებიც გვევლინებიან, რომლებიც ზღვაში ცხოვრობდნენ. ისინი ზღვიდან ამოდიოდნენ. შეეძლოთ ტაროსის ცვალებადობა, ნადირობაში ხელის მომართვა ან შეშლა. მეთევზეების მფარველი ღვთაება ყოფილა ლარსა.

ხალხური მკურნალობის ტრადიციები

ქართველმა ხალხმა საუკუნეების მანძილზე ხალხური მკურნალობის მეთოდები შეიმუშავა. ჯერ კიდევ V ს-ის მწერლობის ძეგლში („მუშანიკის წამება“) საუბარია გარეგანი სამკურნალო საშუალებების („სალბუნი“) და შინაგანი სამკურნალო საშუალებების („წამალი“) შესახებ. სამეფო კარზე „ხელოვანი მკურნალები“ საქმიანობ-

დნენ. შუა საუკუნეების საქართველოში განსაკუთრებით განვითარდა ქართული ოფიციალური მედიცინა, რასაც სამედიცინო ხელნაწერი წიგნების შექმნაც ადასტურებს. ქართული ხალხური სამედიცინო კულტურა ორ თვისობრივად განსხვავებულ სამედიცინო სისტემას – ნატურმედიცინასა და მაგიურ-რელიგიურ მედიცინას აერთიანებდა. ჰიპერტონიული დაავადების დროს საქართველოში იცოდნენ სისხლის გამოშვებით მკურნალობა. იცოდნენ ყვავილის აცრა. ჩვენში ყვავილის აცრა სახელმწიფო ღონისძიება ყოფილა და მას მასობრივი ხასიათი ჰქონდა. ყვავილის აცრას უძველესი დროიდან ხალხური მკურნალები ეწოდნენ. მეცნიერთა მიერ დადგენილია, რომ ყვავილის აცრის ინოკულაციის მეთოდი ევროპაში საქართველოს გზით გავრცელდა. საქართველოს მთაში თავის ქალის ტრეპანაციის ურთულეს ოპერაციებს აკეთებდნენ. ოპერაციისათვის კი ხის და ლითონის თვითნაკეთ იარაღს იყენებდნენ, საქართველოში დამონმებულია დამწვრობის, კანისა და სიმსივნურ დაავადებათა მკურნალობის ეფექტური საშუალებები. საყოველთაოდ იყო ცნობილი თურმანიძის მალამო, კოლხური მალამო. ქართული სახალხო მკურნალები სამკურნალოდ ფართოდ იყენებდნენ მცენარეებს. ქართულ ხალხურ მედიცინაში დიდი ადგილი უჭირავს მაგიურ-რელიგიურ მკურნალობას, ამულეტებს, თილისმებს, ავგაროზებს (წარწერიანი დამცავი საშუალებების ქრისტიანული სახესხვაობა). ფართოდ იყო გავრცელებული შელოცვებით მკურნალობაც. მაგიურ-რელიგიურ მკურნალობას განსაკუთრებული ეფექტი ფსიქიკურ ავადმყოფებზე ჰქონდა. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ ქართულმა ხალხურმა მედიცინამ კლასიკური მედიცინის ბევრი ელემენტიც შეიძინა.

ხალხური სპორტული თამაშობები

საუკუნეთა განმავლობაში ქართველმა ხალხმა აღზრდის ხალხური საშუალებების გარკვეული სისტემა შექმნა, რომელთა შორის შეიძლება დავასახელოთ სირბილი, ხტომა, ლითონის იარაღით ვარჯიშები, ცხენოსნობა, მოძრავი თამაშები და სხვ.

ქართულ ხალხურ სპორტულ თამაშებს შორის ყველაზე პოპულარული იყო ბურთაობა, ცხენოსნობა, ჭიდაობა. ბურთაობიდან

დასავლეთ საქართველოში ყველაზე ძალიან ლელობურთი და ჭაკუნი (ჭაკუნობა) იყო გავრცელებული. ეს უკანასკნელი დასავლეთ საქართველოში გოთაობის სახელით იყო ცნობილი. გურიაში ლელობურთის მოთამაშეები ორ ჯგუფად იყოფოდნენ: ცოლიანები და უცოლოები, ქვემოურები და ზემოურები, მდინარის მარცხენა ნაპირას და მარჯვენა ნაპირას მცხოვრებნი. ლელო მოედნის თავსა და ბოლოში ჰქონდათ. ვინც მეტ ლელოს გაიტანდა გამარჯვებულის იყო. გურიაშივე იყო გავრცელებული ჭაკუნობა, რომელიც ბალახის ჰოკეის ნაგავდა. ჭაკუნი ეწოდებოდა თამაშობის ძირითად იარაღს, რომლის სიგრძე ერთი მეტრის ფარგლებში იყო. ის მოთამაშის სიმალლეზე იყო მორგებული. ჭაკუნას თხილის, ბროწეულის, თუთიის ხეების ტოტებისაგან აკეთებდნენ, რომელსაც მსხვილი და მოლუნული ძირი ჰქონდა. ამ თამაშში გამოყენებული ბურთი მუშტისოდნა იყო. სცოდნიათ ბურთის საქონლის ბენვისაგან, ხისგან, მატყლისაგან დამზადება, რომელსაც გარედან ტყავი ჰქონდა გადაკრული. აქაც მიზანი ბურთის ლელოში გატანა იყო. ორი ახალგაზრდა მორიგეობით ირჩევდა თავის გუნდის წევრებს. ჭაკუნობა მოთამაშეთა დაღლადაც გრძელდებოდა. სცოდნიათ ხელჩართული ბრძოლა და ბურთის გატაცებაც. ეს თამაში ძველად სამეგრელოში და სვანეთშიც ყოფილა გავრცელებული.

ქართულ ხალხურ სპორტულ თამაშებს შორის განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა ცხენოსნობას, რომელთაგანაც შეიძლება დავასახელოთ ცხენბურთი, ისინდი, ჯირითი, ყაბახი, დოლი... ცხენბურთს ჩოგანბურთსაც უწოდებდნენ. ის განსაკუთრებით პოპულარული ყოფილა თბილისში. ცხენბურთის ორი, ერთმანეთისაგან განსხვავებული სახეობა არსებულა. პირველის მიხედვით, ორი დაპირისპირებული მხარე ბურთის მიზანში (ლელოში) გატანაში ეჯიბრებოდა. მეორეს მიხედვით, შეჯიბრის დროს რამდენიმე პირი ბურთის გატაცებაში ეჯიბრებოდა ერთმანეთს. XVII ს. იტალიელი ავტორი დონიჯი კარლი ცხენოსნობის შესახებ წერდა, რომ „ამ ხალხის ამგვარ ვარჯიშობაში ნახევას არაფერი სჯობია. პირდაპირ განმაცვიფრებელია მათ მიერ ცხენის ოსტატური, ერთმანეთზე დაუჯახებლად მართვა, მინიდან ბურთის აღება (ჩვენს ბურთზე უფრო დიდია)... სპარსელე-ბი, რომლებიც ყოველთვის ესწრებოდნენ ქართველთა ამ და სხვა

ვაუკაცურ გართობა-თამაშობებს, ისე აღწერენ მას, რომ ზოგჯერ დაუჯერებელიც არის. ამით ისინი პატივით მოსავენ ქართველთა მეომრულ ღირსებებს“.

ქართულ სპორტულ სახეობებს შორის ყველაზე პოპულარული ხალხში ქართული ჭიდაობა იყო. ქართულ სოფელში ტრადიცია იყო კვირაში ერთხელ სოფლის მოედანზე ჭიდაობაში შეჯიბრის გამართვისა. ბოლო დროს საჭიდაო მოედანზე ნახერხის დაყრა იცოდნენ. ქართული ჭიდაობის დროს მორკინალი მხარეები აუცილებლად სპეციალურ სპორტულ ფორმაში – საჭიდაო ჩოხაში ჩაცმულები ეპაექრებოდნენ ერთმანეთს. ქართული ჭიდაობა ასახავს ქართველი ხალხის ყოფას, ადათ-წესებს და ზნე-ჩვეულებებს. შენიშნულია, რომ საქართველოში ჭიდაობა მეტწილად იმ მხარეებში იყო გავრცელებული, სადაც გარეშე მტრების თავდასხმებს უფრო ხშირად იგერიებდნენ, სადაც საჭირო იყო თავის დაცვა დამპყრობელთა მოძალეობისაგან. ის ფართოდ იყო გავრცელებული აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში. XIX ს-ში ფრიად პოპულარული იყო დასავლეთ საქართველოშიც. ქართულ ჭიდაობას მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ძირითადი ელემენტები ჰქონდა. ესენია: ცერული, სარმა, მოგვერდი, კაური, ლოჭაური და კისრული.

ქართველებმა იცოდნენ დიდი მრგვალი ქვის ანევაში შეჯიბრი. ასეთი საჯილდაო ქეები სვანეთში ბევრი ყოფილა. მრგვალი ქვა უკან უნდა გადაეგდოთ ან ერთ ხელში დაეჭირათ და მეორე ხელით სასმელი შეესვათ. ლიფანალის ბოლო დღეს, დილით, მთელი მესტიის მოსახლეობა ცენტრში იყრიდა თავს. ორ ჯგუფად (ორ უბნად) დაყოფილი მამაკაცები დილაუთენია ერთმანეთს აწვევდნენ. ერთ-ერთი მხარე მოგებული გამოდიოდა.

ქართული ფოლკლორი

მდიდარი და მრავალფეროვანია ქართული ფოლკლორი. საუკუნეთა მანძილზე ქართველ ხალხს ქართული მხატვრული შემოქმედების არაერთი ნიმუში შეუქმნია, როგორც პროზის, ისე პოეზიის სფეროში. ქართული ხალხური სიმღერები და ცეკვებიც ფოლკლორის სფეროს განეკუთვნება. ჯერ კიდევ ანტიკური პერიოდის ავტორი,

ბერძენი ქსენოფონტი საუბრობდა სამხრეთ საქართველოს მცხოვრებთა საბრძოლო ხასიათის ცეკვებისა და სიმღერების შესახებ. საქართველოს ადრეული პერიოდის, ფარნავაზისა და ვახტანგ გორგასლის მეფობის შესახებ ზოგიერთი ლეგენდა ქართულ წყაროებშია ასახული. პროფესიული შემსრულებლების დონეზე იდგნენ მესტიურეები – მოხეტიალე მომღერლები, რომლებიც სიმღერებს სტვირის თანხლებით ასრულებდნენ. მესტიური ყველა ხალხური დღესასწაულის და სანახაობის შეუცვლელი მონაწილე იყო. მესტიურის ინსტიტუტმა თითქმის ჩვენს დღეებამდე მოაღწია.

ქართული ფოლკლორის ერთ-ერთ ყველაზე უძველეს ძეგლს წარმოადგენს ამირანის ეპოსი. მანამ, სანამ, ამ ეპოსს ორიოდ სიტყვით შევეხებით, უნდა აღვნიშნოთ, რომ მეცნიერთა სამართლიანი დასკვნით, ქართველებს, როგორც ერთ-ერთ უძველეს ხალხს, ფოლკლორული ეპოსი წარმართობის ხანიდან მოეპოვებათ, როგორცაა, მაგალითად, მითოლოგიური (სამონადირეო ბალადები, კოპალა-იახსარის საგმირო ლექსები და სხვ.), მითოლოგიურ-საგმირო (ამირანისა და მისი ძმების თავგადასავალი), სამიჯნურო-რომანტიული (აბესალომ ეთერი) და საისტორიო (არსენას ლექსი) ნაწარმოებები. მიაჩნიათ, რომ ამირანის თქმულება ძვ.წ. მეორე ათასწლეულშია შექმნილი. რა თქმა უნდა, ჩვენამდე მას უცვლელად არ მოუღწევია. „ზოგ მათგანს ქრისტიანობის კვალი ეტყობა, ზოგს კიდევ მაჰმადიანური, სპარსულ-არაბული ელფერი ადევს“ (ივ. ჯავახიშვილი). „ამირანიანი“ ლექსნარევი პროზაა. ვარაუდობენ, რომ თავდაპირველად თქმულებებს პროზაული სახე ჰქონდა, ლექსის შერევა მოგვიანებით უნდა მომხდარიყო. ამირანიანის ძირითადი მოტივია მთავარი გმირის მიჯაჭვა. ეს მოტივი ფართოდაა გავრცელებული და მსოფლიოს ხალხთა მრავალ მითოლოგიურ თქმულებაში გვხვდება. აღსანიშნავია, ამირანის თქმულებათა განსაკუთრებული სიახლოვე ბერძნულ პრომეთეს მითთან. ძველი ბერძნები, ძვ. წ V-IV სს-დან მოყოლებული, პრომეთეს მითს კავკასიურად, ხოლო მისი მიჯაჭვის ადგილად კავკასიონს თვლიდნენ. მიუთითებენ, რომ კავკასიის მკვიდრთ კლდეზე მიჯაჭვული გმირის შესახებ ისეთივე თქმულებები აქვთ, როგორც ბერძენ მგოსნებს. „ამირანიანის“ მთავარ გმირს გულზვიადობისათვის რკინის პალოზე მიჯაჭვით სჯის ქრისტი-

ღმერთი, რადგან ამირანმა თავისი ნათლია ქრისტე გამოიწვია შე-
 ჯიბრებაში. ქრისტეს სახე ეპოსში მოგვიანებითაა შესული. „ამირა-
 ნიანის“ მნიშვნელოვანი მოტივია ამირანის მიერ მზეთუნახავის (ცა-
 ში, ბროლის კოშკში მცხოვრები ღრუბელთბატონის ასული – ყამა-
 რი) მოტაცება. ღრუბელთბატონი დაედევნა ამირანს, რომელიც ქა-
 ლის დახმარებით ამარცხებს მას. ამირანი სიკეთისათვის მეგრძოლი
 გმირია; ის ებრძვის და ამარცხებს ბოროტ ძალებს, ხალხისათვის
 მოაქვს ცეცხლი. ამირანის დედა ღვთაებაა (ერთი სვანური თქმულე-
 ბის მიხედვით) – დალი, მამა – მონადირე სულკალმახი. გმირს ჰყავს
 ძმობილები (ზოგი ვარიანტით – ძმები) ბადრი და უსუპი, ისინიც
 ღვთაებრივი წარმომავლობის უნდა იყვნენ. ამირანი გოლიათური
 აგებულებისაა, აქვს „საცრისოდენა თვალები“, „გაქანებული ზვავის
 სიჩქარე და თორმეტი ხარ-კამეჩის ძალა“. ხმალიც შესაფერისი აქვს;
 როცა მისი ხმალი იწრთობოდა „ცა ჭექდა, მიწა გრგვინავდა, სამ-
 ჭედლო ექანებოდა“. ამირანის თავგადასავალი ტრაგიკულად მთაე-
 რდება: ღმერთი (ქრისტე) რკინის პალოზე მიაჯაჭვავს მას და ზედ
 თოვლიყნულიან გერგეთსა და მყინვარწვერის მთას დაახურავს.
 ამირანი მაინც არ კარგავს იმედს, იბრძვის რომ განწყვიტოს ჯაჭვი
 და თავისუფლება დაიბრუნოს. ამირანის თქმულება მნიშვნელოვა-
 ნია ეთნოგრაფიული თვალთახედვით. ყოფის თვალსაზრისით,
 თქმულებაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მონადირეობი-
 სა და მეტალურგიის შესახებ არსებული მონაცემები. მონადირეო-
 ბასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ნადირობის წესების აღწერა:
 კლდეებზე სასიარულო რკინის სატყეხების გამოყენება, სანადირო
 დანის ქონა, მონადირის ძაღლის ყოლა, ნადირის ძებნა მისი ნაკვა-
 ლევის მიხედვით. წამყვანი მნიშვნელობა ამირანის ეპოსში მეტა-
 ლურგიას აქვს მინიჭებული. იგი თქმულების სიუჟეტის მთელ მან-
 ძილზე ელინდება. უპირველეს ყოვლისა, ამირანის მამა რკინის პა-
 ლოების მეშვეობით ადის მზეთუნახავ დალისთან. თვით დალის ოქ-
 როს თმები და ოქროს მაკრატელი გააჩნია. ყამარის კოშკი რკინის
 ჯაჭვით ჰკიდია ცაში. მთელი თქმულება გამოავლენს მეტალურგიის
 უაღრესად განვითარებულ, მაღალ საფეხურს, რაც მიუთითებს იმ
 გარემოებაზე, რომ იგი შექმნილია მეტალურგი ხალხის გარემოში.
 ქართველთა წინაპარი ტომები, როგორც ცნობილია, მთელ მსოფ-

ლიოში განთქმულნი იყვნენ თავისი მეტალურგიული წარმოებით. ამირანიც მეტალურგიული ეპოქის პირმოა.

ხალხური შემოქმედების ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია აბესალომ და ეთერის თქმულება ანუ სამიჯნურო-რომანტიული ეპოსი ტრაგიკულ სიყვარულზე. „ეთერიანის“ შუა საუკუნეებში შექმნის მტკიცებისათვის მნიშვნელოვანი არგუმენტია ის, რომ აბესალომი, ეთერი და მურმანი საქართველოს ისტორიულ ყოფაში დადასტურებული სამი სოციალური ფენის წარმომადგენლები არიან. მეცნიერთა მტკიცებით აბესალომ და ეთერის თქმულება X-XI სს-შია შექმნილი.

ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ფრიად საყურადღებოა მითოლოგიური ხასიათის გადმოცემებში დაცული ცნობები ძველი მოსახლეობის შესახებ. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ხევსურული თქმულება კიკვაზაურების შესახებ. თქმულების მიხედვით, ხევსურეთში, სოფელ გუდანში სალოცავის ტერიტორიაზე კიკვაზაურების სოფელი ყოფილა. ერთი კიკვაზაურის სახლში (კერაში) იფნის ხე ამოსულა, რომელიც კიკვაზაურებს მოუჭრიათ. შემდეგ იგივე გამეორებულია, ბოლოს კი ამოსულ იფნს გველი ამოჰყოლია, რომელიც კიკვაზაურს მოუკლავს. შემდეგ ხენის დროს კიკვაზაურის ხარებს უღელზე გველი დახვევიათ. მეორე დღეს იგივე გამეორებულა, ხარ-გუთანი კლდეზე გადაჩეხილა. ამის შემდეგ სოფლის მკვიდრნი ავადმყოფობას გაუნყვეტია. ნასოფლარი გუდანის ჯვარს დაუჭერია და დღევანდელ არაბულთა, გოგოჭურთა და ჭინჭარაულთა წინაპრები (სამი ძმა) დასახლებულან. ძველი მოსახლეობის აყრის და ბარში გადასახლების შესახებ ანალოგიური გადმოცემა (მოტივი) – კერაში იფნის ამოსვლისა და გველის ამოყოლის შესახებ, ფშავშიც არაერთია დაფიქსირებული. ქართულ წერილობით ძეგლებში კავკასიის მთებში მცხოვრებნი კავკასიანის („კავკასიანი მთიულნი“) სახელით არიან ცნობილი. ვფიქრობთ, რომ ქართველ მეცნიერთა მიერ კიკვაზაურები და „კავკასიანი“ სამართლიანად არიან ერთმანეთთან დაკავშირებული.

საქართველოს მთიანეთში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა გადმოცემებს. ასეთი გადმოცემები ხევსურეთში ანდრეზების (ანდაზების), სვანეთში ჰარაკების სახელით იყო ცნობილი. ანდრეზი ხევსურულ ზეპირსიტყვიერებაში შემონახული ლაშქრობა-მესისხლეობის, გმი-

რობისა თუ ლაჩრობის, თემის ან ბჭეების გადანყვეტილებებისა და სხვა შემთხვევათა შესახებაა. თაობიდან თაობაზე ანდრეზი გადადოდა ზეპირი მოთხრობის ან ლექსის სახით. შეანდრეზეს საგანგებოდ ინვევდნენ მის სათქმელად, რადგან ანალოგიური შემთხვევის განხილვისას ანდრეზი აუცილებელ საბუთად და სახელმძღვანელო ნიმუშად მიაჩნდათ. ანდრეზების ჯგუფს მიეკუთვნება მთაში დაცული გადმოცემები ამა თუ იმ გვარის სადაურობა-ნარმომავლობის შესახებ. ასეთი გადმოცემა-ანდრეზებით ჩვენს მთაში შემავრებული იყო გვარის (თემის) ერთობა. ეს გენიალოგია-გადმოცემები იყო ერთ-ერთი მთავარი პირობა ტერიტორიული თემების სიმტკიცისა და ერთიანობის. ხევსურისათვის ლექსიცა და ანდრეზიც უტყუარ საბუთს წარმოადგენდა, რომელიც სადავოდ ქცეულ საქმეს უეჭველს ხდიდა. „მთელ რიგ შემთხვევაში ანდრეზმა შემოინახა ისეთი ელემენტი, რომელიც ეთნოგრაფიულმა ყოფამ დიდი ხანია დაჰკარგა“ (რ. ხარაძე).

ქართულ ფოლკლორში ქართველ მეფეებსაც სათანადო ადგილი დაუმკვიდრებიათ. ამ მხრივ განსაკუთრებული პატივი ხვდათ ვახტანგ გორგასალს, თამარ მეფეს, ერეკლე მეორეს. აღსანიშნავია შრომა-საქმიანობისადმი მიძღვნილი პოეზია. ქართულ ფოლკლორში შრომით სიმღერებსაც სათანადო ადგილი უკავიათ. ცალკე გამოსაყოფია სანესჩეულებო-კალენდარული პოეზია, ლირიკა, ბალადა, თქმულებები, ზღაპრები, ანდაზები, გამოცანები. საქართველოს ერთ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში თუ საგმირო პოეზია განვითარდა(ხევსურეთი), მეორეში – სატრფიალო. ქართული ფოლკლორის ერთ-ერთი თავისებური ჟანრია ბალადა. ამ თვალსაზრისით ვეფხვისა და მოყმის ბალადის დასახელებაც საკმარისია. „მოყმე და ვეფხვი“ ორთაბრძოლაზეა აგებული. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება და ზოგიერთ მეცნიერს მიაჩნია, რომ მეორე ნაწილი – „იარებოდა დედაი ტირილით თვალთ-ცრემლიანი“ – გვიანდელი შექნილია და ის მხოლოდ ბალადის განგრძობის ცდას წარმოადგენს. „შემომეყარა ყივჩაღი“ ძალადობის წინააღმდეგ არის მიმართული. ეთიკურ ზღვარს გადამბიჯებელ ყივჩაღს ქალის პატრონი კლავს. თუმცა ველარც თავად გაიხარა, რადგან ყივჩაღის მოკვლის შემდეგ, ქმარი ცოლს მშობლებს მიჰგვრის. მეცნიერთა ვარაუდით, „შემომეყარა ყივჩაღი“ XIII-XIV საუკუნეებზე გვიანდელი არ უნდა იყოს.

ქართველმა ხალხმა ზეპირი მოთხრობის – ზღაპრის ასეულობით რაოდენობა შექმნა. ესენია ზღაპრები ცხოველების შესახებ, ჯადოსნური, ფანტასტიკური, საყოფაცხოვრებო ზღაპრები და ნოველები.

ქართული ხალხური სიმღერები და ცეკვები

ქართველმა ხალხმა საუკუნეთა განმავლობაში თვითმყოფადი ეთნიკური კულტურა (ტრადიციები, წეს-ჩვეულებები) შექმნა. ყველა მათგანი ორიგინალობით გამოირჩევა. ამასთანავე, ჩვენი წინაპრები იზიარებდნენ მსოფლიო ხალხთა კულტურულ მიღწევებს და ყველა რეალიას შემოქმედებითად ამუშავებდნენ. მაგრამ თუ რამით შეუძლია ქართველმა ხალხმა იამაყოს, ესაა ქართული ხალხური მუსიკა და ქართული ხალხური ცეკვები. მკვლევარები აღნიშნავენ, რომ ქართული ხალხური მუსიკის გაცნობისას, პირველ რიგში, ადამიანს თვალში ხვდება მის სახეთა სიმდიდრე და მრავალფეროვნება. ქართული ხალხური მუსიკა შეიცავს ეოკალური და ინსტრუმენტული მუსიკის უძველეს ნიმუშებს (როგორც აღნიშნავენ, ის უალრესად არქაულია). რუსი მუსიკათმცოდნე ე. ბელიაევი წერდა: „საქართველოს ხალხური მუსიკალური ხელოვნების ძირითად თავისებურებას წარმოადგენს ორგინალური, ნატიფად დამუშავებული გუნდური მრავალხმიანობის არსებობა, რომელიც ასევე გამოყენებულია საეკლესიო მუსიკაში, რომლის ნიაღშიც მათე საუკუნეში წარმოიქმნა ეროვნული მუსიკალური დამწერლობა“. ქართული მუსიკალური ფოლკლორი მდიდარია ჟანრობრივადაც. ის მოიცავს შრომითი, საყოფაცხოვრებო, სანესჩვეულებო, საქორწილო, ისტორიულ, საგმირო, სასიყვარულო, სახუმარო, საფერხულო სიმღერებს, შაირებს, მოთქმა-ტირილს. ყველა თავისი მრავალფეროვნებით ეს ჟანრი სამ ხმაში იმღერება. ჩვენამდე მოღწეული ორხმიანი სიმღერები, უპირატესად, შრომითი, სანესჩვეულებო, საფერხულო, საცეკვაო სიმღერებია. ერთხმიანი სიმღერები ნაკლებად მრავალფეროვანია და მას შრომითი, სააკვნო, სასიყვარულო, მოთქმა-ტირილების (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებსა და მესხებთან), საყოფაცხოვრებო სიმღერები მიეკუთვნება, რომლებშიც ნათალდაა გამოვლენილი

ქართველი ხალხის ცხოვრების უძველესი წესი, წეს-ჩვეულებები, ტრადიციები. სამინათმოქმედო სამუშაოებთან დაკავშირებულ ერთხმობიან სიმღერებს მიეკუთვნება სიმღერები, რომლებსაც ასრულებენ ლენვისა და განიავების დროს. ამ კატეგორიაში შედის აგრეთვე ურმულები. ხვნის, ლენვის, განიავების დროს შესრულებული სიმღერები გაერთიანებულია „ოროველას“ საერთო სახელწოდებით. თითოეულ ამ სიმღერას მრავალი ვარიანტი აქვს. ისინი გამოირჩევიან ფართო დიაპაზონით, მელოდიის გამომსახველობით, სასიმღერო კილოს საფუძვლების სიმდიდრით, ღრმა ემოციურობით.

ერთხმობიანი სასიყვარულო-ლირიკული, სახუმარო სიმღერები, შაირები, რომლებიც სრულდება ხალხური ინსტრუმენტების თანხლებით (ფანდური, ჩონგური, გუდასტიკი, ჭიანური) ლაქონიურობითა და მკაფიო რიტმით ხასიათდება. სახუმარო სიმღერებისა და შაირებისათვის დამახასიათებელია მელოდიზირებული რეჩიტატივი.

ქართული ხალხური მრავალხმობიანობის გამოსავლენად დიდ ინტერესს იწვევს აღმოსავლეთ საქართველოში შემორჩენილი ორხმობიანობა. ამ სიმღერების მთელი რიგი მუსიკალური თავისებურებანი კლასობრიობამდელი მუსიკალური კულტურის ნიშნებს ინარჩუნებს, რომლებიც გამოვლინდება მუსიკაში მაგიური და სანესწვეულებო ფუნქციების შენარჩუნებაში. ორხმობიანი სიმღერების აღნიშნულ კატეგორიას შეიძლება მივაკუთვნოთ საკულტო და სანესწვეულებო სიმღერები: ღვთაების ზოტბის შემსხმელი „დიდება“, მზისადმი მიმართვის „მზეშინა“, „ზარი“ (სიმღერა-ტირილი), „იავნანა“, შრომითი სიმღერები: „ერიო“, „ერი ეგა“, სიმღერა – ცეკვა „ნანავდა“ და ა.შ.

სანესწვეულებო სიმღერები ქალების რეპერტუარში შედის და გუნდის ფონზე ერთი ან ორი სოლისტის მონაცვლეობით სრულდება.

შრომით და საცეკვაო სიმღერებში, სანესწვეულებო სიმღერების წყნარი და გამოზომილი შესრულების საპირისპიროდ, შეიმჩნევა რიტმის გამდიდრება, მელოდიური სარჩულის სიმარდე. მისი შინაარსი საკმაოდ ელემენტარულია – შედგება შეძახილისაგან: „ერიო“, „ერი ეგა“, „ოპუნა“, „არალო“, „ნანავდა“...

შინაარსობრივად სამხმობიანი სიმღერები მშრომელი ქართველი ხალხის ცხოვრების ყველა მხარეს გამოხატავს. მუსიკალური სამუშაოების გამოხატვის თვალსაზრისით, პარმონიულ-პოლიფონიური

იერის ქართლური და კახური სუფრის სიმღერებია ყველაზე მდიდარი. ამ სიმღერების კილო (ჰანგი) განფენილია, ღრმად ემოციურია და წარმოადგენს ქართული სასიმღერო ფოლკლორის ერთ-ერთ ყველაზე შთამბეჭდავ ნიმუშს. ისინი სრულდება საზეიმოდ, დიდი აღმაფლობით.

მელოდიური თვალსაზრისით სუფრის სიმღერებში, ერთი მხრივ, მდიდრადაა წარმოდგენილი ქართული მუსიკალური ორნამენტეიკა და, მეორე მხრივ, ქართული რეჟიტატივის თავისებურება. აღნიშნავენ, რომ სუფრული სიმღერების მელოდია გაშლილი და ემოციურია. ამავე დროს, ეს სიმღერები ამაღლებული ხასიათით გამოირჩევა. მეცნიერები თვლიან, რომ ტონალური გადახრების შესანიშნავი ნიმუშია ჩაკრულო, რომელიც მოდულაციურ ხერხთა მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. სიმღერა თითქოს თანდათან ხედება შორეულ მხარეში, შემდეგ კი თავდაპირველ ტონალობას უბრუნდება.

მეცნიერები ქართულ მუსიკალურ ენას დიალექტებად ყოფენ, რომლებიც, თავის მხრივ, მუსიკალური კულტურის ორ წრეში დასავლურ ქართულსა და აღმოსავლურ ქართულში ერთიანდებიან. მთის მუსიკალური ენის დიალექტებიდან თავის მუსიკალური სტრუქტურით გამორჩეული ადგილი უკავია დასავლეთ საქართველოს მთიელების – სვანების სიმღერებს. ისინი მძლავრია, მონოლითურია, დიადია, მკაცრი ხასიათისაა. სვანურ სიმღერებში განსაკუთრებულ კოლორიტს სამივე ხმის კომპლექსური მოძრაობა ქმნის. ქართული თვითმყოფადი ხალხური პოლიფონია მთელი თავისი მრავალფეროვნებით წარმოდგენილია იმერულ, გურულ, აჭარულ და მეგრულ სიმღერებში, რომელთა შორისაც ხშირად გურულ სიმღერებს გამოყოფენ. მის ერთ-ერთ თავისებურებას წარმოადგენს სპეციფიური მაღალი, ზედა ხმა, რომელსაც „კრიმანჭულს“ უწოდებენ. აღნიშნავენ მის მოქნილობას, ორნამენტირებული ხასიათის ხვეულებს. იმღერება დიდი დაძაბულობით და აღმავლობით. კრიმანჭული ორგანულადაა დაკავშირებული დანარჩენ ხმებთან და ამ ფონზე ის არ კარგავს ინდივიდუალობას. აქ არ შეიძლება არ მოვიყვანოთ ი. სტრავინსკის სიტყვები: „ერთ-ერთი ძლიერი შთაბეჭდილება მოახდინა ქართულმა ხალხურმა პოლიფონიურმა სიმღერამ.... მუსიკის აქტიური შესრულების ეს ტრადიცია, სათავეს რომ იღებს უძველესი

დროიდან, შესანიშნავი აღმოჩენაა, რომელიც გვაძლევს უფრო მეტს, ვიდრე თანამედროვე მუსიკის ყველა მიღწევა. იოდლი, რომელსაც საქართველოში კრიმანჭულს ეძახიან, საუკეთესოა მათ შორის, რაც ოდესმე მომისმენია”.

კრიმანჭულთან იმღერება, უპირველესად, სალაშქრო, საგმირო, საისტორიო, შრომის სიმღერები. შრომის სიმღერებიდან განსაკუთრებით ყურადღებას იპყრობს ოთხხმიანი ნადური, რომელიც მრავალხმიანობის თვალსაზრისით უნიკალურია. ეს სიმღერები მონაცვლეობით სრულდება ორი გუნდის მიერ. პირველი და მეორე ხმების პარტიებს სოლისტები ასრულებენ, მესამე ხმას – ორი, ბასს აგრეთვე ორი. აი, რას წერს ნადური ან ყანური სიმღერის შესახებ აპ. წულაძე: „ყველა სიმღერაზე მეტად რთული, ძველი და ამავე დროს საყვარელი იყო ყანური ანუ ნადური. სიმღერა ორპირი იყო და რვა კაცი სჭირდებოდა: ორი დამწყები (მთქმელი), ორი გამყივანი (გადამძახებელი) და ორ-ორი ბანი (შემხმობი). მღეროდნენ ყანის თოხნის (დათესვის) და მარგელის (გაბარვის) დროს, ამიტომ დაერქვა მას ყანური და რადგან იგი უნადოდ არ ითქმის, ამიტომ ნადურსაც ეძახიან. დამტკიცებულია, რომ ნადური სიმღერით ნადი ორჯერ მეტად ხალისით და დაუღალავად მუშაობს, ვიდრე უსიმღეროდ. სიმღერა იწყება მეტად ნელი ტემპით, თანაც მუხლიდან მუხლზე გადადის, მუხლი მოკლდება და ტემპიც მის შესაფერისად ვითარდება, ცხოველდება და (სიმღერის დაწყებიდან 20-30 წუთის შემდეგ), როცა ის ი-ო, ი-ო, ი-ო-ზე გადადის, თოხის დარტყმაც სიმღერას ყვება”. როგორც აღნიშნავენ, კარგი ნადური სიმღერა დაახლოებით ოთხ კილომეტრზე ისმოდა. გურიაშივე ტვირთის აწევისა და გადატანის დროს იცოდნენ სიმღერა ელესა. მას ასრულებდნენ ტყიდან საშენი ხე-ტყის მასალის, სანაახელის, საცალფეხო ხიდის გამოტანისას. „სიმღერა ერთი გრძნობით და მისწრაფებით მსჭვალავდა საქმის ყველა მონანილეს – მთელ კოლექტივს ავინყებდა სხვა ყველაფერს და მათ გრძნობა-გუნებას მიაჯაჭვავდა მხოლოდ და მხოლოდ ტვირთზე, რომელსაც სიმღერა უმსუბუქებდა...” ელესა ულექსო, სიმღერა იყო. „ელესა და გასნი ბიჭო!“ „ელესა და დასნი ბიჭო!“ და „ელესა და ასნი ბიჭო!“ – მას ამბობდა ხელმძღვანელი, სხვები კი ბანს აძლევდნენ: „ელესა და ვიო, ვიო, ოო!“.

ლირიკულ, სასიყვარულო და სუფრულ სიმღერებშიკრიმანჭული არ არსებობს. ამ თვალსაზრისით მკვლევარები განსაკუთრებით აღნიშნავენ მეგრულ მუსიკალურ ფოლკლორს. ისინი სამხმინია და მუსიკალური ჟანრითა და სტილით უაღრესად მდიდარი. ხასიათდება უსაზღვრო ლირიზმით. გვხვბლავს ფერადოვნებით, მხატვრულობით, მოხდენილობით, მელოდიური ხაზის სიმსუბუქით და ორიგინალური ჰარმონიული შეფერილობით.

ქართულ ხალხურ სიმღერაში ცალკე დგას ხმით ნატირლები (მუსიკალური ტექსტები). ისინი იმპროვიზირებული რეჩიტატივის ჩარჩოებში თავსდებიან და მაღალგანვითარებულ მუიკალურ კულტურაში ერთგვარი რელიქტის სახით წარმოგვიდგება. ხმით ნატირლებს თუ ქალები ასრულებდნენ, მთაში (ხევსურეთში) მამაკაცების მიერ თიბვასა და მკაში მიცვალებულის დატირებას გვრინი ეწოდებოდა. ანალოგიური სიმღერა მთის რაჭაშიც იყო შემორჩენილი. ითქმებოდა გლოვის ხმაზე თიბვისას ცელის მოძრაობის რიტმთან შეწყობით. გვრინის ტექსტად იყენებდნენ თიბვის პროცესის ამსახველ, საყოფაცხოვრებო, სატრფიალო თემებზე შექმნილ ნაწარმოებებს და ხმით ნატირლებს.

ქართველ ხალხში უაღრესად განვითარებული იყო ხალხური საკრავები და საკრავიერი მუსიკა. საკრავი ინსტრუმენტებიდან არქეოლოგთა მიერ აღმოჩენილია ძვლისა და კერამიკული სალამურები, რომლებიც ძვ.წ. II ათასწლეულით თარიღდება. სხვადასხვა სახის საკრავები აღმოჩენილი არქეოლოგიური გათხრების დროს ძვ.წ. პირველი ათასწლეულის შუა ხანებითაც თარიღდება. ბევრი მათგანი საქართველოს ეთნოგრაფიულმა ყოფამ გვიანობამდე შემოინახა. შუა საუკუნეების საქართველოში ცნობილი იყო ჩასაბერი, სიმებიანი და დასარტყმელი ინსტრუმენტები. XIX-XX სს-ში ქართველი ხალხი იყენებდა ისეთ საკრავებს, როგორიცაა სალამური, გუდასტიკირი (ჭიბონი), ბუკი, ჩანგი, ფანდური, ჩონგური, ჭიანური, დოლი, დაირა, დიპლიპიტო. საკრავების თანხლებით ქართველი ხალხი ასრულებდა როგორც ერთხმიან, ისე ორხმიან და სამხმიან სანესო, სატრფიალო და სახუმარო ჟანრის სიმღერებს. ინსტრუმენტების თანხლებით ცეკვავდნენ.

ქართველი ხალხის მერ შექმნილ ეთნიკურ კულტურაში გამორჩეული ადგილი უჭირავს ხალხურ ცეკვებს. ცეკვებში გამოკვეთილად ჩანს ქართველი ხალხის ეროვნული ხასიათი, სული. ცეკვებში ჩანს ქართველთა პეროიკა, ლირიზმი, ქალისადმი კლდემამოსილება და სინაზე, ვაჟის მამაცობა, კეთილშობილება, რაინდობა, გამბედაობა, მამულისათვის გმირული ბრძოლა. ზოგიერთი ცეკვა კი სამონადირეო და სპორტული ხასიათისაა. ქართულ ხალხურ ქორეოგრაფიას საფუძველი შორეულ წარსულში ჩაეყარა. სანესო-საფერხულო ცეკვებს მეცნიერები ასტრალურ კულტებსა და რწმენა-წარმოდგენებს უკავშირებენ. საქართველოს მთაში ფერხულები რელიგიური დღესასწაულების დროს სრულდებოდა. შემონახულია წრიული, ნახევრადწრიული და მწკრივის სახის ფერხულები. ისინი ზოგჯერ ორ და სამსართულად სრულდებოდა. თავისი შინაარსით ფერხულები ნაყოფიერებასა და გამრავლებას, აგრეთვე მოსავლიანობასთან იყო დაკავშირებული. სამიარუსიანი საფერხულო ცეკვაა „ზემყრელო“. ქვედა წრე ცდილობს ორი ზედა წრის გადმოყირავებას, უკანასკნელნი კი ცდილობენ პოზიციის დიდხანს შენარჩუნებას. ზედა იარუსიდან ჩამოყრილები ქვემო იარუსს უერთდებიან და აგრძელებენ ფერხულს სწრაფ ტემპში. საფერხულო რეპერტუარიდან ყველაზე მდიდარი სვანეთი იყო. აქ შემონახული იყო უძველესი წარმართული ფერხულები.

ცეკვა „ხორუმი“, რომელიც გურიაში, აჭარასა და შავშეთ-იმერხეში იყო გავრცელებული, მეცნიერთა მიერ მეომართა ცეკვადაა მიჩნეული. თურქეთში მცხოვრები ქართველები ხორუმს „არწივების როკვის“ სახელითაც მოიხსენიებენ. ის საბრძოლო სცენების დრამატულ დაძაბულობაზეა აგებული და რამდენიმე ეპიზოდისაგან შედგება. ესენია: ბრძოლისათვის მზადება, დაზვერვა, მტერთან შეხვედრა და ბრძოლა, მტერზე გამარჯვება და შინ დაბრუნება. ბრძოლისა და გამარჯვების სცენები ენერგიულობით, სისწრაფით, ექსპრესიულობით ხასიათდება. „ხორუმი“ ოპტიმისტური ხასიათის ცეკვაა. „ხორუმის“ ზოგიერთ ვარიანტში წინამძღოლის დაჭრაც ხდება, მაგრამ ის რაზმს არ ტოვებს და ცეკვის დამთავრების შემდეგ, ამხანაგების დახმარებით, ტოვებს „ბრძოლის ველს“. „ხორუმი“ ქართული ხალხური ქორეოგრაფიის შედეგად და კლასიკურ ნიმუ-

შადაა მიჩნეული. მნახველზე გამოგნებელ შთაბეჭდილებას ახდენს „ფარიკაობაც“, რომელიც ძირითადად ხევესურეთში სრულდებოდა და მას აქ „კეჭნაობასაც“ უწოდებდნენ. ის უძველესი სამხედრო-სპორტული თამაშია.

ქართული ხალხური ქორეოგრაფიის მწვერვალია ცეკვა „ქართული“. მას სატრფიალო ცეკვების რიცხვს მიაკუთვნებენ და გოგონა და ვაჟი ასრულებენ. უალრესად პლასტიკური „ქართული“ ხუთი ნაწილისაგან შედგება: ვაჟის გამოსვლა და ქალის საცეკვაოდ განწევვა, ერთობლივი დასაწყისი, ქალის სოლო, ვაჟის სოლო და ერთობლივი დასკენითი აკორდი. ცეკვა ქართულს „სიყვარულის პოემასაც“ უწოდებენ. ესაა რაინდულ-რომანტიკული სულისკვეთებით აღსავსე ცეკვა. „ქართულს“ ახასიათებს რთული საშემსრულებლო ტექნოლოგია და პლასტიკურად გამოკვეთილი ნახაზი. ქალისთვის გედისებრი სინარჩარე და ვაჟისათვის მრავალნაირი გასმები ტანის შეურყევლად. „ქართულს“ ცეკვავენ როგორც ხალხური გუნდური სიმღერის, ისე ინსტრუმენტების თანხლებით. არ შეიძლება არ მოვიყვანოთ XIX ს-ის მეორე ნახევრის ერთი ფრანგი მოგზაურის შთაბეჭდილება ცეკვა „ქართულის“ შესახებ: „ორკესტრი შეუდგა მუსიკის დაკვრას და რამდენიმე ასობით ადამიანი ხელების დაკვრით აჟყვა მას. დაიწყო ქართული ნაციონალური ცეკვის შესრულება. ერთმა ქალიშვილმა, ქუდით და ხელთათმანებით, კორსეტში გამოწყობილმა დაიწყო ცეკვა ჩერქეზულ კოსტუმიანი ერთი შავგვრემანი კაცის თანხლებით. ახალგაზრდა ქალი, ფერმკრთალი, სერიოზული, თითქმის ნაღვლიანი, ცოტათი მოგრძო ცხვირით, თხელი მგრძნობიარე ტუჩებითა და ცოტა ქედმაღლური იერით ცეკვავდა ხელების გაშლითა და ნელა მიბნედილ-მობნედილი მოძრაობით. მიუხედავად მძიმე საქალაქო ჩაცმულობისა, მას ჰქონდა რომელიღაც ჯადოქრის სიმსუბუქე და დედოფლური გრაცია. ზოგჯერ ქედმაღლური და ზოგჯერ კოკეტური, იგი წინ უსწრებდა ახალგაზრდა კაცს, რომელიც მას ყოველ ნაბიჯზე მისდევდა. ქალი წინ მიჰქროდა ჩქარა, თითქმის უნაბიჯოდ, როგორც ფრინველი და დარბაზში შემოსწერდა დიდ ორბიტას, რომელშიც მოცეკვავე ახალგაზრდა კაცი ექცეოდა, ამ ქალის მუდმივი თანამგზავრი. ისე ჩანდა, რომ არც ერთი მათგანი პროფესიონალი მოცეკვავე არ უნდა ყოფილიყო, თუმცა კი

ახალგაზრდა კაცი ისე დგებოდა ფეხის წვერებზე, რომ ალბათ რო-
სიტო მირისაც შეშურდებოდა, რადგან ოპერაში არავის ამრიგად არ
უცეკვია. თავისი მოხერხებითა და სიზუსტით იგი (მამაკაცი) მეტო-
ქეობდა ახალგაზრდა ქალის გრაციასა და ქროლვას. მე მინდოდა ეს
პარმონიული ცეკვა-დევენება დიდხანს გაგრძელებულიყო. იგი
მთლიანობაში ერთ დრამას წარმოადგენდა. ცეკვა ბოლოს შეწყდა
და ამ ბუნებრივმა დასასრულმა ყველას დასწყვიტა გული“.

სასიყვარულო შინაარსის წყვილთა ცეკვებს შორის (გოგონა და
ვაჟის შესრულებით), აღსანიშნავია აგრეთვე მეგრული „არირა“ და
აჭარული „განდაგანა“, რომლებსაც საერთო ნიშნების გარდა თავი-
სი დამახასიათებელი თავისებურებებიც აქვთ. „არირა“ ცოცხალი,
მოძრავი ხასიათის ცეკვაა. გამოირჩევა სიფიცხით, მგზნებარებით,
სილალით. ზოგჯერ მსუბუქი იუმორით. ამ ცეკვის თავისებურებაა
ის, რომ ერთ ქალთან მორიგეობით რამდენიმე მამაკაცი ცეკვავს და
ის გრძელდება იქამდე, სანამ წრეში მყოფნი ყველა მამაკაცი არ
იცეკვებს. „არირა“ სიმღერებისა და ტაშის დაკვრით სრულდება.
სხვა ქართული ცეკვებიც ისტორიულად ძირითადად მრავალხმიანი
საგუნდო სიმღერების აკომპანიმენტი და ტაშის თანხლებით
სრულდებოდა. დაბოლოს, არ შეიძლება არ აღინიშნოს, ქართული
ხალხური ქორეოგრაფიისათვის დამახასიათებელი ხაზგასმული
შტრიხი – არც ერთ ქართულ ცეკვაში საქართველოს რომელ ისტო-
რიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეშიც არ უნდა იყოს ის ჩასახული და გან-
ვითარებული, ქალი და კაცი ერთმანეთს არ ეხება. ამით კიდევ ერ-
თხელ ესმის ხაზი ქალისადმი მონივნით დამოკიდებულებას და
ცეკვის შემქმნელი ქართველი ხალხის მიერ ქალის კულტის დიდ
ტრადიციულობას.

ქართველმა ხალხმა ორიგინალური ქართული ჰიმნოგრაფიაც
შექმნა. მისი განვითარება საქართველოში ქრისტიანობის განვითა-
რების სანყის პერიოდს უკავშირდება. X ს-ში საქართველოში უკვე
არსებობდა სამუსიკო დამწერლობა. ქართული ლიტურგიული ლი-
ტერატურისა და ჰიმნოგრაფიის მონაპოვარი, აღნიშნული დროი-
სათვის, მიქაელ მოდრეკილს უკვე ერთ დიდ კრებულში ჰქონდა თავ-
მოყრილი. სამწუხაროდ, მეცნიერთა მიერ მისი სანოტო ნიშნები გა-
შიფრული არ არის.

ქართული არქიტექტურა და გამოყენებითი ხელოვნება

საქართველოს ტერიტორიაზე ძალიან დიდი რაოდენობით შუა საუკუნეების ეპოქის არქიტექტურული ძეგლებია შემორჩენილი. ესენია: ტაძრები, სამრეკლოები, ციხე-კოშკები, ციხე-სიმაგრეები, თაღოვანი ხიდები, ქარვასლები. ბევრმა მათგანმა ჩვენამდე ნანგრევების სახით მოაღწია. მიუხედავად ამისა, თავიანთი გრანდიოზულობით, არქიტექტორული გადაწყვეტით, შემოქმედებითი თვალსაზრისით მნახველზე განუმეორებელ შთაბეჭდილებას ახდენს. მრავალი ტაძრის კედელზე შემორჩენილია უმესანიშნავესი ფერწერა და მოზაიკა. ძვ. წ. პირველ ათასწლეულის ნახევარში არქიტექტურულ ხელოვნებაში ჩამოყალიბებული იყო სამშენებლო ტრადიციები. ამ დროის საუკეთესო ნიმუშებია გრანდიოზული აკროპოლი მცხეთაში, ე. წ. ბაგინეთი განიერი კედლებით. აქვე აღმოჩენილია ახ.წ. II-III საუკუნეებით დათარიღებული გვიანანტიკური პერიოდისათვის დამახასიათებელი ტიპური აბანოები. ქართველ ხალხს საუკუნეთა მანძილზე კლდეში რამდენიმე ქალაქი გამოუკვეთავს, რომელთაგანაც დღემდე ორმა – უფლისციხემ და ვარძიამ – მოაღწია. სამოქალაქო არქიტექტურის უმნიშვნელოვანესი ძეგლია უჯარმა, რომლის ფენები IV-V სს-ით თარიღდება. ადრე შუა საუკუნეებში ათეულობით საეკლესიო ძეგლი აუგიათ ქართველ ქვითხუროებს, რომელთა ჩამოთვლაც შორს წაგვიყვანს, მაგრამ რამდენიმე მათგანი მაინც უნდა დავასახელოთ. ბოლნისის სიონის ბაზილიკა (V ს), ანჩისხატი. ურბნისი (VI ს), VI-VII სს-ის მიჯნაზე აშენებული ჯვარი, რომელიც ადრე შუა საუკუნეების არქიტექტურის ერთ-ერთი შესანიშნავი ძეგლია, წრომი (VII ს. I ნახ.) და ბანას მრგვალი გრანდიოზული ტაძარი ტაოში (VII ს.). X ს-დან კვლავ აღმავლობას განიცდის ქართული საეკლესიო არქიტექტურა. X-XII სს-ში, ამ თვალსაზრისით, ბევრი შედეგრი იქმნებოდა. შენდებოდა სოფლის ჩვეულებრივი ეკლესიები და დიდი საკათედრო ტაძრები. შეიძლება ერთმანეთს შევადაროთ საქართველოს ორი ერთმანეთისაგან სრულიად დაშორებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე: სვანეთი და ტაო. პირველში თუ ბუნებრივ-გეოგრაფიული და დემოგრაფიული სიტუაციი-

დან გამომდინარე კოპნია, პატარა, ფრესკებით დამშვენებული (აქ ფრესკები ეკლესიათა გარეთა კედლებზეც გვხვდება) ბაზილიკური ტიპის ეკლესიები შენდებოდა, მეორეში განცვიფრებას იწვევს გრანდიოზული, შესანიშნავი ჩუქურთმებით მორთული ბაზილიკები, რომელთაგანაც შედარებით უკეთესად პარხალმა და ოთხთა-ეკლესიამ მოაღწია, რაც ტაო-კლარჯეთის სამთავროს (შემდეგ სამეფოს) სიძლიერის, სამეურნეო-ეკონომიკური აღმავლობის, ზნეობისა და მაღალი გემოვნების დამადასტურებელია. ამ დროს ახალ აღმავლობას მიაღწია ქვაზე კვეთის ხელოვნებამ. ჩუქურთმების მოტივები სხვადასხვანაირია: მონწილი, გეომეტრიული, სტილიზებული მცენარეული სახეებით. X-XII სს-ში აჩუქურთმებდნენ ტაძარ-მონასტრების ხის დიდსა და პატარა კარებებსაც. საყურადღებოა, რომ ყველა ორნამენტტი განსხვავებულია და არ მეორდება. რამდენიმე მათგანი შეიძლება დავასახელოთ: კუმურდო, ოშკი და ხახული X ს-შია აგებული, იშხანი VIII ს-ში აუგიათ, მაგრამ IX ს-ში განუახლებიათ და X ს-ში მიუციათ საბოლოო სახე. XI საუკუნეშია აშენებული ბაგრატის ტაძარი, სვეტიცხოველი, ალავერდი, სამთავისი, ნიკორწმინდა. XI ს-ში აუგიათ გელათის ანსამბლი, XII-XIII სს-ის მიჯნაზე – იკორთა და ბეთანია, ციხე-ქალაქი თმოგვი, გეგუთის სასახლე, იყალთოს მონასტერი, ხერთვისის, აწყურის ციხეები, ხიდი სოხუმის მახლობლად მდ. ბესლეთზე, სხალტბა, შიომღვიმის წყალგაყვანილობა და სხვ. ეკლესია-მონასტრებში ასწავლიდნენ ქართულ ნერა-კითხვას; აქ ხდებოდა ხელნაწერების გადანერა. ბევრი ხელნაწერი იშვიათი ხელოვნებით შესრულებული მინიატურებითაა მოხატული. მონასტრებთან ხდებოდა ხატების ნერა, ჭედურობის მაღალმხატვრული ნიმუშების შექმნა. ჭედურობა საქართველოში VIII ს-დან XIX ს-მდე უწყვეტლივ იქმნებოდა. გარდა ხატებისა და ჯვრებისა ჭედავდნენ ხელნაწერების მოჭედილობას, საეკლესიო ნივთებს და სხვ. XII ს-ის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება ხახულის ღვთისმშობლის ცნობილი ხატი, რომელიც გვიან შუა საუკუნეებში გელათში ინახებოდა. ხახულის ღვთისმშობლის ხატი, როგორც გრანდიოზული მასშტაბით, ისე შესრულების ოსტატობით შუა საუკუნეების ჭედური ხელოვნების ერთ-ერთი შესანიშნავი ძეგლია. თამარ მეფის ეპოქაში, XII და XIII სს-ის მიჯნაზე, მოღვაწეობდნენ ბექა და ბეშქენ ოპიზარები, რომლებიც,

როგორც მათი ზედწოდება (თუ გვარი) მიუთითებს, კლარჯეთიდან, ოპიზიდან იყვნენ, სადაც ასევე ქართული საეკლესიო არქიტექტურის შესანიშნავი ძეგლი – ოპიზის მონასტერი არსებობდა. შუა საუკუნეების მხატვრული ხელოსნობა ადრე შუა საუკუნეების და ანტიკური პერიოდის ტრადიციულ მემკვიდრეობად ითვლება. ადრეანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლებია ე.წ. ახალგორის განძი, რომელიც 1908 წელს ქსნის ხეობის სოფელ საძეგურში აღმოჩნდა. განძის შემადგენლობაში იყო რამდენიმე ცხენის აღკაზმულობა, ლითონის, ძვლის, მინისებრი პასტის სამკაულები, ჭურჭელი, სარიტუალო ნივთები და სხვ. ახალგორის განძის ოქროს სამკაულები (სასაფეთქლე, საკიდები, საყურეები, და გომბეშოებიანი ყელსაბამი, რკალგახსნილი საბეჭდავები...) ადრინდელი ანტიკური ხანის ქართული ოქრომჭედლობის ბრწყინვალე ნიმუშებია. დიდი რაოდენობითაა ვერცხლისა და ბრინჯაოს ნივთებიც. შუა საუკუნეებში მაღალ დონეზე იდგა ქართული გამოყენებითი ხელოვნების არაერთი სხვა დარგი. მიუხედავად გვიან შუა საუკუნეების ძნელბედობის პერიოდისა, ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის, მტერთა ხშირი თავდასხმების, ქართული ეთნიკური კულტურა მაინც ვითარდებოდა და ინარჩუნებდა იმ ტრადიციულობას, რომელსაც ქართული ეთნოსის ჩამოყალიბების დროს ჩაეყარა საფუძველი. დღესაც ქართული ეთნოსის, ქართველი ერის არსებობის ერთ-ერთი საფუძველი ქართული ეთნიკური კულტურაა, ქართულ ენასთან, სახელმწიფოებრიობასთან, ქართველთა განსახლების არეალთან და პროფესიულ ქართულ კულტურასთან ერთად. ამ უკანასკნელის საფუძველი მრავალმხრივ არის განპირობებული სწორედ ქართული ეთნიკური კულტურით.

ეთნოსთა შორის ურთიერთობები.

ეთნიკური კონფლიქტები

თანამედროვე საქართველოში

თეორიული ეთნოლოგიის ყველა სახელმძღვანელოში განსაკუთრებული ადგილი აქვს დათმობილი ეთნოსთა შორის ურთიერთობებს. თანამედროვე ეთნოლოგები ეთნოკონფლიქტებსაც ვერ უვლიან გვერდს. ასე რომ, ქართული ეთნოლოგიის ერთ-ერთი ძირი-

თადი მიმართულება და კვლევის ასპექტი ეთნიკურ ერთობათა შორის ურთიერთობაცაა. ეს პრობლემა თავისი მრავალმხრივი ასპექტებით მომავალში მონოგრაფიულად შესასწავლია. თუმცა, ამ მიმართულებით გარკვეული ნაბიჯები გადადგმულია და საინტერესო სამეცნიერო დაკვირვებებიცაა მიღებული. დღევანდელ საქართველოს, წარსულში სხვა ხალხებთან ურთიერთობიდან გამომდინარე ბევრი რამ აქვს გასაზიარებელი.

ზემოთ აღინიშნა, რომ ქართველთა ქვეყანა მონოეთნიკური თითქმის არასოდეს არ ყოფილა. გარკვეული რაოდენობით ქართველთა განსახლების არეალში უცხო, მიგრირებული ეთნოსებიც მკვიდრობდნენ. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ქართველ ხალხს მის ტერიტორიაზე განსახლებულ ეთნიკურ ერთეულებთან, არც ეთნიკური და არც რელიგიურ-კონფესიური თვალსაზრისით, დაპირისპირება, კონფლიქტი არასოდეს არ ჰქონია. ეთნოსთა შორის მშვიდი ურთიერთობები თანდათან საქართველოში რუსეთის იმპერიის შემოსვლის შემდეგ, განსაკუთრებით კი საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა პერიოდში დაირღვა. ქართველ ეთნოლოგთა ერთ-ერთი ძირითადი მიმართულება მომავალში ესეც უნდა იყოს. ამ სფეროში ქართველთა წინაპრების გამოცდილება გასათვალისწინებელია. ქართული სახელმწიფოს ნორმალური, მშვიდი განვითარება ეთნოსთა შორის მშვიდობიანი ურთიერთობის გარეშე წარმოუდგენელია. საქართველოს მთელი ისტორია ტოლერანტობით, შემწყნარებლობით ხასიათდება. ქართველთა წინაპრები არასოდეს თავისი ეთნიკურობით თავს არავის არ ამეტებდნენ.

ადამიანთა საზოგადოებისათვის, განსაკუთრებით იმ ეტაპიდან, რაც ეთნოსები ჩამოყალიბდნენ, დამახასიათებელი იყო თავისი ეთნიკური კოლექტივის გაიდებულება და სხვა (მის თვალსაწიერში შემავალი) ეთნოსების უარყოფით კონტექსტში წარმოდგენა. ეს იქიდან ჩანს, რომ ეთნონიმთა დიდი ნაწილი ამა თუ იმ ხალხის ენაზე „ადამიანებს“, „ხალხს“ აღნიშნავს. ეს კი იმ დასკვნის საშუალებას იძლევა, რომ ხალხად, ნამდვილ ადამიანებად მხოლოდ თავის ეთნოსს მიიჩნევდნენ. ქართველ ხალხსაც, მეზობელ თუ მასთან კონტაქტში მყოფი ეთნოსების მიმართ, თავისი დამოკიდებულება, აზრი, წარმოდგენა ჰქონდა შექმნილი. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან მსოფლიოში ბევრი

არ დაითვლება ისეთი ხალხი, რომლებსაც იმდენი მტერი ჰყოლოდა, რამდენიც ქართველებს. მიუხედავად იმისა, რომ ამა თუ იმ ხალხისადმი ზოგჯერ ქართველებს ერთგვარი ნეგატიური დამოკიდებულება ჰქონდათ, ეს დაპირისპირებაში, სიძულვილში არასოდეს არ გადასულა. ამ თვალსაზრისით თანამედროვე ქართველთა დამოკიდებულება აფხაზების, ოსების და რუსებისადმიც საკმარისია, რომ არაფერი ეთქვათ მათი წამქეზებლების, დამხმარეების მიმართ, რომლებმაც ეთნოკონფლიქტები გააჩაღეს საქართველოში. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ რუსი მამაკაცი ქართულ სინამდვილეში ლოთ პიროვნებასთან ასოცირდებოდა, რუსი ქალი კი თავისუფალი ქცევის ერთგვარი სინონიმი იყო (რუსებისადმი ასეთი დამოკიდებულება საერთო კავკასიური იყო). მიუხედავად ამისა, საერთოდ რუსი ხალხის მიმართ ქართველებს უარყოფითი სინონიმები არასოდეს განუზოგადებიათ. ურიაში (ებრაელში) ქართველები მოუნათლავ ადამიანს გულისხმობდნენ. სომეხი შავ და ულამაზო ადამიანს აღნიშნავდა. მიუხედავად იმისა, რომ ებრაელიც და სომეხიც ქართველი ხალხის თვალში ვაჭართან და ე. ი. მატყუარა ადამიანთან ასოცირდებოდა, საქართველოში მათ ცხოვრების პრობლემები არასოდეს შეჰქმნიათ და საუკუნეების განმავლობაში ქართველ ხალხთან მშვიდობიანად ცხოვრობდნენ. სომხებთან დაკავშირებით ერთი რამეც უნდა აღინიშნოს. ცნობილია, რომ დედამიწაზე ერთი წინაპრისაგან მომდინარე ეთნოსი საერთოდ არ არსებობს. მათ შორის არიან ქართველებიც. ბუნებრივია, საუკუნეთა განმავლობაში არაერთი სხვა ეთნიკური ერთეულის წარმომადგენლებიც შეერივნენ ქართველებს. გაქართველებულთა შორის სომხებიც იყვნენ. ქართველები არც ერთი სხვა ხალხიდან წარმომავლობას არ თაკილობდნენ. მხოლოდ სომხური წარმომავლობის ქართველებისადმი შეინიშნებოდა ერთგვარი ნეგატიური დამოკიდებულება, რაც განპირობებული უნდა ყოფილიყო ადრე შუა საუკუნეებში მომხდარი საეკლესიო განხეთქილებით, ქრისტიანობის სხვადასხვა კონფესიებისადმი მიკუთვნებულობამ ერთგვარი ზღვარი გაავლო ქართველებსა და სომხებს შორის. უარყოფითი სტერეოტიპი, ქართველთა ზოგიერთ ფენაში, ქართულ-ოსური კონფლიქტის შემდეგ წარმოქმნა, რაც

ძირითადად შერეულ საქორწინო ურთიერთობებისადმი ნეგატიურ დამოკიდებულებაში აისახა.

სამეგრელოს მკვიდრი ქართველების წარმოდგენით ალანი ძლიერი, ყოჩაღი და გულადი კაცის ეპითეტია. მხოლოდ გასარკვევია ამ ალანში ძველი ალანები – ირანულენოვანი ხალხი (ოსთა წინაპარი) იგულისხმება, თუ თურქულენოვანი ყარაჩაელები, რომლებიც გვიან შუა საუკუნეებში ამ ეთნონიმით აღინიშნებოდნენ. ქართველები ამა თუ იმ ხალხის მიმართ დადებით ეპითეტებს არ იშურებდნენ. მაგალითად, იმავე სამეგრელოს მკვიდრთა წარმოდგენით, ეთნონიმი აფხაზი აღნიშნავდა ზრდილობიან, წესიერ, დახვეწილი ქცევის და გემოვნების, თავაზიან, არისტოკრატიული მანერების ადამიანს. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება (დ. სართანია), რომ ამ ეთნონიმის პოზიტიური შინაარსით გააზრება დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური ერთეულების აფხაზთა ზედაფენის მიერ გაერთიანებისას უნდა მომხდარიყო – გასაზიარებლად მიგვაჩნია. ნიშანდობლივია, რომ ეთნონიმ აფხაზის დადებითი შინაარსი გვიან შუა საუკუნეების აფხაზთა თარეშებმა და სამეგრელოს ტერიტორიის მნიშვნელოვანი მონაკვეთის მითვისებამაც ვერ გააქრო.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელაა აღნიშნული ქართველთა ეროვნული ხასიათის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თვისების – ტოლერანტობის შესახებ. ეს ტოლერანტობა ქართველმა ხალხმა საუკუნეების განმავლობაში შეიმუშავა და იგი ერთგვარ დამცავ საშუალებადაც კი იქცა. ქართველთა გადარჩენის ერთ-ერთი გზა ამ ტოლერანტობაზე გადიოდა. ზემოთ აღვნიშნეთ ქართველების სომხებისადმი უარყოფითი დამოკიდებულების შესახებ. მაჰმადიანები (თათრები) მუდმივად არბევდნენ საქართველოს, გეტაცებდნენ მიწა-წყალს. მიუხედავად ამისა, ქართველმა ხალხმა შექმნა ლექსი, რომლის მსგავსი არც ერთი სხვა ეთნოსის ხალხურ პოეზიაში არ მოიძებნება: „ყველა ადამის შვილი ვართ, // თათარიც ჩვენი ძმა არის, // ჩვენსა და სომეხს შუა // განყოფილება რა არის?“ ასეთი მიმტევებლური, მოწყალე ხასიათის შედეგი იყო, რომ ქართველობა მტერსაც კი დადებითი ეპითეტებით ამკობდა, თუ ის მასში დადებით, პოზიტიურ თვისებებს აღმოაჩენდა.

ქართველი ხალხის სხვა ხალხებისადმი დამოკიდებულების მოტივაციას, ეთნიკურ ურთიერთობებს საქართველოში გარკვეულწილად ქრისტიანული რელიგიაც განსაზღვრავდა. მართლმადიდებლობა ხომ ხალხებს ერთმანეთისაგან არ ანსხვავებდა, არ თესავდა სიძულვილს სხვა რელიგიებისა და კონფესიების მიმართ. საქართველოს ისტორიამ არ იცის არც ერთი ფაქტი სხვა ეთნიკური ჯგუფების დევნისა, შევიწროებისა, სიძულვილისა, ხალხთა ეთნიკური და რელიგიური წარმომავლობის მიხედვით დაყოფისა. ვინ არ მოდიოდა და არ მკვიდრდებოდა ქართველთა გვერდით: ძველი და ახალი ბერძნები, სპარსელები (ირანელები), ებრაელები, არაბები, თურქები, სომხები, ჩრდილოეთ კავკასიელი ხალხები (ვაიხახები, ოსები...), რუსები, გერმანელები, პოლონელები, ასირიელები, ქურთები... მაგრამ სხვადასხვა ხალხებთან ცხოვრების ქრისტიანული მორალი ქართველებს არასოდეს არ დაურღვევიათ. „ეფეხისტყაოსანი“ ხომ ხალხთა მეგობრობის აპოლოგიაცაა. საქართველოში მოსულებს ეძლეოდათ სამუალება ქართულ კულტურულ-ისტორიულ სამყაროში შესვლისა. ძველ საქართველოში ეთნიკური, რელიგიურ-კონფესიური ურთიერთობები დასავლური სტანდარტების დონეზე იდგა.

ზემოთ, საქართველოს მთაში უცხოოდ მოსული ადამიანების მიღების ნეს-ჩვეულებების შესახებაც აღვნიშნეთ. უცხოოდ მოსულები, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ძირითადად ჩრდილოეთ კავკასიიდან მიგრირებული სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენლები იყვნენ, რომლებსაც, ეთნიკური წარმომავლობის მიუხედავად, ქართველი მთიელები მუდმივად იღებდნენ, ხარქვაბით შეიყრიდნენ, ხელოვნურად ინათესავენდნენ მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთ მიგრირებულის ხალხთან ქართველ მთიელებს ხშირი დაპირისპირება ჰქონდათ.

თბილისი არა მხოლოდ საქართველოს, არამედ მთელი კავკასიის ცენტრიც იყო. აქ თითქმის მუდმივად ცხოვრობდა მაჰმადიანი მოსახლეობა, ებრაელები, სომხები (ამ უკანასკნელთა შორის ბევრი იყო გრიგორიანული აღმსარებლობის ქართველიც). ცნობილია, თუ რაოდენ შემწყნარებელი იყო საქართველოს დიდი მეფე დავით აღმაშენებელი. ქვემო ქართლსა და კახეთში მუსლიმების (ელის თათრების) შემოსახლება მოჰყვა ქვემო ქართლსა და კახეთში შაჰ-აბასის

შემოსევებს. მართალია, მოსახლეობის ამ ნაწილის ქართულ კულტურულ-ისტორიულ ერთობაში (ქართულ ეთნოსში) შესვლა-ინტეგრაცია თითქმის არ ყოფილა, მაგრამ შეუძლებელია არ აღვნიშნოთ, რომ საქართველოში მცხოვრები თურქულენოვანი ტომები აქტიური და ერთგულნი იყვნენ ბაგრატიონთა დინასტიისა და ქართული სახელმწიფოსი. ისინი ისევე იცავდნენ ქვეყანას მომხდური მტრებისაგან, როგორც ქართველები. ქვემო ქართლის, ბორჩალოს თათრები საქართველოს მეფის (სახელმწიფოს) ერთგული ყმები იყვნენ. მაჰმადიან მტერთა შემოსევისთანავე, ქართველ მეფეთა დაძახილზე, ისინი ერთ-ერთი პირველნი მოდიოდნენ და იცავდნენ საქართველოს სახელმწიფოს ინტერესებს, საზღვრებს, ტერიტორიას. ამას მათ საქართველოს სახელმწიფოს მოქალაქეობა ავალდებულებდათ. ბორჩალოელთა ერთგულების გამო იყო, რომ 1755 წელს ერეენის მახლობლად გადასახლებულები ერეკლე მეორემ აყარა და უკანვე გადმოასახლა. ბორჩალოელთა წრიდან XVIII ს-ში საქართველოს ეროვნული გამირიც გამოვიდა. ეს იყო ხუდია ბორჩალოელი, რომელსაც თეიმურაზ ბაგრატიონი „ყოვლისა საქართველოს ჩინებულ და მამაც“ პიროვნებად მოიხსენიებს. ხუდია ბორჩალოელის ქმედება თანამედროვე ქართველების და ქვემო ქართლში დღეს მოსახლე აზერბაიჯანელთა ურთიერთობისათვის სამაგალითო უნდა იყოს.

ისტორიაში არაერთი ფაქტია ცნობილი ქართველ მეფეთა მიერ უცხო ეთნოსთა წარმომადგენლების საქართველოში ჩამოსახლებისა. ასეთ ეთნოსთა შორის შეიძლება დავასახელოთ სომხები, ბერძნები, ოსები. უცხო ეთნოსისათვის საქართველოში დასახლებისათვის ხელის შეწყობა მძიმე დემოგრაფიული სიტუაციითაც იყო განპირობებული. საქართველოს სახელმწიფოს მესვეურები, მათი გამოსახლებისას, ვერც კი წარმოიდგენდნენ, რომ გარკვეული ხნის შემდეგ, ისინი ქართულ სახელმწიფოებრიობას საფრთხეს შეუქმნიდნენ, ადგილობრივ ქართველებთან კონფლიქტს შექმნიდნენ, ტერიტორიებს მიიტაცებდნენ.

მონესრიგებული და სანიმუშო ურთიერთობები ჰქონდათ ქართველებს ოსებთან. უპირველეს ყოვლისა, ეს ურთიერთობა მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკურ კონტაქტში გამოიხატებოდა. ეს მათ მიერ ქართული ენის შესწავლას აპირობებდა. საკონტაქტო ზოლში არა-

ერთმა ქართველმაც იცოდა ოსური ენა. დადასტურებულია ოსი ბავშვების ქართულ სოფელში მიბარების შემთხვევები, ქართული ენის შესწავლის მიზნით, რაც ძირითადად ნათელმძროხობის, დანათესავების საშუალებით ხორციელდებოდა.

საქართველოში მიგრირებული ოსებისათვის ქართულ სამყაროში ინტეგრაციის ერთ-ერთი პირობა ქრისტიანობის მიღება იყო. ქრისტიანობის მიღება ასევე გზას უხსნიდა ოსებს ქართული ენის შესწავლისაკენ, რადგან საღვთისმეტყველო, საეკლესიო ენა ქართული იყო. მთაში მცხოვრები გაქრისტიანებული ოსები ბარში მცხოვრებ ნათლია ქართველებთან ხშირად აგზავნიდნენ თავიანთ შვილებს ქართული ენის შესასწავლად.

ისტორიულ-ეთნოლოგიური მონაცემებით ძალიან ხშირი იყო, განსაკუთრებით საკონტაქტო ზოლში, ქართულ-ოსური ქორწინებები. 1987 წლისათვის მეჯუდას, ლეხურას, ფრონეების, ქსნის, ლიახვის ხეობებში არაერთი შერეული ქართულ-ოსური ოჯახი გვხვდებოდა. ამ ხეობებში მცხოვრებმა თითქმის ყველა ოსმა კარგად იცოდა ქართული ენა მიუხედავად იმისა, რომ ე.წ. სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის სკოლებში კონსტიტუციით აღიარებული საქართველოს სახელმწიფო ენა არ ისწავლებოდა. ქართულ ენას და ნერაკითხვას ისინი დამოუკიდებლად სწავლობდნენ, რადგან, როგორც თვითონ ხსნიდნენ, მათ სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ძირითადად ჰქონდათ არა ავტონომიური ოლქის მოსახლეობასთან, არამედ ხეობების ბარის ნანილის ქართულ მოსახლეობასთან (ლეხურის და ქსნის ხეობებში მოსახლენი კასპის რაიონთან ურთიერთობებით გამოირჩეოდნენ, მეჯუდას ხეობის მცხოვრებნი – გორის რაიონთან). ოსები ქართულ ენობრივ-ეთნიკური სამყაროსაგან გაუცხოვებული იყვნენ მხოლოდ ჯავის რაიონში. ეს გაუცხოება (ქართული ენის არ ცოდნა, უგულებელყოფა) ერთ-ერთი მიზეზი გახდა საბჭოთა იმპერიის დაშლის შემდეგ ოლქის ტერიტორიაზე სეპარატისტული მოძრაობის წარმოქმნისა.

XIX ს-ის ქართული პრესა დიდ ყურადღებას იჩენდა ოსური ენისადმი. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით აღსანიშნავია მწერალ ს. მგალობლიშვილის სტატიები. ოსებს არ ჰქონდათ სწავლა-განათლებისადმი მისწრაფება. ქართული საზოგადოებრიობა კი ცდილობ-

და ოსურ სოფლებში გაეხსნათ სკოლები. ისინი მშობლებს არწმუნებდნენ, რომ შვილებისათვის განათლება მიეცათ. რუსეთის ხელისუფლება ოსების სოფლებში რუს მასწავლებლებს აგზავნიდა. ოსის ბავშვებმა კი რუსული არ იცოდნენ. ისინი მხოლოდ ოსურად და ქართულად ლაპარაკობდნენ. ს. მგალობლიშვილი აღნიშნავდა, რომ „აქ უნდა იყვნენ მასწავლებლად ოსები, ან ქართველები. თუ არ დაუშლით, რუსები გააგზავნონ მთის იქითა ოსებში, სადაც ლაპარაკობენ ოსურ და რუსულ ენებზე“. ქართველი პუბლიცისტები წერდნენ იმაზე, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში მოსახლე ოსები გარუსების გზას ადგნენ და, ამასთან, ეროვნული სახის დაკარგვის საშიშროების წინაშე იყვნენ. საქართველოში კი შეშფოთებას გამოთქვამდნენ, ოსებს ვუშველოთ, ენა და ეროვნება შევუნარჩუნოთ. ნ. თადეოზიშვილი 1884 წელს გაზეთ „დროების“ ერთ-ერთ ნომერში წერდა, რომ „მთის აქეთა ოსებში დიდი გავლენა აქვთ ქართველებს. ოსი მამაკაცები ყველა ლაპარაკობს ქართულად, ხოლო ის ნაწილი ოსებისა, რომლებიც დასახლებულნი არიან ქართული სოფლების სიახლოვეს, ქალებიც და ბავშვებიც ლაპარაკობენ ქართულად. არათუ ლაპარაკობენ, არამედ წერა-კითხვაც იციან. მთის იქითა ოსები, რამდენადაც რუსობას მისდევენ, იმდენად ქართველობას მისდევენ მთის აქეთა ოსები. მათ თავი მოაქვთ იმით, რომ ქართული წერა-კითხვა იციან, ახლო სოფლების მცხოვრებნი, ერთმანეთს აძლევენ ცოლად ქალებს. ასე რომ, შერეული ოჯახები ჩვეულებრივი სახეა მათი ცხოვრებისა“. ს. მგალობლიშვილი წერდა, რომ ქართველებს სათანადო ღონისძიებები უნდა გაეტარებინათ, რომ ოსებს არ დაეკარგათ ენა და ეროვნული სახე. ამიტომ ის ოსთათვის სკოლების გახსნას მოითხოვდა. სხვა ავტორი (გრიგოლ ლიახველი, იგივე საძაგლიშვილი) იმავე გაზეთში („დროება“) ყველას მოუწოდებდა ოსებისა და მათი ენის გადასარჩენად. აუცილებლად მიაჩნდა ოსებისათვის ანბანის შექმნა.

ოსებისა და ოსური ენისადმი დიდ ინტერესს იჩენდა გაზეთი „ცნობის ფურცელიც“. 1903 წლის ერთ-ერთ ნომერში აღნიშნულია, რომ კუდაროში მცხოვრებმა თითქმის ყველა ოსმა იცოდა ქართული რაჭველებთან და იმერლებთან მეზობლობისა და ახლო ურთიერთობის გამო. იგივე გაზეთი 1901 წელს წერდა: „არის განზრახვა საქართველოში მცხოვრები ოსების სკოლაში ოსური სახელმძღვანელოთი

სწავლებისა. ამისათვის მიუშართავთ მცოდნე პირებისათვის, წარმოადგინონ სახელმძღვანელოები, რომ ყველა ოსურ სასწავლებელში ახლო მომავალში შემოიღონ ოსური ენის სწავლება".

ამრიგად, XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართულ პრესაზე ერთი თვალის გადავლება ცი საკმარისია, რომ დავინახოთ მაშინდელი განათლებული ქართული საზოგადოების დიდი ზრუნვა ოსურ ენასა და ოს ხალხზე, რომ ჩვენში მიგრირებულ და დასახლებულ ოსებს არც ერთი და არც მეორე არ დაეკარგათ. აღნიშნული დამოკიდებულება ქართველი განათლებული ადამიანებისა და საქართველოს ხელისუფალთა ოსური ენის მიმართ XX საუკუნეშიც გრძელდებოდა.

ავტონომიური ოლქის ტერიტორიასა და მის ფარგლებს გარეთაც ყოველგვარი პირობა ჰქონდათ ოსებს შექმნილი ოსური ენისა და კულტურის განსავითარებლად. საქართველოს 97 სკოლაში მიმდინარეობდა ოსურ ენაზე სწავლება, მაშინ, როდესაც რუსეთის ფედერაციაში შემავალ ჩრდილოეთ ოსეთში, საიდანაც არიან ოსები საქართველოში მიგრირებულნი, არც ერთი ოსური სკოლა არ იყო. საქართველოში შემავალი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის პასუხისმგებელი მუშაკები კი ხელს უწყობდნენ რუსული ენის პოზიციების გაძლიერებას ქართული ენის ხარჯზე. საბჭოთა პერიოდის სანაყის ეტაპზე ზოგიერთი ოსი თხოულობდა, რომ მათი შვილებისათვის ესწავლებინათ ქართული ენა, როგორც გამოსაყენებელი ენა, მაგრამ ამაზე მტკიცე უარი მიიღეს.

ამრიგად, ოსთა საქართველოში მიგრაციისა და დასახლების შემდეგ, მათ ენობრივ ვითარებაში შეიძლება ოთხი პერიოდის გამოყოფა. პირველი პერიოდი ესაა ოსთა საქართველოს სახელმწიფოებრიობის პირობებში ცხოვრება. ოსები აღიქვამდნენ თავს საქართველოს სახელმწიფოს მოქალაქეებად, ისინი, ისევე როგორც სხვა ეთნოსის წარმომადგენლები, პატივს სცემდნენ საქართველოს სახელმწიფოს ენას. ოსების უმეტესობა ფლობდა ქართულ ენას. ოსებთან თანაცხოვრების საკონტაქტო ზოლში ბევრი ქართველიც თავისუფლად ფლობდა ოსურ ენას. ყოველივე ამას განაპირობებდა ქართველ ხალხთან ოსთა სამეურნეო-ეკონომიკური და ნათესაური კავშირები.

მეორე – XIX ს-დან საქართველოს რუსეთის კოლონიად გადაქცევის შემდეგ ოსთა ენობრივი ვითარება საქართველოში ერთგვარ ცვლილებებს იწყებს, რაც განპირობებული იყო რუსეთის ხელისუფლების აქტიური ჩარევით. რუსეთი ყველა კოლონიაში ძალით ავრცელებდა რუსულ ენას და სხვადასხვა ეთნოსებს ერთმანეთს უპირისპირებდა. რუსეთის ხელისუფლება ცდილობდა ქართული ენის ნაცვლად ოსებისათვის მეორე ენად რუსულის ჩანაცვლებას. XIX ს. და განსაკუთრებით მისი მეორე ნახევარი იყო ბევრი ოსისათვის რუსულ ენაზე გადასვლის დაწყების პერიოდი. ამ პერიოდისათვის ქართველი საზოგადო მოღვაწეები დაუღალავად იღწვოდნენ, რომ ოსებს შეენარჩუნებინათ მშობლიური ენა და ეთნიკური თავისთავადობა. თუმცა XIX ს-შიც ბევრი ოსი ფლობდა ქართულ ენას, რაც პრაქტიკული საჭიროებით იყო განპირობებული.

მესამე პერიოდი ესაა საბჭოთა პერიოდი, როდესაც ბოლშევიკურმა ხელისუფლებამ საბოლოოდ მოახერხა ოსების ქართველებსაგან გაუცხოება. რუსულ ენაზე ტოტალური სწავლების პერიოდში ოსური ეთნოსის წარმომადგენლების მნიშვნელოვანი ნაწილი აღარ ფლობდა ქართულ ენას. თუმცა ამ პერიოდში აშკარად გამოიკვეთა ასეთი ტენდენცია: ოსების ერთი ნაწილი განსაკუთრებით განათლებული ადამიანები ფლობდნენ ქართულ ენას, კითხულობდნენ ქართულ ენაზე, მაგრამ შეგნებულად არ ლაპარაკობდნენ.

ქართულ-ოსური ურთიერთობის მეოთხე პერიოდი პოსტსაბჭოთა პერიოდს მოიცავს. საქართველოს სახელმწიფოს დამოუკიდებლობის შემდეგ ოსებმა დაიწყეს სეპარატისტული მოძრაობა, ქართული ისტორიული მიწა-წყლის ხარჯზე დამოუკიდებელი სამხრეთ ოსეთის სახელმწიფოს შექმნა და შემდეგ ე.წ. ორი ოსური სახელმწიფოს გაერთიანება ანუ რუსეთთან შეერთება. პოსტსაბჭოთა პერიოდის ქართულ-ოსური კონფლიქტი ნასაზრდოებია საბჭოთა პერიოდში ჩამოყალიბებული ეთნიკური გაუცხოებით. ბუნებრივია, ქართველები საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიებს არავის დაანებებდნენ. ამან შეიარაღებულ შეტაკებამდე მიგვიყვანა. ქართულ-ოსური კონფლიქტი ფაქტობრივად რუსეთის სახელმწიფოს მიერ იყო ინსპირირებული. სამწუხაროდ, ამას, თავის დროზე, ვერც ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურთა უმრავ-

ლესობა მიხვდა. ქართულ-ოსური კონფლიქტი, შეიარაღებული და-პირისპირება ეს იყო ფაქტობრივად რუსულ-ქართული დაპირისპირება. რუსეთი ამით საქართველოდან თავის გასვლას ხანგრძლივად ამუხრუჭებდა. დღესაც სეპარატისტთა მიერ გამოცხადებულ თვითალიარებულ ე.წ. სამხრეთ ოსეთში ყოველნაირ ვითარებას რუსული სპეცსამსახურები აკონტროლებენ.

სამწუხაროდ, ქართულ-ოსური კონფლიქტის გაღვივებაში ლომის წილი მიუძღვით ოს ისტორიკოსებს, რომლებმაც საბჭოთა პერიოდში დაამახინჯეს რეალური ისტორიული ვითარება, შექმნეს მითოლოგიები, რომ საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე – შიდა ქართლი ოსთა განსახლების ოდინდელი არეალია, რომ მათი წინაპრები აქ საუკუნეებია ცხოვრობენ (თურმე ვახტანგ გორგასალის დროსაც კი არსებობდა „სამხრეთ ოსეთი“) და თურმე ოსებით დასახლებული ეს ტერიტორია ქართველმა მეფეებმა და ფეოდალებმა მიითვისეს. უბრალო ხალხს ყალბი ისტორია ასწავლეს. ამიტომ უბრალო ოსი ადამიანები ბრმა იარაღი შეიქნენ სეპარატისტებისა და სხვა სახელმწიფოს აგენტურის ხელში.

საქართველოს დღევანდელი ხელისუფლებისა და თანამედროვე ქართველთა ერთ-ერთი ძირითადი მიზანი ქართულ-ოსური (და ქართულ-აფხაზური) კონფლიქტის მონესრიგებაა, რაშიც განსაკუთრებული როლი ქართველმა მეცნიერებმა (მათ შორის ეთნოლოგებმა) უნდა შეიტანონ. თანამედროვე ქართული ეთნოლოგიის წინაშე არაერთი ახალი პრობლემა დგას, რომელთაგანაც ერთ-ერთი უპირველესი ეთნიკური კონფლიქტების მონესრიგება, ქართულ სახელმწიფოებრივ სისტემაში ინტეგრირება უნდა იყოს. ქართველ ეთნოლოგთა კვლევის ეს ახალი მიმართულება, რაც უკვე დაწყებულია, ახალ ასპექტებს იძენს, რადგან ახლაც და ადრეც ეთნოსთა შორის ურთიერთობები (და, საერთოდ, ეთნოსის თეორიის საკითხები) ამ მეცნიერებისათვის დიდ სამკალს წარმოადგენს. თუმცა, ეთნიკური კონფლიქტების მოგვარების მთავარი პირობა მაინც რუსეთის იმპერიის კეთილი ნება და საერთაშორისო საზოგადოების ძალისხმევა უნდა იყოს. მეცნიერების როლი ამ შემთხვევაში მხოლოდ პოლიტიკოსებისადმი დახმარებაში უნდა გამოიხატებოდეს.

ლიტერატურა

აბესაძე ნ. ხელოსნური ნარმოება და ხელოსანთა ყოფა საქართველოს ქალაქებში, თბ., 1986.

ბარდაველიძე ვ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, ტ. I, ფშავი, თბ., 1974.

ბაქრაძე დ. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987.

ბაგრატიონი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა – ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973.

ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990.

ბრეგაძე ნ. მეცხვარეობის ისტორიისათვის – მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, VII, თბ., 1979.

ბრეგაძე ნ. მთის მინათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, 1969.

გეგეშიძე მ. სარწყავი მინათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1961.

გეგეშიძე მ. ქართული ხალხური ტრანსპორტი, I – სახმელეთო საზიდი საშუალებანი, თბ., 1956.

გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი. ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961.

გიორგაძე დ. დაკრძალვისა და გლოვის წესები საქართველოში, თბ., 1987.

გოცირიძე გ. კვების ხალხური კულტურა და სუფრის ტრადიციები საქართველოში, თბ., 2007.

გუჯეჯიანი რ. ქართველ მთიელთა მენტალობის ისტორიიდან (სვანეთი), თბ., 2008.

თოფჩიშვილი რ. ქართველთა ეთნიკური ისტორია და საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, თბ., 2002.

თოფჩიშვილი რ. ეთნოისტორიული ეტიუდები, ნ. I, თბ., 2005.

იველაშვილი თ. ქართული სუფრის ეტიკეტი, თბ., 1999.

იველაშვილი თ. საქორწინო წეს-ჩვეულებები სამცხე-ჯავახეთში, თბ., 1987.

კანდლაკი მ. ქართველ მთიელთა საზოგადოებრივი ყოფა, თბ., 1987 (რუსულ ენაზე).

კანდლაკი მ. ქართველ მთიელთა ტრადიციული ყოფის ისტორიიდან: უცხოთა გათავისების წესები საქართველოში, თბ., 2001.

კახიანი კ. გლეხის კარმიდამო იმერეთში, თბ., 1964.

კახიძე ნ. ხელოსნობა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ბათუმი, 2004.

ლეკიაშვილი ა. შენ ხარ ვენახი, თბ., 1972.

მაჩაბელი ნ. ქორწინების ინსტიტუტი ქართლში, თბ., 1978.

მაისურაძე ნ. ქართული ხალხური მუსიკა და მისი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ასპექტები, თბ., 1989.

მგელაძე ნ. აჭარული ნოგრო და გვარი, ბათუმი, 2004.

მელიქიშვილი გ. საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965.

მინდაძე ნ. ქართული ხალხური მედიცინა, თბ., 1981.

ოჩიაური თ. მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1967.

ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, მ. მგალობლიშვილის გამოცემა, თბ., 1975.

რუხაძე ჯ. ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში თბ., 1976.

რუხაძე ჯ. ბუნების ძალთა აღორძინების ხალხური დღესასწაული საქართველოში: ბერეკაობა-ყვენობა, თბ., 1999.

საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. – თბ., 1993.

სურგულაძე ი. მითოსი, კულტი, რიტუალი საქართველოში, თბ., 2003.

ფრუიძე ლ. მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, თბ., 1974.

ქალდანი ა. ცენტრალური კავკასიის მთიელთა კოშკური კულტურა, თბ., 1990.

ქურდოვანიძე თ. ქართული ფოლკლორი, თბ., 2004.

ქართლის ცხოვრება, ტ. I, – 1955, ტ. II, – 1959.

შამილაძე ვ. მესაქონლეობა საქართველოში // საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი. მასალები. – თბ., 1986.

შარაშენიძე ზ. ფერეიდნელი „გურჯები“, თბ., 1979.

შილაკაძე მ. ქართული ხალხური საკრავები და საკრავიერი მუსიკა, თბ., 1976.

ჩიტაია გ. შრომები, ტ. I – 1997, ტ. II – 2000, ტ. III – 2001, ტ. IV – 2001, ტ. V – 2001.

ჩიქოვანი თ. ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრებელ ნაგებობათა ისტორიიდან, თბ., 1967.

ჭყონია ი. ქორწინების ინსტიტუტი მთიულეთში, თბ., 1955.

ხარაძე რ. ქართული საოჯახო თემი, ნაწ. I – 1960, ნაწ. II – 1961 (რუსულ ენაზე).

ხუციშვილი ქ. რელიგიური სიტუაციის ცვლილება და უსაფრთხოების პრობლემა თანამედროვე საქართველოში, თბ., 2004.

ჯალაბაძე გ. მემინდვრობის კულტურა აღმ. საქ-ში, თბ., 1986.

სარჩევი

შესავალი	5
ქართველთა განსახლების არეალი	7
ქართველთა დემოგრაფიული მდგომარეობა	10
ქართველთა ანთროპოლოგიური დახასიათება	19
ქართველთა აღმნიშვნელი სახელწოდებები	21
ქართული ენა და მისი დიალექტები	40
ქართული დამწერლობა	51
ქართველთა სარწმუნოება	54
ეთნიკური ისტორია	58
ქართველთა ისტორიის ძირითადი ნახნაგები	76
საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები	87
ქართველთა ხასიათი	174
საქართველოს ეთნოგრაფიული მხარეების	
სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები	197
ქართველთა მინათმოქმედება	199
მევენახეობა და მეღვინეობა	202
მებაღეობა	206
მესაქონლეობა	207
მეურნეობის დამხმარე დარგები	211
ხელოსნობა	212
დასახლების ფორმები	218
საცხოვრებელი ნაგებობები	220
ქართული ხალხური ტრანსპორტი	222
ქართული საქმელები	233
ქართული ტანსაცმელი	235
ანთროპონიმიული მოდელი. საკუთარი სახელების სისტემა	239
საქორწინო წეს-ჩვეულებები	244
საოჯახო ყოფა	247

პოციალური ურთიერთობები ფეოდალურ საქართველოში	251
ტერიტორიული თემი საქართველოში	252
ხელოვნური დანათესაების ფორმები	257
ჩვეულებითი სამართალი	258
შიდამიგრაციული პროცესები	262
ბავშვის აღზრდის წეს-ჩვეულებები	265
დაკრძალვის წეს-ჩვეულებები	267
სუფრის ეტიკეტი	271
სტუმართმოყვარეობის ტრადიციები	274
ქრისტიანობამდელი რწმენა-წარმოდგენები	275
ხალხური მკურნალობის ტრადიციები	284
ხალხური სპორტული თამაშები	285
ქართული ფოლკლორი	287
ქართული ხალხური სიმღერები და ცეკვები	292
-ქართული არქიტექტურა და გამოყენებითი ხელოვნება	300
ეთნოსთა შორის ურთიერთობები. ეთნიკური	
კონფლიქტები თანამედროვე საქართველოში	302
ლიტერატურა	313

გამომცემლობის რედაქტორი	მარინე გიორგობიანი
გარეკანი	თინათინ ჩირინაშვილი
კომპ. უზრუნველყოფა	ხათუნთა ბადრიძე

0128, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზირი 14

0128, Tbilisi, 14, I. Chavchavadze Av.

www.press.tsu.ge (25-14-32)

თრიალური, ერუშნული, კლარჯული, არტაანული, კოლაური და სხვ.

დაბოლოს, კიდევ ორიოდ სიტყვა უნდა ვთქვათ მეგრულ-ჭანური (ზანური) და სვანური მეტყველებების შესახებ. ქართული ენისაგან დაშორებულია მეგრული (ანუ მეგრულ-ჭანური) მეტყველება. უფრო მეტადაა დაშორებული სვანური. ზანურად (მეგრულად) და სვანურად მეტყველ ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფები ყოველთვის ქართველი ერის შემადგენლობაში შედიოდნენ და შედიან. სამეგრელოში (აგრეთვე, ლაზეთში) და სვანეთში მცხოვრები მოსახლეობისათვის საერთო ეროვნული, სამწერლობო, საღვთისმეტყველო ენა ისტორიულად იყო და ამჟამადაც არის ქართული. ბგერითი შემადგენლობისა და გრამატიკული სტრუქტურის მიხედვით ქართული და ზანური უფრო ახლოს დგას ერთმანეთთან, ვიდრე თითოეული მათგანი სვანურთან. საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგაც მეგრელთათვის და სვანთათვის ერთადერთი სამწერლობო, სახელმწიფო და საღვთისმეტყველო ენა მხოლოდ ქართული ენა იყო. მეგრული და სვანური ლექსიკით ისევე ამდიდრებდა სალიტერატურო ქართულ ენას, როგორც ქართული ენის სხვა დიალექტები. სხვათა შორის, ცნობილი რუსი ეთნოლოგი ლ. გუმილიოვი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ნაციისათვის საოჯახო სამეტყველო ენის ერთობა აუცილებელი არ არის. მას მაგალითად მოჰყავს ორენოვანი და სამენოვანი ეთნოსების რამდენიმე შემთხვევა. ამ თვალსაზრისით, პირველ რიგში, გერმანელებსა და იტალიელებს ასახელებს, რომ „პლატ დოიჩე“ არ იწვევს გერმანელი ხალხის ერთიანობის დაშლას. პირიქითაცაა – ერთ ენაზე მეტყველება ეთნიკურ ერთობას, შერევას არ განაპირობებს. იგივე შეიძლება ითქვას ჩინელების შესახებ, რომლებიც ერთმანეთისაგან დაშორებულ რამდენიმე დიალექტზე ლაპარაკობენ.

ქართული დამწერლობა

ქართული დამწერლობა, წერის დამოუკიდებელი ორიგინალური სისტემაა, რომელიც გადმოსცემს ქართული მეტყველების ბგერით შემადგენლობას და ქმნის ეროვნული ქართული ენის წერილობით